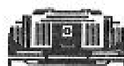
Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

СИМЕОН РАДЕВ

СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

ТОМ 2

Регентството

Издателство
• ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •
София, 2004

На корицата:
Герб на Царство България

ISBN 954-739-0 (т.2)

КНИГА ПЪРВА

Контрапревратът

На корицата:
Герб на Царство България

ISBN 954-739-0 (т.2)

КНИГА ПЪРВА

Контрапревратът

I

ДИКТАТУРАТА НА ГРУЕВА

Планът на съзаклетниците. – Първите телеграми до провинцията. – На колени пред руското агентство. – Съвети във Военното министерство. – Протестът на Каравелова. – Временното правителство. Телеграмата от руския цар. – Окръжното на Стамболова. – Непокорство в Плевен; смут във Варна; митинг в Севлиево. – Смущението на детронаторите. – Заповед за арестуването на Стамболова. Ултиматумът на Муткурова до Груева и Климента.

Превратът на 9 август бе, както повечето големи събития в новата ни история, случайно дело. Два дена по-рано главните съзаклетници, обезсърчени от първите препятствия, бяха помислили да се откажат от заговора; в сериозността на своето дело те почнаха да вярват само когато то доби начало на изпълнение, след като юнкерите и войската потеглиха от Княжево за София. Идеята бе тъй малко узряла, тъй неопределена бе останала тя до последния момент, че в часа на успеха победителите останаха изненадани от победата си.

Те нямаха никакъв план. Досега те бяха разсъждавали само като военни, на които предстои разрешението на една тактическа задача: залавянето на княз Александра и изпращането му под конвой оттатък границата. За утрешния ден представленията им бяха еднакво смътни и оптимистични. Те вярваха в спасителното доброжелателство на Ру-

сия и разчитаха на народната поддръжка. Народната поддръжка те си я въобразяваха като един всеобщ порив на страната в полза на тяхното дело. Колкото за руското доброжелателство, те си го представляваха по един традиционен навик на ума, суеверно.

Те не бяха политици, нито строители на системи. Военнополитическите фантазии на Радко Димитриева за славянска федерация начело с руския цар като главнокомандуващ на боевите сили на расата, тая странна смес от мечти на екзалтиран субалтер-офицер и от теории на московски поп, минаваха през ума им, без да оставят у тях друго нещо освен едно разсеяно удивление. Офицерите, които се наеха да низвергнат княза, омразен на руския цар, за да обезоръжат омразата на Русия, не бяха още русофили според понятието, което се свърза по-сетне с тая дума.

Бендерев изпитваше към Русия онова абсолютно възхищение, което бяха му вдъхнали на него – беден офицер, невидял друг свят, пренесен внезапно от Горна Оряховица в Петербург – престижът на руската култура, блясъкът на руския живот, руската мощ; но за руска власт над България, даже в косвен вид, той не мислеше. У Груева, дух още позатворен за изкушението на утопиите и за обаянието на думата, нямаше даже и тоя славянофилски идеализъм, с който Бендерев обличаше личната си неприязън към княз Александра. Груевата надежда бе чисто и просто, че удовлетворена от жертвата, която ѝ се поднася, Русия ще възвърне на княжеството старите си симпатии и ще възстанови отношенията, съществуващи преди свадата с княза. Гаранциите, които бяха искани от полковник Сахарова, или обещанията, с които сам той бе почнал своята агитация за преврата, се свеждаха само към един поврат на едновремешното покровителство на Русия. Съзаклетниците считаха това покровителство именно сега необходимо, за да се отклони едно повторно сръбско нападение и за да се осъществи напълно Съединението.* Те не допускаха нито за миг, че руската дипломация можеше да не се задоволи с него или пък да не бъде в

състояние да го упражни: за тях всемогъществото на Русия в Европа бе догма в същата степен, в каквато бе и нейното безкористие по отношение на България.

Така наивно бе и самовнушението, с което съзаклетниците гледаха на чувствата на народа. Шумът на някои вестници срещу княза, девизата на някои кружоци, че „злото е в двореца", повърхностното впечатление от тая тягост, която енервираше страната, бяха им дали трескавата илюзия, че тяхното дело ще бъде веднага и от всички страни, с един общи вик приветствано като избавление. На тоя непринуден възторг те разчитаха за своя краен успех и това ги накара да погледнат леко на подготовлението на своето предприятие.

Превратът бе наистина устроен само предвид на неговото немедлено изпълнение в София. В провинцията не бяха взети никакви мерки. Никъде гарнизоните не бяха посветени. Само тук-таме някои висши военачалници бяха сондирани – кои направо, кои по-издалеко – и бяха се отзовали съчувствено, без да дадат обаче някакво задължение: Тянков в Шумен, Велинов във Видин, Кисов в Пловдив, Гуджев в Сливен. По-малко лековерни и по-опитни в политическия живот, съзаклетниците щяха да се загрижат най-вече за настроението на войската, в която князът се ползваше с голяма популярност. Но те бяха вече съвсем заслепени от мотивите, с които се бяха увлекли помежду си, и не предполагаха, че други ще могат да противостоят на това, което бе ги магьосало. Те се надяваха също и на особената психология на военните, на техния професионален навик да следват импулса, даден отгоре; на тая солидарност, която създава между офицерите другарството по оръжие и която бе добила на Сливница и Пирот един вид печат на кръвно родство.

В поддръжката на политическите мъже вярата на съзаклетниците бе още по-крепка. Те знаеха – от Св. Миларова, който бе посредникът на Цанкова, и от Радко Димитриева, който минаваше за пълномощник на румелийската опозиция, – че низвержението на Батенберга бе най-горещото

въжделение на Цанкова и на бившите директори на Румелия. За поведението на консерваторите можеше да съществува съмнение, но те нямаха никакво значение: от тяхната някогашна група не бе останал дори и един приятелски кръжок, а само няколко имена, които страната бе почнала вече да забравя. Оставаше либералната партия, която имаше всичките власти в ръцете си и която разполагаше с народната сила. По отношение на нея съзаклетниците имаха същата лекомислена илюзия, както и към войската.

Водителите на заговора Груев и Бендерев бяха либерали. У Каравелова те бяха почти ежедневни гости; със Стамболова – близки приятели. Без съмнение, те знаеха за посещението, направено от двамата либерални водители в руското агентство, и за обезсърчителния отговор от Петербург: това немалко бе способствало, за да се затвърди у бъдещите детронатори идеята за детронирането. Постъпката на Стамболова и Каравелова пред руското правителство, която бе един опит да се разреши с политически средства една дипломатическа криза, те я претълкуваха като едно доказателство, че е нужна една революционна развязка. Поведението на Каравелова, тайнствените преговори на Илия Цанова с Богданова им дадоха подир това още по-осезателни поводи, за да се заблудят те върху разположението на властвуващата партия. Наистина, Каравелов не даде окончателно съгласие за низвержението, но признаваше, че то е необходимо; наистина Цанов не отиде докрай в мисията си, но не бе се отказал от нея. Колкото за Никифорова, последните му колебания бяха отглас на Каравеловата нерешителност: по душа той бе със съзаклетниците. От дългите двоумения, които показваше правителството, Груев и Бендерев бяха заключили, че Каравелов одобрява преврата, без обаче да иска да вземе отговорността за него. Като поеха върху себе си непосредствения риск на революцията, те считаха, че Каравелов ще се наеме с мъчнотиите на революционното управление.* По тоя произволен начин те установиха между себе си и властта една негласна солидарност и оповестиха Каравеловата двусмисленост като морално сътрудничество. Нещо повече: първите разпореждания на заговорниците след успеха на делото им бидоха направени от името на правителството.

Наистина депешата, чрез която свършеният факт биде оповестен официално на страната и която биде изпратена до окръжните управители още на часа 3 и 35 минути сутринта – докато князът и брат му Франц-Йосиф бяха още във Военното министерство, носеше подписа на Каравелова редом с оня на Груева. Тя гласеше:

До окръжните управители (изключая трънския, царибродския и видинския).

Принц Батенберг низвержен от престола. Направете митинги в утвърдителен смисъл. – № 1.

Каравелов

Главнокомандующий на българските войски:

Майор Груев

Качеството на главнокомандующ Груев бе взел по настояването на своите другари като най-висок по чин и като лице, ползующе се с всеобщо уважение във войската. За да бъде обаче ефектът по-голям в страната, за да се намали лошото впечатление от едно пронунциаменто, военните решиха да поставят революцията под опекунството на Каравеловото име. Те не се спряха ни за миг пред мисълта, че още първия момент опорочват своето дело с една фалшификация.

Последующите разпореждания носеха само подписа на Груева. С депеша № 2, изпратена на часа 5 и 30 м., той съобщи на окръжните управители, воинските началници и командирите на полковете, че се обявява военно положение в цялото княжество и че гражданските власти ще се подчиняват на старшите военни началници, които ставаха и коменданти. На телеграфните станции се даде окръжна запо-

вед да не се предават никакви шифровани депеши или известия за станалия преврат. На пограничните пунктове се забрани да пропускат каквито и да било пътници вън от княжеството. България биде изолирана от чуждия свят и София остана без съобщение с провинцията. Съзаклетниците си обезпечаваха по тоя начин един срок от безмятежност за затвърдяването на революцията.

На първо време трябваше да се устрои едно временно правителство. Военната диктатура, която Груев бе поел от другарите си и която те мислеха да упражняват под негово име, им се видя след малко размишление достатъчна само за поддържането на материалния ред; за политическа санкция на преврата нужно бе да се образува едно управляюще тяло, което да изразява със своя състав единодушното одобрение на страната и да съставлява едно задължение за общо сътрудничество на партиите до разрешението на кризата. Едно късо съвещание на ръководителите на преврата определи листата на едно временно правителство, което на часа 5 и 55 м. биде съобщено на войсковите началници в провинцията със следната депеша:

Принц Батенберг низвержен от българския престол тази вечер. Приведете войската към присяга на временното правителство, състояще се от Каравелов, Стамболов, Цанков, Бурмов, Т. Икономов, Величков, Маджаров, Радославов, Стоилов, Греков и военния министър Никифоров.

Главнокомандующий на българската войска
Майор Г р у е в

Това временно правителство, в което съседстваха по най-неочакван начин най-разнородни имена, бе едно произволно творение. Повечето от неговите членове не знаеха нищо за преврата; никой от тях не подозираше, че зората на 9 август ще го завари начело на една революционна диктатура. Една част бяха в провинцията: Стамболов в Търново, Радославов във Варна, Т. Икономов в Шумен, М. Маджаров в Пловдив. К. Величков отсъстваше от България. Каравелов бе арестуван. Цанков не бе се мръднал от къщи. Стоилов и Греков не бяха даже чули за станалото събитие. А Бурмов гледаше плахо от прозореца си как изгрява историческият ден. Как всичките тия хора, от които политиката бе направила врагове, можеха внезапно да станат съюзници чрез магическата сила на един преврат, в който те не бяха участвали, за който те не бяха питани? Груев правеше следното разсъждение: „Делото е народно: ако са патриоти, те не могат да не го подкрепят. Отечеството ги зове към сговор чрез моите уста." От убеждението, което тъй мъчително се бе сложило у него и което до вечерта още трябваше да се разколебае, той създаваше сега с пълна наивност един морален закон за всички българи.

Между туй князът и брат му Франц-Йосиф бяха вече отправени към Буховския манастир. Бе се разденило съвсем. Събудена от една революция, София не се показа в първия момент ни възрадвана, ни негодующа; тя не бе даже слисана. По улиците се движеха мълчаливи лица, които медленно се отминаваха. Около двореца и пред Военното министерство обаче почваше да се трупа множество, от което се издигаха – разредени наистина и слабо подети – виковете „Долу немецът". Ентусиазмът, усърдно подклаждан от агитатори, които сновяха между тълпата, бавно се повдигаше. Липсваше поривът на народната страст, липсваше радостта на тържествуюшите революции, това мистическо чувство на оптимизъм, което създава упоението на многолюдията в историческите дни.

Възседнал на кон, чудноват в своята оперетъчна униформа на контрабанда-генерал и опълченец, Кесяков поведе публиката към Александровската площад. Тук се състоя един вид митинг, на който присъстваха около петстотин души. Цанков, когото зет му Людсканов бе успял вече да докара, сочейки на него като на трофей, каза със своя муден и спънат глас няколко думи, които вятърът отнесе. Сетне Людс-

канов и Кесяков говориха против „немеца“, който изменил на руския цар и съюзил България с най-лютия ѝ враг – Турция.[1]

Часът бе сега седем. Зрители продължаваха да прииждат, но равнодушни. Цанков предложи да се отслужи благодарствен молебен за избавлението на България; тогава Кесяков шибна коня към „Св. Крал“, последван от множеството. Климент, предупреден от по-рано, чакаше в олтара. След молебена той благослови подвига на тоя ден и каза на народа да иска прошка от Русия за обидата, която ѝ нанесъл един неверен княз.

Името на Русия възбуди едноминутно въодушевление. Почнаха да се чуват гласове: „В руското консулато! При руския консул!“ И викайки „Да живее Русия“, възбуждайки се от своите викове, публиката се отправи към агентството.

След заминаването на Коялдера, който напусна София още през време на войната, руското агентство се управляваше от едного от секретарите, някой си Богданов[2], силно неуравновесен млад човек, който наскоро след това се самоуби в Токио. Богданов бе в течението на перипетиите на съзаклятието чрез полковник Сахарова; сам той бе водил на тая тема преговори с Илия Цанов. Долагаше ли обаче той всичко това в Петербург? Или – както предполагат някои – той бе искал да изненада своето правителство с един голям успех, заслугата за който искаше да си припише? Осветлението на тая загадка може да дойде само от руски източ-

[1] Turkey, том I (1887), № 261. Ще цитираме тия дипломатически документи под обичайното им име Английската синя книга. Това е един сборник от рапортите на английските посланици и консули, обнародван от самото английско правителство.

[2] Богданов живееше с една румънска певачка, която той бе взел от шантана и с която парадираше в София, за голям скандал на дипломатическото тяло. Нахалната румънка, яхнала на кон, с камшик в ръка, си позволяваше да апострофира княз Александра по улиците, като му викаше отдалече: „Bonjour, mon prince, ca va bien?"

ник. Засега изглежда положително, че на 9 август превратът завари Богданова без инструкции. Когато сутринта детронаторите се явиха при него, за да му съобщят своята победа и да просят покровителството на Русия, той ги насърчи с общи уверения, но не можа да им даде нито един съвет. Додето да получи отговор от Петербург, той стоеше прост зрител на едно събитие, което цяла Европа му отдаваше на другия ден.

Тълпата, която отиде да манифестира пред прозорците му, завари руския дипломат в тази безизвестност за намеренията на неговото правителство. Когато се чу първият вик откъм булевард „Цар Освободител“, Богданов разговаряше с Климента, който бе смъкнал набърже църковните одежди и бе дотърчал тук като предвестник. И двамата те излязоха на балкона. Множеството бе се уголемило по пътя и изглеждаше наелектризирано. Държаха се къси и възторжени речи, прекъсвани от викове за Русия и за руския цар. По едно време Кесяков се подигна на зенгиите си и извика: „На колени!“ И всички коленичиха. Зрелището бе наистина внушително. Дипломатическите агенти, събрани на купчинка, гледаха отдалече тая сцена на идолопоклонство. Един от тях посочи с ръка на молящата се сган и се провикна: „Voilà l'effet de l'influence anglaise!“[1] За европейските представители нямаше вече тоя ден никакво съмнение върху окончателното поробване на княжеството от Русия.

Богданов направи знак, че иска да говори, и виковете престанаха. Тогава той повтори каквото бе казал един час по-рано на военните: че Русия е желала всякога само щастието на българския народ, че тя няма да го напусне в тия трудни минути. Тия общи думи разюздаха отново ентусиазма на тълпата и манифестантите се разотидоха с разгорещено въображение:

[1] Ето резултата от английското влияние!

Въпросът за управлението оставаше между туй пак открит. Временното правителство, импровизирано в трескавите часове, които последваха преврата, се оказа мъртво родено. Несъществуюце, преди да изчезне, то биде забравено няколко часа след като телеграфът го обади на провинцията. Трябваше сега отново да се мисли за устройването на едно тяло, което да представлява властта пред народа и революцията пред Европа. Но тоя път военните не се довериха на собственото си вдъхновение. Грижата за съставянето на едно временно правителство биде предоставена на самите партии.

На часа 9 Груев изпрати покани до по-видните политически мъже в София да се съберат на съвет във Военното министерство. Подир малко се явиха Цанков, Бурмов, М. Балабанов, сетне Греков, Стоилов, Т. Иванчев, Н. Манов. На часа 10 бяха вече дошли всички поканени освен Каравелова.

Заседанието биде отворено от Груева. Той малко говори за извършеното събитие, но настоя за по-скорошното образуване на едно „висше правителство". „Целта на висшето правителство, каза той, ще бъде: 1-во, да одобри условията на заема, сключен от г. Каравелова, и, 2-ро, да постанови обща мобилизация на войската предвид на опасенията от едно сръбско нападение."[1] Н. Манов възрази, че е съмнително дали ще се намери някоя европейска банка, която да даде пари на едно революционно правителство, непризнато още от никоя сила. Забележката бе съвсем права. В същия тоя час представителите на Дармщадската банка, които водеха преговорите за заема, готвеха си багажа за път. Груев обаче, който не подозираше влиянието на събитията върху финансовия свят, не можеше да си въобрази как тъй условията, предложени на България при царуването на княз Александра, да бъдат оттеглени при властването на един политически конвент или на една военна диктатура.

[1] Според разказа на Н. Манов.

Докато се водеше тоя спор, вратата се отвори и на прага се показа записаната фигура на Никола Михайловски. Като назърна в залата, той извика, без да влезе: „Ами с оная работа какво ще правим?" Касаеше се за турско-българската комисия, която бе натоварена с измененията на Румелийския устав и в която Н. Михайловски бе член заедно с П. Димитрова. Турските делегати Абро ефенди и Маджид паша при първите пушки, гръмнали в София, избягаха с една бричка през Цариброд в Ниш. П. Димитров бе поставен под домашен арест в хотел „България". Н. Михайловски не знаеше обаче нищо за съдбата на своите колеги. Събраните политически мъже не разбираха пък за каква „работа" им говори тоя неканен посетител. И понеже Михайловски повтаряше въпроса си, без да се обясни, някой му извика: „Идете при Каравелова!" Михайловски промълви нещо през зъби и тръшна вратата.

Груев сега пак поде своите обяснения. Той прочете някои конфиденциални донесения върху приготовленията на Сърбия, захвана да разправя за отпора, който княжеството можеше да даде в случай на едно нападение. Тоя път той биде прекъснат от Д. Грекова. „Майоре, каза той на Груева, вий откривате тук държавни тайни, които ние нямаме качество да чуем. Поне аз и моят другар (той посочи на Стоилова, който мълчеше) не се считаме облечени в никаква власт и няма да приемем да влезем в никакво правителство."

Греков довърши заявлението си прав; едновременно с него стана и Стоилов. Настъпи мълчание. Офицерите се погледнаха учудено, смутени от това първо порицание на тяхното дело. Тогава Бурмов със своя тих глас на епитроп, навикнал да приказва в черква, се обади:

– А знаете ли вий, г. Греков, че сега е революционно време и че който не е с нас, е против нас?

Намесата на Груева отклони спора от тоя опасен път, в който го тласкаше Бурмов и който водеше към репресалии. Но след малко Цанков поднови забележката на Бурмова, настоя на нея, превърна я в дилема.

– Аз искам да ми се каже – заяви той – как гледа на революцията днешното правителство: ако то я одобрява, защо не идат тук неговите членове да си вземат властта; ако то е противно на нея, защо те не са арестувани?[1]

– Да – подеха в хор партизаните на Цанкова, – защо не виждаме тук Каравелова?

Груев отговори, че Каравелов е бил поканен едновременно с другите, но че той отказал да дойде.

– Тогава доведете го вий! – обадиха се някои от присъствуващите.

Груев прати един от офицерите да викат Каравелова, но пратеникът не можа да донесе освен един нов отказ, по-енергичен от първия. В залата сега настана голяма врява. Чуха се против Каравелова смътни, недомълвени закани. Духовете бяха тъй възбудени, че бе невъзможно всяко разискване. Впрочем часът бе 12, Събранието се отложи за подир обед. Пред Военното министерство, покрай градината и на Александровския площад се бе събрала голяма тълпа, която чакаше новини. Цанков, когото много любопитни придружаваха, биде запитан върху положението. „Викайте да живее Русия!" – им проговори той и си замина. А Груев и Бендерев се упътиха за дома на Каравелова.

През нощта, на часа два, капитан Вазов бе поставил по своя инициатива двама часови пред вратата на Каравелова, в когото той се съмняваше. Груев поръча тази мярка спрямо един човек, когото той считаше по-скоро за съучастник, нежели за враг, и сутринта часовите бидоха вдигнати. Каравелов обаче остана под неприятното впечатление на тази суровост.

Той никога не бе имал вкус към военната диктатура и оттам произхождаха голяма част от колебанията му по въпроса за низвержението; щиковете, изпречени пред неговия праг, дадоха на тая му естествена антипатия още по-голяма нервозност. Той посрещна преврата с гняв. Когато рано сутринта австрийският дипломатически агент Буриян го посети и го попита: „Каква е тази работа?" – Каравелов отговори сопнато: „Както виждате – военна революция, пронунциаменто"...[1] – и добави върху извършеното събитие някои остри съждения.

От детронаторите най-напред се яви при Каравелова Радко Димитриев. При първите думи за съдействие Каравелов го пресече: „Каквото сте дробили, това ще сърбате!" Велеречието на Радко Димитриева не можа да изтръгне от възбудения държавник по-друг отговор. На часа 10 се получи писмената покана на Военното министерство. Тя гласеше: „По заповедта на главнокомандующия и по общото желание на всичките по-видни български деятели, които таз минута са събрани" и пр. Каравелов скъса поканата и отговори, че няма да отиде. На втората покана, както видяхме, той се отзова отрицателно. Най-сетне, на пладне, се представиха при него Груев и Бендерев. Разговорът изглежда да е бил тоя път по-спокоен. В своите показания Бендерев твърди, че Каравелов дал съвет да се изпрати, колкото е възможно по-скоро, князът зад границата. Очевидно Каравелов не можеше да не желае бързото отстранение на един княз, когото не бе можал да защити и който можеше да го обвини в измяна. Дотук той бе солидарен с детронаторите; но тяхното дело той не искаше при все това да одобри публично и в тяхното правителство във всеки случай не желаеше да влезе.

Груев и Бендерев излязоха от дома му, без да са го разколебали ни на йота. Следобед Груев дойде сам, но не с по-голям успех. Между туй във Военното министерство бяха се събрали отново: Климент, Цанков, Балабанов, Бурмов, М. К. Сарафов, Т. Иванчов, Н. Манов и др. Тоя път бяха поканени повече лица, около 20-30 души. За да се открие заседанието,

[1] По разказа на дядо Цанкова.

[1] Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я, 19 май 1888.

всички чакаха Каравелова, който не пристигаше. Към часа 6 Радко Димитриев пак отиде да направи последен опит и след малко се върна с Каравелова.

Каравелов бе бледен и очите му издаваха страшен блясък. Щом влезе, още неседнал, той заяви: „Аз не съм пъдил княз. Който е пъдил княз, да му мисли!"[1] Влизането на Каравелова произведе голяма сензация: от разните зали на министерството военните нахълтаха в събранието; присъстващите станаха прави и говореха, жестикулираха в една шумна суматоха, в която никой никого не чуваше. Като се въдвори малко спокойствие, почнаха разисквания върху образването на едно министерство от представители на всички партии, идея, драга на Цанкова. Каравелов обаче заяви, „че не може да приеме никакво участие в едно дело, при извършването на което той чува само гласове „Да живее Русия", но не чува да се вика и „Да живее България".[2] Запитан върху лицата, на които трябва да се повери властта, той добави, че министерството трябва да се състои от хора, ползующи се с пълното доверие на Русия, което той нямал. След това той излезе, без да иска да слуша никакви възражения.

Докато във Военното министерство ставаха бурни и безплодни разисквания, от Петербург пристигнаха първите инструкции на руското правителство. Те се съдържаха в една открита телеграма, която Богданов съобщи на Груева и която гласеше:

В данных обстоятельствах будьте по возможности сдержанный. Постарайтесь повлиять чтобы правительство составлено из лиц солидных и которые пользуются доверием страни, для того чтобы сохраним порядок и тишину в стране. Желательно было бы чтобы в состав членов правительства вошел митрополит Климент. Можете заявлять болгарам, что России будет попрежнему руководиться относительно них с чувствами бескористного доброжелательства; что об окупации Императорское правительство и не думает и что содействие его будет всегда на стороне болгар, которые будут направлять свои усилия для поддержания в стране порядка и спокойствия; с тем чтобы обеспечить ее будущее благосостояние.[1]

[1] По разказа на Н. Манов.
[2] Търновска конституция, 19 май 1888.

Под впечатлението на тоя съвет на Русия се състави правителството на Климента. От един прозорец на Военното министерство Радко Димитриев прочете листата на новите министри, имената на които бяха посрещнати със слаби ръкопляскания. През вечерта Климент и Груев написаха следната „Прокламация към българския народ":

Днес, часът на 2 по полунощ, княз Александър Батенберг се отрече завсякога от българския престол, като подписа формално отречението си, защото се убедил, че неговото господаруване е съсипателно за българский народ.

Предвид на това извънредно и важно събитие се състави окончателно временно правителство от следующите лица: Председател митрополит Климент; членове: Военний министър, майор Никифоров; министър на Вътрешните дела, Д. Цанков; министър на Финансите, Т. Бурмов, министър на Външните работи и изповеданията, Хр. Стоянов; министър на Правосъдието, В. Радославов, и министър на Просвещението, К. Величков.

Временното правителство, като поема управлението на страната, обявява, че животът, имотът и честта на българските граждане, както и на чуждите поданици,

[1] Тази телеграма биде напечатана и залепена по улиците, но не изцяло, а начиная от фразата: „Можете заявлять и пр." Ние я привеждаме, както майор Панов я съобщи на Стамболова на 11 август.

живеещи в България, са напълно гарантирани и е напълно уверено, че всичките български граждане, без разлика на вяра, народност и политически убеждения, ще съдействат за запазване на вътрешния ред и тишина.

Нека Българският народ бъде твърдо убеден, че Великият руски цар, покровител на България, няма да остави отечеството ни без своето мощно покровителство и защита.

Да живее Българский Народ, да живее България!

Ст. София, 9 август 1886 г.

Председател: митрополит Климент

Главнокомандующий: майор Груев

Съставянето на едно временно правителство, което те смятаха вече за окончателно, донесе голямо облекчение на детронаторите, защото те си въобразиха, че политическата отговорност за тяхното дело пада сега от главите им. Наистина, съставът на това правителство не им се виждаше съвсем задоволителен – нито Цанков им вдъхваше доверие, нито пък Климент бе достатъчно голямо име, за да символизира пред света единодушието на българския народ – но най-въпиющата необходимост бе да се учреди, както и да било, една политическа власт, която да направи от революционния факт едно нормално положение, защото в страната се забелязваха вече обезпокоителни симптоми.

Първият протест против преврата дойде от Търново във вид на една енергична, живописна и лаконическа псувня от страна на началника на телеграфната станция Васил Загоров. Бендерев телеграфира да го арестуват и да го пратят под конвой в Русе. На случката не се даде обаче особено значение, защото се мислеше, че се касае за някой екзалтиран човек, може би маниак. Към пладне се получиха още по-тревожни известия. От няколко градове началниците на станциите питаха Груева дали да предадат следната телеграма на Стамболова, подадена от Търново на ч. 10 и 40 м. (9 август):

До окръжните управители, командирите на полковете и бригадите в Русе, Варна, Плевен, Шумен, Ловеч, Пловдив, Стара Загора, Сливен, Хасково.

Ако сте получили от София известие, че князът е свален и че аз с Каравелова и пр. съставляваме привременно правителство, знайте, че от това дело нямам никакво известие; не съм приел да бъда член в правителството и се боя, че това нещо е мистификация. № 96. С. Стамболов.

Груев отговори, че който предаде тая телеграма, ще отговаря с главата си. Въпреки това навсякъде освен в Пловдив тя стигна до назначението си. В цялата страна тя произведе грамадна сензация. Подозрението, че софийската революция е фарс, съчинен от някой опозиционер, застанал на телеграфа негде по полето с подвижен апарат в ръка, това подозрение, което в първия момент се бе породило едновременно в много умове в провинцията, добиваше сега едно громко потвърждение в думите на Стамболова, въображаем член на едно правителство, което сам той считаше за въображаемо.

Най-голямо смущение настъпи в офицерството, от което детронаторите искаха немедленно да приведе войската под клетва. Командирът на Търновския полк пита Кисова в Пловдив: „Какви мерки взе по телеграмата на майор Груева № 3? (за клетвата) Моля, незабавно отговори. Аз мисля, че това е мистификация." В това време от Стара Загора командирът на Балканския полк капитан Петров се отнасяше със същия въпрос до своя непосредствен началник командира на бригадата в Сливен майор Гуджева. Преписи от тия телеграми бидоха изпратени в София, отдето и Бонев, и Петров получиха строго мъмрене. За да парализира ефекта от Стамболовото окръжно, което бе възбудило тези недоумения, Груев даде от своя страна една депеша до военните началници, с която ги предупреждаваше да не се влияят от политически лица. „Председателят на Народното събрание, казваше той, не беше посветен в делото и си позволил вън от правата да дава такива телеграми, но се надявам, че войс-

ката трябва и ще слуша само заповедите на началството."

Детронаторите, които сами бяха престъпили дълга си, за да извършат една политическа революция, разчитаха много за своя успех на чувството на дисциплина у войската. Докрай те ще правят във всичките си преговори позив към това чувство, докато то с всичката своя сила на инерция се обърне срещу тях, използвано от друга команда. Трепетът, с който София чакаше да се приведат гарнизоните под клетва на вярност към временното правителство, произхождаше от това благоговение пред формалността, което отличава военните. Наистина, през целия ден на 9-и до войсковите началници хвърчеха заповеди, за да се ускори церемонията. Заповедите носеха подписа на Груева, главнокомандуващ, или на Никифорова, министър на войната, или на Бендерева, другар на военния министър. Те се свършваха неизменно с едно заплашване. „Отговаряте лично за всичко" – гласеше една телеграма до бригадния командир майор Филова в Русе, която носеше Никифоровия подпис. „Ако до сутра полковете не пристигнат, вий сте отговорен лично" – телеграфираше Бендерев до подполк. Любомски, бригаден командир във Видин. На Бахчеванова в Сливница – дето бяха пратени две дружини от I пеши полк, уж да копаят окопи – Груев телеграфираше:

Кажете на офицерите от поверените вам дружини, които са отказали да присегнат на временното правителство, да бъдат благоразумни, и още днес, часа до 5 най-късно след пладне, да присегнат. Съобщете им, че тези, които откажат, ще бъда принуден със съжаление да ги предам на полевия военен съд немедленно.

Революционерите, които бяха погазили закона, заплашваха подчинените си с правосъдие...

Между туй Стамболов се обади лично от Търново. На часа 10 сутринта Груев получи от него записка да дойде на апарата. „Моля, елате на станцията, телеграфираше Стамболов, да се разговориме по новото чудо. Инак депешите ви остават без последствие."[1] Щом Груев се яви, Стамболов го отрупа с въпроси по станалото събитие:

„Кои са инициаторите? Кои са причината и поводът за изпъждането на княза? По чие предложение стана това изпъждане и кои го изведоха от палата – или къде го уловиха – и каква полза ще произлезе от това за отечеството? Войската в София как гледа на това? Какво мнение имат европейските сили за това дело и как ще се отнесат към България? Къде ви е прокламацията, с която да убедите в полезността на станалото?"

Груев отговори:

„Инициаторите са военните с пълното съчувствие на правителството и на всички партии. Председател съм аз временно, докато се съберат всички членове на правителството. Князът е на път за отвъд границата на България.

Свалянето стана без кръвопролитие и е поддържано от цялото население, от всички партии, за което се получават съчувствени телеграми от провинцията."

След това обяснение Груев попита Стамболова:

„Кога ще тръгнете за София?" Вместо да отговори на тоя въпрос, Стамболов изрази желание да говори с Каравелова. От него той се надяваше да получи по-верни данни за събитията, една политическа оценка на момента, създаден от внезапната инициатива на военните. На два пъти Стамболов поиска подир обед да повикат Каравелова на апарата: Каравелов обаче отказваше да излезе от къщата си. Уведомен, че Стамболов иска да знае неговото мнение върху преврата, той написа на един лист книга следните редове:

„Моето лично мнение е да се не прави нищо, което би могло да усложни и тъй сложните работи. В интереса на страната е да се спази редът и тишината. Делото е тъй

[1] Архива на Военното министерство. Оттам са взети и някои от последующите депеши. Разговорите, поместени в кавички, са буквално взети от телеграмите.

далеч отишло, щото не може да се повърне."[1]

Груев побърза да телеграфира на Стамболова:

„Каравелову е съобщено вашето желание. Уверявам ви под честно слово, че Каравелов ви моли да не бъркате на започнатото дело, докато сам той не дойде на станцията."

Стамболов не остана доволен от това обяснение. Той се усъмни да не би Каравелов да е арестуван и Груев да злоупотребява с неговото име.

„Какъв знак дава господин Каравелов да се уверя?" – попита той.

Груев отговори: „Ще поговоря с него."

Между туй Стамболов, обхванат от друго едно подозрение, поиска да провери и самоличността на Груева, закачи го за някои интимни неща, междупрочем за една жена, позната тям. „За Лиза ли ме питате? – отговори Груев. – Много му сееш на дънера ряпа." После той взе сбогом от Стамболова и му каза: „Целувам те."

Подир малко Груев пак се яви на станцията. Той носеше от Каравелова условните знакове, които трябваше да успокоят съмненията на Стамболова: една книга на Тацита, която той бе дал на Стамболова преди заминаването му от София, някакви алюзии върху един разговор за стара Гърция и пр. Груев съобщи на Стамболова, сѐ от името на Каравелова, някои допълнителни отговори на въпросите му от сутринта.

– Г. Каравелов казва – телеграфира му той, – че инициаторите за свалянето на княза са войската, която тук даде присяга. Той казва, че не може да предвижда бъдещето. Ще имаме, казва той, четири държави против и две за нази: Русия и Франция. Казва още, че не рачил да излазя днес, за да не се дадат разни тълкувания.

– Коя част от войската е в преврата? – попита Стамболов.

[1] Архива на Военното министерство.

– Целият Струмски полк, кавалерията, артилерията и Военното училище.

Стамболов прекрати след това разговора, без да се обяви изрично срещу преврата, но като остави у Груева впечатлението на една дълбоко тревожна неизвестност.

Вълненията на тоя ден бяха съвсем съкрушили Груева, сантиментален човек с меко сърце и слаби нерви. Той си бе въобразил – бидейки хипнотизиран от другарството на Бендерева и от страстната фразеология на Радко Димитриева, – че след като почне с едно насилие, оправдано от патриотизма, революцията ще се свърши с всеобщо прегръщане, в някакъв апотеоз. И ето че сега едно глухо противостоение се предчувстваше в провинцията; София бе начумерена и от двамата политически мъже, на които той най-много вярваше, единият си умиваше ръцете, а другият почти се заканваше. След първото си посещение при Каравелова „Груев се върна във Военното министерство полуразочарован в своето дело".[1] Вечерта той бе тъй смутен, че „почна да гледа в себе си повече престъпник, отколкото душа на преврата".[2]

Другите съзаклетници още бодърстваха. Бендерев гледаше на бъдещето с всичките си илюзии на военен романтик. Радко Димитриев се биеше в гърдите и заявяваше, че ако стане нужда, кръв ще се лее. Другите съзаклетници, останали по частите или залисани в работа, нямаха още време да обсъждат положението. Впрочем то не бе още тъй лошо, както го предполагаше унинието на Груева. Привеждането под клетва бе почнало в гарнизоните по провинцията. В много градове бяха станали одобрителни митинги. Князът бе в Буховския монастир и сутринта трябваше да потегли за Рахово. Дипломатическото тяло в София не направи никакви постъпки за протест. То поиска само да му се позволи да праща шифровани депеши и да се запази животът на низ-

[1] Търновска конституция, 25 септември 1886.
[2] Пак там.

верженія княз. Столицата, илюминирана тая вечер по заповед на кметството, не показваше наистина никакво въодушевление, но и роптание в нея не личеше. Колкото за духа на столичните войски, той бе отличен. На часа 9 сутринта те дадоха клетва на временното правителство и когато им се обясни, че е извършено едно народно дело, те викаха ура с голяма радост. Само привечер се забеляза у офицерите известна нервозност.

Цял ден I артилерийски полк стоя на полето, близо до мястото, гдето днес е Захарната фабрика. Тук мислехме ние[1] да пресрещнем двете дружини от Сливница, в случай че те се опитат да нападнат столицата. До вечерта не получихме от София никакви инструкции. В тъмното аз заминах за града да питам главнокомандующия какво ще правим. Главната квартира бе във Военното училище, дето е сега комендантството. Тук заварих Бендерева. Питах го дали дружините в Сливница са дали клетва и не ще ли бъде добре да пратим една дружина с една батарея, за да ги обезоръжим. Бендерев ми каза, че всичко върви добре. „Само Стамболов шава малко в Търново", забележи той. В това време дойде и Груев, който изказа своите опасения от Стамболова. Бендерев предложи тогава да заповяда на капитан Бонева да арестува Стамболова. После прибави: „Може и сам аз да ида в Търново." Груев не се съгласи нито на едното, нито на другото. Неговото присъствие донесе сякаш някое разочарование. Почнахме да разменяваме тъжни мисли. В заключение всички казахме: „Ний извършихме своето. Нека князът да се извади вън, сетне нека управлява който ще."

Груев, Бендерев и Радко Димитриев прекараха нощта повечето в телеграфната станция. От гарнизоните пристигаха благоприятни известия: къде клетвата бе положена,

[1] Според разказа на капитан Ножаров, сега в оставка.

къде тя трябваше да бъде положена на другия ден. Възбунтувания нямаше още никъде. Само от Айтос съобщиха, че воинският началник Фон Мах, германец на българска служба, отказал да признае временното правителство на основание един член от устава; Бендерев заповяда да го арестуват. В Казанлък Чардафон, произведен подпоручик във време на войната, извадил револвера си и заявил: „Ако някой ми каже само една дума за клетва, ще го простра мъртъв."[1] Но на този жест на Чардафона, когото всички знаеха като чудак, не се обърна внимание.

Леснината, с която войската правеше своето формално подчинение, повдигна духа на детронаторите; една нова, по-твърда надежда им се роди сега, тази брутална самоувереност, която в дни на голяма криза дава силата. Те мислеха вече да сломят противостоенията, те, които вчера биха преговаряли.

Главното противостоение те очакваха от Стамболова. Те знаеха неговата грамадна популярност, смелостта на неговия ум, темперамента му на революционер, кален в две въстания. Съюзник, той щеше да бъде естествен шеф; противник, с него опасността растеше ежечасно. Бендерев на 10-и сутринта пак настоя за неговото арестуване; но Груев съветваше да се чака: той нямаше вече в душата си достатъчно вяра, за да почерпи в нея куража за едно насилие. Посред шумните свои другари, възбудени от безсънието и мнимия успех, той показваше посърнало лице, терзано от скрити разкаяния.

Прокламацията на временното правителство биде разпратена в провинцията още през нощта. Сутринта Климент получи от Стамболова следната телеграма, изпратена от Търново на часа 9 и 10 минути:

[1] По разказа на Хр. Милев.

Поздравлявам те. Увенча си политическата кариера и с нов венец. Да ти е честито. Народът няма да забрави, че ти си, който заби ножа в сърцето му. Да живееш!

С. Стамболов.

Образването на Климентовото министерство бе установило окончателно мнението на Стамболова върху естеството на преврата. Той виждаше вече страната погубена от една шепа военни без разум и политикани без съвест. В една депеша до майор Никифорова, чието име фигурираше в Климентовата листа, той изказа своето бурно и болезнено възмущение:[1]

„Не благоволихте да дойдете до станцията да се разговорим за новия подвиг на нашите модерни преторианци. Страх ме е, че си арестуван и затова сега си толкоз нелюбезен и неакуратен. Ако всичко, което ни съобщавате от София, е истина, това е най-голям позор и срам за народа. Почерна неблагодарност към защитника и героя на земята ни не можеше и да се въобрази. Съжалявам героите и помагачите на тоя мерзостен преврат. В това усилно време за отечеството ни радвам се, че не бях в София, за да не стана съучастник на едно зверско дело и аз да си нацапам ръцете в кръвта на невинния агнец. Страх ме е, че с тоя акт вие подписахте смъртната присъда на България и я хвърлихте в пастта на зиналата хиена да я погълне. Жално ми е, че моите най-добри приятели така зле измамиха доверието на своите другари и едномисленици. Ако страхът ни, не дай, Боже, се сбъдне, нека във веки бъдат проклети героите на 9 август. Никой честен и благороден човек не може да ви съчувства. Кажете на временното правителство, че считам за докачение да бъда негов член, а на Каравелова – че няма никога да приема наедно с другите членове да посрещам чужди-

[1] Телеграмата бе от часа 9 и 35 минути сутринта на 10-и.

те войски. Нека това правят модерните и крайни патриоти.

Прочетете тая телеграма на другарите си и ако не им се харесва, нека се опитат да накарат народа насилом да ги почита и да обича славните им дела. Да живейте. На същото убеждение са и дядо Славейков, тукашните представители и цялото население."

Никифоров не бе приел да влезе в никое от временните правителства, нито бе давал някаква телеграма като военен министър; детронаторите си служеха с неговото име, без да го питат. На 10-и той писа на Климента, че не приема да влезе в министерството му; Климент не му отговори. Никифоров поднови своята постъпка в по-остра форма, тогава Климент му писа:[1]

„Поместен бидохте за член на привременното правителство вследствие уверенията на вашите приятели и другари, че няма да откажете."

Името на Никифорова продължи да фигурира между членовете на временното правителство. Всичките негови протести останаха тоя ден без внимание. В Министерския съвет обаче той не се яви.

Министрите заседаваха на 10-и почти през целия ден. Те бяха събрани във Военното министерство и чакаха новини. Всяка деятелност по гражданското управление бе, разбира се, спряна. Само Цанков разпрати няколко телеграми до администрацията: да се подведат под клетва чиновниците, да се свали от канцелариите портретът на княз Александра и пр. С едно твърде политично окръжно той успокояваше чиновниците на бившия режим върху тяхната съдба. „Призовавам, пише той, подведомствените си учреждения към изпълнение своите обязаности съгласно действуващите закони и наредби в страната, да бъдат справедливи и безпристрастни към всекиго без изключение и да бъдат уверени, че с то-

[1] Търновска конституция, 25 септември 1886.

ва всеки ще запази длъжността си, която занимава."[1] Друга една мярка на мимолетното Цанково властване бе забранението вследствие на военното положение на „всякакви политически вестници и брошури".

За закрепването на революцията не се взеха никакви други разпореждания. „Ние нямахме, разказва дядо Цанков, никаква власт в ръцете си; не знаехме даже какво става в България. През целия ден на 10-и Груев нито веднъж не се яви при нас, макар да го викахме; той бе постоянно у Каравелова. Ясно бе, че той няма доверие в нашето правителство и че го е одобрил само от немай-къде."

Груев бе тоя ден съвсем загубен. След благоприятните известия от през нощта провинцията замлъкна. И ето че от Видин дойде една страшна новина: Любомски съобщаваше, че Плевенският полк, който квартируваше в Ловеч, отказва да даде клетва! „Когато се получи новината, разказва телеграфистът Д. Цанев, аз я дадох най-напред на Радко Димитриев. Той я прочете, изръмжа: „Мерзавец!" – и я предаде на Бендерева. Бендерев не каза нищо. Когато Груев я прочете, тя падна от ръката му. Погледнах го: той бе бледен като свещ." Бендерев повика на апарата командира на Плевенския полк капитан Маринова и в името на старото им приятелство, на воинския дълг, на спомените от Сливница го моли да не става причина за междуособни войни. Маринов отговаряше, че превратът е едно предателство и че той няма да погази клетвата си. Тогава на Любомски се прати заповед да отстрани Маринова от длъжност и ако е възможно, да го арестува.

Втората лоша вест дойде от Севлиево, дето либералите начело с Влаева бяха свикали народа да протестира против преврата. На часа 6 и 30 м. подир обед (10 август) севлиевският воински началник капитан Денчев телеграфираше на Груева:

Правят митинг. Аз ги предупреждавах, никакъв резултат; те продължават. Нямам сила. Прося разпореждания.

Подир малко (на часа 7 и 55 м.) началникът на телеграфната станция питаше:

Голяма маса от народ поднася ми телеграма, резолюция от митинга против днешното правителство. Застрашават ме. Моля, явете незабавно що да правя.

Детронаторите държеха телеграфната станция под строг надзор. На апаратите работеха само двама телеграфисти: Д. Д. Обретенов и Д. Цанев. Лошите новини обаче кой знае как веднага се пръснаха в града. Тоя ден, 10 август, Д. Ризов[1] срещна Бендерева в Градската градина, до стария бюфет, и го попита иронически: „Как отива работата, бай Бендерев? Истина ли е, че Маринов дигнал полка срещу вас?"

Бендерев забеляза на Ризова да си събира устата и да не забравя в какво време живее. „Ще разстреляме като псета, каза той, всички, които тревожат населението с подобни слухове." За да бъде заканата му по-тържествена, той я обнародва и в *Държавен вестник* и я залепи по улиците. Тя гласеше:

Някои злонамерени лица пръскат настойчиво всякакви лъжливи слухове из публиката – между другите, че някои от полковете не били уж дали клетва за вярност на временното правителство.

Военното министерство обявява, че всичките българс-

[1] Архива на Министерството на вътрешните работи (отделение административно-полицейско).

[1] По разказа на Д. Ризов.

ки полкове от двете страни на Балкана са приподнесли вече такъва клетва!

При това Военното министерство предупредява, че – пръскачите на подобни слухове из публиката ще бъдат предадени на полевия военен съд.

Другар на военния министър: капитан Б е н д е р е в.

Суетни декламации, които можеха да продължат неведението на София още за един ден, но които в духа на самите детронатори не намираха вече нито едно изкуствено ехо; защото от големия вихър, който скоро щеше да мине над България и да помете тяхното ефимерно дело, първите трясъци зачестиха. Докато Бендерев опровергаваше гордия отказ на Маринова, от Варна пристигна следната депеша.

Военному министру майору Никифорову, копие командиру IV бригада в Шумен.

Вследствие изменяване присягата незадоволствието на офицерите и войниците достигна до крайност. По тази причина командирът на полка капитан Сарафов бе арестуван. За комендант е избран капитан Драндаревски, а капитан Караджов за командуващи полка. Всичко тихо и спокойно. № 52. Командуващи 8 полк: капитан Караджов.

В самата София почваха да се забелязват обезпокоителни признаци. Наистина, кавалерийските патрули, които денонощно сновяха по улиците, даваха на столицата физиономията на завоюван град, помирен със своята съдба; но отвътре недоволството вече клокочеше. Капитан Ножаров[1], назначен за градоначалник, докладваше на Груева, че запасният офицер Караоланов агитирал по кръчмите против преврата, че привържениците на княза, зашеметени в първия момент, дигат глава. Преоблечени унтерофицери, които Ножаров бе пуснал по крайните квартали, донесоха, че дружините от Сливница били на път, решени да нападнат на София. Ножаров поиска разрешение да направи някои арести; Груев отказа, съмнението, безнадеждността, страхът от отговорностите бяха угасили у него и последния знак от воля. Бледа свъка, той сновеше от Военното министерство до телеграфната станция, от станцията до Главната квартира, сеящ навсякъде деморализацията на своето униние.

[1] По разказа на капитан Ножаров.

Тоя 10 август, който се бе почнал с такива радостни предвестия, се свършваше посред най-жестока несигурност. Военният смут във Варна, вироглавството на Маринова в Ловеч нямаше ли да повлекат и други протести във войската, да предизвикат стълкновения, кръвопролития може би? При тая перспектива на гражданска война сърцето на Груева замираше. Бендерев обаче говореше вече за крайни мерки. Начаса 10 вечерта той получи една телеграма от Стамболова, който го питаше:

„В името на честта ви, моля да ми разкажете подробно за преврата. Има ли хора убити? Съчувстват ли гражданите? Защо още няма манифест? Каравелов арестуван ли е? Имаше ли правителството предварителни известия за преврата? Свалянето на княза по искането на Русия ли стана? Няма ли опасност сърбите да ни нападнат? Где е князът?"

На тия въпроси Бендерев не отговори никак. Виждайки вече, че Стамболов е раздразнен и утре ще бъде враг, той даде заповед на полковия командир в Търново капитан Бонева да го арестува. Бонев бе съобщил в София, че на 10-и подир обед всичките дружини на Търновския полк положили клетва, следователно време бе да се сломи Стамболовото упорство.

Станал сега фактически шеф на тази многоглава диктатура, от която Груев се бе мълчаливо отказал и която Радко Димитриев мечтаеше да узурпира, Бендерев взе мерки през нощта и срещу размирния гарнизон във Варна. Той предписа на бригадния командир в Шумен подполковник Шиварова да замине веднага за Варна, да замести Караджова и да

постави начело на Приморския полк старшия между офицерите капитан Алек. Анастасов.

През нощта на 10-и срещу 11-и Бендерев дълго бдя в телеграфната станция. Той бе крайно възбуден и нетърпелив. А съобщенията бавно вървяха. Някой прекъсваше разговорите, без да се знае откъде. Пловдив, повикан няколко пъти, мълчеше. Най-сетне късно през нощта той се обади. Бендерев руга телеграфиста и го заплаши с разстрелване. За чудо, лентата отговори: „Не се знае кой кого ще разстреля." Сетне последваха псувни: „предатели, мерзавци", и други изражения по-национални. Бендерев бе в изумление: значи и Пловдив?... Той помисли, че има някоя грешка, поиска пак Пловдив, вика на апарата дълго време, но никой не се отзова.

Решително, разгромът почваше, разпилян досега, муден, но утре той щеше да се разлее по цялата страна, събаряйки всичко, което детронаторите считаха за победа. За строгости времето бе минало, репресията бе невъзможна сега, трябваше да се действа с увещания. На 11-и сутринта Бендерев отмени заповедта си до Шиваров и повика Караджова на апарата. При първите думи за обяснение Караджов[1] заяви: „Ние сме се клели вече еднаж на тоя княз и клетвата не можем да изменим." Бендерев почна да го убеждава с благи думи:

Объвете на всички г. г. офицери, че князът собственоръчно е подписал отказването си от престола. Това отказване е за в полза на българския народ, понеже ни застрашаваха разорителна война със сърбите и окупация от страна на Русия. Сега е получена телеграма от руското правителство, което гарантира нашата безопасност и изявява категорически, че няма да произлезе руска окупация, ако само не я предизвикаме с някакво вътрешно безредие.

[1] Телеграмите на Караджова са поместени във вестник С л и в н и ц а, 6 и 7 март 1910 г. В тия броеве е поместена и неговата биография от Хр. Милев.

Бендерев увещаваше след това Караджова да закълне войската във временното правителство и да запази на всяка цена спокойствието в града. „Все едно, добавяше той, князът няма никога да се завърне в България. Бъдете повече българи." Със същата записка Бендерев утвърдяваше Караджова в длъжността му командующи Приморския полк и назначаваше капитан Драндаревски за комендант на Варна.

Между туй Никифоров продължаваше да протестира, че името му още личи среди членовете на правителството. На 11-и сутринта Радко Димитриев отиде да го уговаря; Никифоров „отказа да го приеме в къщата си".[1] След малко дойде самият Груев, който го помоли да позволи поне да не се оповестява неговата оставка и да се подписват депешите на Военното министерство с неговия подпис; Никифоров не се съгласи. В едно ново писмо до Климента той казваше: „Найпосле безбожно и нехристиянско е такова продължително злоупотребление с моята фамилия (т. е. име) от ваша страна."

Климент нема възможност да се занимае с това писмо, защото няколко часа по-късно той получи едно по-страшно послание. От Пловдив бригадният командир Муткуров му телеграфираше:

Председателю на временното правителство митрополита Клименту.

В силата на указ № 1, с който председателят на Народното събрание ме назначава главнокомандующи на войските на Северна и Южна България, ви предписвам да ся оттеглите от узурпаторски заетата власт най-късно в продължение на 24 часа наедно с привременните министри Цанков, Бурмов, Радославов, Стоянов, Величков и майор Никифоров под страх на смъртно наказание.

Главнокомандующий на войските на Северна и Южна България: подполковник М у т к у р о в.

[1] Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я, 25 септември 1886.

Същевременно Груев получи следния ултиматум:

Майор Груеву.

В силата на указ № 1, с който председателят на Народното събрание ме назначи за главнокомандующий на войските на Северна и Южна България, ви предписвам да ся оттеглите най-късно в продължение на 24 часа от самозваното командване под страх на смъртно наказание.

Главнокомандующий на войските в Северна и Южна България подполковник Муткуров.

II

КОНТРАПРЕВРАТЪТ В ПЛОВДИВ

Първите впечатления. – Военните на телеграфа – Стоянович и Велчев подготовляват контрапреврата. – Колебанията на Муткурова. – Съвет в дома на Велчева. – Стоянович при английския консул. – Намеренията на русофилите. – Кой кого ще арестува? – Контрапревратът, обявен от Велчева. – Манифестации пред консулствата. – Изстъпления на тълпата. – Една тайнствена нощ в телеграфа. – Разговори с Пазарджик, Хасково, Стара Загора, Сливен, Варна. – Стамболов се обажда от Търново.

Низвержението биде оповестено в Пловдив чрез една притурка на в. Новини (9 август), която просто хроникираше факта. Подир малко излезе в. Съединение със злорадствующи и брутални коментарии.

Новината се разпространи минутно в града. Русофилите наскачаха по улиците, показвайки радостни лица, малко замисани. В градската градина Д. В. Манчов[1] развяваше френетически дългата си брада, викайки „Долу Батенберг!" На Джумаята майор Кисов минаваше в шарф и получаваше поздравления. В бирарията „Венети" Ив. Ст. Гешов[2] въртеше

[1] По разказа на полковник Г. Атанасов, тогава капитан и войскови началник в Пловдив.

[2] Из неиздадените мемоари на генерал Велчев „Превратът – контрапревратът в България през 1886 г."

бастона на коляното си и казваше: „Le roi est mort, vive le roi!" Около него ухилени лъжесъединисти се черпеха, клатеха глава одобрително и се смееха с просташки и обиден смях. „То е въпрос още дали „le roi est mort", забележи капитан Велчев, кипящ от едва сдържана ярост. Тогава благодушният старец Д. Т. Душанов се обади: „Стойте мирни, момчета, че ако стане някое смущение, скоро ще видим руските броненосци в Бургас и Варна."

Болшинството от публиката бе крайно опечалено, мълчаливо. Княз Александър бе дълбоко обичан в Пловдив. Хората, които на 9 септември го посрещнаха като герой на българското обединение, бяха пленени от красивия принц в бял кител, който идеше да се постави начело на една революция. Войната даде сетне на неговия лик венец на слава. Бащите обичаха в него юначеството на своите синове. Един голям момент на народната съвест бе свързан с името му. И свръх всичко това знаеше се, че той се погуби като жертва за Съединението. И сега с голяма болка масата си го представляваше поруган пленник в ръцете на една шепа бунтовници.

Това мъчително настроение тъй видимо тежеше над града, че русофилите уталожиха своята радост, за да не предизвикат някое противодействие. Открит митинг те не посмеяха да направят. Преди обед те се събираха на частно съвещание в кабинета на кмета Костаки Пеев. Тук бяха Ив. Ст. Гешов, М. Маджаров, С. С. Бобчев, д-р Хаканов, Ив. Вазов, Д. К. Попов, Д. Стамбулов, Д. Юруков. Дошел бе и Д. Тончев, „за да следи какво става", както обяснява той. Присъстващите приготвиха една резолюция, с която одобряваха преврата, и я протелеграфираха на Груева. После по-видните от тях отидоха в руското консулство при Игелстрома. Игелстром попита Тончева как посреща народът извършеното събитие. „С възхищение" – отговори Тончев. После добави: „Аз съм тук представител на либералите, които минават за врагове на Русия; е, добре, виждате колко аз съм доволен; за чувствата на другите сами съдете." „Аз исках, разказва г. Тончев, да приспя Игелстрома, за да имаме време да подготвим военните."

Военните, както всички почти, бяха в първия момент замаяни. Освен Кисова никой от тях не бе подготвен за това страшно събитие. Щом узнаха новината, те се затекоха в бригадното управление. На часа 9 тук бяха събрани всички военачалници: Муткуров, командир на бригадата, майор Кисов, командир на пехотния полк, капитан К. Ботев, командир на кавалерийския полк, капитан Тантилов, командир на артилерийския полк, капитан М. Савов, началник-щаба на бригадата, капитан Гани Атанасов, воински началник.

На въпросите на своите подчинени Муткуров отговори, че той няма никакво съобщение от София. Телеграмата на Груева бе наистина отправена до Кисова. На Муткурова, сподвижник на Захарий Стоянов по Съединението и патриот от категорията на тия, които викаха „има Батенберг, има България" – детронаторите не доверяваха. Заповедта бе минала пряко главата на Муткурова, без той да бъде отстранен. Това нарушение на йерархията, което за техните понятия бе нещо грамадно, още повече озадачи духа на военачалниците. След като размениха незначущи мисли на недоумение, наблюдавайки се един друг, мнителни едни към други, те решиха да поискат осветление от София и се упътиха към телеграфната станция.

Извикаха военния министър Никифорова; от София отговори едно лице, което каза, че е Никифоров. Муткуров изказа учудването си, че на него, бригаден командир, не е нищо съобщено; мнимият Никифоров обясни, че е станала грешка. На другите запитвания на Муткурова той отговори: „Низвержението е извършено за спасение на отечеството от погибел, както знаете. За неизпълнението на заповедите на главнокомандующия ще отговаряте с главата си. Имате ли нещо да кажете?" „Нямам." „Тогава сбогом!"[1]

[1] По разказа на полковник Гани Атанасов.

На излизане от станцията полковите командири попитаха Муткурова какво да правят. Той им отговори, че ще трябва да закълнат войската. Останал сам с Муткурова, капитан Атанасов му изказа съмненията си, че това може да е някоя игра. „Откъде си сигурен ти, че говори с Никифорова, а не с някой друг? Ами ако Маджаров е закачил някой апарат по линията и прави тази комедия, за да позори княза?" Муткуров мълчеше, дъвчейки според обичая си едно късче хартия. Атанасов поде: „Може би сам князът прави тази лъжлива тревога, за да провери предаността на войската." „Възможно" – промълви Муткуров, който вадеше думите си като с клещи. И без да добави нещо, той се упъти към къщата си със своите бавни стъпки на флегматик.

Между туй брожението в града ставаше все по-осезателно. Националистическите елементи се разшаваха. На Джумаята, в Мараша една негодующа мълва се зароди глухо и почна да расте. Хъшовската гвардия на бившия революционен комитет заръмжа тук-таме. В кафенето на Караманова Йордан Бешков – полупиян само защото още не бе се стъмнило – удряше по масите, викайки „долу предателите" с тоя дрезгав и яростен глас, с който преди една година бе бунтувал кръчмите против Източна Румелия.

На друга страна Спиро Керпията псуваше вече открито, храчейки енергически своето възмущение на безхитростен патриот. Настроението се бе подигнало и в политическите кръгове. В бирарията „Венети" големите дейци по Съединението, които сутринта мълчеха с намусен и тайнствен вид – омърлушени в действителност, сега стоеха като под пара, готови да подемат нещо, което всички чувстваха за неизбежно, но за което никой още не даваше знак. Наймного кипеше със своя мършав силует и със своето остро лице на горска птица Ив. Стоянович.

Превратът завари Стояновича в Хаджи Елес, дето, придружен от своя неразделен спътник Н. Генадиева, той бе дошел да подготви допълнителните избори. Щом узнаха от околийския началник страшната новина, двамата агитатори взеха трена за Пловдив. По пътя те напразно си блъскаха ума, за да отгадаят мотивите и истинската физиономия на софийското събитие. Над всички им предположения господстваше скръбта, че тъй печално е трябвало да свърши тоя благороден княз, когото една народна революция бе направила български патриот и една война бе венчала герой. Едно мъчително предчувствие им стягаше също сърцето, мисълта, че зад тоя заговор срещу княз Александра се крие може би някое покушение срещу България.

В Пловдив, разказва Стоянович, пристигнахме към часа един. Пред бригадното управление срещнахме капитан М. Савов[1], който изглеждаше много възбуден. При първите ни думи за преврата той ни каза: „Това е предателско дело!" И той обаче знаеше за станалото в София само това, което гласеше лаконическата депеша на Груева. Една обиколка по града ме убеди, че негодуването, макар още затаено, е почти всеобщо. Другарите по Съединението, с които успях да се видя набърже, бяха просто ожесточени, но не знаеха какво да правят. Затекох се в бригадното управление, но ми казаха, че Муткуров не е сам. Писах му на едно парче книга, че искам да го видя. Той излезе смутен и ми каза: „Довечера у дома!" Аз малко разчитах на Муткурова; неговият уплашен вид сега още повече ме разочарова. От военните най-годен за един смел подвиг ми изглеждаше капитан Велчев, известен по своята буйност, мой братовчед при това. Отидох при него на часа 4-41/2 и го заварих в необикновена екзалтация. Когато той се поусмири, почнахме да разсъждаваме. „Чие дело е превратът! Съгласили ли са се всичките партии? Кой е увлякъл войската в София?" Мисълта ни кацаше върху всевъзможни вероятности. Когато стана дума за Пловдивския гарнизон, Велчев заяви: „Аз клетва няма да дам, каквото ще да става." Виждахме, че трябва да се „направи нещо", но и двамата

[1] Генерал Савов.

бяхме убедени, че само с войската ще може да се възпротивим на София, а за да се поведе войската, трябваше начело на движението да застане Муткуров като най-висок по чин офицер. Решихме да видя пак Муткурова до вечерта.

И на Велчева първата идея бе още сутринта да склони Муткурова за една контрареволюция. Преди обед той отиде в бригадното управление и го намери сам в кабинета му. Муткуров се оплака, че Военното министерство действало мимо него, че той сам не знаел колко са верни телеграмите от София. Муткуров приказваше мудно, търсейки думите си. Нетърпелив, Велчев го прекъсна:[1]

– Какво мислите да правите, г-н подполковник, ако всичко това излезе вярно?

Муткуров вдигна рамене, замижа:

– Ще си спомняме кога сме били бригадни и полкови командири.

И въздъхна дълбоко, уж на смях.

Велчев поде:

– А няма ли да си изпълним дълга като военни? Да направим това, което сме обещали тържествено чрез клетвата си?

– Да, но с кого, как?

– С поверените ни части – отговори Велчев, – с подчинените ни.

Сетне той обясни, че както на 6 септември дружините тръгнаха подир Николаева, тъй и сега те ще бъдат послушни към своя началник.

– Но аз не съм вече началник – възрази Муткуров; – командването ми е отнето. После на 6 септември всички бяхме другари, а сега офицерството е разделено. Отде да зная, че то ще ме поддържа или няма да ме остави насред пътя.

[1] Мемоарите на генерал Велчев.

С един голям жест на ръката Велчев се закле, че ще бъде с него докрай. Мутkуров обаче оставаше скептик.

– Аз и вие, вие и аз... – повтаряше той сякаш машинално – това не стига за една революция.

Нищо друго Велчев не можа да изтръгне от Мутkурова освен тая обезсърчителна сентенция. Идеята за контрапревратата обаче въпреки това клокочеше, макар още смътна, в размирената глава на младия офицер. Той тръгна сега да чуе мнението на политическите хора. Кочо хаджи Калчов, след като одобри неговото възмущение от софийското дело, го посъветва да не се излага. Д. Тончев го ободри. Между туй от щаба на полка Велчев получи заповед да се съберат частите, за да положат до вечерта клетва на временното правителство. Част от войниците на Велчевата дружина бяха в караул; останалите той ги прати в патрул из града, за да отсъстват през време на позорната церемония на лагера. Сам Велчев присъства на клетвата, но без да я положи. „На поканата на адютанта да подпише клетвения лист, разказва той, аз отговорих: „Марш!“ Този млад офицер, видно беше, не се обиди от това, а като разбра нещо, стана му приятно и се поусмихна.“[1] Велчев се върна в Пловдив и тогава има свиждането си със Стояновича, в което двамата решиха да употребят още едно усилие пред Мутkурова, за да го извадят от апатията му.

Мутkуров не бе страхлив. На 6 септември той си изпълни дълга и в две войни се би храбро, както и другите, с повече хладнокръвие може би, отколкото мнозина други, които сетне рекламата прослави. Но той нямаше инициатива. Умът му, тежък, виждаше само едната страна на нещата; темпераментът му го предопределяше повече за подчинение, нежели за команда. Военната служба усили още повече тази пасивност на духа и това, което бе у него автоматично по природа. Патриот той бе несъмнено, но без тоя инстинкт,

[1] Мемоарите на генерал Велчев.

който ражда големите вдъхновения. Може да се каже, че той бе способен за рискове, обаче само на бойното поле или при изпълнението на една йерархически предадена заповед. Но сега от него искаха той сам да предизвика събитията, да даде тласък на историята и пред една роля, за която естеството не бе го създало и за която той не бе мислил никога; едно грамадно недоумение съкрушаваше душата му.

При това околните му наблягаха върху него, искайки едно решение. Той отговаряше, че трябва да се чака, че много са тъмни сведенията за преврата, за да се знае какво е станало. Най-сетне той съобщи, че ще прати нарочно човек в столицата, за да узнае при какви условия е бил детрониран князът и по чие желание. Привечер наистина капитан Панов, брат на Олимпий Панова, потегли през Ихтиман за София.

Раздвижването на националистите не избягна от погледа на русофилската партия, която бе завзела фактически властта покрай военната диктатура. През деня Кисов бе казал на Муткурова, че ще извърши арести. Вечерта градоначалникът Свещаров, придружен от Михаил Маджарова, се изтърси при Муткурова у дома му да иска разрешение за тази цел, предвид на военното положение.

Бях дошъл няколко минути по-рано, разказва г. Стоянович, и седнали в градината, губехме се с Муткурова в догадки за станалото, когато се чуха стъпки откъм вратата. Едва имах време да се скрия зад трендафилите, и в осветления от лампата кръг се издигнаха силуетите на Свещарова и Маджарова. Свещаров докладва за брожението в града, което било дело на няколко нехранимайковци, и настоя за арестуването. Той извади един дълъг списък, в който на първо място фигурирах аз. Мутkуров забележи, че би било неблагоразумно да се бърза с репресии. Тогава Маджаров се намеси; той каза, че моментите са важни и че трябва да се действа енергично. Мутkуров го пресече: „Аз отговарям за положението."

Когато те си излязоха, Стоянович се обърна към Мутkурова: „Видиш ли? Утре ще дойде и твоят ред!" Тази перспектива безпокоеше Мутkурова още от сутринта; тя се бе изпречила веднага пред него, когато той узна, че временното правителство се е отнесло направо до Кисова. Щом като от София нямаха доверие в него, значи най-малкото, което можеше да го постигне, бе едно уволнение. А ето че сега се захващаха и арести. Стоянович забеляза неговото смущение, раздуха страха му, налегна го за категоричен отговор. Мутkуров обаче отбягваше да се обвърже. Той каза, че трябва да се чакат по-точни сведения от София. „Може всички партии да са се съгласили, забележи той; в такъв случай къде ще вървим ний?"

Стоянович стоя до късно у Мутkурова. Когато се върна в квартирата си – една малка стая на Сахаттепе, която дене и ноще бе отворена, той намери, че го чакат една група приятели: Гани Атанасов, приставът Д. Георгиев и др. Те се хвърлиха върху му: „Какво ще правим?" „Въпросът ще се реши утре", отговори Стоянович. Те си излязоха неуталожени и по тъмните улици на заспалия град техните нервозни стъпки ритмуваха нетърпеливи въжделения.

На другия ден, 10 август, рано сутринта Стоянович отиде у Велчева и му разказа своя разговор с Мутkурова. Велчев не искаше да слуша за някакво бавене. „Да се ходи в София, да се чака отговор, това е дълга процедура, дотогава ще ни вземат полковете. Нека Мутkуров се съгласи само да не ни пречи, ние ще свършим работата и без него." Стоянович бе на същото мнение. Той отиде при Мутkурова и му откри, че Велчев разчита на офицерите и че го кани да се постави начело на движението. „Ако ти откажеш, заяви той на Мутkурова, ще опозориш името си, защото делото ще се извърши и мимо тебе." Но Мутkуров още не се решаваше. „Само с

дружината на Велчева нищо не става", забележи той. После, след малко мълчание, попита:

„Трябва да знаем какво мислят великите сили. Ходили ли сте при някой консул?"

Стоянович отговори, че не е ходил.

„Иди тогава при Джонса[1] и се постарай да узнаеш неговото мнение."

Стоянович бе добре познат с Джонса от време на Съединението. Той обеща, че ще го види и ще узнае от него намеренията на Англия.

Между туй Велчев, разфучан, бързаше към казармата на своята дружина. Някои роти бяха се вече върнали от караул; патрулите също се бяха прибрали. Велчев провери вътрешната служба и сетне се спря посред казармата. Войниците, построени около му, стояха мирно, с погледи, вковани в него, чувствайки по инстинкт, че се готви нещо голямо. Велчев ги запита:

– Е, момчета, сега вече нямаме си княз, нали?

– Тъй точно, господин капитан – отговориха те в хор, механически.

Той поде:

– Ами доволни ли сте, че изпъдиха княза?

– Не сме доволни, господин капитан!

Тоя път гласовете им звучаха по-решително, с особен акцент на съзнание. Велчев пак запита:

– Защо не сте доволни?

Тогава един млад ефрейтор излезе от строя, приближи се до Велчева и с разтреперан глас каза:

– Господин капитан, Негово височество княз Александър направи съединението, води ни на война, с него победихме враговете, сега да го изпъдим е хем срамота от хората, хем грехота пред Бога.

[1] Английски консул в Пловдив.

Произнасяйки тия думи, ефрейторът имаше сълзи на очите си. Когато той свърши, войници и унтерофицери извикаха: „Така е!" Велчев бе най-развълнуван от всички. Като се поокопити, той държа на войниците си една пламенна реч. „Кълна ви се пред образа Божий, каза им той, като посочи на ротната икона, кълна ви се, че никога няма да злоупотребя с вашето доверие, с вашата преданост, с вашата послушност; че винаги ще ви водя там, дето диктува нашият дълг; там, дето е доброто на нашата татковина..." За своите намерения той не им говори, но загатна за длъжността им към техния княз. Войниците го разбраха на половин дума. Когато той свърши, едно гръмогласно и продължително ура се издигна из всичките редове. „Мирно!" – изкомандва Велчев; после посъветва ги да се пазят от злонамерени лица, даде на дежурните строги наставления и тръгна да дири офицерите от дружината си.

Ротни командири във Велчевата дружина бяха капитан Желявски и поручиците Янакев, Аврамов и Генев. Те заявиха веднага на своя началник, че ще го поддържат с риск на главите си. И на тях Велчев държа патриотическа реч, без да им обади нещо положително, защото и сам той нямаше определен план.

Станало бе вече пладне. По улиците народът се събираше на групи да чете прокламацията за образването на новото министерство. Съставът на това последното предизвика голямо разочарование: Климент не бе известен в Южна България, а Цанков се ползваше с лоша популярност. Вместо задружно действие на партиите, както бе обещал Груев в своята телеграма, излизаше наяве едно партизанско правителство, което конфискуваше революцията в името на една опасна идея. Отсъствието на Каравеловото име в прокламацията разпръсна у либералите и последното подозрение, че делото може да е народно. Впрочем въпреки взетите мерки, за да се изолира София от провинцията, в Пловдив достигнаха по-точни сведения за преврата. Един секретар

на турското комисарство на път за Цариград – вероятно куриер, изпратен от Гадбан ефенди – разказа, че князът бил уловен в плен, вдигнат посред нощ от народа. Същевременно кой знае как пръсна се новината – преждевременна в тоя момент, – че от Петербург е тръгнал един комисар, който щял да вземе в ръце управлението на България. Тая мълва, тълкувана в най-разнообразни форми – опровергавана и потвърдявана от хора, които собствено не знаеха нищо, – предизвика у националистическите кръгове страшно озлобление.

Особено бяха възбудени офицерите. В градината на гостилницата „Петербург", дето обядваха повечето от тях, показваха мрачни и напрегнати лица. Капитан Генев от Струмския полк, който бе отказал да взема участие в преврата и замина на отпуск в Пловдив, за да остави дружината си на разположението на съзаклетниците, бе изпуснал тук-си на разположението на съзаклетниците, бе изпуснал тук-таме някои думи за задкулисните работи на заговора, за преговорите на Цанкова с Русия и от неговите недомлъвки бе произлязло едно ужасно впечатление за предстоящото поробване на България. Докато офицерите разменяваха с тих глас своите мъчителни догадки, в гостилницата влезе едно момче, което продаваше портретите на Цанкова в голяма величина. Момчето циркулираше между масите и предлагаше портрета на офицерите. Някои от тях мълчаха, други отблъсваха с ръка предлагания предмет. Някой извика: „Махни този предател бе!" Но момчето продължаваше да вика: „Българският министър Цанков!" Един млад офицер от 3-ти конен полк скочи от стола си, взе портретите, изкъса ги нервно, стъпка ги с крак и сетне, като хвана момчето за рамената, изтласка го навън, чак на улицата. При тая сцена офицерите се погледаха от разните маси и без да си продумат, размениха един от тия погледи, които свързват хората по-яко, отколкото тържествените клетви. „Аз едва се сдържах на мястото си", пише Велчев, който бе свидетел на жеста на младия офицер.

На часа един и половина Велчев излезе от гостилницата и се затече при Мутурова. По пътя той подскачаше от радост по камъните на калдъръма.[1] Победата му се виждаше сега тъй сигурна и близка, че му се чинеше сякаш ей сега ще я улови с ръка. Мутуров бе също ободрен и изглеждаше да се колебае само на вид. Свиждането на Стояновича с английския консул бе упражнило своето влияние. Джонс бе казал: „Бъдещето и честта на България ви заповядват да се обявите против временното правителство в София. Ако народът и войската се обявят за княза, той ще се върне; в противен случай неминуема е руска окупация."[2] Джонс с един рапорт до своето правителство твърди, че той отишел лично при Мутурова, за да го убеди да се постави начело на контрапреврата.[3] Някои съвременници, близки до Мутурова, твърдят даже, че Джонс му обещал покровителството на Англия, в случай че движението пропадне, и един паспорт, за да може да избяга навреме. Както и да е, възторженият Велчев намери Мутурова по-отзивчив към своите предложения. „Е, какво мислите да правите?" – попита началникът своя подчинен, дошел тоя път да му даде ултиматум. Велчев обясни своя план: ще вдигне дружината си, ще завземе гарата и телеграфната станция, ще арестува най-опасните от „черните души" и ще иска от консулите да върнат княза. Мутуров се разхождаше по стаята с кръстосани отзад ръце, гледаше по пода, мълчейки; сегиз-тогиз една лека усмивка играеше по бледните му безкръвни устни, обикновено стиснати. С всичкото свое напрегнато същество Велчев чакаше отговор. Мутуров се спря най-сетне и без да продума, подаде ръка на Велчева, който го гледаше с блеснали очи, разширени от вълнение. После те почнаха да приказват за подробностите на предстоящото дело.

[1] Мемоарите на генерал Велчева.
[2] По разказа на Ив. Стояновича.
[3] Английската синя книга, № 315, рапорт от 14 август.

Предложеният от мен план, разказва Велчев, се прие, но се реши предварително да се свикат някои от познатите офицери и граждани, за да се направи нужното предварително споразумение. Определи се да се повикат ротните командири от дружината ми и гражданите Д. Тончев, Иван Стоянович, Н. Генадиев и К. Калчев. Място за събиране се избра моята квартира на Джамбазтепе (къщата на Тодор Ганчев), а време – между 5 и 6 часа после пладне, същия ден, 10 август. Грижата за събирането на тези лица вземах пак аз.

На часа пет във Велчевата къща бяха събрани: Мутькуров, Д. Тончев, капитан Желявски и поручиците Аврамов, Янаков и Генев. Стоянович не дойде, за да не се срещне с Тончева, комуто не прощаваше, че е присъствал на русофилския митинг в кметството. Велчев почна разискванията с една разпалена реч, в която предлагаше да се възвърне князът и да се избесят всичките „предатели“.[1] Мутькуров забележи: „Ами ако ни избесят по-напред те?“ Тия думи внесоха внезапна хладина. Тончев предложи[2] да се проводят доверени лица в София, които да влязат в сношение с тамошните либерали за общо действие. Но военните се подигнаха против тая идея, заявиха, че не може да се губи време. Мутькуров също заяви, че трябва да се бърза. Тогава всички се съгласиха да се действа още същата вечер. На Тончева и на Стояновича се възложи да съберат народ с цел да не се даде на контрапреврата чисто военен характер. След това съзаклетниците се разцелуваха. Романтическият ум на Велчева не се задоволи с тая обикновена символичност на революционно братство. „Аз мисля, забележи той, че една клетвица не е излишна.“ „Каква клетва?“ „Ей тъй, върху сабята“, обясни той и без да чака отговор, извади сабята си и я постави на устата на присъствуващите.

[1] По разказа на Д. Тончева.
[2] Мемоарите па генерал Велчева.

Беше часът шест, когато Мутькуров, Кочо х. Калчев и Тончев си отидоха. Малко подир това се яви Стоянович запъхтян. Велчев посочи триумфално на разните командири: „Ето ги!“ После му съобщи приетия план и прибави, че трябва да се събере народът пред конака. „Добре“, отговори Стоянович и изчезна, както бе дошъл – тичайки.

Контрапревратът трябваше да се обяви на часа осем: оставаха значи, за да се устрои народна манифестация, само два часа. Тоя ден бе неделя и хората бяха пръснати. Трябваше някой много пъргав човек, популярен между патриотите, за да ги събере набърже. Стоянович тръгна да дири Н. Генадиева.

Генадиев се разхождаше в градската градина, когато Стоянович зафуча покрай него като циклон и му направи знак с една шумна тайнственост, която можеше да даде подозрения на най-благодушното анадолско заптие. Когато Генадиев се приближи, той му каза: „Ето що: довечера ще се обяви контрапревратът. Майор Кисов ще бъде арестуван на 7 ½ часа. На 7 ¾, най-късно на 8 часа, капитан Велчев ще се яви с дружината си пред конака, срещу новото здание на Областното събрание, и ще пусне три залпа на въздуха срещу Пашовския парк. Там трябва да чака народът да акламира контрареволюцията. Скоро тичай, събери народ. Но никому нищо да не обаждаш.“ Докато Генадиев се опомни, Стоянович бе изфирясал.

Никола Генадиев, току-що свършил гимназия, бе на оная щастлива възраст, която в нищо не се съмнява: но при все това той бе достатъчно тънък, за да се сети, че ако пази тайната, която му бе поверил Стоянович, той не ще може да докара на Джумаята нито половин човек.

Взех всекиго поотделно, разказва той, пошепнах му на ухото какво има да става тая вечер, като прибавях изрично всекиму: „Това само ти го знаеш и никой друг.“ Така можах да събера около 200 души. Налягахме около библиотеката, скрити по тревата, и чакаме. Почна вече да се стъмнува. По

едно време, часа на 7 $^{3}/_{4}$, Кисов, който трябваше да бъде вече арестуван, се показа на кон, сподирен от няколко войници. Моите съзаклетници си казаха „втасахме" и почнаха да се измъкват тихом един след друг. Скоро от „народа", събран от мен с толкова мъка, останаха около 25-30 души, които стоеха като на тръне.

Кисов отиваше наистина да арестува Велчева, който бе събудил подозрения със своята манифестация по улиците.

Приготовленията за контрапреврата не бяха известни, но чувстваше се, че нещо необикновено се извършваше. През деня (10 август) русофилските първенци, събрани в дома на Ив. Вазова, решиха да изпратят двама души, да настоят пред Кисова да арестува незабавно някои офицери и националисти, които явно роптаеха. Но понеже бе съмнително дали Кисов ще покаже нужната енергия, Ив. Ст. Гешов и Данаил Юруков предложиха да отидат сами в София, за да се споразумеят с временното правителство върху мерките, които трябваше да се вземат въобще в Южна България. Двамата делегати трябваше да заминат с файтон още същата вечер.[1] Ив. Ст. Гешов ходи в телеграфната станция, за да говори с Бендерева и Радко Димитриева, които му казаха да се не тревожи, тъй като всички случайности са предвидени.

В това време Велчев повеждаше дружината си към конака.

След съвещанието, което взе окончателно решение за контрапреврата, Велчев се облече в походна форма, качи се на кон и тръгна към казармите. По пътя му дойде наум да се отбие в гостилница „Петербург", за да се нахрани и както се изразява той в мемоарите си – „да пийне една-две чаши вино за подкрепа". Тъкмо тогава Кисов идеше да го арестува,

[1] По разказа на Д. Юруков (записан от Хр. Милев в Пловдив).

обаче докато той се яви, Велчев беше вече изчезнал и летеше към дружината си.

Най-напред Велчев отиде в стария конак, дето една рота от дружината му под командването на Генева бе назначена от щаба на полка за дежурна част. Войниците вечеряха в двора на конака. Велчев ги остави да довършат вечерята си, сетне заповяда на Генева да построи ротата и да я заведе в казармата. По пътя към ротата се присъединяваха и патрулите, които тя срещаше.

Когато се събраха почти всички офицери и войници от дружината, пише Велчев, командвах: „В оръжие!" Със светкавична бързина войниците се затекоха към помещенията, опасаха се, въоръжиха се и почнаха да се строят на двора. „Имате ли патрони?" – попитах. „Имаме само по 5" – отговориха те. „Вземете по 150" – предложих. „Складът е затворен и ключарят още не е дошел" – каза един от ротните командири. „Да се строши ключът на склада и да се вземат патрони" – заповядах пак. Прикладите и брадвите заработиха, вратата на склада се отвориха, сандъците бидоха разбити и след малко войниците напълниха паласките и джобовете си с бойни патрони, повече, отколкото заповядах.

Велчев изкомандва на дружината да се построи. Възседнал на кон, той се обърна към ротите:

„Братя, няколко изменници и предатели вчера неочаквано и подло навлезли в софийския дворец и по един варварски начин отвлекли Негово височество, любимия ни княз."

Часът бе близо осем. Нощта бе вече паднала – една топла лятна нощ без звезди. Войниците стояха неподвижни, неми, вковали очи в тъмното, отдето гласът на началника им се издигаше разтреперан и заплашителен. Извисен малко на стремената, Велчев продължаваше, спирайки се сегиз-тогиз, задавен от вълнение: той разправяше за заслугите на княз Александра, за Съединението, за войната; описваше позора, нанесен сега на войската и на народа. „Помните, казваше

той, че сме дали клетва пред Бога, че ще се жертваме за княза и отечеството. Ето, случаят дойде днес: ще жалим ли живота си? Аз помня смелите атаки на пловдивци по върховете на Сливница и Пирот, зная как те разбиха неприятеля и запазиха своята земя; уверен съм, че сега, когато нашата татковина се намира в по-голяма опасност, вие с по-голяма доблест, с по-голяма неустрашимост ще тръгнете напред срещу предателите и изменниците и ще запазите княза, България и вашите човешки права!“

– Ще се постараем, господин капитан – отговориха дружно войниците и едно громко ура за княз Александра преряза нощта.

Велчев насърчи дружината с още няколко възторжени думи, които бидоха прекъсвани от големи викове. Той повика настрана офицерите и се целува с тях; същото направи и с взводните унтерофицери, като им каза:

– Във вашето лице прегръщам всичките мои верни войници.

Унтерофицерите, просълзени, извикаха:

– Ще мрем заедно с вас, г-н капитан!

Сцената беше трогателна: тук нямаше вече командуващи и подчинени, а само българи, над които бе пролетяла – докосвайки ги със своя лъч – душата на България...

Когато вълнението поутихна, Велчев повика ротните командири и им даде разпорежданията си: най-напред трябваше да се завземат телеграфните станции в града и на гарата; по града трябваше да се пуснат патрули, които да закрилят движението на дружината; Кисов и по-видните русофили трябваше да се арестуват. За всичко това се назначиха отделни команди. Дошло бе вече време дружината да потегли. Войниците и офицерите снеха шапки, прочете се молитва и всички, обърнати на изток, се прекръстиха.[1] „Бог

[1] Мемоарите на генерал Велчев.

да ни е на помощ!“ – чуха се някои гласове. „Шагом марш!“ – изкомандва Велчев. И дружината потегли.

Тя тръгна по улицата към стария конак, до който се намираше тогава телеграфо-пощенската станция. По пътя войниците искаха да запеят, но Велчев им забрани да вдигат шум. Минавайки край казармата на полковата музика, той заповяда на музикантите да се присъединят към него, но без да свирят. Макар дружината да се стараеше да мине незабелязано, по улиците се бе стекло голямо множество, което тръгна след нея. Скоро се узна, че войската се обявила за княза. Чуха се отделни викове ура; някои екзалтирани партизани от публиката извадиха револвери да гърмят. С голяма мъка Велчев можа да осуети една преждевременна манифестация.

Когато дружината стигна вече до телеграфната станция, нищо вече не можеше да въздържи народа: от стотини гърла екнаха виковете: „Да живее княз Александър!“ „Долу предателите!“ Командата, определена да завземе станцията, едвам можа да си пробие път между тълпата. Войниците се втурнаха в апаратната стая като хала и насочиха своите голи щикове към телеграфистите: „Вън!“ Тая едносложна заповед биде издадена с такъв ужасен рев, че телеграфистите, обхванати от паника, избягаха от прозорците: началникът на станцията Михайлов при падането си си счупи крака. Началникът на командата постави часови на вратата, до апаратите и сетне се затече да достигне Велчева.

В същото време едно отделение войници замина да завземе телеграфа на гарата, а поручик Янакев получи заповед да арестува майор Кисова.[1]

Дружината вървеше сега с победоносен шум; войниците пееха опълченската песен на Стамболова:

[1] В действителност майор Кисов бе арестуван без никакво съпротивление от полицейския пристав Димитър Георгиев.

Не щеме ни богатство,
не щеме ни пари.

Сетне засвири и музиката. От всички страни на града запъпли народ. Зачестиха се виковете, загърмяха револверите, загъмжа едно въодушевено и кресливо многолюдие. Офицери и отделни команди, които пресрещаха дружината, се присъединяваха към нея. Офицерите казваха на Велчева: „И ний искаме да вземем участие в народното дело." Той им отговаряше унесен: „Милости просим!"

Когато дружината пристигна на площада пред Народната библиотека, тя представляваше от себе си нещо като сборен отряд. Тук я посрещнаха двете дузини родолюбци, които бяха останали от събрания от Генадиева „народ". Войниците се построиха и Велчев изкомандва на една рота да даде три залпа във въздуха и музиката засвири „Шуми Марица". Това бе всичката церемония на контрапреврата.

Оттук шествието, което се бе образвало от войската и от публиката, тръгна да манифестира пред австрийското консулство, което се намираше срещу градската градина „Орта-мезар". Часът бе вече 9 $^{1}/_{2}$. Околните улици и градината бяха пълни с народ. Някои се бяха накачили по дърветата. Една внушителна врява се вдигаше в тежкия дъх на нажежената земя и се разливаше в тъмнината като запъхтял отзвук на някоя буря. Един секретар излезе да пита манифестантите какво желаят; Велчев отговори, че публиката иска да види консула, за да му каже, че българският народ желае, щото Европа да му възвърне похитения княз. При тия думи излезе самият Пиомбаци.[1] Велчев се изстъпи пред него и му каза на френски:[2]

[1] Г-н Пиомбаци, австроунгарски консул, бе натоварен и със защитата на германските интереси.

[2] Генерал Велчев се е учил в султанския лицей в Цариград и знае добре френски.

„Г-не консуле, вчера Негово височество българският княз е изваден насила от двореца и отведен неизвестно за къде. Това е дело на няколко изменници и предатели. Войската и народът от гр. Пловдив и околностите, както виждате, сме въстанали против това предателско дело и сме решени на всичко, за да спомогнем за възвръщането на любимия ни княз и за запазването независимостта на България. Не се съмнявам, че цялата българска армия и целият български народ също ще въстанат и ще ни подкрепят. Моля ви от страна на войската и гражданите, предайте това на почитаемите правителства, които представлявате, и ходатайствайте пред тях да спомогнат в стремленията ни: да се завърне князът и да се запази независимостта на България."

„Ще предам веднага", отговори консулът и помоли да му се позволи да подаде по телеграфа своя рапорт по този случай.

Велчев благодари на консула и отреди един офицер, който да занесе на телеграфната станция неговия рапорт до виенското правителство.

Когато дружината, придружена от манифестиращата тълпа, стигна до Джумаята, площадта бе залята от народ. Тук Велчев, у когото бе избухнало внезапно едно неудържимо ораторско призвание, държа още една реч, посред адската глъчка, която люлееше многолюдието, чуваха се откъслеци от неговите фрази: „любимият ни княз... подлото дело на предателите... независимостта на България..." „Ура", викаха хиляди гърла, револверите гърмяха като в битка, а яростни гласове виеха: „Смърт на предателите!"

От Джумаята тълпата се упъти по станционната улица към английското консулство. Джонс излезе, без да го викат. Неговото почервеняло лице на пияница, озарено от светлината на фенера, пламтеше от сурова радост. На речта на Велчева той отговори: „Считайте, че князът е между вас." Лаконическите думи на консула, предавани от един на друг, отражаващи във въображението на тълпата енигматичния

престиж на британската сила, разюздаха голям ентусиазъм. „Да живее покровителката на Съединението! Да живее Англия!" – викаше многолюдието, на което Джонс правеше с ръка приятелски знаци.

В това време дойдоха да съобщят на Велчева, че в града се появили безредици. Това известие го накара да прекрати манифестацията и да помисли за своята самозащита. Той помоли гражданите да се разотидат мирно, а сам се упъти с дружината си към Бунарджика, дето я разположи на бивак.

Слухът за безредици бе преувеличен; собствено, нямаше безредици, а изстъпления. От площадта пред Народната библиотека една група от разярени патриоти, към които се прибавиха сума момчетии и няколко обикновени пангалози, тръгна с викове „Долу черните души! Смърт на предателите!" към къщите на видните русофили, които бяха беснели в първия ден на преврата. Намерението им отначало бе може би да се задоволят с една враждебна демонстрация; но по пътя те се озвериха. Пред дома на Ив. Ст. Гешов те стигнаха със задимен мозък, тълпа, жадна за кръв, разрушение и плячка. В къщата бяха останали само жените; когато чуха от улицата грозния вик, те изпищяха. При тоя писък тълпата още повече се настърви. Тя почна да троши вратите, ревейки. Един вид садизъм пламна в жилите ѝ и я подлуди. Без друго светлият исторически ден щеше да се опозори с една дивашка сцена. Н. Генадиев, който бе дотичал тук при първия слух за изстъплението, се опита да вразуми буйствуващата сган; но думите му се изгубиха в крясъка на нейната кръвожадна залисия. Тогава му дойде наум да прибегне до една хитрост. „Слушайте, извика той, майор Кисов не е арестуван, а избягал и дигнал една дружина. Пратен съм от Велчева. Той ни вика да идем да ни даде пушки, за да му помагаме, защото всяка минута очаква да го нападнат. За да не ни пресрещнат, нека се пръснем по разни улици и да вървим в казармата. Който е патриот и безстрашен, напред!" Магическо действие на страха! Когато чуха, че работата е дошла до бой, всичките тия герои изтрезняха внезапно и пристъпът на Гешовата къща престана като по чудо.

След това градът утихна: от улицата революцията биде пренесена в телеграфната станция.

Пръв пристигна в станцията[1] Ив. Стоянович; малко подир него дойде и Мутkуров. Велчев не бе свършил още демонстрациите пред консулствата, и виковете на тълпата, които долитаха, слети в едно глухо бучение, добиваха в нощта една страшна тайнственост. Стоянович си припомни думите из „Лукреция Борджия", които Н. Генадиев бе му цитирал на Джумаята: „Губета! Ето една вечер, в която главите ни не стоят здраво на рамената ни." Той се обърна към Мутkурова:

– Е, Мутkуров, и таз работа стана! Ний имаме сега една пехотна дружина, ами трите полка?

– Тъй я! – възрази Мутkуров. – Аз нали ти казвах?

Мутkуров стоеше прав, с една тежка чанта, препасана въз шинеля: в нея той бе скрил всичките си икономии – хиляда наполеона в злато. Стоянович, шегобиец в най-критическите минути, го потупа по чантата:

– Тук има пари! Доле ни чакат коне. Ето наблизо и границата!

И той направи с двете ръце един жест, който значеше лудо бягство. Но на Мутkурова не бе за смях; той се ядоса: „Тебе е лесно: нищо нямаш!" После млъкна загрижено.

В станцията влезе сега приставът Д. Георгиев. Мутkуров му заповяда да прати стражари да повикат полковите командири. Дойде след това капитан Гани Атанасов; него натовариха да арестува управляющия окръга Ив. Найденова[2]; Мутkуров и Стоянович останаха пак сами. В града царуваше тежка тишина. Нощта, сè по-тъмна, наблягаше

[1] Телеграфната станция се помещаваше тогава в зданието на Иванчо Личов, до Марица.

[2] В отсъствието на П. Димитрова, командирован в София, Пловдивският окръг се управляваше временно от Ив. Найденова, татарпазарджийски окръжен управител.

сякаш на прозорците като човек. Разни станции се обаждаха на апаратите, удряйки Plv... Plv... Те викаха Пловдив; никой не им отговаряше. Стоянович и Мутkуров се опитаха да завържат разговор; но думите им гаснеха като в стая на мъртвец. Неизвестността стягаше сърцето им, отиваше нагоре към гърлото.

А между туй виканите командири не пристигаха. Стражарите се върнаха сами: К. Ботев бил болен, М. Савов и Тантилов не били вкъщи. Решителният час, който трябваше да удари сутринта, щеше ли да завари революцията без революционери?

Стоянович попита Мутkурова къде какви войски има и предложи да се повикат началниците на гарнизоните. Стоянович сам работеше на апарата. Най-напред той потърси капитан Лазарова, който командваше 3-та дружина на 9-ия полк в Татар Пазарджик. След 5-10 минути Лазаров се яви. От името на Мутkурова Стоянович го запита:

– Как се посрещна у вас превратът?

– Зле! – отговори Лазаров. – Има голямо негодувание между офицерите. Чудим се как са могли всичките партии да се съгласят за такъво дело.

Стоянович му разправи:

– Делото е предателско, извършено от руски продажници. Пловдивският гарнизон няма да се подчини на временното правителство в София. Викахме ви да ви питаме: вие там какво мислите?

– Съгласен съм с вас във всичко – отсече Лазаров.

Стоянович му заяви тогава, че в Пловдив е обявен контрапреврат. После му даде инструкции:

Дружината да бъде в боеви ред, да се бди да не дойдат емисари от София, които да деморализират войниците; ако такива се явят, да ги арестувате и да ги пратите под стража в Пловдив.

– Слушам, г-н подполковник – отговори Лазаров, който мислеше, че приказва Мутkуров.

Докато се водеше тоя разговор по телеграфа, в апаратната стая се върна Гани Атанасов, който бе изпълнил мисията си; отзова се подир малко и Велчев, който бе преместил дружината си на Сахаттепе и бе я оставил под командата на капитан Желявски. Новините от града бяха благоприятни: русофилите се изпокрили по къщите си; офицерите от трите полка се присъединили към контрапреврата. Оставаше да тръгне по същия път и провинцията.

Стоянович повика в Хасково командира на Родопския полк капитан Никифорова.

– Какво мислите за преврата?

Никифоров отговори:

– Това е предателство, позор.

Но преди да се произнесе от името на гарнизона, той поиска да се съветва с офицерите си. В Хасково русофилите бяха посрещнали низвержението на княза с големи ликувания; направили бяха митинги; заканваха се да арестуват. Офицерите обаче, с изключение на Киркова, който имаше роднински връзки с лъжесъединистите, кипяха от негодувание. Те бяха събрани във военния клуб, когато Никифоров им съобщи разговора си с Пловдив: те се обявиха всички готови да подкрепят една контрареволюция. Никифоров се върна в станцията и телеграфира на Мутkурова: „Да живее България!" После разправи резултата от съвещанието си с офицерите. Стоянович му даде инструкциите си: „Оставете една рота да пази реда в Хасково и тръгнете с полка си веднага за Пловдив."

Мутkуров, като узна какви заповеди се дават от негово име, попита Стояновича:

– Ти луд ли си? С какво ще храним тази войска? Отде ще вземем пари?

– Отдето сварим – отговори спокойно Стоянович; ще разбием Куршум хан, Отоманската банка или ще хванем за гушата Кочо Калчев.

Мутkуров повдигна рамена и нищо не възрази.

Бе вече полунощ, когато пред вратата се чу шум; часовите заплашваха, че ще стрелят. Подир малко влезе в апа-

ратната стая Джонс, който едва се бе разправил със стражата. След приветствията той попита Стояновича на френски: „Какви ви са намеренията?"

– Ще привлечем гарнизоните и ще искаме да се върне княз Александър.

Той посъветва:

– Действайте бърже. Съсредоточете всичките войски в Пловдив и паднете в София като гръм.

Преди да излезе, Джонс заяви:

– Ако не успеете, вратите на консулството са отворени за вас.

Както седеше пред апарата, Стоянович скочи.

– Господин консуле – каза той, като се приближи до него и издигна нагоре сухата си дългоноса глава на Сирано, – господине консуле: ако ние не успеем, вие няма да ни видите живи.

– Браво, Аджеле – извика Гани Атанасов, като разбра за какво е думата.

С един юмрук върху рамото му той изрази всичката енергия на своето одобрение.[1]

Стоянович сега викаше Стара Загора. Тук командирът на Балканския полк капитан Петров бе клел войската във временното правителство и бе държал против княза крайно оскърбителна реч. На въпросите от Пловдив той отговори отначало, че всичко е благополучно. Стоянович го подхвана: „Как тъй си се клел, без да знаеш що е станало? Ами ако телеграмата на Груева е лъжовна?" При мисълта, че може да е станал жертва на някоя игра, Петров се смути. Той почна да държи една дълга реч по телеграфа. Сетне попита: „Ами сега какво да правя?" Стоянович му обясни, че в Пловдив е обявен контрапреврат, че гарнизоните от Татар Пазарджик и Хасково са се присъединили към движението. Петров полюбопитства:

[1] По разказа на полковник Гани Атанасов.

– Какво е мнението на Гуджева?

Гуджев командваше бригадата в Сливен.

– Ти Гуджева ли ще гледаш? – възрази Стоянович. – Не знаеш ли, че той е предател?

– Тогава какво ще ми заповядате? – попита Петров, пламнал вече за контрапреврата.

– Остави една рота и тръгвай с полка за Пловдив.

– Добре – отговори Петров и хукна да дири офицерите си.

Върху Гуджева не можеше да се разчита. Той мразеше силно княз Александра, който бе му отнел командването на войската след Сливница, за да го даде на Николаева. Един от малцината офицери в провинцията, предупредени за преврата, той бе обещал съдействието си. Повикан на телеграфа от Пловдив, той се яви на станцията, за да изкаже своята преданост към софийските революционери. Напразно Муткуров прави позив към него в името на старото им другарство; той не искаше и да чуе за княза и на всичките увещания отговаряше само „merci".[1]

Мутkуров повика на апарата командира на Сливенския полк капитан Дукова и началник-щаба на бригадата капитан Ильева – и двамата отговориха отрицателно. В Сливенския гарнизон имаше офицери националисти като Галунски, Хр. Белов, които бяха участвали в комитетите за Съединението и за тях можеше да се предполага, че ще посрещнат контрапреврата с радост, но немислимо бе да се влезе в сношение с тях, тъй като Гуджев владееше станцията. Тогава Гани Атанасов предложи да се телеграфира на околийския началник в Ямбол Векилов, приятел на Стояновича, да отиде през нощта в Сливен и да занесе на Галунски и на Данева заповед за арестуването на Гуджева и на Дукова. Щом получи съобщението, Векилов замина минутно.

[1] Мемоарите на генерал Велчев. Също и разказът на полковник Гани Атанасов.

– Сега да видим София – каза Стоянович.

От някое време апаратът от София удряше SSS, заплашителна буква, която значеше мъмрене на чиновника, който не отговаря.

– Тук Пловдив – обади се Стоянович.

София отговори с угроза:

– Защо мълчите? Не знаете ли, че е военно положение? Отговаряте с главите си и пр.

Стоянович, отговаряйки от името на началника на станцията Михайлов, почна да се оправдава, че някоя промеждутъчна станция трябва да е прекъсвала съобщението.

От София почнаха да предават една телеграма за Шиварова, бригаден командир в Шумен.[1] Телеграмата носеше подписа на Груева и имаше горе-долу следното съдържание: „Имам сведения, че Приморският полк се е възбунтувал по подстрекателството на Паничерски и Драндаревски. Заминете за Варна, въдворете Сарафова начело на полка и арестувайте виновниците." За Муткурова и Стояновича, които не знаеха какво става в Северна България, това бе ненадейно откровение. Те решиха да викат Варна, но преди това трябваше да се справят с Търново. На търновската станция се обади капитан Бонев.

– Какво има?

– Все хубаво – отговори Бонев.

– Привдохте полка?

– Привдохме.

– Е, как се посреща станалото?

– Има някои, които шават – отсъди Бонев, – но ще ги примиря.

Стоянович се опита да му обясни, че извършеното дело е гибелно; той възрази: „Това не е моя работа!" – и прекрати разговора.

[1] Тя не бе пратена направо през Плевен, защото не бяха сигурни, че пътят е безопасен: бояха се от Маринова.

Подир няколко минути търновската станция пак повика Пловдив. Почна се следният разговор:

– Кой сте вий?

– Ами вие кой сте?

– Тук Доросиев, дежурният телеграфист.

– А тук Стоянович.

Стоянович, който познаваше Доросиева като добър патриот, му съобщи за контрапреврата и го попита какво е положението в Търново.

– Бонев лъже – отговори Доросиев. – Тук има голямо негодувание. Днес стана митинг против преврата. Офицерите се вълнуват. Капитаните Салабашев и Цачев се изказват открито за княза.

– Ами де е Стамболов? – попита Стоянович.

– Не зная.

– Пази ли се станцията от войска?

– Не.

– Иди да го намериш и му обади, че Пловдив е въстанал против София, че Стара Загора, Хасково, Пазарджик са с нас.

– Добре.

– А сега дай ми Варна.

Във Варна контрапревратът бе вече извършен. През деня командирът на Приморския полк капитан Сарафов бе арестуван от офицерите си пред фронта. Арестуването бе станало по един много позорен начин: Сарафов, уплашен, бе легнал на земята и ротните му командири бяха принудени да го влачат в праха, през което време той риташе с крака. Командването на полка бе поверено по общото желание на офицерите на капитан Караджов.

Когато Стоянович повика Варна, на апарата се обади именно Караджов. Те се разбраха лесно. Стоянович му разказа за станалото в Пловдив и му даде типичните вече инструкции: „Оставете една рота в града и тръгвайте за Пловдив." Сетне му съобщи за телеграмата на Груева. „Шиваров, добави той, е „хлебосолец" и опасен човек. Щом дойде във Варна, арестувайте го." Самата телеграма той предаде в Шу-

мен, дето Шиваров не можеше да подозира, че му се е скроила такава примка.

Когато тоя разговор се свърши, бе почнало вече да се зазорява. Цялата нощ Мутkуров и Стоянович не бяха мигнали. Чак сега те се обтегнаха на голите маси на канцелария-та, за да почнат; но сън не ги хващаше. Делото досега бе вървяло успешно, но мъчнотиите щяха да почнат на другия ден: трябваше един шеф за извършената контрареволюция, някое политическо лице, което да я ръководи със своя ум и да я представлява пред Европа със своя авторитет. В Пловдив такова лице не можеше да се намери: д-р Чомаков бе твърде стар; д-р Странски – без значение; Д. Тончев едва-що почваше своята политическа кариера. Макар и председател на централното бюро на либералната партия в Южна България, депутат, Стоянович не можеше да излезе начело. Най-подходящият човек за външния свят се явява пак Каравелов, за когото не съществаха още подозрения, че е участник в преврата; но от София, дето вероятно бе арестуван, Каравелов не можеше да води контрареволюцията. Единствената надежда бе у Стамболова. Само той можеше да превърне във всенароден порив патриотическата инициатива на Пловдивския гарнизон. Но и той не бе в безопасност; заканата на Бонева не можеше да се отнася освен до него. Може би в тоя момент и той бе вече арестуван. И тогава контрареволюцията оставаше на кръстопът, победоносна фактически, но без политически перспективи...

До зори от Търново не се получи никакво друго съобщение. Денят изгря в тази неизвестност – един ясен и горещ ден, който отрано още гореше по каменистите тепета на Пловдив. Градът се събуди радостен и защумя. От снощната екзалтация бе останал един щастлив трепет, който сега се съживи. По пазара любопитните се събираха за новини; телеграфната станция биде скоро заобиколена от публика, която виждаше само лъщящи на слънцето голите щикове на стражата пред вратите. Мутkуров и Стоянович не излязоха ни за минута от станцията; те продължаваха да бдят над апарата, чакайки да проговори през него съдбата на тоя ден.

Между туй на станцията почнаха да се явяват хора, които идеха да носят своите приветствия, враждебни революционери от типа на тия, които прегръщат революциите един ден след техния успех. Най-напред се явиха големите военачалници: Савов, Тантилов, Ботев. Те бяха в парадна униформа. Дойдоха сетне Тончев, Кочо х. Калчев и др. Почнаха се оживени разговори; всеки правеше своите догадки. Един повърхностен оптимизъм надуваше думите на тия, които най-много бяха се страхували. Само челото на Мутkурова оставаше потъмняло: той късаше парчета хартия и правеше от тях гълъби – знак у него на голяма вътрешна тревога.

– Обаждат се от Търново – каза внезапно Стоянович.

– Кой? – запитаха няколко гласа отеднаж.

– Стамболов – отговори той и направи знак на присъствуващите да мълчат.

III

СТАМБОЛОВ НАЧЕЛО НА КОНТРАПРЕВРАТА

Първото окръжно на Стамболова. – Неговото недоумение. – Разговор с Груева. – Телеграми до гарнизоните – П. Р. Славейков в Търново. – Митингът на Търново против преврата. – Заповед за арестуването на Стамболова. – Стамболов арестува Бонева. – Съобщението от Пловдив. – Прокламация на Стамболова към българския народ.

На 9 август Стамболов се намери в Търново по една голяма случайност. След закриването на сесията той бе заминал в Русчук и мислеше оттам да иде в Букурещ и може би във Виена. За приготовлението на преврата той не знаеше нищо. Без съмнение лошите отношения на княз Александра с Русия бяха оставили като една сянка в неговия ум; особено бе угрижен той от загадъчните думи, които се получиха от Петербург в отговор на постъпката, направена от него и от Каравелова пред Богданова за помирение с Русия.[1] Но той

[1] През месец юли, докато още заседаваше Събранието, Каравелов и Стамболов отидоха в руското агентство при Богданова да ходатайстват от името на болшинството и на правителството за подобрение на отношенията между княжеството и Русия. След два дена Богданов им съобщи отговора на Гирса, който казваше доста ясно, че не може да има никакво помирение, докато на българския престол стои княз Александър. Вж. Строителите на съвременна България, том I.

не предвиждаше, че развръзката може да бъде тъй близка. Най-малко бе допускал той, че тя ще бъде предизвикана от самите българи чрез един заговор на офицерството. По-скоро той предполагаше, че бурята ще мине без повреди, както и други пъти, и че руските традиции ще бъдат по-силни от големия гняв на Александра III. Защото в тия години Стамболов бе оптимист по природа и русофил.

Той се канеше да прехвърли Дунава, когато получи телеграма, с която го викаха да защитава един либерал, някой си Кънчо Симеонов, кмет на Новоселци, обвинен в разбойничество. Делото бе насрочено за 9 август. На 8-и вечерта Стамболов пристигна в Търново.

Сутринта призори се получи първото известие за преврата; телеграмата с подпис на Каравелова. Началникът на станцията Загоров я спря; после прати разсилния да повика Стамболова, Китанчева, Ив. Халачева, П. Славкова и З. Градинарова. Пръв дотърча Китанчев. Когато прочете телеграмата, той затрепера нервно, побледня и като седна на един стол, заплака, държейки сърцето си. Между туй пристигна и телеграмата на Груева. Ето че се яви и Стамболов, придружен от Халачева и Славкова. „Какво има?" – попита той навъсен. Загоров, без да продума, му подаде двете депеши. Стамболов ги прочете еднаж, дваж, като че ли за да се убеди, че не сънува. Големите му вежди се бяха сключили; устните му се свиваха в една жестока гънка. Той мълчеше. Мълчеха всички. „Фигурирате, и вие, господин Стамболов?" – реши се да каже Загоров. Стамболов го погледна гневно. „Как мога да фигурирам аз в такова едно подло дело?" – отговори той. После се замисли пак. В разговора се намесиха и другите присъствующи; изказаха се опасения да не би името на Стамболова, поместено в състава на временното правителство, да заблуди умовете в провинцията. Тогава Стамболов седна на масата и написа телеграмата, с която съобщаваше на гражданските и военните власти, че той няма никакво участие в преврата и че се бои да не е станала някаква мистификация.

В Търново окръжният управител Ив. Драсов и полковият командир капитан Бонев не знаеха още нищо. Загоров ги повика в станцията, за да им предаде депешите от София. Те не проявиха никакво чувство. Бонев обаче се усъмни да не би наистина някой шутош от опозицията да ги мистифицира по телеграфа. Той прати няколко телеграми: до военния министър в София, до бригадния командир в Русе майор Филова, до Кисова в Пловдив. В отговор получи строго мъмрене от капитан Бендерева, който го заплаши с разстрелване. Бонев разбра, че работата е сериозна, и се усмири.

Стамболов след първия изблик на негодувание размишляваше. Очевидно превратът не бе мистификация, шеги от тоя род никой не би посмял да направи. Но как това главоломно дело бе скроено, изпълнено? Съставът на временното правителство, в което той видя за голямо чудо себе си, не му даваше никакво осветление, напротив, правеше недоумението му по-дълбоко. Може би и с имената на другите да бе станало същото злоупотребление. Това ненадейно сдружение на хора, които до вчера не бяха имали нито една идея обща, бе наистина много странно. То изглеждаше по-скоро на някое чудо, отколкото на политически факт, а Стамболов бе твърде положителен, за да вярва в чудеса. Освен ако да бе се случило нещо необикновено, което да е посочило на всички в осезателна форма гибелта на България... Но той не виждаше как такава една перспектива бе могла да изскочи тъй отеднаж, превръщайки из дъно всичките взаимоотношения, създадени от миналите борби: Цанков в обятията на Каравелова; до Величкова и Маджарова – Радославов. Не, тук имаше нещо невероподобно и тъмно, някаква колосална и дръзка шарлатания, която криеше някаква пакост. И понеже Стамболов знаеше за едновремешните планове на русите, за опитите, направени по-рано да се низвергне князът, едно мъчително подозрение го разяждаше, подсказвайки му, че тук има някакъв заговор срещу самото княжество – мисълта, която веднага се бе родила у него при първия прочит на фаталните депеши.

Подписът на Каравелова под първата депеша разрушаваше обаче всичките тия настроения. Стамболов имаше голяма почит към Каравелова. Без да си прави илюзии върху неговите недостатъци, той вярваше в неговия патриотизъм, изпитваше престижа на неговата ученост. За едно противонародно дело във всеки случай считаше го за абсолютно неспособен. Тогава какво значеше неговото име в един документ, който бе пръснат като триумфален бюлетин на революцията?

Стамболов повика Каравелова по телеграфа; повика и Никифорова. Но нито единият се яви, нито другият. Тогава съмненията го овладяха съвсем. Той разбра, че софийската станция е окупирана, и помисли, че Каравелов трябва да е арестуван. На няколко пъти Стамболов настоя по апарата да намерят Каравелова. От София един телеграфист с непознато име, някой си Д. Д. Обретенов, даваше разни предлози, които още повече усилиха подозренията му. Най-сетне, към часа четири, обади се Груев.

Неговите утруднени обяснения още повече озадачиха Стамболова. Той сега се убеди съвсем, че Каравелов, тероризиран от военните, не смее да се изкаже. От всичкия този разговор остана му само впечатлението, че превратът не е народно дело, а военен удар; не е плод на един компромис на партиите, а тъмна инициатива, изскочила внезапно.

Нощта бе вече паднала, докато Стамболов говореше със София. Запалиха лампите; апаратната стая се озари, превърната в някакъв стан. Телеграфът почна да работи сега с провинцията. Стамболов бе получил през деня запитвания, на които отговаряше. Двама телеграфисти работеха под негова диктовка. На Луканов[1] в Ловеч той съобщи:

„Каравелов дойде на станцията тая вечер. Каза ми, че преврата направила войската, именно Струмският полк, кавалерията, артилерията и юнкерите. На преврата ще бъдат противни 4 сили, а благоприятни само Русия и Франция, като прибави, че не искал да излязя дене, за да не стават разни претълкования. Аз мисля, че Каравелов е арестуван и ни отговаря под устата на револвера.“[1]

[1] Телеграмата от ч. 9 и 55 м. вечерта.

В същата смисъл Стамболов телеграфира на Ст. Заимова, окръжен управител в Стара Загора. Без да е решил още какво да прави, той искаше да групира за всеки случай около себе си видните хора на либералната партия в провинцията. В Русчук той изпрати специален човек, поручик Ив. Фичева, с мисия да доведе Д. Мантова. Съобщения прати в Севлиево, Габрово и др. На П. Р. Славейкова, който прекарваше лятото в родното си място Трявна, Стамболов телеграфира:[2]

„Днес приех много телеграми от София, че князът е свален и прогласено привременно правителство, в него аз, Каравелов, Цанков и пр. Елате незабавно в Търново. Отговорете кога тръгвате.“

Стамболов бе твърде прозорлив, за да не знае, че срещу един преврат, извършен от военни, той можеше да се противопостави само с войска. Затова една от големите му грижи бе да узнае настроението на гарнизоните. Най-напред той се обърна – още през деня – до Филова и Блъскова в Русчук. Филов командваше бригадата, Блъсков бе командир на полка. И двамата му бяха лични приятели, особено Блъсков. Той им прати следната телеграма:

Вярвам, че сте получили циркулярното относително свалянето на княза. Тук известието посрещнато с отвращение и негодувание. С майор Груева говорих, но не можах да се

[1] Както се вижда и в самата депеша, Каравелов не се яви на станцията, а отговори чрез Груева. Очевидно Стамболов е сбъркал. Оригиналът на тази депеша, с почерка на Стамболова, се намира у В. Загоров.

[2] Телеграмата до П. Р. Славейков бе изпратена на часа 10 и 30 м. вечерта, 9 август.

убедя, че този, който ни телеграфира, е Груев, а не друго подставено лице. Каравелова и Никифорова още тази заран съм викал на станцията, но те не дойдоха. Получавам депеши от непознати лица. Тая работа, доколко е сериозна, още не знам. Ако вие имате по-положителни сведения, съобщете ни. Аз не съм приел да бъда член на временното правителство. Обичам да вярвам, че офицерите ще съумеят да спазят честта си и интересите на отечеството. Не бързайте да правите някои рисковани постъпки, защото отечеството пропада. Преди да се решите на нещо окончателно, съобщете ми. Чакам отговор.[1]

Блъсков отговори, че ще изпълни заповедите на началството си и че не желае да влиза в други съображения. Той принадлежеше на противокняжеската партия във войската, знаеше за заговора и откато бе получил известията от София, ликуваше. Бидейки обаче нерешителен – загрижен сѐ да си пази една врата – той се представи пред Стамболова не като привърженик на една революция, а като човек на законността: законността за него това бе началството в София, каналът, по който идеха заповедите във войската. Филов бе в друго настроение. Без да бъде горещ привърженик на Батенберга, той принадлежеше по миналото си към националистическите кръгове на Румелия. Освен това детронаторите бяха го игнорирали, като пратиха първите си депеши до Блъсков вместо до него. Тъй силно бе съмнението спрямо Филова, че Груев изпрати до Блъскова на 9 август на пладне следната депеша:

Ако полковник Филов не се подчинява на разпорежданията ми, то вземете на себе си управлението на комендантството и на бригадата и го арестувайте немедлено.

[1] Телеграма, съобщена от генерал Блъсков и получена от него на 9 август по обед.

Филов почувства тоя надзор върху себе си и остана крайно обиден. В такъво разположение го завари Стамболовата депеша. Той отговори при все това уклончиво: заяви, че частите не са още приведени под клетва, но за бъдещето не се произнесе. Стамболов в тоя момент не искаше нещо повече; сам той не знаеше какво ще донесе утрешният ден.

Най-голямата надежда на Стамболов, изглежда, да е била у Муткурова. С него той бе съгражданин, другар от Одеса, сподвижник преди Освобождението. От друга страна, Пловдив, градът на Съединението, Мека на национализма от една година насам, се явяваше предопределен за една контрареволюция от името на Батенберга. Без съмнение, Стамболов знаеше, че Мутkуров няма темперамента на един шеф, но средата можеше да го увлече. Той му телеграфира:

Ще получите от мене днес циркулярно относително свалянето князя. Съобщете ми всичко, което знаете по тоя въпрос. Тука известието го срещнаха с отвращение. Бригадний командир Филов и полковете от района му са в ожидателно положение. Войската не е подведена. Князът не се знае где е. Вземете и вий същите мерки. С шифровка виках Каравелова на станцията, не дойде. Получавам депеши от непознатa мен личност Д. Обретенов. Постарайте се да останете верни на отечеството и запазете интересите му.

Тази телеграма не стигна никога до предназначението си. Началникът на пловдивската станция, който я съобщи в София, търсейки инструкции, получи заповед да я задържи под страх на лична отговорност.[1] Не се знае как Стамболов си обясни неволното мълчание на Мутkурова; във всеки случай той не поднови пред него своите постъпки.

[1] Петър Арнаудов, тогава телеграфист в Пловдив, твърди, че той скришом предал тази депеша на някого от „хората на Съединението", но кому именно, не помни.

Нощта срещу 10-и Стамболов прекара в жестока борба със себе си. Първият негов порив – викът на буйната му кръв – бе да се опълчи срещу преврата. Неговият глас – той знаеше това – не можеше да не сътресе умовете. При един негов позив страната щеше непременно да се развълнува, да се подигне може би. Но тогава една нова катастрофа можеше да сполети България: сблъскването на народа с войската, една страшна междуособица, която рискуваше да отвори вратите на отечеството за чужда окупация. Стамболов не бе още в това време посветен в задкулисните мотиви на европейската политика; но той знаеше добре нейните основни направления. С тая непогрешима и тайнствена интуиция, която съставляваше трите четвърти от неговия гений, той чувстваше, че княжеството е погубено, ако след държавното престъпление на военните последваше анархията на партиите. Една инициатива срещу преврата можеше да спаси страната само с условие да запази реда; иначе тя усложняваше кризата и ускоряваше нейната фатална развязка. Стамболов разбра, че трябва да обуздае устрема на своята натура, да таи своята мисъл, додето дойде моментът за едно внезапно и гръмоносно действие.

Той трябваше преди всичко да обезпечи свободата на своите действия в Търново, като привлече на своя страна гарнизона.[1] Задачата му се виждаше лесна. Военните го обичаха, чувствайки в него – водача на две революции – един вид другар по оръжие. В Търново, както в София, както в Русчук – навсякъде, дето той се явяваше, те се събираха винаги около него, магьосвани от това малко бохемско очарование, което произлизаше от веселата му и разпусната младост. Демократ, те знаеха, че той има култа на войската, тая гордост

[1]Търновският полк (полкови командир Бонев) бе разпределен, както следва: 1-ва дружина (капитан Салабашев) в Търново; 2-ра дружина (капитан Цачев) в Арбанаси; 3-та дружина (капитан Добри Иванов) и Елена.

за материалното могъщество на България, която пееше в неговите оптимистически мечти за бъдещето. И те инстинктивно виждаха в него човека, който един ден ще ги тласне към големи подвизи.

В Търново Стамболов разчиташе на всички офицери. Бонев – военен с материалистически дух, който по-късно намери истинското си призвание като предприемач – малко му се виждаше съмнителен; но той се надяваше, че ще го увлече със своето красноречие.

Сутринта на 10-и Бонев се яви в телеграфната станция, дето Стамболов чакаше събитията, окръжен от своя щаб: Китанчев, Халачев, Градинаров, Славков. Стамболов захвана да убеждава Бонева да се обяви против София: „Дай ръка да те назнача главнокомандующ! Ела с мене!" Бонев, почервенял, се отдръпваше със своята грамадна фигура и повтаряше: „Това не е моя работа." Стамболов стана, пристъпи към него с очи, пламнали от гняв. „И ти ли се отказваш от своя княз, ти, който носиш сабя и мундир и си се клел да го защитаваш до смърт?" Бонев дигаше рамена, мълчейки. Стамболов се провикна: „Съжалявам, че съм се родил българин. Съжалявам, че доживях да видя позора на тия дни. Подобре циганин да бях се родил!"

Началникът на станцията Загоров, екзалтирана натура, скочи от стола си, посочи с ръка на портрета на княз Александра, който бе закачен на стената.

– Аз само него признавам... За него ще умра.

Този болезнен вик създаде в стаята едно почти религиозно настроение. По изсъхналото аскетическо лице на Китанчева се пророниха две сълзи, които той нема сила да обърше. Без да продума, Бонев си излезе, сподирен от Драсова.

Тая първа несполука не обезсърчи Стамболова. Щом като полковият командир отказваше да го слуша, не оставаше, освен да му се вземе полкът. Командирът на първата дружина Салабашев бе надежден; Стамболов се затече при него. Салабашев бе получил предписание да замине за акаде-

мията в Петербург, но още не бе сдал. С няколко пламенни думи Стамболов му откри намеренията си, поиска неговата помощ. Салабашев отговори, че държи дружината си на негово разположение. „Тогава да се закълнем", каза Стамболов, у когото революционерът бе се събудил с всичкия романтизъм на съзаклятията. Стамболов продиктува клетвата: „Заклевам се в честта и в името на Бога, че аз в това дело ще ви поддържам с дружината си до крайност."[1] Салабашев повтори.

– Разчитайте на мене напълно – каза той, проникнат неволно от тази тържественост.

– Какво мислиш за другите дружинни командири? – попита Стамболов.

– Цачев е сигурен – отговори Салабашев, – но за Иванова не гарантирам.

– Тогава повикай Цачева.

Цачев не закъсня да се яви; без колебание той обеща съдействието си. Войнският началник Жейнов направи същото. Салабашев писа на капитан Иванова да дойде в монастира „Св. Никола", за да се разговорят, но Иванов не се обади.[2]

Между туй П. Р. Славейков пристигна от Трявна.

Добрият старец, който бе мечтал да свърши вече старините си без революции, бе силно възбуден. За детронаторите той не намираше достатъчно изобличителни думи. „Те посрамиха честното българско име", казваше той неутешим.

Стамболов го заведе у П. Славкова. Подир обед тук дойдоха Китанчев, Халачев, Градинаров, д-р Антонов, Калчо Пасков и др. Стамболов зададе въпроса: „Трябва ли да се обяви контрареволюция?" Той имаше нужда от едно решение на гражданите, за да завладее по-добре войската. Още при първите думи за контрареволюция д-р Антонов, благ човек, невидял големи борби, заяви, че тук не му е мястото, и си излезе. Настанаха след това разисквания. Славков, като подигна бисмарковските си вежди, заяви: „Тя тъз тъй не може!" После с гороломни словеса, които се блъскаха в една нескончаема фраза, той посъветва да не се предприема нищо, защото може да се докара междуособица. Славейков, нетърпелив, прекъсна тая претенциозна фарандола на провинциализми и учени думи. После се обърна към Стамболова и каза:

„Стефане, познавам българския народ като свое дете: от четиридесет години живея с него. Тоя народ се гнуси от извършеното дело в София. Ти трябва да го поведеш. Ти си председател на Събранието, бил си комита. Казвам ти, че ще успееш. Па ако не успееш..."

Тук старият поет завърши с една турска пословица, която значи: „Който мисли за сетнините, не е герой." Подир Славейкова никой не зема думата. Всички присъствующи освен Славкова споделяха неговата патриотическа мисъл. „Сега няма време за губене, каза Стамболов. – Подир обед трябва да се свика митинг. Обадете на народа."

В същото това време офицерите заседаваха. Салабашев бе свикал ротните си командири на съвет. Те бяха получили от Бонева покана за полагането на клетвата и се питаха как да постъпят. Един член от дисциплинарния устав им даваше право да не изпълняват заповедите на началника, когато те са противни на клетвата им към княза. Те решиха да се позоват на тоя член и да се възпротивят на Бонева. В тая смисъл ротните командири отидоха да напишат рапорт до полковия.

Бонев, без да подозира нещо, отиде на лагера да извърши церемонията на клетвата. Прати да дирят свещеник, но не можа да се намери нито един; свещениците, заплашени, бяха се скрили. Бонев заповяда да играят „сбор"; офицерите изскочиха от шатрите, пратиха един унтерофицер в

[1] По разказа на В. Загоров.
[2] По разказа на полковник Салабашев.

града да вика Салабашева. Настъпваше критически момент. Офицерите ненавиждаха Бонева и бяха готови да постъпят зле с него. Преди да се реши на някоя крайност, Салабашев отиде да се съветва със Стамболова.

Стамболов му каза: „Не е дошло още времето. Не бива още отсега да привлечем върху си вниманието на София. Не можете ли само оттук нагоре?..." – И той направи с ръката един жест, който отиваше от устните към главата.

Когато Салабашев се върна в лагера (часът 2 – 2 $^{1}/_{2}$), дружината бе построена. Щабтръбачът, изпратен от Бонева, бе успял да намери на Марно поле един свещеник и бе го докарал насила. Церемонията щеше да почне. Офицерите бяха крайно наежени. Най-разпаленият от тях, поручик Семерджиев, заяви: „Ще арестувам полковия!" Салабашев го въздържа. Войниците се заклеха машинално, без да разберат нещо от клетвата: те нямаха никаква идея за преврата, тъй като Салабашев още в първия ден бе изолирал лагера от всяко съобщение с Търново.

Впрочем градът бе посрещнал преврата със силно негодуване. Само нколцина чорбаджии, които мислеха сега, че България не може без Русия, както в турско време бяха мислили, че въстанията са чапкънска работа – с една реч, хората, за които върховната политическа философия се заключаваше в поговорката „против ръжен се не рита" – теглеха бройниците си със самодоволство. На връщане от лагера Салабашев срещна по пътя Джорджо Момчева, чорбаджия и ярък русофил, който му каза: „Хубаво помни, Петре, ей тъй, на тази асма ще висиш!" Той си въобразяваше вече, че като додат русите, ще избесят всички, които са поддържали княза. Малцина обаче изпитваха това жестоко злорадство. „Хората, които срещах, разказва Салабашев, бяха много угрижени. По всичките лица четях тъга и срам."

На позива за митинг се стече целият град. Салонът на полицейското управление (дето бе заседавало Учредителното събрание) се натъпка с народ. Беше необикновено горещ ден; беше задушно. Стамболов се качи на една маса и почна да говори. Веднага гласът му се извиси, загърмя: „България се намира в своя живот... Героят на земята ни е подло низвергнат. Една грозна пропаст зее пред нас." Той описа заслугите на княза, неговия патриотизъм, оплака народа, който можа да му отплати с такава черна неблагодарност. Публиката слушаше със задавено гърло; сетне се разплака с глас. „Всички мукаха като стадо, което се връща вечер", разказва на своя образен език един съвременник.

Посред речта се яви Бонев. С един бавен напън на грамадната си снага той си проби път до Стамболова и седна до неговата маса. Подир няколко минути вестиха се десетина войници, които застанаха на вратите и кръстосаха пушките си. В залата пролетя един бърз шепот: „Ще арестуват Стамболова!" Трима стари поборници извадиха мигновено камите си и впериха очи в Бонева, решени да го промушат, ако мръдне. Китанчев прочете в очите им тази смъртоносна воля, придума ги да стоят мирно.

Стамболов нищо не забеляза. Поройт на неговото вдъхновение бе тъй силен, че бе залял съзнанието му. Той говореше сякаш на невидими тълпи, безбройни. Тъй трябва да са говорили в дни на напаст библейските пророци. В публиката се носеше сега един вид свещен трепет; тъй страшно бе вълнението, че плачовете престанаха; публиката гледаше със сухи очи, разширени от някакъв мистически ужас. Китанчев падна в несвест; изнесоха го навън да го поливат с вода. Стамболов продължаваше със стиснат юмрук, който се допираше до гърдите му, към сърцето, и отскачаше. Понякога той подигаше главата си и с трескави ръце разширяваше яката си, която очевидно го душеше. По широкото му чело капеха едри капки пот. Очите му горяха от сурова и пламтяща страст, подобно на небето, в което се отражава пожарът на някоя голяма гора.

Когато Стамболов свърши, от публиката се издигна един нечовешки вик – вик на тържество, на скръб и на злоба. Тогава от двора музиката засвири „Шуми Марица" и присъствуващите почнаха да се цедят през вратите, блъскайки

се като пияни.[1]

На улицата Бонев се доближи до Салабашева:

– Кой е дал военната музика?

– Аз – отговори Салабашев.

– Как смееш ти?...

– Това е моя работа.

Бонев промълви нещо през зъби и отмина. Конфликтът между военните се начеваше вече открито.

На излизане от митинга Стамболов се упъти към къщата на Славкова. Тук дойде и Китанчев. Те седнаха да пишат телеграми до съмишлениците на либералната партия в провинцията: до Петкова в София; до Тончева в Пловдив; до Заимова в Стара Загора; до Никифорова и Луканова в Ловеч; до Конкилева и Топузанова в Габрово; до Влаева в Севлиево и пр. Стамболов им съобщаваше за станалото в Търново и ги канеше да последват неговия пример.

Със София Стамболов има тоя ден малко сношения. Сутринта след разговора си с Бонева под впечатлението на неговия отказ той написа телеграмата си до Никифорова, в която има толкова ирония, отвращение и открита меланхолия. На часа десет той се научи за образването на Климентовото министерство и изпрати на амбициозния калугер, с когото едно време бе воювал рамо до рамо, своето саркастично приветствие. За забелязване е, че във всичките тия документи за настроението на Стамболов през този ден все – покрай патриотическата скръб и обидата от софийската измяна – нещо хумористическо, инстинктивната жизнерадост на младия човек, който има още сила да се гаври с трагичното.

На часа десет вечерта Стамболов поиска да говори с Бендерева. Той го попита за положението в София, за намеренията на Силите и пр. Бендерев не отговори. Защо Стамболов, след като се обяви тъй тържествено против преврата, се опита да влезе в сношение с детронаторите? За да ги заблуди. Имаше у Стамболова тази хитрост, която е в расата ни и която революционното му поприще бе развило у него в комитетските времена. Тя бе нужна в тоя час. Като шеф на контрареволюцията Стамболов разполагаше само с ентусиазма на Търново и с две дружини на Търновския полк. Наоколо: Шумен, със своите три полка стоеше загадъчен; Русчук със своя гарнизон се колебаеше; Варна мълчеше. Само капитан Маринов в Ловеч бе му дал – от един разговор през деня – впечатлението, че ще го последва; но Маринов имаше също само две дружини. От Южна България никакво известие: две бригади можеха да се вдигнат оттам за преврата или против него.

Стамболов изчисляваше всичките тия вероятности, без да се смущава. Умът му имаше това необикновено хладнокръвие, което ражда у него непосредствената опасност. Щом жребието беше хвърлено, той не обръщаше вече очи назад. Нещо от неумолимостта на естествените закони сякаш проникваше в душата му: той действаше като съдба.[1]

---

[1] Според разказа на разни съвременници.

---

[1] Цялата деятелност на Стамболова носеше отпечатъка на тази неуклонност.

През време на Съединението, когато Кояндер от София пращаше по телеграфа своите заповеди от името на руския цар, Стамболов тласна почти насила княз Александра към Пловдив. Кочо х. Калчев е запазил спомена на тая съдбоносна сцена.

„В Търново, разказва той, пристигнах на 8-и като делегат на временното правителство в Южна България да поздравя княз Александра и да го поканя да дойде в Пловдив, обявен вече за втора негова столица. В телеграфната станция князът, Каравелов и Стамболов се съвещаваха. От угрозите на Кояндера Каравелов се бе стреснал. Той съветваше да се чака мнението на Силите. Младият княз се колебаеше. Тогава Стамболов му заяви:

„Княже, за Тебе има два пътя: единият води към Дармщадт, другият – към Пловдив."

Под впечатлението на тия думи князът удари звънеца. Влезе адютантът Марков.

– Пригответе файтоните – заповяда той.

И стана да се готви за път."

Към тая смелост на духа, която правеше от него – в моментите, когато се твори историята – революционер, Стамболов прибавяше и едно силно практическо чувство. Той нямаше нищо от химерическата вяра на утопистите, които в своите възторзи взимат провидението за съдружник; мистицизмът на големите думи не го упояваше. Подир светкавицата на вдъхновението у него настъпваше положителната работа, на която той не пренебрегваше ни най-малката подробност: такива бяха великите майстори на ренесанса, които – художници и чернорабочи едновременно – сами лееха в бронза грамадните си мускулести статуи.

Като изпрати до приятелите си в провинцията своя позив за митинги, Стамболов знаеше добре, че телеграмите му рискуваха да бъдат спрени. Както в комитските времена, той реши да изпрати куриери: Зелкова – през Дряново, Габрово, Казанлък в Пловдив; учителя Шарапчиев – през Севлиево, Ловеч, Плевен, Орхание в София; поручик Диамандиева – в Шумен. Куриерите имаха мисия да занесат устните инструкции на Стамболова до лицата, които той им бе посочил.

След умората на тоя бурен ден Стамболов отиде да вечеря у Славкова, дето трябваше да прекара нощта. Трапезата не бе още вдигната, когато влязоха капитан Балимезов и поручик Семерджиев, дежурни по караулите и по лагера: те идеха да съобщат от името на офицерите, че ще защитават Стамболова, ако Бонев поиска да го арестува.

Предчувствието на офицерите бе право. Бонев наистина бе получил от Бендерева заповед за арестуването на Стамболов, обаче той не смееше да я изпълни, а само се задоволи да даде заповед на телеграфистите да спират всичките Стамболови депеши. Когато през нощта Загоров се върна в станцията, чиновниците му обадиха за това разпореждане; те бяха уплашени, тъй като Бонев бе им казал, че ще ги разстреля на основание на военното положение. Загоров ги укори за малодушието им. Посрамени, чиновниците се наведоха на масите и вече не се чу в стаята освен тъпият и дребен звук на апаратите.

Подир полунощ Бонев пак се вести в станцията и тогава случайно влезе в сношение с Пловдив. Дежурният Доросиев, който подир това поднови разговора със Стояновича, обеща се да намери Стамболова, но сам той не знаеше къде да го дири. Призори на 11 август се яви Загоров; казаха му, че от Пловдив търсят Стамболова; той прати веднага да го викат.

Стамболов се затече неумит, без яка. Почна се веднага разговорът по апарата. В пловдивската станция Мутkуров и Стоянович не бяха вече сами. Преди да му разкажат събитията на миналата нощ, Стамболов поиска да се увери с кого говори. По негово искане обади се Тончев. Недоверчив, Стамболов му зададе някои въпроси от интимен характер, за да провери самоличността му. Историята на една ханъма, еднакво ценна за спомените и на двамата, послужи между другото като средство за удостоверение. След този оригинален изпит – който, както у Шекспировите драми, смесваше лудешкото с трагизма на историята – проточи се един отчет за събитията в Южна България: контрапревратa в Пловдив, предстоящия поход на гарнизоните от Хасково и Стара Загора, бунта на Приморския полк. Щом спре лентата, Стамболов почна да диктува своя отговор. Южна България му донасяше една войска; той щеше да ѝ даде сега един шеф. Първата му депеша гласеше:

Съобщете Мутkурову, че всичко, от него направено, одобрявам, от името на народното представителство провъзгласявам го за главнокомандующи на войските на двете Българии. Да обяви военно положение в цяла България и да заяви на софийското узурпаторско правителство в 24 часа да сложи управлението под страх на смъртна казън. Заловете всичките станции в Тракия и вземете мерки да се оздрави правото дело. Тук ще направя нужното за войската. Плевенският полк тоже ще бъде с нас.

Като свърши отговора си до Пловдив, Стамболов се обърна към Загорова:

– Сега пиши.

Загоров написа първите думи: „Прокламация към българския народ", когато Доросиев му каза на ухото, че Бонев иска да арестува Стамболова. Стамболов дочу тия думи и инстинктивно побара револвера си; сети се веднага, че го е забравил при Славкова под възглавницата си, и прати да му го донесат. В тоя момент влизаха Халачев, Китанчев, Градинаров. „Седни тук", каза Стамболов на Китанчева, като му посочи масата си, а на Загорова заповяда: „Искам от тебе офицерите!" Загоров полетя вън, а Китанчев под диктовката на Стамболова почна да пише историческата прокламация, която след няколко часа като молния трябваше да се разнесе из България. Ето нейния текст, образец на енергия, на повелителност и лаконизъм:

ПРОКЛАМАЦИЯ КЪМ БЪЛГАРСКИЙ НАРОД

В името на българский княз Александър I и на Народното събрание обявявам за изменническо и вън от законите на страната привременното софийско правителство во главе Климента и всеки, който слуша приказанията на това правителство, ще бъде съден и наказан по военните закони. Назначавам за главнокомандующи на всичките български войски бригадния командир Муткурова и заповядвам на всичките граждански и военни власти да изпълняват безпрекословно неговите заповеди. Призовавам доблестний Българский народ да защити Короната и Отечеството от предателите, които искат да свалят от престола нашия юначен и любим Княз. Нека всевишний укрепи десницата на народа и войската, за да запази честта, правата и славата на Отечеството и на избраний от народа монарх. Да живее България, да живее Българский Княз Александър I.

Председател на Народното събрание: Стамболов

Главнокомандующий българските войски:
подполковник С. Муткуров.[1]

Тази прокламация на Стамболова бе не само по форма, но и по същество един държавен акт. След низвержението на княза и неволното самоубийство на Каравеловия кабинет Стамболов олицетворяваше като председател на Народното събрание единствената правилно установена власт. Срещу военната диктатура на Груева, произходяща от насилие, Стамболов издигаше диктатурата на закона. Без съмнение конституцията не бе предвидяла анормалния случай, който представляваше сега княжеството; но качеството на Стамболова бе сè пак достатъчно, за да даде на контрареволюцията характера на една защита на правото.

Докато Стамболов диктуваше прокламацията, Загоров въоръжи пощальоните с бердански и револвери, постави ги на пост и се затича да дири офицерите. Те заседаваха като полеви съд на втория етаж на същото здание, в което се помещаваше и телеграфната станция. Съдът се състоеше от капитаните: Салабашев, Мазаков, Балимезов, и от поручиците Ив. Паскалев и П. Семерджиев.

Когато влязох в съдебната зала, разказва Загоров, тъкмо вкарваха в нея обвиняемия Кънчо Симеонов, кмета на Новоселци.[2] Доближих се до Салабашева и му казах: „Ела веднага, че те вика Стамболов." Той ми отговори, че ще дойде, но трябва съдът да се оттегли преди това, да отложи делото. Отидох да обадя на Стамболова; той скочи от стола и извика: „Казах ти да го доведеш тук..." Върнах се назад, вън от себе си, и насилих вратата на съвещателната зала. Офицерите станаха, трепнали. Додето да се разправя с тях, ето

[1] Прокламацията се протелеграфира до всички гарнизони и окръжни управители на часа 10 сутринта, 11 август.

[2] Същият, за процеса на когото се бе върнал Стамболов в Търново.

че се яви и Стамболов. „Господа, каза той, моментът е съдбоносен, тръгвайте след мене!“

Вървейки подир Стамболова, офицерите влязоха в телеграфната станция. „Господа – заяви им той, когато те се наредиха, – облегнат на войската и на народа, обявих се против преврата. С мене са гарнизоните на Южна България, Приморският полк и дружините в Ловеч. Подполковник Муткурова назначих за главнокомандующ на войските. Аз ще действам от името на княз Александра за неговото възвръщане. Който е съгласен с мене, да си дигне ръката.“ Всички дигнаха ръка.[1] „Кълнете се“, заповяда Стамболов. Той изрече клетвата; присъствуюащите я повториха. После се обърна към Салабашева:

– Назначавам те за командир на Търновския полк. Ще доведеш тук дружината си и ще я закълнеш в името на Негово височество княз Александра.

– Слушам.

Салабашев отдаде чест и излезе. Стамболов се отправи към капитан Мазакова:

– Назначавам те комендант на града. Щом Бонев се възпротиви, ще го арестуваш.

– Слушам – отговори Мазаков, като взе под козирог.

– Кой е началник на караулите? – попита Стамболов. –

Отговориха му, че е поручик Михайловски.

– Повикайте го.

Михайловски се яви, „бледен като пъпеш“.[2] С няколко думи Стамболов му съобщи станалата промяна и заповяда:

– От тоя момент Бонев не е твой началник и ти преставаш да му се подчиняваш.

[1] Само Ив. Драсов и Паскалев не вдигнаха ръка отначало Загоров обърна върху тях вниманието на Стамболова; след това те последваха примера на другите.

[2] Според думите на един от очевидците.

– Слушам – промълви поручикът, недоумяващ.

Повикан набърже, долита и войнският началник Жейнов. Стамболов разпореди:

– Капитан, ти ще приготвиш списъка на запасните в Търновското окръжие. Ако нямаш, ще вземеш от всичките учреждения.

– Слушам.

Всичко това ставаше с необикновена бързина. В залата всички мълчеха: чуваха се само късите команди на Стамболова и шумът, който правеха офицерите с шпорите си, когато отдаваха чест.

Минаха се няколко минути. Един пощальон се затече и обади, че Бонев иде със Салабашева. На стъпалата на антрето ги посрещна Стамболов и взе Бонева под ръка. Щом влязоха в канцеларията, Бонев се наведе да седне на един стол; тогава Стамболов извади револвера си, насочи го към гърдите му и извика: „Ще бъдеш с мен или си убит.“ В същия миг Загоров и Китанчев извадиха револверите си. Бонев хвърли околовръст един ужасен поглед на ранен лъв. Изправени до стената, офицерите стояха вцепенени. Той разбра, че всяко противостоение би било суетно. Бърз в ума, той обърна тактиката си. „Чакайте бе джанам, чакайте да се разберем.“

В тоя момент в залата се втурна Иван Стамболов[1], който бе чул, че арестуват брата му. „Чек бе,[2] изрева той, какво гледате?“ Като извади един огромен черногорски револвер, обърна го към Бонева. „Стой, Иване! Какво ще направиш?“ – извика Стамболов. Бонев спусна ръката си към своя джеб; Загоров и Китанчев дигнаха чарковете на своите револвери. Коридорът в това време бе пълен от въоръжени опълченци, които надаваха видове ура. Хладнокръвието на Стамболов предотврати едно сблъскване. Той дръпна брата си и го усмири. Бонев също се окопити. Мазаков се обади тогава:

[1] Брат на Ст. Стамболова.

[2] Турска дума; значи „тегли!“

– А бе, Бонев, дай дума, че поне няма да противодействаш.

– Колкото за туй, съгласен съм – каза Бонев.

Настана сега приятен отдих. Присъствуващите приветстваха Бонева. Китанчев предложи да го дигнат на ръце. Издигнаха се викове ура, които бидоха подети в коридора и по подражание навън на улицата. Бонев, който държеше главно да бъде с победителите, които и да са те, се постави веднага в услуга на контрареволюцията. Но за да се огради от всяка отговорност, той съобщи на непосредствения си началник Филова в Русчук, че е арестуван от Стамболова: това бе последната му хитрост. В действителност той се присъедини всецяло към Стамболова. Той прояви даже ревност. На капитан Иванова той заповяда да вдигне дружината си от Елена и да я доведе в Търново, за да усили гарнизона. За да разсее лошото впечатление, което бе произвел в Пловдив със своите заканвания, той телеграфира на Мутфурова: „Аз нощес ви говорих, че не съм против, но чаках да се разясни въпросът." Подир няколко часа, след като закълна полка отново в името на княз Александра, Бонев изпрати до Мутфурова една втора телеграма, в която – с един несвойствен нему лиризъм – призоваваше историческото минало на Търново и честитеше на Пловдивския гарнизон патриотическата инициатива.

Между туй Стамболов организираше възстановената от него власт. С указ № 1 той назначи Мутфурова главнокомандуващ на българските войски; с указ № 2 Ив. Стояновича[1] – директор на пощите и телеграфите; с указ № 3 Хр. Басмаджиева – комендант на гр. Бяла. Бяла представляваше особено значение, защото владееше телеграфните съобщения в Северна България. Басмаджиев надяна една случайно намерена униформа на подпоручик, взе един телеграфист и един стражар и до вечерта завзе беленската станция.

През това време София не се обади никак, нито Стамболов я потърси. Той само изпрати на Климента една сурова лаконическа депеша, която гласеше:

„От името на княза и на Народното събрание заповядвам ви в 24 часа да сложите властта и да се подчините на главнокомандующия на българските войски подполковник Мутфурова, инак ще бъдете застреляни наедно със съучастниците си."

[1] Първоначално Стамболов бе назначил директор В. Загорова; но Мутфуров отговори, че е назначил вече на тая длъжност Ив. Стояновича, чието име се помести в указа.

IV

ПЪРВИТЕ ПРЕГОВОРИ НА СТАМБОЛОВА

Къде е князът? – Окръжно на Стамболова до крайдунавските власти. – Пратеници до княз Александра в Букурещ. – Фалшивата телеграма на Груева. – Стамболов и Олимпий Панов. – Разговор с Русе. – Блъсков тръгва за Търново. – Отговор на Шуменския гарнизон до Стамболова.

След материалния успех на контрареволюцията, който можеше да се счита вече обезпечен, голямата грижа на Стамболова бе да изнамери местопребиванието на княза. От два дена насам се пръскаха по тоя повод най-разнообразни слухове. На първо време се чу, че съзаклетниците предали княза на сърбите; после, че го държали скрит в Балкана; найсетне, че го качили на някой параход по Дунава. Последнята версия донесе Д. Мантов, пристигнал в Търново на 11-и сутринта.

Мантов бе тръгнал от Русчук на 10-и подир обед. Той знаеше, че още на 9-и, по заповед на Груева Блъсков изпрати яхтата в един от крайдунавските градове. Това бе единственото указание, което имаше Стамболов. Като съобрази за пътищата, които водят от София за Дунава, и за разстоянията, той се досети къде може да се намира князът и даде разпореждане за неговото освобождение. На часа 1 и 10 м. подир пладне той изпрати следнята окръжна депеша:

Видин. Подполковник Любомскому, окр. управителю. Лом.

Окр. управителю и войнскому началнику. Свищов. Дружинному командиру капитану Мандаджиеву и окр. управителю. Рахово. Окр. управителю.

Негово височество князът днес ще бъде изведен из Княжеството България на ромънската граница. През лошите места турете кордон и го задръжте в земята ни. Телеграфирайте Начовичу в Букурещ да извести навред за станалото и да телеграфира князу, че всичкият народ в провинцията е с него, а така също и двете дружини от първия полк на Сливница. № 30.

Председател: Стамболов
Главнокомандующий на войските: Подполковник
Мутkуров

Изпратена чрез Плевен, дето станцията се подчиняваше още на софийското правителство, тази телеграма биде спряна от военния комендант, който я съобщи Груеву. Тогава Груев, уплашен да не би яхтата да бъде заловена по Дунава, разпрати до окръжните управители и войсковите началници известната фалшива депеша:

Съобщавам ви за сведение, че принц Батенберг днес в часа един подир пладне бе изваден от яхтата и оставен на влашкия бряг до градеца Читаме.

Груевата депеша биде протелеграфирана в провинцията на часа 5 и 40 м. подир пладне. Няколко минути преди това – на часа 5 и 30 м. – Стамболов, който бе добил неизвестно откъде по-точни сведения, се отнесе направо до раховския окръжен управител Бончева:

Научавам се, че князът щял да минува през вашия град, за да излезе през граница, заповядвам ви да го задържите. Кажете на началника на яхтата капитан Корабарев и на началника на конвоя, който води княза, че ако те го изведат зад граница, ще бъдат разстреляни. № 36.

Председател на Народното събрание
и на привременното правителство: Стамболов
Главнокомандующий: подполковник Мутkуров

На околийския началник в Тутракан Н. Обретенов – син на прочутата баба Тонка и шурей на Захарий Стоянова – Стамболов телеграфира да прати стражари по течението на Дунава на разстояние от един и половина часа, за да следят дали ще се появи яхтата, и щом тя се вести, да се качи на една лодка и да тръгне към нея с бял флаг, за да съобщи Корабарову заповедта за освобождението на княза. В същия дух се изпратиха разпореждания и до войнския началник в Силистра капитан Тепавски.

Лъжливата депеша на Груева заблуди след това Стамболова: той повярва в баснята за Читаме и прати чрез Русчук следната депеша до Начевича:

Князът днес изхвърлен на румънския бряг над Корабия в градеца Читаме. Немедлено направете разпореждание да се доведе в Букурещ, отдето ще дойде да го вземе народна депутация. Кажете му, че народът и войската са с него.

За да не би князът да се усъмни в тия сведения, Стамболов му изпрати двама делегати, които тръгнаха същия ден по разни пътища: Мантов през Русе за Букурещ; Захарий Градинаров през Свищов. Те носеха собственоръчни писма от Стамболова, които съдържаха позив към княза да се върне в държавата си.

Позивът бе в действителност преждевременен: Северна България не бе се още произнесла. Сам Стамболов току-що бе телеграфирал на Мутkурова, че Търновският полк не може да тръгне за Пловдив, тъй като Видин, Русе и Шумен се колебаели още. Тепърва той се надяваше да ги привлече на

своя страна и да въдвори едновластие в цялата страна.

Той се готвеше да приказва с Русе, когато от София се обади Панов.

Олимпий Панов бе другар на Стамболова още от скитанията им из Румъния. В Букурещ те бяха яли заедно суровия залък на изгнанието и бяха мечтали за свободата на България. Една страстна жажда за действие бе ги хвърлила сетне и двамата в успоредни пътища: Стамболов мина Дунава, за да поведе въстанието, а Панов отиде да се бие в Сърбия. От Освобождението те живееха като братя. Панов, болнав, лятно време гостуваше в колибата на Стамболова на търновските лозя като у дома си. В София те бяха неразделни. Когато сега Панов се обади, Стамболов почувства голяма радост. В тия критически времена той щеше да има в столицата един приятел, чието влияние във войската бе безспорно. Панов, командир на артилерията, бе считан като храбър и достоен офицер.

Разговорът между тях се почна с неминуемите въпроси за самоличността, които Стамболов бе поставил на мода.

„Коя книга ти пратих отзад граница?“ – попита Панов.

„Мемоарите на Кора Пирл.“

Стамболов също му зададе един въпрос: „Как се казваше приятелката, с която се запозна чрез мене, когато беше болен на Марно поле?“

„Тодорка.“

Стамболов му съобщи прокламацията си. Сетне, без да чака отговор, го залови:[1]

„Кои причини те накараха да станеш изменник на княза и отечеството?“

Той го посрещна така сепнато, защото знаеше, че Панов е благодушен и при първия упрек ще си отвори сърцето. Панов отговори:

„Аз снощи пристигнах и не съм взел никакво решение. Когато узнах снощи, че I артилерийски полк е на страната на Груева, дойдох да се посъветвам с тебе. Груев ми позволи да се разговоря с тебе конфиденциално. Аз и Никифоров сме противни на преврата, но желаем да се избегне кръвопролитието. Князът днес ще бъде изкаран на румънския бряг на Дунава, близо до австрийската граница. В такъв случай как ще може да се възстанови князът?“

„За нас князът – възрази Стамболов – не е свален. Каквото и да съобщават от София, то за нас и за народа не е обезателно. Ако вий и Никифоров сте противни на станалото, как гледа Каравелов на същото нещо. Отговори!“

Панов отговори:

„Каравелов гледа също тъй, както и аз.“

После добави:

„Снощи Богданов ходил при Цанова да му съобщи телеграмата от руското правителство, че руска окупация няма да има, ако всички българи признаят свършившето се и ако не стане кръвопролитие в страната.“

Думите на Богданова не произведоха върху Стамболова голямо впечатление. По-важно бе за Стамболова да узнае какво е истинското положение в София. Панов между туй, очевидно зле осведомен, му даваше неверни новини: двете дружини в Сливница се колебаели, гарнизоните в Плевен и Варна не се били още произнесли. Тогава Стамболов го попита:

„Сам ли си, или има някой до тебе?“

„Аз съм сам с един верен телеграфист; само с тия условия дойдох в станцията да говоря с тебе.“

Стамболов му откри картите си:

„Обявявам ти, че с нази е всичката тракийска войска, Търновски, Плевенски и Варненски полк. Мерки са взети и другите войски да вземем със себе си. Кажете Груеву, че му предлагам да сложи властта от ръцете си и му обещавам, че ще остане цял и невредим; инак ще си изпълним длъж-

[1] Разговорите в кавички са възпроизведени буквално по телеграмите.

ността. Моля те и ти предлагам да вземеш командата на Софийския гарнизон, да пратиш верен човек до майор Попова в Сливница и да задържите княза. Ако това не стане и се почне междуособието, отговорността е на бунтовниците софийски и ще съумеем да им заплатим за мерзостта. Не първи път ти защитаваш народа, правдата и честта. Бъди и сега решителен, храбър и велик като преди. Ако в София не искаш да вземеш гарнизона, иди в Сливница и повярвай, че ще спасиш честта на българите. Всичко съобщи на нашите верни приятели. Нека знаят всички..."

Тук Стамболов попита дали няма транслация в някоя стая. После продължи:

„... всички наши приятели, че ние скоро ще им дойдем на гости. Приемаш ли предложението? Отговори немедленно!"

Панов отговори:

„Майор Попов е арестуван. Знам положително, че князът ще бъде стоварен на румънския бряг. Могъл бих да убедя офицерите, които са взели участие в преврата, да вземат моя страна, ако им обещая, че князът няма да се върне. Имате ли сношение с Втория артилерийски полк? Отговорете!"

Стамболов предложи веднага амнистия, но за княза изхитрува. Той бе решен безвъзвратно – както се вижда от всичките негови разпореждания – да направи всичко възможно, за да го възстанови на престола, обаче скри своите намерения, за да не пресече на софийските революционери пътя на отстъплението и да ги предизвика на крайности. Той отговори на Панова:

„Обещайте на офицерите, че им давам пълна амнистия от името на княза и на Народното събрание и ги моля да признават за главнокомандуващ подполковник Муткурова и да не стават причина за гражданска междуособна война. Като вземем и столицата в ръцете си, ще се съберем и въпроса за княза ще решим. Нека знаят офицерите, че и нам България е по-мила от княза и че няма за един арапин да изгорим Арабистана. Ти знаеш моите убеждения и как аз гледам на този въпрос. Упълномощавам те да им разкажеш нашите най-съкровени мисли. Втория артилерийски полк зехме мерки да бъде с нас. Така също и за другите войски в Източна България и във Видинско. Ще чакам с нетърпение какъв резултат ще има твоята мисия и те назначавам от името на Народното събрание комендант на Софийския гарнизон. Всеки, който не изпълни приказанията ти, ще бъде застрелян. Целувам те: Бог да ти е на помощ!"

Панов се обеща да види Груева и да съобщи неговия отговор, а Стамболов повика на апарата Русе.

Мантов бе донесъл за Русе благоприятни известия. Населението в града бе възбудено против преврата. На 9-и сутринта стана митинг в полза на временното правителство, но без никакъв ентусиазъм. На една малобройна публика, дошла повече от любопитство, Тодор Тодоров държа реч против княза, за когото каза: „Трябва да тържествваме, че се отървахме от онази немска маскара. Колко косми има на главата ни, толкова князе ще намерим като него." Публиката обаче не бе наклонна да тържества; тя се разотиде мрачна и негодующа. За да не се отрази това настроение и върху офицерите, Блъсков им заповяда да не излизат вън от лагера. При все това те почнаха да шумят. Чувстваше се, че недоволството расте всяка минута. Сам Блъсков, стреснат от Стамболовите депеши, изпадна в недоумение.

Мина ми през ума, разказва той, да не би да има наистина някаква мистификация. Затекох се на станцията да разпитам Бендерева за историята на станалото. Отговориха ми: „Отиде да спи." Туй още повече ме озадачи. Заявих: Ако Бендерев не се яви веднага, ще спра всички разпореждания. Подир малко той се яви. Дадох му някои въпроси, за да се уверя, че е той. От него научих, че Каравелов и Никифоров били уж вътре в преврата. Бендерев ми каза: „Никифоров е тука." Сетне узнах, че това било лъжа.

След тоя разговор Блъсков телеграфира на Стамболо-

ва: „Тая работа не е възможно да бъде фалшива." Но спокойствие на духа вече не намери. Той чувстваше, че не държи гарнизона здраво в ръцете си. Враждебната резерва на Филова го тревожеше извънмерно: да го арестува, той не смееше; да се споразумее с него, виждаше, че е невъзможно. И малко по малко той почваше да се разкайва, че не е послушал Стамболова. Когато се получи прокламацията от Търново, той се обърка съвсем. Филов, който усети, че е дошел моментът да излезе на сцената, свика офицерите на съвет и поиска да чуе тяхното мнение.

Тъкмо тогава Стамболов повика по апарата Русе. Понеже началникът на станцията Бъчваров закъсня да се обади, Стамболов го заплаши, че ще го разстреля. Бъчварова заплашваха едновременно и от София, и от Пловдив, и от Търново, което го принуди еднаж да отговори: „Една глава имам и от три места се канят да ми я вземат: кому по-напред?" По чувство обаче Бъчваров бе с контрапреврата и твърде охотно осветли Стамболова върху работите в Русчук.

„Сега, каза той, ще става събрание от военните в града по инициативата на Филов, за да обсъдят положението и да ви явят вашата страна ли ще държат или на сегашните. Аз съм в кале на един апарат и не мога да се обърна в апаратната станция."

Стамболов заповяда:

„Филов непременно да дойде, имам да му съобщя (нещо)."

Отидоха да викат Филова, но той не се яви, бидейки задържан в офицерското събрание. Стамболов тогава предаде разпорежданията си чрез Бъчварова:

„Кажете на военните да не пречат на действията и разпорежданията ми. Цяла Тракия с войските си е с нас, така също Варненският, Търновският и Плевенският полк. Софийският гарнизон чрез майор Панова и самият Груев предлагат да се подчинят, ако обещая да им дам амнистия. Цяла България е с нас, а вие още философствате. Съобщавам на всички, които се противят на моите разпореждания, че няма да има милост за тях. Ако военните са истински български патриоти и хора кавалери, нека си спомнят клетвата на княза и на отечеството. Скоро ще имам със себе си и София и тогава ще сметнеме с непокорните."

Обръщайки се към Бъчварова, Стамболов добави:

„Вам предлагам, ако ви е мила главата, да се покорявате на приказанията ми."

– Сега отворете линията на Букурещ – каза Стамболов и почна да диктува:

„Съобщете на Начовича, че го вика Стамболов, председател на Народното събрание и временното правителство, да му съобщи да извести европейските сили, че народът и войската са за и със княза. И той, Начович, да телеграфира вред, ако би князът да е в Румъния или зад граница, да доде в Търново, старата столица, да седне на престола си."

– Всичко ще направя и ще ви уведомя – отговори Бъчваров, тероризиран.

– Тогава отворете ми линията за Шумен.

Шуменският гарнизон – един от най-големите в България[1] – бе фанатизиран за преврата. Тук всички големи военачалници бяха врагове на княза: някои, като ротмистър Людсканов, по роднински връзки; други, като Тянкова, по политически влияния. Само капитан Диков бе съмнителен, но на 10-и той докара полка от Мараша, дето бе на лагер, и го закълна във временното правителство. Гражданите в първите дни се въздържаха. Една шепа цанковисти държаха на 9-и митинг, на който Т. Икономов говори против княза. На 10-и вечерта почна да се забелязва вече между населението глухо брожение. Някои млади офицери почнаха също да него-

[1] В Шумен квартируваха: 2-ри артилерийски полк (командир капитан Козаров); 2-ри кавалерийски полк (командир ротмистър Людсканов); Преславският полк (командир капитан Диков). Бригадата командваше подполковник Шиваров. Началник-щаб на бригадата бе капитан Тянков. Другият пехотен полк от бригадата, Приморският, бе във Варна.

дуват, задето началството им ги държало в неизвестност. На 11-и преди обед Тянков се върна от станцията развълнуван и каза на полковите командири:

„Голям пожар се запали по България...“[1]

Той бе получил прокламацията на Стамболова. Командирите решиха да я държат в тайна. През нощта те бяха узнали от Груевата телеграма до Шиварова за бунта на Приморския полк и се бояха да не би движението да се пренесе и в Шумен. Между туй офицерите от гарнизона се събираха по няколко пъти на ден на съвет и разискваха върху положението с оня вид наивност, която отличава военните, когато загазят във високата политика.

Часът бе 3 и 20 м. подир обед (11 август), когато Стамболов се обади от Търново. В Шумен на апарата бе телеграфистът Цеков, който бе служил по-рано в Народното събрание. Стамболов му предаде една записка за депутатите Маджаров и Друмев. Той им известяваше, че е назначил Муткурова за главнокомандующ, Панова за комендант на Софийския гарнизон. Даваше им сведения за София:

„Майор Груев и офицерите от Софийския гарнизон молят за амнистия... Нито Каравелов, нито майор Никифоров, нито никой друг виден български деец от нашата партия не са имали известие за тоя преврат.“

Накрай Стамболов заповядваше на окръжния управител да напечата прокламацията му в хиляди екземпляра и да я разпространи между населението.

На часа 4 и 30 м. на станцията се явиха Шиваров и командирите Козаров, Людсканов и Диков, които побързаха да заявят:

„Седми Преславски полк, конният и 2-ри артилерийски полк дадоха клетва, че ще служат вярно и честно на временното правителство. Костите си ще сложим на шуменските

[1] По разказа на Ив. Кожухаров, тогава батареен командир в Шумен.

крепости, но ще защитаваме почнатото дело от временното правителство. Сливенската бригада е с нас.“

Стамболов отвърна:

„Преди да ви отговоря, желая да се убедя вие ли сте самите, които ми говорите, и затова питам: „Когато Шиваров идва в Търново у мене в квартирата, кой ни завари? Питам Людсканова: в коя махала е тяхната къща?“

Л ю д с к а н о в: „Обявявам ви за изменници на отечеството.“

С т а м б о л о в: „Отговорете на въпроса за самоличността си.“

Л ю д с к а н о в: „Какво повече разсъждения? Очакваме ви на укрепленията.“

Още няколко пъти Стамболов настоя да го пита за самоличността му, но Людсканов повтаряше неизменно: „Очакваме ви на укрепленията!“

Тогава от Русе прекъснаха разговора, за да съобщят на Стамболова, че Муткуров е дал заповед Кутинчеву да арестува Блъскова. Преди това обаче Блъсков, уплашен от прокламацията на Стамболов, бе потеглил за Търново.

Полковите командири в Шумен не знаеха още за успехите на контрапреврата. Те си въобразяваха, че са въстанали само гарнизоните в Пловдив и Търново. Те бяха още пълни с надежда. След разговора, в който Людсканов бе наругал Стамболов, Тянков вика Гуджева от Сливен и му съобщи:

„Обявяваме Стамболова за изменник на народа; самозвания Муткуров – за враг на отечеството. Топовете са готови да прострелят подобни мерзавци. Впрочем дадохме клетва да се бием против горните самозванци.“

Тянков се тури в сношение и с Филова, когото мислеше за съчувственик; но Филов бе решен вече да признае Стамболова и се колебаеше само върху формата на своето подчинение. Той съобщи на Тянкова своя план:

„Да се предаде властта в ръцете на един главнокомандующ, макар на подполковник Муткурова, като монарх, кой-

то да потрябва за свои помощници водителите на всяка партия, а именно: Грекова, Стамболова, Цанкова, Радославова, Гешова на банката (директор), и да свика главнокомандующия Великото Народно събрание, за да реши участта на отечеството."

В някакъв успех на преврата Филов вече не вярваше. „Софийското правителство слабее", каза той на Тянкова, който недоволен прекъсна разговора.

От Варна Тянков получи също обезсърчителен отговор. Той повика по апарата Драндаревски и му поиска от името на бригадния командир присяжния лист; Драндаревски му заяви, че полкът не признава временното правителство. Поканен да дойде в Шумен за обяснение, Драндаревски отказа. Тогава Шиваров реши да замине за Варна. Той прие тази мисия съвсем неохотно, защото се боеше да не би да го постигне участта на Сарафова; но полковите командири му обещаха, че ако на другия ден, на 12-и, не се получи телеграма от него, те ще тръгнат с войската за Варна, за да го освободят.

Муткуров в това време вземаше бързи мерки за един поход срещу София. Капитан Савов, който действаше като началник-щаба, даваше по гарнизоните разпореди за съсредоточението, като им определяше и маршрут. За до вечерта се очакваше да пристигне Никифоров с Родопския полк. Капитан Маринов бе известил с една възторжена телеграма, че потеглюва. На капитан Петрова в Стара Загора Велчев бе казал да изругае на тръгване бригадния си командир Гуджева „за измяната към любимий княз". Готвейки се за път, Петров написа на своя шеф една псувателна депеша с херои-комическо съдържание. Всичко вървеше добре: Пловдивският гарнизон, горд от своя успех, пълнеше България с бомбастични депеши.

В София владееше голямо униние. Другите още се държеха поне външно, но Груев бе грохнал окончателно. Когато прочете прокламацията на Стамболова, той се замоля от уплаха и каза на Панова: „Моли Стамболова само въстание да не вдига... За останалото ще се споразумеем." Но ето че Стамболов действаше вече за възвръщането на княза, единственото условие, което Груев не можеше да приеме, защото го беше срам. И едно голямо отчаяние го облада, затъмни очите му. Наоколо той не виждаше никаква подкрепа, всеки мислеше вече тайно за своето спасение. Радко Димитриев, който най-напред бе решил да бяга, още театралничеше. Но Груев бе уморен вече от неговите големи планове и големи думи. От руското агентство той не виждаше никаква помощ. Оставен без инструкции, бюрократ, случайно изпаднал посред една революция, която търсеше в него водител, Богданов повтаряше безнадеждно в разни форми платоническата депеша за доброжелателство, получена от Петербург на 9-и. С Климента и Цанкова Груев не се срещна почти никак. Като окаяна душа той обикаляше около Каравелова, гледайки го въпросително с уморените очи на восъчното си лице. Но Каравелов отговаряше, че не може да дава съвети, когато други имат властта.

Положението между туй ставаше всеки час по-критично. От Сливница идеха тревожни известия. Офицерите, които бяха отказали да положат клетва, бяха наистина под арест; но те можеха, когато поискат, да вземат дружините. Най-жестокото – разочарование Груев изпита от военното училище, което на 11-и отказа да признае временното правителство. Юнкерите, които бяха конвоирали княза за Буховския манастир и сетне се върнаха в София, бяха разбрали, че са станали оръдие на едно изменничество. На всички увещания на началниците си те отговаряха, че са готови да се закълнат в конституцията, но не и на една партизанска власт. Барикадирани в училището, те не пропускаха никого. Паков, който си позволи да ги заплашва, насмалко щеше да бъде промушен. Самият Груев биде посрещнат от тях с едно враждебно мълчание, по-красноречиво от всякакви протести. Той разбра, че учениците му го вече ненавиждат, и си излезе посрамен в душата си.

Всичко се съчетаваше, за да деморализира Груева. Управляющият английското агентство Конди Стифен, който му държа тоя ден застрашителен език, като го пита от името на своето правителство какво е станало с княз Александра, пишеше на лорд Идеслей:[1] „Майор Груев изглежда уплашен и смутен; маниерите му са съвсем обратното на ония на един решителен революционен шеф, гордеющ се с успеха си. Той отхвърли от себе си всяка отговорност и ме увери, че неговото ръководяще положение се дължи просто на старшинството му и на силата на обстоятелствата."

От подир обед (11-и) до вечерта Груев се съвещава на няколко пъти с Панова, за когото се бе хванал като за избавител. На часа единадесет те повикаха Стамболова по апарата. На станцията бяха само те двамата. Стамболов поиска да говори най-напред с Панова, комуто и тоя път зададе въпроси за самоличността. Преди всичко Панов му предаде пълния текст на телеграмата на руското правителство, от което бе публикувана и афиширана само една част, сетне изброи условията, при които Груев се съгласяваше да предаде властта си на Панова, именно: 1) князът да не се връща; 2) пълна амнистия на участниците в преврата; 3) Панов да стане главнокомандующ на войските в цяла България. Пановото съобщение свършваше тъй: „Бендерев ми каза, будьто-бы Гадбан ефенди заявил, че ако станат бъркотии в Румелия, турските войски щели да навлязат, за да възстановят порядъка. Отговори на тия въпроси и после ще говоря сам. Аз съм сам."

Стамболов отговори:

„Телеграмата прочетох. От нея извличам, че руското правителство се вижда слабо да ни защити от натиска на европейските сили и че с чужди ръце иска да вади кестени от огъня. Не искам междуособия. Готов съм да си туря главата на прага, само това да не стане. Кажете Груеву, че ако той повери вам[1] властта на преданите нему софийски войски, с това ще спре кръвопролитието и ще поправи злото, на което може да е станал причина."

За княза Стамболов повтори същото, каквото бе казал заранта:

„Като се въдвори тишина и едновластие в България, ще се сберем представителите наедно с по-първите български граждани и военни лица да размислим и решим що трябва да се прави. Тия лица ще решат трябва ли князът в България да се върне, или не."

За амнистията:

„Обзалагам си главата, че на офицерите ще се даде пълна амнистия и няма да оставя косъм да падне от главата им."

Сетне с един патетичен позив Стамболов се обърна към Груева:

„Ти, Груев, и офицерите добре знаете как обичаме ние отечеството и какви жертви сме готови да правим за него. Вий може би да не знаете, че власите вече заемат Силистра. Дотам ли я докарахме? От турските войски се не боя; не могат те да влязат в Румелия. Страх ме е от руските и това е причината, дето сме готови аз и приятелите ми и всичките защитници на отечеството да правим такива грамадни отстъпки. Майор Блъсков е сменен в Русчук от Мутկурова и на мястото му е назначен капитан Кутинчев. Войските тракийски искат разрешение да тръгнат за София. Прибързайте да предварите злото. Да не доживее България до кървава гражданска междуособна война. Каравелов затворен ли е още? Отговорете."

Отговори Панов:

---

[1] Английската синя книга, Turkey, 1887, т. 1.

[1] Не трябва да удивлява това, че Стамболов се отправя понякога до своя приятел Панова на „вий". Тогава на тия неща не се обръщаше внимание: дядо Славейков пишеше на сина си „господин Иване" и му казваше „вий". Вж писмата му в Министерския сборник.

„Каравелов не е затворен. Положителни сведения имаме, че князът е натоварен и изпратен за граница. Заповядано е на офицерите, които го съпровождат, ако в случай стане покушение за неговото освобождение от някого, да се постъпи с княза съгласно с дадените на офицерите инструкции. Какво имате да ми казвате още?"

Стамболов повтори настояванията си пред Панова да вземе от Груева командата на софийските войски и му обеща, че в такъв случай ще дойде веднага в София. Но Панов не даваше положителен отговор. Той помоли Стамболова да вземе мерки, за да не стане в Южна България стълкновение между Гуджева и Муткурова. После попита:

„Понеже войските, предани Груеву, са се клели за вярност на временното правителство, то как да мотивират упразднението[1] на временното правителство?"

Стамболов възрази:

„Груев ще предаде тебе властта и преданите нему войски и ще се свърши."

Той не даваше на клетвата никакво реално значение.

„И тук, съобщи той Панову, вчера се кълна полкът, но днес го разкълнахме и когато това ставаше, небето се цепеше от ура."

Панов попита друго: „Как да постъпя с Груева?"

Стамболов не мислеше за никакви репресали. Той отговори:

„Ще го оставите свободен и ако намерите за нужно, за началник на училището[2]."

Разговорът, започнат на часа 11, се продължи късно подир полунощ. Груев не можа да вземе участие в него: той приказваше в това време с Видин.

[1] Руска дума, значи: унищожението.

[2] Военното училище, на което Груев бе началник преди преврата.

Бригадният командир на Видин подполковник Любомски показа отначало голяма ревност в полза на преврата. Той бе един неуравновесен човек. По ум не надминаваше един турски паша от епохата на еничарите. Когато получи указа за военното положение, той поиска да направи от Видин един вид сатрапия. Първата му работа бе да издаде заповед, за да се направи паважът в града, и понеже кметът не му оказа съдействие, той го глоби и го арестува. Почна след туй с окръжния управител Манолова една полемика с афиши, която би била безценен документ за някой водевилист. Манолов бе принуден да иде в Калафат, за да изпрати своите депеши в София.

Войската във Видин се закълна още на 9-и. Големите началници на гарнизона посрещнаха съчувствено детронацията: капитан Велинов, защото бе посветен косвено в заговора; капитан Узунов, защото бе прочел в състава на временното правителство името на военния министър Никифорова, в когото той имаше безгранична вяра. От Ловеч обаче, дето квартируваше един полк от бригадата, първия ден не се получиха никакви известия. На 9 август, часа 8 и 30 м. вечерта, капитан Мечконев предаде на капитан Маринова заповедта на бригадния командир да приведе под клетва полка. Маринов отговори на 10-и към пладне:

„Не желая да бъда клетвопрестъпник, а още повече да подвеждам и други в това престъпление."

Тоя неочакван отговор озадачи Любомски, куражът на когото бе повече шумен, отколкото дълбок. Той извести в София за непокорството на своя подчинен и внуши да се действа чрез Каравелова, към когото Маринов хранеше още от румелийско време голямо почитание.[1] Вместо Каравелов нае се с

[1] Маринов бе адютант на Алеко паша, когато Каравелов избяга в Пловдив подир Свищовския преврат. Той бе от кръжока на в. Независимост, за издаването на който занесе на Каравелова 200 наполеона помощ от пашата (по разказа на генерал Маринов).

тази мисия Бендерев; неговите увещания обаче останаха безплодни. На дългите заплашителни депеши на Любомски Маринов продължаваше да отговаря с лаконическо презрение. Любомски съобщи на дружинните командири, че Маринов е отстранен от длъжност, и им заповяда да го арестуват; но те се солидаризираха със своя шеф и отказаха да изпълнят заповедта. Заведующият домакинството капитан Иванов, комуто Любомски телеграфира също да арестува полковия си командир, отговори: „Моля, повикайте ме чрез непосредствения ми началник." Началникът на станцията в Ловеч се отказа от своя страна да приема депешите против Маринова, като заяви, че той му е подчинен на основание на военното положение. В такива буржоазни обяснения между Ловеч и Видин се минаха първите три дена. На 11-и вечерта, към полунощ, Маринов телеграфира на Любомски:

„Вий отрешихте предварително себе си с позорно и подло клетвопрестъпничество спрямо героя и защитника на земята ни, а какво ще правя и накъде ще тръгна аз сега, то не зависи от вас и не е работа на клетвопрестъпници и подлеци като вас, а е веление на светия воински дълг към княза и отечеството."

Но когато получи тази жестока депеша, Любомски се бе вече отметнал.

Стамболовата прокламация произведе във Видин грамадно впечатление. Тя се яви преди всичко като едно доказателство, че либералната партия не одобрява извършеното в София. За офицерите, които бяха почти изключително либерали, това бе много важно. Освен това лично Стамболов имаше голямо обаяние в гарнизона: Велинов и Узунов му бяха лични приятели. Импулсивният ум на Любомски, който го влачеше по линията на най-последното (по дата) впечатление, се разфуча против временното правителство със същото лекомислие, с което бе пламнал за него. На тоя обрат не бе чужд и Захари, който на 11-и се озова във Видин, идещ от Румъния.

Превратът намери Захарий Стоянова в Русчук: той го посрещна с голяма болка и начаса се обяви против него. На 9-и сутринта, когато Тодор Тодоров, Губиделников, Т. Кърджиев се готвеха да свикат митинг, той им заяви: „Свикайте го, но аз ще говоря против предателите в София!" Блъсков, който чу това закanване, се обърна към Захария и си потупа сабята. Захарий потупа пък демонстративно джеба, в който държеше револвера си.[1] Захарий бе революционер по вдъхновение, но не бе човек на действието. След немия и къс диалог, в който той отговори на Блъсковото заплашване, като го заплаши сам, той изгуби кураж (както на 6 септември сутринта) и като си обръсна мустаците, за да не го познаят, избяга в Гюргево заедно с двама руски офицери от флотилията – Кузнински и Луцки.

Какво прави Захарий в Румъния, е неизвестно. Той претендираше, че бил в Букурещ и приказвал с Братиано. Както и да е, на 11-и той се вести във Видин, за да убеди Любомски да се обяви против преврата. Д. Ризов бе имал в София същата идея: и той се готвеше да замине за Видин. Любомски, техен сподвижник по Съединението, човек на големите фрази като тях – с нищожна култура, разбира се, но с апломб – им се виждаше предопределен да спаси честта на армията. Захарий успя в мисията си само наполовина. Любомски бе готов да се съгласи, независим от София, но без да се присъедини към Стамболова. Той считаше за по-безопасно да стои неутрален. В тоя Дон Кихот имаше един Санчо Панса, който вземаше връх. Велинов, възпитаник на юридическата академия в Петербург, изнамери формулата на положението: вярност към конституцията. Той подозираше може би, че конституцията, въз основа на която Батенберг бе княз на България, изискваше неговото възвръщане, но формулата му харесваше, защото тя не ангажираше бъдещето и оставяше

[1] По разказа на генерал Блъсков.

вратата отворена за едно споразумение с детронаторите в София.

На часа 2 и 10 м. през нощта, 11-и срещу 12-и, Видинският гарнизон обяви своята неутралност със следната депеша:

12 авг. – ч. 2 и 10 м. сутринта

До революционния комитет в София:
Майор Груев, Никифоров и митрополит Климент.

Видинският полк, пионерната дружина, втората дружина от Плевенския полк и крепостната артилерия положиха клетва за вярност на привременното правителство. Ако ний изказахме съчувствие на онези, които се наеха да работят уж от името на българский народ, то с това смятахме да изпълним едно свето задължение спрямо отечеството. Но за зла чест ний видяхме, че новото правителство не е народно, а революционерно, и тъй като Търново се показа против него, то и ний се убедихме, че сме измамени. Благодарение само на тази измама ний подкрепихме това противонародно дело, но сега, когато тази измама излезе наяве, ний не искаме вече да се покоряваме на това правителство, а само на едно народно и по никой начин не можем да допуснем, щото един противонароден комитет да се разполага с армията на България. Ний известяваме затова тържествено, че вчерашната клетва не свързва вече никого. Смятаме се свободни от всички задължения спрямо привременното правителство и от днес ще работим самостоятелно и ще се държим с тези, в които сме уверени, че те стоят начело на едно истинско народно дело. Обнародвайте това наше съобщение, за да се изтрие дамгата на конската, загдето се присъедини към революционерите.

Комендант на крепостта Видин и командир на втората бригада:

Подполковник Л ю б о м с к и й

Вторий комендант и командир на пионерната дружина:

Майор У з у н о в

Командир на Видинския полк:

Капитан В е л и н о в

Тая телеграма зашемети детронаторите: в един ден цяла България им се изплъзваше из ръцете. Какво ставаше в Шумен, бе неизвестно, тъй като съобщенията бяха прекъснати; от Сливен нямаше вече никакво известие. Оставаше Видин като сигурен и ето че и той бе завлечен от стихията, разюздана от Стамболова. Груев вика Любомски, за да го увещава.

„Прибързали сте, полковник, каза му той, да приписвате значение на застрашителните дрипели на Стамболова."

Разправи му после с каква благородна цел бил извършен превратът:

„Колкото за свалянето на принц Батенберга, то в патриотичността на това дело може да се съмняват само слепите, защото то спасява България от нова сръбско-българска война, която щеше да ни завари неприготвени, и от една руска окупация."

Груев, предполагайки, че Стамболов е повлиял във Видин, постара се да очерни него и Муткурова.

„Те ратуват за един човек против цяла една страна, те искат да повторят у България една нова Вандея и за един княз непопулярен, който стана причина за толкова нещастия."

На разговора присъстваше и капитан Вазов.* Той пожела да говори с Велинова и го упрекна, че е изменил на чувствата си:

„Аз мисля, според казването на Митемелова, че ти си съчувствал и си намирал за патриотическо това дело, в което ний рискувахме живота си, само за мисълта, че ний спасяваме България."

Вазов добави, че Русия одобрява преврата:

„Знаете ли, че руското правителство изпратило тука телеграма, в която изразява своята благодарност за извършеното и гарантира България от всяка опасност и външно нападение?"

Нищо не помагаше: Видинският гарнизон настоя на своята телеграма, отказвайки да спори по-нататък.

Между туй Панов след кратко съвещание с Груева почваше отново разговор със Стамболова, вече третият. Знаковете за взаимна проверка на самоличността почнаха вече да им се свършват. Стамболов попита:

„Помниш ли козата в Пирот? Какво взехме от квартирата на капитан Петрова и кому подарихме звънеца на крал Милана?"

„Една възглавница и звънеца подарихме на г-жа Каравелова."

След това почна разговорът. Панов бе безпокоен. През деня бе пристигнал в София брат му, капитанът, когото Муткуров бе изпратил да изучи положението.[1] Като докладва на началството си в Пловдив за работите в София, той спомена и за преговорите, които се водеха със Стамболова. Муткуров бил отговорил, че не признава никакви стамболовци и че с полковете си „ще доде на гости" на детронаторите. „В такъв случай, заявяваше Панов, тук се приготовляват да го посрещнат с оръжие." В столицата се знаеше вече – кой знае как, че английският консул в Пловдив Джонс казал Муткурову: „Ако можете да разчитате на бригадата, тръгнете за София."*

Стамболов се учуди много от заявленията, приписвани на Муткурова, които впрочем се оказаха на другия ден неверни. Но той се възползва от смущението, в което виждаше Панова, за да го убеди, че трябва да побърза да вземе

[1] Муткуров след преврата му телеграфира да се върне назад; телеграмата завари капитан Панова в Ихтиман, но той продължи пътя си.

командването на Софийския гарнизон. „Делото за преговорите, казваше той, трябва час по-скоро да се свърши, докато нейде не е пламнал огънят на междуособието." И той пак повтори обещанието си за амнистия. Панов, повлиян вече от средата, се колебаеше:

„Едва ли ще бъде възможно да приема командването на Софийския гарнизон, тъй като офицерите искат сериозни гаранции, че князът няма да бъде отново повикан от Народното събрание; и аз мисля, че трябвало би въобще верността на княза да се замени с една обща за всичката армия вярност на Народното събрание."

От отговора на Стамболова се вижда, че всичките медления го дразнеха ужасно, но той обуздаваше своя гняв и се правеше мек.

„Какво да ви кажа – се провикваше той, – когато инициаторите искат да натрапят предварително извършеното на народа, който не са питали и искат да свалят от гърба си тежестта на управлението в тия трудни за България времена?"

Бележката бе съвсем уместна: детронаторите наистина искаха да отстъпят властта, но с условие, щото наследниците им да се съгласят на детронацията. Да бе възприел Стамболов тоя възглед, щеше да значи, че той не се е борил за една политическа идея, а за личната си амбиция. Той не бе човекът, способен да изпадне в такова противоречие. При все това той продължаваше да се показва уклончив на въпроса за княза. Той изказваше съмнение дали след униженията, на които бе подвергнат, князът ще може да се върне. Гаранции той не искаше да даде никакви, но казваше: „Едно само мога да ви уверя, че неговото възвръщане ще стане по-мъчно, ако бъдем всинца съгласни. Поемете командата на Софийския гарнизон, защото, ако това не стане, ние ще бъдем принудени да го повикаме още сега и да го турим начело на движението. В такъв случай, че ще има кръвопролитие и братоубийство, не ще никакво съмнение." Аргументация-

та се свършваше с един позив, в който ораторът пак се явяваше:

„Хвърли жребието и тръгвай напред! Помирителят на партиите е тук и ще се постарае да извърши своето дело. Щом сте всинца наедно, и викането на княза, и довеждането му не ще бъде за никого опасно."

Преди да отговори, Панов поиска да предаде на Стамболова някои сведения, които бяха му предали съзаклетниците:

„Офицерите ми съобщават, че правителството (на Каравелова) не е вело себе си в делото на изпъждането на княза съвсем безучастно. Напротив, Цанов е ходил да преговаря с руския агент за гаранциите, които руското правителство дава в случай извършването на това дело. Агентството е отговорило, че гаранциите, които дава, са следующите: Няма да допуснат ничия окупация, гарантират ни от нападенията на Турция и Сърбия, няма да допуснат война със Сърбия; но ако такава стане неизбежна, обещават пари за мобилизацията."

Панов още не бе говорил с Каравелова[1]; той повтаряше само каквото бе чул от детронаторите. Заключението му бе и сега, както първите два пътя, че не може да приеме мисията, която му предлагаше Стамболов.

Груев, който бе дошел пак да присъства на разговора, поиска да говори сам. Той заяви най-напред, че не може да става дума за възвръщането на княза и че тоя въпрос трябва да се ликвидира окончателно.

„Какво ще бъде положението на толкози души офицери, които са участвали в неговото сваляние, ако би В. н. събрание да реши князът да се повика пак? Най-категорически заявявам, че щом последва разпореждане за клетва пак на вярност князю, тука ще последват безпорядъци, кръвопролития – безусловно, неизбежно."

[1] Това той каза сам на Стамболова.

Груев се изказваше, готов да сложи властта от себе си, да разтури кабинета на Климента, щом добие уверение, че князът няма да се върне. На Стамболова той предлагаше да назначи временен кабинет, който да води текущите дела, докато се свика Народното събрание. Груев свършваше:

„Искам да чуя последен отговор. Нищо повече."

Стамболов възразяваше, че не може да даде никакви гаранции, защото те не зависят от него.

„Аз бих могъл да ви изкажа – добавяше той, – като ви обещая всичко, което от мене искате, но сам, като размислите, ще видите, че никое обещание не може да бъде надеждно и вярно. Ако мимо всякакви влияния Събранието реши да повика княза, трета ли революция ще правим?" – питаше Стамболов.

Знаейки меката душа на Груева, той почна да го плаши със страшни отговорности.

„Нека пролятата кръв от братоубийствената война се излее над главите ви!" Заявяваше му, че ако се мае, князът ще бъде позван немедленно и начело на войската ще тръгне за София.

„Против княза и против нас едва ли ще намери войник, който да противостои; напротив, всички ще хвърлят пушките или ще дойдат при нас."

Заплашването упражни своя ефект. Груев почна да се оправдава, че той е отишел за права Бога в тази работа: разказа за разговорите си с Каравелова върху низвержението, срещата им у Никифорова през нощта на 7-и срещу 8-и, всичко, което две седмици по-късно той повтори в показанията си в Търново.

„Аз съм жертва на една измама. Повече нищо" – заключи той.

Сетне: „Само една дума да добавя: жертва на измама от страна на правителството."

Стамболов се трогна от разказа на Груева, който бе болезнената история на една слаба натура, завлечена от колелото на историята. Той отговори:

„Вашето изложение не мога да не приема за вярно. Когато четохме първата ви телеграма, ние горе-долу помислихме, че сте турен от страна на правителството. Разговорът, който имах вечерта с Каравелова, ме в същото убеди. Думите му, че той не иска да излиза дене на улицата, ме доведоха до мисълта, че или е арестуван, или го е срам да излезе пред очите на хората. С тебе са си послужили да опитат брода, защото отчаяните министри не били дотолкоз храбри сами да потърсят цяр на болките си."

Върху миналото Стамболов не искаше да се спира; той казваше, че времето изисква бързи решения, и налягаше пред Груева да предаде властта си Панову. За клетвата той не искаше да подига мъчнотии. Нямаше нужда войниците да се кълнат отново. Важното бе да се въдвори едновластието в страната.

Но Груев мислеше постоянно за своята отговорност. Оставяйки настрана мнимата си твърдост отпреди половина час, той сниши своя тон, замоли се:

„Стамболов, защо искате да правите от мене нова жертва? Струмския полк аз го поведох, като казах на офицерите, че отчаяното положение, в което се намира страната, произхожда всецяло от княза."

Последва пак един разказ за преврата: какво той говорил на юнкерите, борбата със съвестта му. Той излъгал учениците си, че делото е известно на правителството.

„Утре, питаше той, с какви очи ще изляза пред тези честни хора и не ще ли те на мене да гледат като на последния мерзавец и лъжец?"

С Бурмова, Цанкова, Климента, Стоянова той не се познавал; видял ги сега за пръв път. Вяра имал само в Каравелова и него питал кому да повери властта. Прекъсвайки тия обяснения, той се провикна:

„Грях ще ви е на душата, ако мислите, че аз с извършеното съм искал власт или популярност. Съжалете се, честни хора! Нямам повече да ви говоря!"

Трагичният акцент на това отчаяние – тоя хленч по телеграфа – умили Стамболова. Той видя, че Груев тъй ужасно е терзан от собствената си съвест, че няма вече нужда да го тероризира. Пред тоя беден човек, когото революцията бе хвърлила пред апарата, както морето хвърля удавените на брега, Стамболов се почувства обезоръжен. От заплашвач той се обърна на утешител. Каза:

„Бай Груев, съзнавам, че положението ти е много тежко. И аз съм правил заговори и немалко жертви от тях са ставали. Че ти си станал жертва, това за всекиго е ясно, но ще поискаш освен това да станеш и братоубиец. Погледни на делото ясно и всестранно и ще видиш, че друг изход освен предлаганият от мене няма. Желаеш ли да видиш учениците си и войниците от Струмския полк с пушки в ръка да излязат срещу своите братя и да пролеят невинната си кръв? Не чувате ли в София, че власите вече са заели Силистра? Не чувате ли, че сърбите се готвят да ни нападнат? Не сами ли съобщихте, че в казначейството няма ни счупена пара? Какво искате по-голямо зло да ни застрашава, тия не стигат ли, а трябва да им приложим и междуособна война? Ако сега ти се съзнаваш за виноват пред хората, които би убеждавал да те последват, то как ще изглеждаш, ако станеш причина на междуособна война и в туй време, докато се биеш, нашите добри комшии разделят земята ни?"

Той покани Груева при себе си:

„Сдай властта Панову и ако не искаш да останеш в София, ела при мене в Търново, дето ще намериш приятелски прием, участие в трудното ти положение и нужната помощ и защита."

Към края Груев се посъвзе.

„Виноват в извършеното не се считам, заяви той, и съм дълбоко убеден, че с даването на клетва на изпъдения княз влизаме в нови заплитания, на които краят се не вижда."

„За клетва никой не говори, възрази Стамболов. Въпросът е как да се излезе из това трудно положение. Ако имате по-добро положение, кажете го."

Груев не можеше още да се реши на нищо. Той отговори, че сега е късно и че ще се произнесе окончателно утре. Стамболов настоя:

„Моля ви, знаете, че аз не съм твърде от здравите, и аз като вас три дена не съм спал. Късно е наистина, но днешната работа за утре да я не оставяме, защото тогава може да стане съвсем късно. Делото не ще много философия. Решете се и отговорете."

Но Груев и Панов бяха си вече отишли. В станцията бе останал само един телеграфист. Стамболов му каза да иде да си почине.

Часът бе вече 4. Стамболов бе говорил със София цели пет часа! Той бе капнал от умора. Но преди да си легне, той повика Муткурова, за да му съобщи билянца на тоя ден:

„Срещу нас са Видинският гарнизон, Шуменски, Сливенски и Софийски. Русчук се още колебае. Аз се мъча с мирни преговори да придумам да се сдадат софийските войски. Моля те да ги не дразниш с депешите си. Ако искаме да направим добро за отечеството си, трябва да се мъчим кризата да се разреши миролюбиво; че ако видим, че това не е възможно, тогава ще употребиме сила. С всеки ден печелиме на страната си и войска, и хора."

Той откри Муткурову истинската си мисъл за княза:

„Аз утре ще изпратя двама души да намерят княза и да го убедят да се върне в България. Ти какво мислиш за това, отговори. А сега лека нощ или по-добре добро утро, че взе вече да се съмва."

V

БОРБА НА СТАМБОЛОВА С МНОГОВЛАСТИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Видин хитрува. – Действието на Начовича в Букурещ. – Опит да се състави наместничество. – Оставката на Груева. – Каравеловото министерство. – Контрапревратът в София. – Майор Панов взема столичния гарнизон. – Бягството на Радко Димитриева, Груева и Бендерева. – Преговори на Стамболова с Каравелова. – Недоволство в Пловдив. – Заплашванията на Богданова. – Муткуров се готви за поход. – Шуменският гарнизон се колебае. – Филов също. – Телеграма до княза. – Муткуров стига в Ихтиман.

Стамболов, който през цялата нощ бе водил преговори със София, легна призори да спи върху една маса на телеграфната станция. На часа седем го събудиха, за да говори с Видин. На апарата се явиха Любомски, Узунов и Велинов. Те му съобщиха декларацията, която вечерта бяха изпратили до Груева и Климента. Стамболов ги поздрави, че се присъединяват към голямото народно движение, но те заявиха веднага, че не искат да се присъединяват към никого:

„Ние действаме като войници и да се бъркаме в династически въпроси, считаме себе си не в право."

Стамболов възрази:

„Защитата на княза не е дело партизанско, защото той е княз на всички българи."

После им заповяда:

„Предлагам ви от мое име и от името на главнокоман-

дующия да пратите депутация, за да приеме княза и да го отведе във Видинската крепост. Ако това не направите, ще бъдете отговорни."

Те отказваха, позовавайки се на формулата, която бе изнамерил Белинов, че трябва да се чака съставянето на едно „истинско народно министерство". Заявлението им бе изрично. Те казаха:

„С дълбоко съжаление ние повтаряме, че да приемем княза във Видин не можем. Това е нашето дълбоко убеждение."

Стамболов знаеше, че дълбоките убеждения на Любомски не са трайни. За да го стресне, той му съобщи, че софийските детронатори искат милост.

„Срам ме е да чета телеграмата им, дотолкова са жалки", казваше той.

Усилието му бе сега да склони Видинския гарнизон да се подчини на Муткурова, за да не се делят силите. Ироничен, той претълкува колебанията на Любомски.

„Види се, Видин има тия особени свойства да кара военните да подражават примера на Пазвантоглу."

Любомски и другарите му продължаваха да мълчат. Стамболов изгуби за минута търпение:

„Молих ви, не искате да ме чуете; заповядах ви, не изпълнихте заповедта. Правете каквото обичате."

Но после пак почна с увещания, поласка Любомски, че бил юнак. Накрай свърши с едно призоваване от миналото:

„Един исторически пример ми иде на ума. Сега, както България е разделена на няколко царства, прилича на същата оная България, която погина под турското владичество."

Думите на Стамболова разколебаха донейде видинските военачалници. Към пладне те се смутиха още повече, тъй като Узунов получи една депеша от Начовича, който му съобщаваше – неизвестно с каква цел – лъжливата новина, че Муткуров начело на войската тръгнал за Търново, за да се постави на разположението на княза.

Начович бе в Синая, когато получи известието за преврата. Той се завърна веднага в Букурещ и се раздвижи в полза на княза. От румънското правителство не можа да научи нищо положително; разбра само от някои разговори, че кралят и Братияно били много наскърбени от участта на Батенберга и се безпокоели силно от тоя триумф на руската политика. Европейските му колеги в Букурещ бяха много изненадани от преврата; най-вече изненадан бе руският представител граф Урусов. Те всички оплакваха нещастието на младия княз. Под тия впечатления Начович телеграфира до министъра на външните работи в Климентовия кабинет Хр. Стоянова, за да го подкани да се вземат мерки поне за личната безопасност на Александра.

Със Стамболова Начович влезе в сношение само когато получи от него новината, че се е поставил начело на контрареволюцията. Той съобщи неговата прокламация на дипломатическото тяло и почна да действа вече като пълномощник на Стамболова в Букурещ. Когато яхтата биде забелязана от румънските власти по Дунава, той предаде новината в Търново, но на предложението на Стамболова да потърси военно съдействие от румънското правителство, за да се освободи князът със сила, той отговори, че това е невъзможно.

На 12 август в Букурещ пристигнаха Мантов, който носеше Стамболовото писмо до княза, и дворцовият свещеник Кох. У тях се породи идеята да наемат един параход, който да подгони яхтата и да я зароби; но префектът на полицията[1] княз Мурузи им направи бележка, че е опасно да не би офицерите, като се видят нападнати, да застрелят княза.

Между туй пристигнаха известия, че яхтата била забелязана към Тутракан. Начович ги предаде в Търново и Пловдив. Стамболов телеграфира пак до околийския началник в Тутракан да прати стражари да наблюдават Дунава в про-

[1] По разказа на Д. Мантов. – Слушали сме Начовича да разказва същия епизод.

дължение на час, час и половина и като се зададе яхтата, да вземе една лодка, да се доближи до нея и да обяви на офицерите и войниците, че са амнистирани, ако повърнат княза. Идеята на Стамболова – след отказа на Видинския гарнизон – бе да се върне князът в Свищов, където бе дал вече нужните заповеди.

Стамболов вика Мутkурова, за да поиска от него да заповяда на капитан Мандаджиева, началник на една дружина от Плевенския полк в Свищов, да се подчинява в бъдеще на полковия командир в Търново. По същия случай той засегна и въпроса за правителството, което трябваше да се състави до връщането на княза.

„Вие, каза той Мутkурову, трябва да се прогласите за главнокомандуващ на всичките български войски; аз, Славейков и Никифоров – наместници на княза съгласно чл. 19 от конституцията; Каравелов – председател на Министерския съвет и министър на финансите; Радославов – на вътрешните, Панов – на военните дела, Начович – на външните[1], Орошаков – на правосъдието. Под тия условия може да приемем да стане помежду ни спогодбата."

Мутkуров не желаеше да даде сам никакво мнение; той отговори, че ще предложи въпроса на разискване във военния съвет.

Стамболов попита дали в Пловдив одобряват неговите бързи мерки за възвръщането на княза. Мутkуров изказа мнение, че колкото по-късно се намери князът в България, толкоз по-лесно ще бъде да се избягнат кръвопролития. Мутkуров съобщи между туй, че Никифоров го вика от София. Стамболов, боейки се да не би под влиянието на военния съвет Мутkуров да държи спрямо София застрашителен език, който можеше да компрометира хода на преговорите, го посъветва:

[1] Стамболов бе писал най-напред „Стоилов на външните"; името на Стоилова е заличено после.

„Да водиш преговорите със софийските съзаклетници много хитро, тънко и предпазливо и да не би да ги докараш до отчаяние с някои застрашителни думи, защото тогава самосъхранението ще им придаде храброст и междуособната война ще се почне."

Щом се установи съобщението със София, Никифоров попита:

„Знаете ли, че не съм в привременното правителство?"

„Не, отговори Мутkуров, напротив, прокламацията, обявена от майор Груева, и разговорът, който имахме на 9-и сутринта с вас, даваха ми повод да мисля, че вие сте един от главните дейци на извършения преврат."

Никифоров обясни, че е станало злоупотребление с неговото име, че той шест пъти протестирал и пр. Той бе викал Мутkурова главно за да му съобщи, че „превратаджиите и привременното правителство, като се убедили, че не ще могат да излязат наглава и че ще опропастят България, отказали се от властта". Богданов не бе чужд на това отречение. Никифоров даде подробности:

„Руското агентство, което е фактор в това дело, като видя, че всичко е изгубено и че редът и тишината не могат да се спазят, че ще станат междуособия, че Русия ще се компрометира окончателно и че спасяването на положението може да стане само от Каравелова, снощи агентът идва у Каравелова да предложи да вземе върху си властта. Каравелов иска необходимите гаранции. Дадоха му се."

Мутkуров попита какви са тия гаранции. „Гаранция пълна. Поддръжка на Русия и всичко гарантирано от външни вмешателства."

Груев бе наклонен да се оттегли още на 11-и сутринта. Той ходи няколко пъти с тая цел у Каравелова. Но Каравелов се колебаеше. Това енервира детронаторите; те почнаха да заплашват. „Аз говорих пред някои мои приятели, разказва Бендерев, да съобщят Каравелову, че ако той се оттегля от да вземе управлението в ръката си, след като стана негово-

то правителство причина да извършиме това, аз ще го застрелям и после себе си."[1] Тия угрози не подействаха. На Каравелова липсваше инстинктът на инициативата и на действието, но неговата сила на противостоение, тоя пасивен стоицизъм, който бе впрочем черта на мислител, а не качество на държавен мъж – това бе несломимо у него. Стана нужда да се намеси и Богданов. В къщата на Илия Цанова се събраха освен домакина, Каравелов, Богданов и от страна на офицерите – Груев и Бендерев.[2] Каравелов след големи настоявания склони да състави министерство, но при следните условия: 1) да му се дадат неограничени пълномощия; 2) съзаклетниците да се откажат от своята власт; 3) всичко това да стане със съгласието на Русия.[3] Богданов одобри това предложение. Той поиска само да му се обещае, че Батенберг няма да бъде възвърнат. За Бендерева и Груева това бе собствено съществеността във всичките тия преговори. Каравелов взе охотно това задължение. За самия него перспективата да види в София княза, когото той бе пожертвал или поне не съумял да защити – се едно – бе много неприятна. Освен това той чувстваше, че възстановлението на княза на престола би значило пълен разрив с Русия, едно предизвикателство, което сигурно можеше да докара окупация. Богданов бе най-вече категоричен в това отношение; Батенберг отново в България – това бе капката, която можеше да прелее чашата на руското търпение.

Каравелов не намери никакви мъчнотии при образуването на своето министерство. Д-р Стоилов се съгласи на условията, поставени от военните; Т. Иванчев също. На Радославова мнението не бе взето, но предполагаше се, че той няма да откаже. Другите лица на кабинета, Орошаков и Ив. Ев. Гешов, бяха хора без политическо значение: първият прие, защото се касаеше да стане пак министър; вторият, защото това бе желанието на Русия.

---

[1] Показанията на Бендерева пред съдебния следовател в Търново; вж. брошурата на З. Стоянова „Кои са виновниците на 9 август!", стр. 69.

[2] Английската синя книга, Turkey, 1887, т. I, № 289 рапорт на Стифен Конди до лорд Идеслей.

[3] В Синята книга, № 74, телеграма на Стифен Конди до лорд Идеслей.

Когато листата биде натъкмена, Груев отправи до Каравелова следното лаконическо писмо:

До господина председателя на
Привременното правителство,
П. Каравелова

Имам чест да Ви обявя, че си давам оставката от командването на войските.

София, 12 август 1886 (подп.) майор Г р у е в

Същевременно по улиците в София биде залепена една прокламация на Каравелова:

Братя Българе!

Предвид на последните събития, които станаха в нашето отечество и които хвърлят в опасна неизвестност страната, за да се въдвори мирът и тишината и обезпечи безопасността на населението, както и за да се изведе отечеството из безизходния път, в който е вкарано, и като разчитам на поддръжката и доверието на народа, аз приемам управлението на страната и съставлявам правителство под мое председателство с членове: председателя на Народното събрание Ст. Стамболов и майор Никифоров.

При това обявявам на българския народ, че се състави министерство от следующите лица: министър на външните работи и изповеданията К. Стоилов, министър на вътрешните работи В. Радославов, министър на народното просвещение Т. Иванчов, министър на финансите Ив. Ев. Гешов, министър на правосъдието Г. Орошаков и министър на войната майор О. Панов, което министерство ще вземе неза-

бавно всичките мерки за пълното завардване реда и тишината на страната.

гр. София, 12 август 1886

Председател: П. Каравелов

Климент и другарите му отстъпиха властта си без ропот, даже с известно облекчение. Министерство призрак, те нямаха никакво значение, дори и в собствените си очи. Реално нещо в тяхното положение бяха само рисковете. Заплашванията, които им идеха ту от Пловдив, ту от Търново, не им оставяха в това отношение никаква илюзия. Бурмов побърза да съобщи Мутkурову, че си дава оставката, преди да бе се явил на сцената Каравелов, още на 11-и сутринта.

За преговорите на Груева назначените от него министри не знаеха нищо. Дядо Цанков разказва оригиналния начин, по който им се съобщи, че те са в оставка.

„През нощта на 11-и срещу 12-и, късно, събудиха ме: искал да ме види Богданов. Казах да влезе. Той почна да го усуква, че положението било критическо, че начело на управлението трябвало да има хора, които да се ползват с доверието на войската, и пр. Аз го разбрах къде клони. Рекох му: „Тя е лесна. Аз не съм правил преврат и не ме радва да бъда министър в тия времена. Ето оставката ми.“ Той си отиде. На другия ден бяхме събрани у Климента, в митрополията. Към пладне влезе Никифоров и ни каза, че Груев предложил на Каравелова да състави министерство. Отговорих: „Да му е честито!“ – и си помислих: нека той си блъска сега главата, че да правиш революция с военни хора не е шега работа.“

Европейските представители в София посрещнаха съчувствено Каравеловото министерство. На часа 11 сутринта, преди да бъде официално обявено новото правителство, Богданов свика своите колеги от дипломатическото тяло, за да им съобщи при какви условия то е съставено. Той обясни своята роля в извършената промяна с желанието си да предотврати едно належаще кръвопролитие. Това кратко съвещание се свърши с единодушно решение да се изкаже от името на Европа доверие в Каравеловата мисия. Вечерта д-р Стоилов посети всички агенти, на които съобщи състава на кабинета. Той обясни, че това е едно коалиционно министерство, в което влизат всички партии освен Цанковата. С нота, която им предаде лично, той ги молеше да ходатайстват за припознаването на правителството от великите сили.

В Стоиловата нота не се споменваше нищо за княза. Това потвърди мълвата, проникнала вече между агентите, че е дадено обещание на Богданова, какво князът няма да се върне. Управляющият английското агентство Стифен Конди поиска да разясни тая загадка. Той повика при себе си Каравелова и му каза, че му е обещал поддръжката на Англия, но като го е считал и счита и сега като конституционен министър на княз Александра. Гадбан ефенди, който пристигна в тоя момент и ги завари на тая тема, се изказа в същата смисъл. Каравелов отначало замънка. Очевидно обещанието, дадено на Богданова, го стесняваше. Англичанинът обаче го принуди да заяви категорично, че ще действа от името на княза, щом като се усмирят малко духовете. Тогава Каравелов обясни, че е поставен между руското агентство и възбунтуваните войски, че това му положение е много критическо и че трябва да действа предпазливо, докато везните наклонят на негова страна.[1] Положението в София бе наистина не само критическо, но и твърде опасно: всяка минута се очакваше сблъскване между полка на майор Попова и войската на съзаклетниците...

Когато съзаклетниците пресметнаха в първите числа на август шансовете за успеха на един преврат, най-много се опасяваха те от Хр. Попова и от неговия полк. Попова знаеха го: фанатически предан на княза, лудо смел, какъвто

[1] Цитираният рапорт на Стифен Конди в Синята книга.

се показа на Гургулята; полкът му – най-образцовият полк в цяла България – вярваше в него като в Бога. Затова няколко дена преди преврата две дружини от 1-вия полк бидоха изпратени на Сливница под предлог да строят укрепления. Първата дружина, която бе оставена в София на лагер, биде обезоръжена на 9-и сутринта; Попов арестуван призори.

Арестуването на Попова стана безбурно. Когато обградиха палатката му, той спеше; събуден, видя щиковете наоколо си и се покори. На въпросите му, защо се постъпва тъй с него, поручик Марков от Струмския полк му съобщи, че князът е низвергнат. При тая вест Попов помисли, че още сънува, сетне разбра, поиска подробности; но младият офицер сам не знаеше много нещо. Попов тогава го запита не е ли го срам, че взема участие в такова подло покушение спрямо своя княз. Поручикът отговори отначало, че той изпълнява заповедите на началството си; но когато Попов му възрази, че началството няма право да дава заповеди, които позорят мундира, той се забърка. Без преход той предложи:

– Господин майор, правете каквото искате. Аз ще се оттегля с ротата си на 200 метра. Само недейте ме излага!

В лагера живееше в една барака един стар опълченец, кондурджия, който кърпеше обущата на войниците. Попов прати да го докарат и му каза:

– Ще тръгнеш веднага за Сливница, ще кажеш на офицерите, че князът е свален и че полковият им командир е арестуван. Заповядвам им веднага да потеглят за София.

После проводи войника си да повика офицерите. Когато им разказа станалото, те му заявиха едногласно:

– Каквото направите, ние ще ви следваме.

– Сега идете си по местата – им каза Попов.

Слънцето почваше да изгрява.

Първата дружина бе на Пиротското шосе. Офицерите тръгнаха при своите части. На подпоручик Келямова Попов каза да замине за Сливница и да каже на дружините да тръгнат за София с най-бърз ход.

Попов нямаше още една определена идея за контрапреврата; по-скоро една жажда за противодействие. Той се завърна в палатката си; пред вратата му застана един часовой, поставен от поручик Маркова. На часа 10 в лагера се яви капитан Яблански[1] с поручик Маркова и трима войници. Яблански поиска от Попова шарфа и шашката му и каза, че има заповед да го води във Военното министерство. Ябланcки имаше необикновено важен вид. По широкото му лице, лишено от духовен живот, четеше се голямо напрежение към тържественост. По пътя той укори Попова, че е искал да бунтува полка си, и добави, че за тия му попълзновения може да го застрелят на Александровската площад. Попов го погледна, сякаш имаше пред себе си неодушевен предмет, внезапно добил дарбата да говори, и без да възрази нещо, обърна погледите си на друга страна.

Във Военното министерство Попова заведоха в кабинета на Бендерева. Тук го посрещна Радко Димитриев, който се изправи с късия си ръст и, театрален, му извика:

– Знаете ли, майор, че вие заслужавате да бъдете разстрелян тук, на тая площад?

Фразата бе същата, която Ябланскu бе научил наизуст и повторил. Попов я слушаше за втор път, без тя да го смути. Той отговори:

– Можете да заповядате да ме разстрелят ей сега, ей тук, но не забравяйте, че това, което сте извършили тази нощ, е предателство.

Радко Димитриев кипна и каза на Ябланскu:

– Заведете майор Попова в къщата му и го поставете под най-строг надзор.

Попов живееше в Боневата къща, на улица „6 септември". Пътьом Ябланскu пак взема наставнически вид. Очевид-

[1] Тогава той се казваше Марков; после аристократизира един вид името си и се нарече Ябланскu, понеже бил от Ябланица.

но той се силеше да се извиси до някаква философия на историята. Но всичкото, което успя да намери, бе: „Най-сетне станалото – станало." Попов не го удостои с отговор.

В дома на Попова биде поставена усилена стража от Струмския полк. На часа пет подир обед тя биде сменена от войници от първата дружина на 1-ви полк, която бе дала клетва. Техният надзор върху полковия им командир не можеше да бъде сериозен; те оставиха вратите свободни. При Попова почнаха да идват приятели. Дойдоха между други капитан Г. Попов, поручик Марков от кавалерийския полк[1] и капитан Петрунов, командир на кавалерийския полк – изпратен срещу 9 август към Самоков, уж да произвежда маневри. Кавалерийският полк бе повърнат от Пасарел. На посетителите си Попов разправяше: „Това, което се извърши, е грях, престъпление. Тия хора забодоха меча в сърцето на България. Те са оръдия на чужда държава." Те го слушаха одобрително, но без да се произнесат. Попов ги попита:

– Къде е князът?

Те не знаеха. Отговориха каквото бяха чули:

– Вероятно зад границата.

Привечер Попов излезе скришом от къщата си и пеша, минавайки по края на София, се отправи към лагера. На първата дружина бяха върнали пушките, след като тя бе положила клетва. Част от нея бе в караул в града; остатъкът бе се прибрал в палатките. Като се осведоми за положението, Попов се върна вкъщи.

На другия ден (10-и) дойдоха сведения, че дружините в Сливница не са положили още клетва и че ротните командири (с изключение на П. Петрунов, С. Георгиев и Топалов, които бяха признали временното правителство) били арестувани. Попов повика З. Митова и му каза да замине немедлено за Сливница и да доведе дружините. З. Митов мина от лагера през Горна баня, Филиповци и пристигна безпрепятс-

[1] Сега генерал Марков.

твено в Сливница. По пътя той застигна брата си Г. Митов и подпоручик Малинков, които отиваха също при дружините.

З. Митов употреби в Сливница една военна хитрост. Той каза на дружините, че имало изрична заповед от полковия командир да положат клетва. Арестуваните офицери бидоха пуснати същия час на свобода. На другия ден Митов им съобщи истинската си мисия и с тяхната помощ арестува командирите на двете дружини: капитан Бахчеванов и капитан Тодорова.

През нощта на 11-и срещу 12-и двете дружини тръгнаха за София. На часа четири сутринта те стигнаха във Филиповци.

Между туй Попов бе станал малко по малко господар на София. След прокламацията на Стамболова и ултиматума на Мутркурова детронаторите бяха слисани и постепенно изпуснаха из ръцете си всяка власт. На 11-и Попов ходеше вече свободно по улиците. Той обиколи лагера със стража и пусна разузнавателни патрули около града. Докладваха му, че артилерийският полк е на Курубаглар и държи оръдията си насочени към столицата. Струмският полк бе взел позиция на пиротския път. Детронаторите се готвеха да защитават София или да я плашат, според нуждата.

Когато осемте роти, идещи от Сливница, стигнаха до пиротското шосе, насреща им се изпречи първа дружина от Струмския полк под командата на капитан Марчина.[1]

Противниците застанаха на 10-15 метра един от други. Струмската дружина бе с развърнат фронт, в колона. И осемте роти от Сливница се построиха във фронт. Марчин държа реч на войниците си: „Ето дойдоха мерзавците, които ще развалят святото дело. Ще се бием до смърт." Той разполагаше с 4 оръдия. Войниците от Сливница носеха само по 15 патрона. Противниците бяха обаче тъй близо едни до други, че боят не можеше да се води освен с щикове. Той щеше да

[1] Втората дружина бе се върнала в София.

бъде ужасен. И от двете страни ожесточението бе голямо. Внезапно настъпи пауза. Марчин не посмея да нападне; З. Митов не посмея да върви напред. П. Петрунов се затече тогава към Марчина и го предупреди: „Недейте шава, че момчетата са екзалтирани и ще стане голяма кръвнина." Марчин склони на един вид примирие: войниците съставиха пушките в козли и налягаха по тревата. Подпоручик Келямов шибна коня си и полетя към София, за да предупреди Попова.

Още на 7 или 8 часа сутринта Попов знаеше, че дружините му са на път и скоро ще пристигнат в София. Предстоящото стълкновение не го безпокоеше. „Моите дружини ще пометат всичко", каза той на Панова, който се яви като посредник. Но за едно споразумение и той бе готов. Към часа 11 от София тръгнаха за Пиротското шосе Хр. Попов, Панов, майор Стоянов, командир на Струмския полк. Попов биде посрещнат от войниците и офицерите си с възторжени викове. Той им заповяда да се построят и да тръгнат за лагера. Марчин с дружината си остана.

Попов бе в пълно неведение за политическото положение. Той не знаеше нищо за събитията в провинцията, за Стамболова. Че в тоя момент Груев се бе отказал от властта си и че Каравелов съставляваше министерство, и за това нямаше понятие. Той вършеше контрапреврата на своя глава.

На лагера той събра офицерите в една дъсчена барака, която служеше за военен клуб. Първата му дума бе: „Господа, да извикаме: Да живее Негово височество княз Александър!"

Едногласно офицерите повториха: „Да живее!" Някои от тях бяха безпокойни; никой не възрази нещо. Попов с няколко фрази провъзгласи контрапреврата. После назначи капитан Пачева началник на стражата, като му заповяда никого да не пуска вън от лагера. Офицерите седнаха да обядват. Владееше голямо възбуждение. Шумни разговори се водеха, прекъсвани от възклицания, от врява. По едно време Попов стана да държи наздравица за княза. От ентусиазъм офицерите

счупиха чашите си. В тоя момент подпоручик Михаил Вазов стана от трапезата и тръгна към вратата. Настъпи за миг смущение. Всички почувстваха, че Вазов е искал да протестира; може би той щеше да иде при брата си, да му обади... Попов заповяда на Пачева:

– Арестувайте подпоручик Вазова.

Михаил Вазов бе буйна натура. В юношеските си години бе служил в Алжирия, в легията на чужденците. Братята му с голяма мъка го докараха сетне в България. През време на Сръбско-българската война той се би много храбро и бе произведен офицер. Брат на един от детронаторите, той не можа да изтърпи, когато в клуба се вдигаха викове: „Долу изменниците!"

Вазов бе излязъл вече на поляната, когато Пачев му извика да се спре. Вместо отговор той извади револвера си и стреля; револверът не хвана. Той се спусна да бяга. Пачев подаде тревога. Бягайки, Вазов стреляше на всекиго, който се изпречеше отпреде му; рани един часовой, рани началника на караула, фелдфебеля Михайлова. В това време ставаше смяна, караулът бе построен: с един залп той повали Вазова.[1] Следствие двудневното взаимно ожесточение тая кървава схватка разсвирепи войниците. Те се спуснаха върху него разярени. Няколко удари с шашка разсякоха лицето му. После със страшен рев войниците хванаха трупа за ръце и го влачиха по прашната трева до една шатра, дето го хвърлиха обезобразен, със зеещи рани, от които кръвта още течеше.

Малко подир пладне Попов се упъти за София начело на една кавалкада от офицери: З. Митов, Калканджиев, Хитров, Илиев и щабгарнистът Чакъров, сега пазач на мавзолея на княз Александра. В двореца те намериха две роти от 1-ва дружина, които още от вечерта Попов бе поставил тук под

[1] По разказа на З. Митова; и генерал Вазов дава същата версия.

командата на Д. Петрунов. Митов взе една от тия роти и отиде да завземе военното министерство, комендантското управление и телеграфната станция. Попов се отправи към военното училище.[1] Юнкерите се строяха. Попов им заповяда да се пръснат. Взводният командир поручик Кикименов се възпротиви. Попов се обърна към офицерите си:

– Стреляйте!

От уплаха Кикименов падна. Попов изкомандва на юнкерите:

– Кругом!

Те се подчиниха. Попов постави караули и излезе.

Връщайки се, той срещна Кесякова, който излизаше от руското консулство.

– Попов – каза Кесяков, – какво правите? Елате да се споразумеем.

– Аз с предатели споразумение не ща – отговори Попов, – а ти да си идеш вкъщи и да си смъкнеш униформата, че не отговарям за себе си.

Кесяков наведе глава, отмина. Нахалният авантюрист, който на 9 август бе плюл върху княза, сега бе се свил и искаше да мине незабелязан. Впрочем нямаше кой да се занимава с него. Публиката, която пълнеше улиците от двореца до градския съвет, бе буквално луда от възторг. Тя акламираше Попова, първия полк и с всичката си опиянена душа викаше „Да живее княз Александър." Попов, който бе предмет на нескончаеми овации, едва можа да си пробие път. Той отиваше при Каравелова.

В голямата стая с миндерлици Попов завари: Каравелова, Никифорова, Стоилова, Менгеса[2], Илия Цанова и др. Щом видя Попова, Каравелов скочи.

– Господин Каравелов – извика Попов, – подло е предателството, което извършихме. От името на 4000 войници и 100 офицери заявявам, че княз Александър трябва да се върне на престола си.

[1] Военното училище се помещаваше в зданието, дето е сега Картографическият институт.

[2] Менгес бе частният секретар на княз Александра.

Попов изрече тия думи отеднаж, запъхтял. Една жестока екзалтация свиваше чертите на лицето му. Менгес, разплакан, се хвърли на шията му.

– Спасайте положение Болгарии.[1]

Стоилов каза:

– Благоразумие, Попов.

Каравелов, вцепенен, не можа нищо да продума. Той стоеше прав със сключени челюсти и гледаше втренчено.

Попов се доближи до него, погледна го очи в очи и попита:

– Де е княз Александър?

Някой отговори:

– Той е вече зад граница.

– Където и да е – възрази Попов, – той е законният княз на България. Първият полк него признава и никого другиго. Сбогом.

Излезе. Когато бе в антрето, една врата се отвори и на прага се показа г-жа Каравелова. В стаята ѝ бяха Груев, Бендерев, Златарски. Тя попита уплашена:

– Какво има? Що мислите да правите?

– Ще правим каквото искат 4000 войници и 4000 пушки.

– Само не се бийте, за Бога! – помоли тя.

– Да се бием, няма да се бием; но каквото е направено с княз Александра, е мръсно и подло.

Тя дръпна вратата. Попов се метна на коня и тръгна да се разправи с Климента. В митрополията се бяха събрали падналите министри: Бурмов, Цанков, Хр. Стоянов и други. Те се смаяха, като видяха Попова.

– Нима си освободен? – попита Климент в голямата си почуда.

[2] Менгес знаеше руски.

– Да, както виждаш – отговори Попов, – и ви заявявам на всички, че първият полк е на своя лагер, че предателството, което се извърши, е мерзко и че ние ще вземем мерки...

Климент го прекъсна:

– Едно ви моля в името Христово: да не става кръвопролитие.

– Мен не ме е страх – отговори Попов. – Не ме е страх ни от Струмския полк, ни от артилерийския. Аз ви казвам, че княз Александър трябва да се върне, защото е законният господар.

В тоя момент съвсем без време влезе Ябланскн. Без да прецени положението, той попита с един остатък от завчерашното си наставничество:

– Какво правите, Попов?

Попов се обърна разсвирепял.

– Ти какво дириш тук? Да се махаш скоро от очите ми или ще те смажа като червей... Кругом!

Грамадната маса на Ябланскн се сниши в едно внезапно паническо рабство. За миг той изчезна.

Стана един млад господин. Бурмов каза Попову:

– Това е руският консул.

– Моите почитания – отговори Попов, – но извършеното е черно предателство.

Сега един по един всички почнаха да стават. Някой каза: „Да, всичко е свършено." В стаята останаха само Климент и Попов.

– Кой направи това? – попита Попов.

– Направи го Каравелов с военните. Нас само впрегнаха да теглиме и да им чистим фъшкиите.

Попов запита друго:

– Вий как мислите, вий лично? Не е ли предателство туй?

Политиканът в расо видя, че е опасно да се противоречи на един следовател, който всеки две минути се улавяше за шашката си. Той склони:

– Че е предателство, предателство е. Само бъдете благоразумни.

Усмирен малко от тая отстъпчивост, Попов се върна в лагера. На Княжевското шосе, до границата на самия лагер, той срещна капитан Вазова, разтреперан от вълнение. Вазов бе дошел с намерение да отмъщава. „Аз исках да убия, който е убил брат ми", разказва той. Като научи как е станала трагичната случка, той се отказа от намерението си. Но жестокостта, показана спрямо брата му – той го завари в шатрата тъй, както бе го хвърлила яростта на войниците, му гореше жилите. Той не можа да се стърпи да не попита:

– Попов, вий ли сте дали заповед да убият брата ми?

Попов обясни, че е станало страшна случайност; изказа съжаление, че е изгубил един толкова храбър офицер.

Когато файтонът на Вазов тръгна за София, Попов извика:

– Вазов!

Вазов бръкна да вади револвера си; той помисли, че ще го арестуват; но Попов му предложи да остане в лагера, за да не му се случи нещо в града, дето сновяха вече патрулите на 1-ви полк. Вазов не рачи да го послуша и продължи пътя си с разбунтувана от мъстителност душа.

Когато се чу, че дружините от Сливница пристигат, Марчин с една дружина и 4 топа замина да ги пресреща, а останалата част от Струмския полк и от артилерията останаха вън от София, там, дето е сега Захарната фабрика. Някои от офицерите предлагаха да се нападне първият полк, и ако стане нужда, да се бомбардира София. Малко преди обед пристигна Панов на кон. Той поздрави войниците; никой не му отговори. Един офицер му каза: „Ние вас не признаваме." Панов си отиде и се върна с Груева във файтон. Груев заяви, че в интереса на делото е войските да се предадат Панову. Попитаха го, не е ли арестуван; той каза, че не е. Тогава изкомандва се „Мирно!" Панов поздрави войниците и

двата полка се върнаха в казармите си с музика.

Тук дойде да ги дири Вазов.

„Пред артилерийските казарми, разказва Вазов, намерих всичките наши офицери[1] освен Груева, Бендерева, Пакова и Радкото. Радкото и Паков бяха избягали още сутринта, преоблечени като овчари; Груев и Бендерев се готвеха да бягат. Казах на майор Стоянова: „Всичко още не е изгубено, но трябва да се бърза, защото ще бъдем между два огъня. Аз предлагам: артилерийският полк да излезе на Курубаглар и да атакува лагера, а ний със Струмския полк да настъпим по Княжевското шосе." Стоянов отговори: „Не се съгласявам да се пролива братска кръв." Понеже аз се разгорещих, той ми отвърна: „Ти искаш да отмъщаваш за брата си." Златарски се изказа в същата смисъл. Другите офицери мълчеха. Всички бяха слисани и чакаха най-малкия повод, за да се избегне стълкновението."

Бягството на Радко Димитриев бе ознаменувало пълния разгром. Той бе изфирясал, без да се обади никому, мислейки, че в тайнствеността ще намери един шанс повече за своето спасение. Офицерите си спомняха за неговата роля в съзаклятието, за пъклените средства, с които бе ги замотал, за громките му обещания: царя, славянството, Русия... И една люта ненавист им палеше кръвта против човека, който бе ги подвел първо, а сетне изневерил. Тоя славянофил, който бягаше по английски, a l'anglaise, тоя военен, който захвърляше мундира, когато той рискуваше да стане вече прицел на куршумите, тоя революционер, който при първата опасност скриваше знамето си – това бе целият заговор, който окончателно се опозоряваше в очите на своите автори, защото им отнимаше последнята утеха на победените: солидарността.

Дружината на Марчина стоеше между туй на позициите си край Пиротското шосе, с четири топа, обърнати към

[1] Т. е. детронаторите.

София. Панов, който през тоя ден ходеше хипнотизиран от мисълта да предотврати грозящите кръвопролития, бързаше да установи между 1-вия полк и войските на преврата един modus vivendi. Той отиде в лагера да говори с Попова. По тоя случай Попов научи, че се е съставило ново правителство и че Панов е министър на войната. Той се съгласи на предложението на Панова и тръгна с него при Марчиновата дружина. Какво е истинското настроение на Панова, той още не знаеше. По пътя го запита за преврата:

– Не е ли позорен тоя акт?

– Да, бай Попов – отговори Панов, – признавам, че е позорен, но той се налагаше.

– Как тъй? – попита Попов, като трепна на коня си.

Панов, който бе вече съвсем повлиян от Бендерева и от дома на Каравелова, взе да му разказва, че Сърбия щяла да ни нападне, че Русия обещала своето покровителство и пр. Когато детронаторите изтрезняваха в своето отчаяние, той се бе оставил да го заблудят. Той заключи:

– Целта, която се преследваше, бе високоблагородна.

Времето не беше за препирни: Попов не възрази. Те стигнаха до дружината на Марчина. Топовете бяха обърнати към лагера. Войниците, които държеха запалките, бяха с опнати въжета, готови да стрелят. Панов и Попов минаха между оръдията и се спряха при пехотата. Тук бяха събрани офицерите. Панов им каза:

– Ето нà, Попов дава честна дума, че няма да ви нападне.

Попов повтори обещанието. Панов дръпна настрана Марчина и няколко минути му приказва; сетне даде заповед на дружината да тръгне към пепиниерата (сега Борисовата градина), дето се намираше в тоя момент Струмският полк. На връщане Попов усили патрулите и пусна музиката по града.

В София бе сега голям празник. Публиката, която в продължение на три дена от страх бе гълтала своята скръб и своето негодувание, сега се радваше шумно, с радостта на

пленници, на които е възвърната свободата. Дългият кошмар бе се разсеял. По улиците хората се приветстваха. Весели групи вървяха подир музиката в такт. Пред Военното министерство, пред двореца, множеството манифестираше в името на княза. Чуваха се гласове: „Къде ли е сега той, горкият?" Това чувство на състрадание, с което в 1879 г. България го посрещна, като го видя тъй млад, сега никнеше в сърцето на ония, които мислеха за неговата зла участ. Къде бе той – никой не знаеше. Обаче всички очакваха неговото близко възвръщане. За тълпата станалата промяна не можеше да бъде освен една реставрация.

Затуй тя бе незлобива в своето тържество. За отмъщение никой не помисли. Единствената репресия бяха дюдюканията, с които бяха съпровождани детронаторите, когато се показваха на улицата. От държавните учреждения бидоха смъкнати руските знамена, окачени в голямо количество на 9-и, но това стана без никаква демонстрация, само за да се премахне час по-скоро символът на новата васалност.

Единственият инцидент в София биде предизвикан тоя ден от Ябланскu, когото капитан Г. Попов гони по улиците с револвер в ръка. Обаче причините, по които Ябланскu дразнеше света, едва ли можеха да се нарекат политически.

В София опасностите от кръвопролития бяха горе-долу отстранени, но провинцията оставаше заплашителна. Каравеловото министерство бе съставено без знанието на Търново и на Пловдив. Щяха ли те да признаят една власт, родена в грях, тъй като тя водеше произхождението си от Груева? Въпросът за княза, останал неразрешен през снощните преговори със Стамболова, нямаше ли да бъде сега още по-голямо препятствие поради задължението на Каравелова пред детронаторите и пред Богданова? Не преди малко Панов бе получил от Пловдив тоя недвусмислен ултиматум:

Незабавно разпоредете, щото вътре в 24 часа Негово височество князът да бъде освободен в наша българска територия. В противен случай вий с майор Груева ще отговаряте с главите си. № 205.

Главнокомандующий българските войски:
Подполковник М у т к у р о в

За настроението в Пловдив тоя документ не се нуждаеше от коментари. Стамболов не бе тъй брутален в своите изявления; но и неговото мнение изглеждаше в това отношение окончателно установено. Панов се надяваше най-много на своето лично приятелство със Стамболова; Каравелов – на старпия си престиж. Те не си правеха обаче големи илюзии.

Преди пладне – часът не е известен точно – Панов вика Стамболова на телеграфа и му разказа накратко как се образвало Каравеловото министерство и регентството. Той добавяше:

„Руското агентство и всичките други представители се отнесоха съчувствено към новото правителство, обещаха поддръжка и припознаване от всичките сили."

Стамболов бе изненадан от това съобщение. Без съмнение и неговата амбиция се накърни от това, че една нова власт се бе съставила без негово съгласие. Той отговори остро:

„Отде взехте толкоз сила и смелост да правите работа, когато сами виждате, че сте останали с един град и няколко деморализирани войници. Това ли беше яйцето, което толкова мътихме и което излезе запъртък? Преди да правите правителство и съчинявате прокламации, трябваше да имате съгласието на хората, които разполагат с войската и населението... Подир това, което стана, как може да се повери управлението на хора, които не съумяха нито да запазят властта, нито да се ползват от нея. Регентството не одобрявам; в него не мога да вляза. Правителството, съставено от вас, не познавам."

При всичкото си недоволство Стамболов не искаше да скъса със София. Той каза, че ще се съветва предварително с Муткурова. Между туй дойде на станцията Каравелов и отправи до Стамболова приятелски позив:

„В името на дружбата и на интересите на отечеството аз те моля да не правите нищо. Ний имаме поддръжката на Русия и на всичките сили. Муткуров може да бъде главнокомандующи, защото у нас няма такъв. Аз те заклинам: ако не желаеш руска окупация и нападение от Сърбия, да дойдеш незабавно в София, като съобщиш на Муткурова. Помисли, преди да се решиш на нещо."

На Каравелова Стамболов отговори също, че иска преди всичко да размени възгледи с Пловдив.

Стамболов и Муткуров се споразумяха лесно. Те бяха еднакво раздразнени от претенцията на Каравелова да наложи своята власт. Стамболов заяви:

„Против лицата нямам нищо; противен съм на безпардонността и смелостта на софийските фалирали патриоти, които си въобразяват, че всичко става, за да бъдат те добре настанени, и че е достатъчно да се прогласят пак за министри и патриоти и цял свят да им ръкоплещи."

Муткуров бе получил също известие за новото правителство и бе свикал по тоя повод военния съвет. Той предлагаше да се действа круто спрямо натрапените.

„Сега отивам на заседание, каза той. Уверен съм, че съветът ще сподели изказания ми възглед и възможно е, за да се прекрати анархията, да реши незабавно отправление по ешелонно към София. Тази вечер имам на разположение доста голяма военна сила. Ежедневно ще пристигат според дадените маршрути най-малко по два полка."

Часът бе два и половина, когато Муткуров даваше тия сведения. Подир малко Стамболов поднови съобщението със София. Отзоваха се Панов и Каравелов. Стамболов им заяви, че те не са имали право да съставляват регентство, без да питат него и Муткурова. Панов се извини:

„Положението беше такова и аз имах толкова много работа, щото нямах време да се посъветвам с тебе... Телеграфът беше в техни ръце... нямаше възможност."

Той напомнюваше на Стамболова, че го е увещавал да вземе командата на софийските войски и му е обещал да дойде в София; оплака му се от заплашванията на Муткурова:

„За изпъждането на княза... никаква отговорност не мога да нося... Когато стана свалянето, мен нямаше в София."

Стамболов отговори:

„Аз те упълномощих да вземеш гарнизона, а не да правиш правителство. Регентство е немислимо. Според 19-и член на конституцията е възможно само наместничество."

„Приказвам ви да не изпращате никъде никакви прокламации, защото скоро ще има наместничество и ние оттука и от Пловдив скоро може би да потвърдим вашето правителство."

Всичко се свеждаше значи към това: дали ще има регентство (което щеше да значи, че България е без княз) или наместничество (институт, предвиден от конституцията за случаите, в които владеющият княз се намира вън от пределите на държавата си). Въпросът не бе само юридически: той изчерпваше всичкото политическо значение на момента.

Панов попита:

„Желаете да ви съобщя една телеграма от руския император за сведение?"

– Желая.

Телеграмата гласеше:

Государь Император принимая живейшее участие в судьбах Болгарского Народа ополномочил Г. Богданова передать Временному правительству что все влияние России направлено к тому что-бы охранить Болгарию от внешней опасности, которую создал необдуманный образ действия князя Александра...

Что касается объединения, то понимая вожделение Бол-

гарского Народа, Его Величество полагает что означенная цель может быть достигнута лишь мирными усилиями, что в этом отношения Болгарам лучше всего положиться на известное им доброжелательство России, которая находят прежде всего необходимым поберечь Болгарию от новых испытаний. Государь Император надеется что временное правительство соумеет поддержать дух народа и обезпечить порядок внутри страны избегая при том насилие и не увлекаясь партийними интересами.

Панов след това пак разправи как се съставило Каравеловото правителство: то се наложило след оставката на Груева. Трябвало на всяка цена да се тури край на безначалието в страната, защото имало опасност от сблъсквания в самата София. Той казваше, че „смутовете ще предизвикат несъмнено окупацията на Южна България от турците и на Северна от русите".

Той правеше пак позив към Стамболова:

„В тия мътни и опасни времена всички сме разчитали на твоето съдействие и вярвам, че няма да ни го откажеш."

За невръщането на княза Каравелов бе успял вече да намери една формула. Панов я повтаряше Стамболову:

„Възстановлението на княза от друго пронунциаменто ще състави лош прецедент."

Излизаше на сцената пак старата комбинация, която Стамболов бе предложил, тоя път обаче обърната срещу него: да се чака свикването на Велико народно събрание и то да каже последнята дума. Засега нужно бе да се въдвори преди всичко редът в страната: затова канеха се Муткуров и Стамболов да дойдат в София. За себе си Панов не предявяваше никакви претенции:

„Каквото решение и да вземете, аз съм готов да се подчиня."

Той молеше само Стамболова да каже на Муткурова да престане със своите заплашвания. Панов бе много уморен:

„Нощес съм спал, каза той, само 3 часа. От тая сутрин не съм турнал залък в устата си. Ще отида малко да похапна."

Преди да си отиде, той каза, че се е получила телеграма от Любомски, Велинова и Узунова, които заявили, че признават Каравеловото правителство.

Каравелов бе телеграфирал на Любомски:

„Реших се да съставя привременно правителство за въдворение реда и тишината, защото в противен случай ни угрозява окупация на Северна България от русите, а може би на Южна от турците."

Отговорът на Видинския гарнизон бе едно пълно присъединение към правителството му.

Между туй прокламацията на Каравелова се получи по телеграфа в Търново и Пловдив. На часа девет и половина вечерта Стамболов и Мутккуров подновиха разговора си и си съобщиха взаимно решението да не допуснат обнародването на тази прокламация. За разрешението на кризата те бяха на разни мнения: Стамболов предлагаше да се състави от него, П. Р. Славейкова и Никифорова едно наместничество, което да утвърди Каравеловото министерство; Мутккуров искаше, щото Стамболов да остане като единствен княжески наместник, а министерствата да се управляват от главните им секретари, а той да остане главнокомандующ на войската. Остана да се произнесе военният съвет.

№ 84.

Докато Стамболов водеше тоя разговор, предадоха му една депеша, изпратена от Корабарова от Рени. Тя бе адресирана до Груева и гласеше:

Днес в 5 $^{1}/_{2}$ часа пристигнах. Няма никакво разпорежданне. Отговорете какво да правя.

Същата минута Стамболов му телеграфира:

Рени, капитан Корабарову.

Върнете незабавно яхтата заедно с принца Батенберга и хората и се установете в Свищов. Резултата телеграфически явете. № 84.

Главнокомандующи войските: майор Груев

В провинцията тоя ден (12-и) не стана нищо особено. Гуджев и Дуков бяха арестувани в Сливен; Шумен бе изолиран от всяко телеграфическо съобщение; Русчук още се колебаеше. Блъсков на път за Търново се уплаши да не би Стамболов да се отнесе зле с него и реши да се върне обратно.

Гарнизоните не безпокоеха вече Стамболова; той имаше на разположението си достатъчно войска, за да ги смаже. Освен това той знаеше добре, че у военните политическа смелост няма. Тъмната точка бе в София, дето трябваше да се бори с държавни мъже, хора от собствената му партия. На часа 12 и 47 м. той отправи до Панова една дълга записка. Съобщаваше му преди всичко, че е спрял Каравеловата прокламация:

„Регентство не признавам, понеже князът нито е малолетен, нито е умрял, а само е отделен и е вън от пределите на държавата; в такъв случай може да се назначи само наместничество съгласно 19 чл. от конституцията."

„За лицата на това наместничество кога и кой трябва да ги назначи: дали софийските въстаници, или ние, защитниците на реда и закона, пак трябваше да се помисли."

Той разправи за разговора си с Мутkурова и за плана, който бе му предложил. Без да получи отговор от него, той не искаше да се произнесе окончателно.

„Аз не искам да работя в разногласие с него, защото тогава ще станат шест разни български царствица."

Стамболов не губеше надеждата да дойде до едно споразумение със София. Неговата записка въпреки тук-таме някои остри изрази бе в помирителен дух. Само когато заговори за княза, тонът му стана нервозен. Известието, че князът е в Рени, бе го раздразнило ужасно. Той съобщаваше Панову:

„Ако това последното е истина, съветвам авторите му да си намерят място вън от България."

Особено го озлобяваше участието в преврата на Кесякова, руски поданик.

„Истина ли е, че Константин Искрич Кесяков тоже се подвизавал и може би той станал причина и много наши младежи да влязат в това позорно дело? Ако е истина, кажете от мене много здраве и му предложете да напусне завинаги България, защото инак заслужава да се обеси. Чужди поданици да предвождат тълпи от вагабонти могат да бъдат само хора, подобни на Кесякова. За нашите поданици има амнистия, но не ѝ за чуждите мерзавци подкупници."

За връщането на княза Стамболов настояваше повече отвсякога:

„Щом князът стъпи в България, всички ще бъдат за него. Каравелов и ти ли ще бъдете противни? Телеграфирам ти, че Видинският гарнизон поздравил вашето правителство; и аз се удостоих да получа (от него) поздравление, на което краят беше следующето: „Изпратих депутация да търси княза. С нетърпение го очакваме да се възвърне в земята ни." Как ви се това харесва? Вие отбягвате да говорите открито за идването на княза в България, но аз мога да ви уверя, че скоро всинца ще бъдем принудени да го търсим."

„Ако е отишъл в Русия, не зная как ще можем оттам да го вземем. Боя се, че със своята азиатска политика тя ще стане причина за европейска война, и то за нашия княз. Защото, ако някои днес си мислят, че той не е български княз, във всеки случай той е германски поданик от висока фамилия."

Накрай Стамболов питаше:

„В името на кого ще управляваме и съдиме народа и какво средство ще употребим да убедим защитниците на княза да се откажат от него?"

Още когато се обяви против преврата, Стамболов издигна срещу революционното насилие една законна власт. Тая власт трябваше сега да се организира. Необходимостта бе още по-належаща след оставката на Груева. Това щеше да бъде и средство да прекрати колебанията на Каравелова чрез един свършен факт.

На 13-и сутринта, часа девет, Стамболов повика Муткурова, за да му съобщи следния свой проект за прокламация към българския народ:

„Понеже софийският преврат стана причина за неволното отдалечаване из пределите на отечеството за известно време на нашия любим княз Александър I, обявяваме, че в неговото отсъствие съгласно чл. 19 от конституцията управлението на страната се възлага върху едно наместничество, състоящо се от председателя на Народното събрание г. Ст. Стамболова за председател на наместничеството, от г. Петко Славейкова и господин Г. Д. Начовича, дипломатически агент в Букурещ, за членове на наместничеството. За главнокомандуващ на всичките български войски остава и занапред г. подполковник Сава Муткуров. Министерството ще се състои от следующите лица: г. Петко Каравелов – президент-министър и министър на финансите, г. В. Радославов – министър на вътрешните дела, г. К. Стоилов – министър на външните дела и вероизповеданията, г. майор Панов – на военните работи, г. Т. Иванчов – министър на народното просвещение, ... на правосъдието.[1] Като поверяваме защитата на интересите на отечеството и управлението му на горните лица, обявяваме, че ще употребиме всичките зависящи от нас старания за запазването на мира и тишината в страната и за въдворение на законния ред и порядък, за осигуряване живота, имота и честта на всичките живеещи в държавата. До възвръщането на княза Александра I на българския престол страната ще се управлява от негово име и по действующите засега закони и наредби. Призовавам всичките български граждани да се подчиняват на законно установените власти и да изпълняват безпрекословно всичките техни законни разпореждания и заповеди."

[1] Стамболов готвеше за тоя пост Д. Тончева.

„Като сме дълбоко убедени, че всичките български граждани ще ни подадат своята помощ, за да спасим отечеството от гибелната пропаст, в която го тикнаха авторите на софийския преврат, призоваваме Божията помощ на всичките наши дела и начинания."

Стамболов настояваше пред Муткурова да се съгласи веднага за обнародването на тая прокламация, която трябваше да бъде изпратена в София като един вид ултиматум.

„Ако се още маеме, каза той, ще дадем сила на Каравеловото регентство и ще се породи разкол, по-опасен от бунта, защото сега повидимому стоят начело правителството софийско хора, които не са омацани в преврата, и с тях открита борба ще бъде по-тежка."

Муткуров признаваше основателността на тия доводи, но той не смееше сам да вземе никакво решение. Над главата му стоеше един военен съвет, твърде ревнив за своите права и твърде мнителен. Всичко за тоя съвет бе подозрително: поведението на Каравелова в преврата, ролята на Панова в последните дни, умереността, която показваше Стамболов в своите преговори. Специално за Панова съществаше около Муткурова едно предубеждение, което осуетяваше всичката добра воля на Стамболова. Мислеше се – което бе вярно – че Панов, като е получил командата на софийските войски, взел е задължение, че няма да допусне възвръщането на княза. Новината бе дошла в Пловдив чрез английското консулство. Муткуров разказа Стамболову:

„Вчера дойде при мене английският консул и ми заяви, че според сведенията, които имал от София, от английското консулство, сегашното тамошно правителство начело с г. Каравелова държало се твърде съмнително по отношение на

вярността му към Негово височество и че както се види, да е в споразумение с руското агентство. Заради това предупреди ме да бъда предпазлив било за произнасянието ми за признаванието му, било за изпълнение на разпорежданията, направени от него. Въобще да бъдем крайно предпазливи."

Стамболов се бе досетил за задкулисните работи, станали в София, но не искаше да тревожи още повече Муткурова; затова му каза:

„От Каравелова се не боя, докато наместничеството е в моите ръце и войската в твоите, никой нищо не може да извърши."

Той даваше своите мотиви:

„Ако видим, че министерството не отива добре и е против княза; аз със Славейкова като княжески наместници всяка минута ще можем да го смениме и да поставиме ново министерство."

Мутkуров съобщи Стамболову, че Груев, Бендерев и Радко Димитриев се били скрили; предполагало се, че са минали границата през Цариброд. В действителност Р. Димитриев, преоблечен като овчар, с торба на рамо, бе взел пътя за Пловдив през Ихтиман; а Бендерев и Груев тръгнаха за Дунава, отдето мислеха да бягат в Русия през Влашко. В тоя момент обаче за тях не се знаеше нищо положително освен това, че са излезнали от София.

Положението в София бе наистина много тревожно. Попов продължаваше да удря по сабята си и; да иска велегласно княза; артилерийският полк заявяваше, че ще бомбардира столицата, ако не му се дадат гаранции, че князът няма да бъде възвърнат по никой начин. Панов, който досега успешно бе играл ролята си на посредник, почваше да губи своето влияние. Каравелов след изчезването на Бендерева и на Груева нямаше вече съприкосновение с войската. Впрочем сам той бе твърде много слисан, за да може да господства над другите.

Упорството на Стамболова и Мутkурова смути Каравелова, който – нервозен човек – лесно се поддаваше на отчаяние. Поел властта без особена радост, той бе готов да я сложи без никаква тъга. Да се управлява България в тия моменти не бе голямо изкушение за никого, а най-вече за един човек, който от властта бе вкусил главно диктаторството. Диктаторство имаше наистина и сега, но други го упражняваха – тия, които спряха прокламацията му, прекъснаха му съобщенията с провинцията и го оставиха безпомощен в София срещу две враждуващи войски, от които нито една не му се подчиняваше напълно.

На часа десет и половина сутринта Каравелов отиде в телеграфната станция, придружен от Панова, Никифорова, Стоилова; повика Стамболова, за да му каже:

„Положението от ден на ден става по-опасно. Струмският и артилерийският полк стоят на позиция против Софийския и кавалерийския полк. Пазарджик е въстанал против Мутkурова. Един изстрел, и окупацията е готова, с окупация на Южна България от Турция. Ето причината защо ние взехме средно положение. Ако вие и Мутkуров не се съедините немедлено с нас и не ни дадете възможност да упражним властта с всичката потребна енергия, ние ще се оттеглим немедлено. Резултатът ще бъде, че ще се сбият полковете, положителен резултат на което ще бъде окупация на България от Русия и на Румелия от Турция. Вашият отказ от вчера насам разклати нашия авторитет твърде много."

„Ний никак не сме далече от едно споразумение, отговори Стамболов, който бе загрижен преди всичко да не докарва положението до крайност. От вчера насам сѐ за това се разговарям с Мутkурова. И ний не сме в по-добро положение от вашето, защото имаме задължения към хората, които тръгнаха подир нашето повикване."

Задължението бе да се повърне князът, от името на когото Стамболов бе взел властта. А на тая тема Караве-

лов неохотно приказваше. Това щеше да се узнае скоро и да усили още повече породените подозрения спрямо София. „Провинцията гледа с голямо недоверие на столицата" – съобщаваше Стамболов. Той настояваше пак да се състави час по-скоро наместничество със силно правителство, което да бъде в състояние да смаже всяко съпротивление. От чужда намеса той се не боеше:

„Аз имам сношение в Букурещ с Начовича и от него положително знам мнението на великите сили, че никой няма да допусне окупация на България."

Каравелов и другарите му отговориха:

„Разумейте, че ний не предрешаваме въпроса за княза, ний искаме да спазим реда, да не дадем повод за окупация."

За княза те повтаряха вчерашното предложение на Панова:

„Въпросът ще се реши от Великото народно събрание. Възвръщането на княза на българския престол зависи главним образом от волята на княза, който по всяка вероятност ще постави за условие на възвръщането си съгласието на всички велики сили и формалното обещание от страна на Русия, че няма да му бъде враждебна занапред."

Стамболов мислеше преди всичко за България, после за княза. Той отсече:

„Ако князът не пожелае да се върне или тури условия невъзможни, тогава ще търсим друг княз."

После по искането на Каравелова даде сведения за положението в провинцията:

„За Варна, Русе и Сливен ви заявявам, че са напълно с нас. От депешата, която ще пратя, ще видите, че Русенският гарнизон проси като за най-голяма милост той да посрещне княза. Сливенският полк довечера ще бъде в Сарамбей. Градът Сливен направи митинг от 3000 души. Гуджев и Дуков арестувани. Радославов и Живков довечера стигат в Търново. Представителите от Ловеч, Севлиево, Габрово, Търново, Разград са тук при мене на станцията. От Стара Загора съобщава ми Заимов, че имало недоволствие, но не и открито съпротивление.[1] Шуменски гарнизон днес ми се извинява, че и досега не му били известни работите и че той е за защитниците на правото и закона, но привременно щял да стои още един-два дена неутрален. От всяка страна пристигат поздравителни телеграми."

Каравелов удари сега на друга струна. Понеже от Пловдив и Русе спираха шифрованите депеши на агентите от София, той помоли Стамболова:

„За Бога, пуснете телеграмите на дипломатическите агенти. От сръбската граница приемаме крайно обезпокоителни сведения. Единственото средство да избегнем едно сръбско нашествие е посредничеството на Силите, особено на Русия. Всички тук агенти са обещали да гарантират целостта на българската територия. Но трябва да им дадем средство, за да могат да си изпълнят обещанието."

Стамболов обеща да им даде линията през Русе, но не и Пловдив, която зависеше от Муткурова. Каравелов, който не изпускаше никога из предвид финансите, му забеляза ни в клин, ни в ръкав:

„Не вдигайте много глава, защото касначействата са празни. Може да се окаже нужда за мобилизация."

Безгрижен, Стамболов му отвърна:

„Ако няма пари, от туй не ще стане по-топло нито за вази, нито за нази."

За да охлади тоя невъзмутим оптимизъм, Каравелов му съобщи една телеграма от трънския окръжен управител Атанасов, която казваше:

„Някой пътник, идущ от Сърбия, съобщил управителю на дъсченокладенската митница, че властите в Сърбия пристъпили към бързото събиране на войската, и то без разлика от 18- до 50-годишна възраст. Това същото потвърдил и началникът на Власинския митен пункт с едно частно пис-

[1] На оригинала Стамболов бе написал „Недоволствие против Муткурова и мене", но после бе зачеркнал имената.

мо до горния управител. Всичко това ставало толкова бързо, щото употребявали и голи ножове в ръка."

Докато преговаряше с Каравелова, Стамболов водеше едновременно разговор с няколко града. Три апарата непрестанно бяха в действие. По жилетка, ръцете мушнати в джобовете, главата издигната над разкопчаната риза, Стамболов се разхождаше из стаята и диктуваше. Той сега повика Пловдив, съобщи на Муткурова за критическото положение в София и пак настоя:

„Моля да приемете прокламацията ми, че ако и тогаз артилерийският и Струмският полк не се подчинят, ще трябва да тръгнете незабавно за София, за което още сега направете разпореждание, като изберете за център на съсредоточението ви височините Ихтиман или Вакарел."

Военният съвет не одобри прокламацията, но взе мерки за съсредоточението. На 13-и тръгна от Пловдив под началството на капитан Велчева авангардът в състав: 9-и пловдивски полк, 3-ти артилерийски полк и 3-ти конни полк. Той следваше пътя: Пловдив – Т. Пазарджик – Ветрен – Ихтиман.

Контрареволюцията вървеше бързо към своята развязка. Намери се най-сетне и князът. Подир обед (13-и) получи се следнята телеграма, изпратена от Корабарова до Груева от Рени на часа 11 и 40 м. преди обед:

„Сдадох го в часа 10 на руските власти. Чакам заповед за тръгване."

Станало бе това, от което най-много се боеше Стамболов. Напук на всяко право русите можеха да задържат своя пленник, докато анархията избухне в България.[1]

[1] Един опит, за да се спре яхтата с княза, направи и Каравелов. Той се разпореди в Русе: „Телеграфирайте Начовичу да преустанови яхтата, защото русите не ще го приемат. Да не би ония вагабонти, които го конвоират, да направят нещо. К а р а в е л о в."

Пред никакво положение Стамболов не се чувстваше обаче обезоръжен – толкова дълбок бе оптимизмът у тоя необикновен човек. Той се улови сега за последнята надежда, твърде проблематична: Корабаров, който бе предал княза, не можеше ли да го поиска назад? За всеки случай до властите на крайдунавските градове биде изпратена следнята депеша:

Търново, часът 4 и 10 м. подир пладне.

Поставете караули при заминуването на яхтата да връчат следующата телеграма капитану Корабарову в яхтата.

А така също и до Корабарова:

Рени, капитан Корабарову.

Привременното правителство падна. Майор Груев, капитаните Бендерев и Димитриев побегнаха. От името на Народното събрание и на Негово височество заповядвам ви, дето и да ви намери тази депаша, да потребувате назад Н. височество, на когото сте го сдали, и да го доведете в Русе, инак ще отговаряте с главата си. Председател на Народното събрание и наместник на княза: С. С т а м б о л о в.

Начович бе имал същата идея в Букурещ. Той телеграфира на българския търговец в Галац Гаврил Аврамов да проводи специален човек в Рени, който да предаде на капитан Корабарова заповедта за възвръщането на княза. Но бе вече късно. Пратеникът на Аврамова стигна в Рени на часа 12, когато яхтата бе тръгнала вече да се връща.[1]

[1] Кореспонденцията, разменена между Начовича и Аврамова, се намира в архивата на Министерството на външните работи.

Стамболов направи и друг един опит: той се отнесе направо до руския цар. Опит без големи илюзии, но характеристичен все пак за идеите на Стамболова в това време. Телеграмата бе съставена тъй:

Его Императорскому Величеству Государю Императору Александру III.

Болгарский народ и войско болгарское коленопреклонно просят покровителя своего Великото Русского Монарха соблаговолить высочайше повелеть надлежним российским властям освободить болгарского князя Александра I и дать эму возможность возвратиться в Болгарию, так как его отсутствие может дать повод к внутренным безпорядкам и братоубийственной войне, что крайне нежелательно в нышешних тяжелых для Болгарии обстоятельствах.

От имени болгарского народа осмеливаюсь всепокорнейше просить Ваше Императорское Величество взять под свое великодушное покровительство столь облагодетельстванную Россией Болгарию, чтобы законный порядок был сохранен в этой молодой и многострадальной стране.

Вашего Императорского Величества всепокорнейший слуга
Председатель Болгарского Народного Собрания
Стефан Стамболов.

Върху оригинала на тази депеша, написан с ръката на Т. Китанчева, четем тази бележка: „Спрена по заповед в Русе." Заповедта очевидно не можеше да иде освен от Стамболова. Но по кои мотиви? Неизвестно. За тази телеграма Стамболов съобщи и в София. Той добавяше: „Отвсякъде получавам депеши и все за княза ме питат. Не може да се издаде никаква прокламация без името на княза, защото, ако го не споменем, ще загубим и ний доверието на народа и войската и тогава няма да остане в България човек, който да може да въдвори мира и тишината."

Каравелов не искаше да влиза сега в спор по тоя въпрос. Стоилов се намеси:

„Заповядайте да се пропущат дипломатическите депеши, защото за нас са от голяма важност. Особено е важно да се пропущат депешите на Гадбан ефенди. Имаме сведения, че на македонската граница има движение и пикети от турска войска."

Стамболов обеща. Върху тая помирителна нота се спряха тоя ден преговорите му със София.

На 13-и Стамболов приказва и с Шуменския гарнизон. Той увещаваше още веднъж тримата полкови командири, напомнуваше им верността към княза, законите. За София, с която те нямаха никакви сношения, той им съобщаваше, че бунтовниците са се предали, че властта им е минала в ръцете на Панова. После, оратор винаги, когато един силен порив го повдигаше, той запита:

„Не виждате ли в какво трудно положение е отечеството ни? Не чувате ли, че сърбите се мобилизират? Какво чакате, та се двоумите? Междуособна война ли? Окупация ли, или чуждо нахълтване? Не зная какво още да ви говоря! Разберете, хора Божии, че България пропада, и дайте ръка да я спасим, инак нека отговорността и проклятието на народа падне върху ви."

Стамболовите думи стреснаха командирите, тъй надменни преди три дена. Положението тук се бе много влошило. Шиваров се върна от Варна много уплашен. Шуменските граждани явно негодуваха; те принудиха офицерите да свикат общи събрания, за да се разисква върху поведението, което ще държат градът и гарнизонът. Войската не бе много сигурна, тъй като някой бе пръснал Стамболовата прокламация между долните чинове. Между самите командири не съществаше вече пълно съгласие. След едно бурно заседание, което се продължи до тъмно, капитан Диков се оттегли, като каза на офицерите си: „Преславци за мною." Те тръгнаха

подир него. Артилеристите се уплашиха да не бъдат нападнати през нощта от пехотата. Те заповядаха[1] на войниците да очистят пушките от батареите, стари пушки, от които едно време Ернрот бе пратил по 18–20 на батарея. Нападение нема, но деморализацията почваше вече. Капитан Тянков, главният инструмент на детронаторите в Шумен, поиска отпуск: той се готвеше вече да бяга. Другите бяха отчаяни. Те се отнесоха до Мутнурова, който потвърди сведенията на Стамболова и ги покани в доста заплашителна форма да се присъединят към общонародното движение. Те обещаха да се произнесат скоро и същия ден изпратиха до Стамболова тая записка:

Господину Стамболову
Търново

Като оставим настрана дадената клетва на фалшивото временно правителство, която сама по себе си пада, щом това правителство не съществува, като оставим настрана членовете и ст. от разни устави, които, смешно да кажем, по-добре са известни нам, и наконец, като оставим настрана разрешението на войниците от дадената клетва за другите гарнизони, да извършат това, понеже не намираме в закона такъвзи обрет, желаем сериозно да пристъпим към делото, като ви молим да съобщите: каква ви е целта за средоточаване на войската (Приморский полк тръгнал за Пловдив.) Какъв е планът на вашите действия, какви са вашите отношения с Каравелова, който е днес на властта, и защо едномислениците до вчера съставляват две противоположни правителства. Разяснете ни писмено и пратете с куриер. Ще пазим вашата тайна. Трябва да знаете, относително сръбската мобилизация и въобще към вънкашните врагове ний действаме задружно и сме готови да подадем ръка за общо действие.

Подполковник: Ш и в а р о в
Капитан: К о з а р о в
Капитан: Д и к о в
Ротмистър: Л ю д с к а н о в

[1] По разказа на Ив. Кожухаров.

14 АВГУСТ

Потеглюването на авангарда от Пловдив за Ихтиман предизвика в София голямо вълнение. Стълкновението, вчера вероятно, днес изглеждаше неминуемо. Всяка минута опасността растеше поради възбуждението на неизбягалите още детронатори, подстрекавани от руския военен аташе. „Полковник Сахаров, разказва генерал Вазов, ни казваше, че трябва да се пролее кръв, за да се осуети връщането на княз Александра и да остане поне един положителен резултат от преврата.“ Тия внушения почваха да завладяват умовете в артилерийския полк, дето чувството на самосъхранение бе посилно.

На часа 9 сутринта министрите отидоха на станцията. От тяхно име Т. Иванчев повика Мутнурова. Почна се следният разговор:

Т. И в а н ч о в. Артилерийският и Струмският полк стоят на позиция срещу Софийския и кавалерийския полк; едва се въздържат да не дойдат в стълкновение. Необходимо е да знаем идат ли вашите войски и кога ще пристигнат, за да знаем какво да правим. Никифоров мисли, че е по-добре да не идат вашите войски тук, защото в тоя случай може да стане в действителност стълкновението.

М у т к у р о в. На разположението ми са и се събират, и се съсредоточават; по пътя между София и Пазарджик три пеши бригади, един артилерийски и един кавалерийски полк. Освен това явяват се маса доброволчески чети. Щом съсредоточението се извърши, в едно непродължително време ще

бъдат пред София. Аз не мисля, щото незначителните бунтовнически части да се съпротивляват на тая сила, и ще трябва да се предадат, още повече че според имеющите се у мене достоверни сведения народът навсъде в Северна и Южна България е дълбоко възмутен от мизерния постъпък на тия бунтовници и заявява (че е готов) да жертва мило и драго, за да се накажат тези изменници.

Т. Иванчов. Досега ний упазихме мира и тишината, предотвратихме окупацията. Ако дойдете вий с войските си, ще има смутове и сражения и окупацията е неминуема. Това ни е заявил категорически Богданов. Искаме категорически отговор. Каравелов и другите министри са тоже тука.

Мутkуров. Ний гледаме иначе на работата. Малко странно ни се види категорическото заявление на Богданова. Кой се е стремил да ни окупира и кой е готвил смутове, ако не руското правителство? Не е ли сега най-удобният случай за него да иска да стане смут, за да намери почва и причини; а пък сега то искало спокойствие и щяло да ни окупира. Какво ще стане със стоянието на позициите на двете войски, това не е ли вече смут и ще ли се укрие от света? Аз мисля, че съветите на Богданова да се не вземат енергични мерки спрямо метежниците и с дългото стояние на това положение са, за да се деморализират народът и армията и да се продължава анархията, за да има причини да искат окупацията за въдворение реда или же да накарат народа да привикне с идеята за изпъждането на княза, като агитират, че неговото възвръщане е невъзможно. Аз съм на мнение да им предложа (на детронаторите) да сложат оръжието си и да чакат помилване от княза; в противен случай бързо и енергически да се принудят със сила към същото. С това ще се въдвори законният ред и тишина и няма да има повод за окупация от когото и да било."

Мутkуров не даваше голяма вяра на думите на Богданова, че може да последва окупация. За да го убедят, че опасността е сериозна, министрите му казаха:

„Знайте, че това мнение не е само на Богданова, но и на всичките агенти. Припомняме ви, че ний тука сме в положение да знаем най-добре работите. Молим ви не правете никакви разпореждания, преди да се споразумеете с нас, иначе отхвърляме отговорността за всичко. В името на отечеството ви говорим. Въпросът за метежниците ще дойде своевременно. Сега е най-важното да се спазят редът и тишината. Ако вие спрете войската, която иде за София, ний тук ще задържим тишината. Каравелов, Стоилов, Панов, Гешов, Иванчев, Никифоров."

Мутkуров слушаше от английския консул Джонса, който всеки ден идваше на станцията, че Европа няма да допусне окупация.* Той възрази на министрите:

„Мненията на иностранните консули и посланици и ний знаем много добре и те са съвсем противни на тези, които вий изказахте, а, напротив, съгласни с нашето поведение. Что се касае за отговорността от последствията, разумева се, че остава отгоре ми."

Тоя енергичен език бе съвсем нов у Мутkурова. Съзнанието на силата бе преобразило съвсем мекия и колеблив човек: той говореше сега като заповедник. Неговото упрямство бе поразило и Стамболова, но той го отдаваше на влиянието на военния съвет, който инстинктивно вървеше към диктатура. И това бе един от мотивите, които караха Стамболова да бърза със съставянето на едно гражданско правителство. На часа 10 и 35 м. сутринта той телеграфира на Каравелова:

„Става два дни водя преговори с пловдивските големци за образване на министерство и наместничество; не можем да дойдем до едно съгласие за военния министър. Аз предложих, че за такъв трябва да бъде непременно или Панов, или Никифоров. Не щат нито едното от тях. Така щото това е причината, задето досега не ви отговорих. Мъчно било да правиш казаслък с камили. Добре ли е да стане министерство без военен министър, само управляющи, или да я караме, както досега, без всяко редовно правителство? Аз мисля, че министерство и наместничество бездруго трябва да има,

защото без тях претенциите на пловдивските приятели ще пораснат до безобразие; и за управляющи на Военното министерство да се назначи привременно майор Попов, командир на Софийския полк. Ти какво мислиш? Радославов тая сутрин с Г. Живкова тук стигна."

Разговора водеха от София всичките министри воглаве Каравелова. Те отговориха на Стамболова:

„Ако Попов се назначи – който сега служи много добре като комендант на града – за военен министър, то двата полка, Струмски и артилерийски, ще се ударят със Софийския полк и кавалерийския. Разумейте веднъж завсегда, че всичките наши усилия са устремени да отстраним чуждото вмешателство. И знайте, че има хора, които желаят тази окупация, искат да я предизвикат. Най-малкото смущение ще докара тоя резултат. Ако някой е недоволен от членовете на тукашното правителство, то знайте, че всеки от нас е готов да се оттегли от министерството, но ако цялото се оттегли колективно, то пак чакайте окупация вследствие сблъскването, което ще стане тука между полковете."

Всички, без Панова, добавяха:

„Тук само Панов може да удържи Струмския и артилерийския полк от сблъскване със Софийския. Засега е невъзможно оттеглянето на Панова. Когато работите се усмирят и духовете уталожат, тогаз може да се отстрани Панов и да се назначи друг."

Те го помолиха да предаде тия записки на Мутхурова.

С т а м б о л о в. Ще предам записките, но ако от два дена насам не сме се споразумели, то причината е, че пловдивските офицери не щат Панова и Никифорова. Не ще ли е добре Стоилов да бъде временно управляющ на Военното министерство, а Панов да остане началник на Софийския гарнизон?

К а р а в е л о в, С т о и л о в и пр. От Попова не можем да вземем гарнизона.

С т а м б о л о в. Тогава моля Олимпия да сдържа войските, нему послушни, и да не допуща до стълкновение.

Положението изглеждаше безизходно. То бе толкоз поопасно, че не можеше да се продължава тъй. Детронаторите бяха твърде много възбудени, за да чакат, щото времето да донесе едно разрешение; времето – това щеше да бъде: Мутхуров на път за София, княз Александър възвърнат и като връх на всичко, наказанието на клетвопрестъпниците.

Инстинктът на самосъхранението можеше да заговори у тия хора и да ги тласне към решения, които не бяха породили у тях нито моралното чувство, нито амбицията. Има един предел, зад който крайният страх се смесва почти с крайната дързост. До тоя предел Мутхуров можеше да докара работите, ако следваше внушенията на своя военен съвет.

Това не бе единствената грижа на Стамболова. От Видин му идеха също големи главоболия. Любомски, след като се подчини, бе още по-досаден, нежели когато се колебаеше. Сега той даваше всеки ден съвети като свой човек, съчиняваше проекти за защитата на Крайдунавска България, която от никого не бе заплашвана, и правеше изумителни екскурзии във външната политика. Една чудна идея бе го обхванала всецяло: да има на разположението си нещо като флотилия. Няколко пъти той телеграфира на Стамболова, за да иска да се прати във Видин „Голубчик"* под командата на Луцки. Стамболов най-сетне се съгласи. Оказа се обаче, че „Голубчик" не е в състояние да плава и че Луцки е арестуван.

Това бе друга една неприятна история. На 9 август Луцки, руски офицер на служба в българската флотилия – един от малкото руси, които останаха на поста си през време на войната, – избяга от Русчук заедно със Захарий Стоянова. На 12-ти, когато Захарий замина за Видин, той се върна в Русчук. Това бе привечер. Луцки се качи на „Голубчик", събра матросите, закълна ги отново в името на княза и даде пара на парахода, за да гони с него яхтата. В това време пристига един патрул, изпратен от Филова, и поставя Луцки под арест. Мантов, свидетел на тая сцена, съобщаваше на Стам-

болова, че патрулът набил Луцки и че Филов го ругал публично. Мантов добавяше, че офицерите от гарнизона негодували против поведението на Филова.

На Стамболова бяха известни всичките колебания, които Филов бе показал от 9 август насам; но той го щадеше. Неговата тактика бе в тоя момент – да си послужим с една формула, казана по друг случай от Валдек Русо: да търси у хората това, което ги обединява, а не това, което ги дели. Той искаше да представи пред Европа поне от външна страна една едномисляща България, групирана за защитата на своята независимост. Въпреки всички внушения той не взе мерки против Филова, но за да държи в ръката си Русчук, той назначи Мангова управител на Русенския окръг. Мангов, човек с голяма енергия, държеше офицерите; в случай на нужда той можеше да арестува Филова.

15 АВГУСТ

На 15 август положението оставаше тъй неопределено, както на 14-ти. Сутринта разговорът между София и Търново пак се поднови, но и тоя път без резултат. Каравелов не искаше да обнародва в София прокламацията на Стамболова и му телеграфира:

„Обнародването на тая прокламация в София ще предизвика сблъскване на враждуващите полкове. Освен това, тъй като по съдържанието си тя е направена против руските взглядове, ще предизвика без друго руска окупация, която ще отиде до Балканите на юг, а на юг ще окупират турците. Това ни е заявено категорически както от представителя на Русия, така и от представителя на Портата. Заклинаваме ви в името на отечеството да не бързате с издаването на подобна прокламация. Нека спазим статуквото, тъй като редът и тишината никъде не са нарушени. Вие управлявайте там и ние тук, както досега."

Каравелов, повлиян от заплашванията на Муткурова, правеше вече една отстъпка; той предлагаше да се изпрати немедленно депутация при княза, която да се споразумее с него върху условията на връщането му. Отстъпката бе впрочем в неговите очи чисто формална. „Не сме сигурни, казваше той, че князът ще се съгласи без никакви условия да се завърне в България." Каравелов допускаше скоро да се образува и наместничество, ако по-късно се яви нужда, но полагаше условие, щото то да бъде назначено от самия княз според буквата на конституцията. В заключение той предлагаше на Стамболова да се срещне с него в Пловдив. После, прекъсвайки тоя ред на мисли, се повръщаше към заплашванията на Богданова, които ще станат вече един leit motiv в неговите аргументи:

„Вие желаете да чуете това, което ви съобщаваме погоре, от Богданова, може да го повикаме на станцията..."

Малка пауза. След това Каравелов подема:

„Богданов сега дойде в телеграфната станция и съобщи, че Сърбия се мобилизира; заяви, че при все това Русия ни гарантира от нападение, но само под известни условия, които ще ви съобщя, като се срещнем в Пловдив."

Кои бяха тия условия? Отнасяха ли се единствено до княза, или до връзките на България с Русия? За никакво положително предположение няма данни. Вероятно те не бяха от естество да повлияят на Стамболова, защото иначе Каравелов щеше да му ги съобщи въпреки техния поверителен характер. Сега той отново обрисува положението в черни краски:

„Сърбите мобилизират, турците тоже. Русия дава ултиматум, а друга сила няма да ни помогне и нищо не ни гарантира; пари няма абсолютно никак, не може да се направи заем отникъде. Тукашните полкове непременно ще се сблъскат, и то отчаяно. Днес искахме да одобрим полковите командири, но не сполучихме, а артилерийският командир заяви, че ще обърне на прах и пепел София с топовете. Те ще вярват, че за тях няма друго спасение, когато излезе твоята прокламация."

Заключението на Каравелова бе:

„Въпросът за княза трябва да се остави за сетне. Полковете, които ще дойдат тук, трябва да се сражават пред София. Като имаме предвид всичко това и интересите найвисоки и жизнени на отечеството, ние категорически отказваме да се съгласим с проекта на прокламацията ви. Ако вие я издадете, ние си даваме оставките и отхвърляме всяка отговорност пред потомството. Повтаряме, че непременно трябва да се срещнем в Пловдив или другаде."

Тази декларация носи в оригинала подписите на Каравелова, Стоилова, Гешова, Панова, Иванчева, Орошакова и Никифорова.

Стамболов отговори със следната записка:

София

Каравелову и колегите му

„Не може вече да се чака нито една минута. Князът ще се съгласи или не, това е негова работа. А докато с него влезем в сношение, трябва да се управлява страната в негово име. Инак, щом събраната войска в Пловдив узнае, че нещо се замишлява срещу княза, ще нападне София и аз не ще мога да предупредя кървавата разправа.

„С Богданова няма защо да приказвам, защото той е забравил положението си и станал главатар на един бунт колкото незаконен, толкова и подъл. Той, представителят на царя – главатар на размирниците в България! Какъв срам и позор! И с тоя човек вие искате да спасявате отечеството!

„Не мога да се съглася да остане статукво, защото тогава ще има източници на междуособия.

„За нас Струмският и артилерийският полк не са тия органи, които могат да свалят княза. Князът е за нас княз, докато не си даде доброволно оставката. Ако хване да туря условия неприемливи, ще му заявим да остане, дето е, и ще си търсим нов княз."

У Стамболова имаше една смес от енергия и ловкост. След първия порив, който бе у него лют или лиричен, или патетически, той снишаваше тона, за да даде на противника възможността да отстъпи почтено, а не под неговата угроза. И сега той завърши меко:

„Прокламацията ще издадем и ви моля да не си давате оставката, но Каравелов и Стоилов да тръгнат тая минута още през Лом за Свищов, дето ще се срещнем."

Каравелов попита:

„Какви сведения имате от Начовича и на какво разчитаме?"

Стамболов разправи:

„Още във вторник упълномощих Начовича да издаде циркулярно до всичките сили, че народът не признава講станалия преврат, което той ми съобщи, че е направил. В Букурещ всички агенти и посланици освен руския му казали, че правителството им погледнало с лошо око на станалото в София и че независимостта на България ще пропадне, ако князът не се завърне. Френският посланик бил страшно възмутен против старото правителство от известието, че уж то свалило княза. Всички казали, че тая постъпка в София е загубила доброто мнение на Силите и света за българския народ. От Начовича имам известие днес, че в Румъния се приготовляват бляскаво да посрещнат княза. Същото потвърдява и агенцията Havas. Следователно разчитаме на поддръжката на европейските сили. Имам друга дълга записка от Начовича, в която казва, че германският и австрийският посланик му казали, че техните правителства ще оставят Русия с интриги и подкупи да преследва целите си в България, но окупация няма да допуснат. Ако има подлеци българи да я слушат и ако изпъдят княза, да е изпъден; ако си го въстановят, да е въстановен; то е тяхна чисто вътрешна работа. На същото мнение са и другите сили."

Каравелов попита повторно:

„Какви сведения имате от Силите спрямо едно нашествие от страна на Сърбия и Турция?"

Стамболов. От Турция не се боя, а днес поръчах на Начовича да проводи особен човек, за да види мобилизира ли Сърбия, или не.“

Каравелов и другарите му настояха на своето.

„Ние имаме положителни сведения, че Сърбия мобилизира; вярвате ли, че ще се наеме някой да я спре освен Русия?“

Стамболов не отговори на тоя въпрос. Той съобщи, че представителите от Шумен, Варна, Разград, Ески Джумая, Габрово, Севлиево и пр. са при него, на станцията, и настояват да се образува наместничество и да се свика Събранието. „Прокламацията ще издам днес“ – отсече той.

Още веднъж Каравелов и другарите му заявиха:

„Щом искате да издадете вашата прокламация, не считайте нас за членове на вашето правителство. Ние категорически се отказваме да ни обнародвате нашите имена. Трябва да се погрижите за лицата, които трябва тутакси да поемат от нас властта и да се натоварят с отговорността. Докато не сдадем властта, ние няма да публикуваме вашата прокламация. Тя ще произведе тука смутове и сбивания между полковете. Каравелов и Стоилов все пак ще заминат за Свищов да се срещнат с вас. Не можете ли да намерите средство, за да се отмени издаването на прокламацията ви?“

Стамболов се улови за това помирително предложение.

„Приемете, каза им той, да останете в министерството и прокламацията в София не публикувайте. Тръгнете незабавно, като поверите пазението реда и тишината майору Панову.“

Тая комбинация бе двойно уместна: тя оставаше майор Панова за господар на гарнизона, което щеше да успокои детронаторите; същевременно тя изваждаше правителството изпод моралния терор на бунтовническите войски в столицата. Но внезапно Каравелов избухна:

„Аз не желая да ме правят министър солдати. Открито ще протестирам, ако вместите името ми във вашата прокламация. Казвам ви го, че имам сериозни основания да постъпя тъй. Това решение съм взел подир дълго и спокойно размишление.“

„И князът, отговори Стамболов, не вярвам да е искал да го пъдят солдати, нито пък аз желая да остане всичката власт в ръцете им и затова още днес искам да се устрои наместничество и правителство. Но какво да правя, като не искате да ме разберете? Не са солдатите, които искат да правят министерства, напротив, от Пловдив ушите ми проглушиха да остане само военна диктатура без всякакво министерство, но аз, като имах предвид умиротворението на страната и отстранението на войската от политическите работи, три дена по телеграфа ги кандърдисвах от Пловдив и едва вземах съгласието им. Ти знаеш, че не обичам да се мая; ако да нямаше препятствия, още на 13-и щеше да излезе прокламацията. Ако ти се противиш, тогава ще излезе следующето: войските враждебни ще се срещнат под София и не ще има кой да ги отклони от стълкновението. Съставът на сегашното правителство ще даде да разбере (на) целия народ, че бунтуюощата се столица се е помирила със защищающата законните власти провинция, и всеки ще млъкне.

„Като дойдеш в Свищов и лично се разговорим, вярвам да се убедиш, че съм имал право така да постъпя. Солдатите и аз не те правим министър, а те възстановяваме на властта, като ти даваме за помощници хора, популярни във войската и народа, за да въдворим реда и законността. Прочее от името на приятелството ни моля те, послушай ме тоя път и ако сбъркаме, нека всичката отговорност падне отгоре ми. Тръгни със Стоилова и Иванчева незабавно за Свищов, дето вашето пристигане ще бъде може би едновременно с онова на княза. За свикването на Събранието нищо не ми отговорихте.“

За последния въпрос Каравелов каза, че засега не може да се произнесе, но за отлагането на прокламацията той настояваше безусловно.

„Разберете, се провикват той и другарите му към Стамболова, разберете, че всичко трябва да се отложи, ако не искате да видим няколко места на отечеството в огън. Столицата никога не се е бунтувала. Полковете, които направиха преврата, склониха да заминат оттука, но щом разберат за вашата прокламация, веднага ще се завърнат пак. Не разбираме настояването ви да издадете прокламацията, когато ни съобщавате, че заедно с дохождането ни в Свищов може би да пристигне и князът: пристигането на княза прави съвършено излишно издаването на всяка прокламация. Мислим да дойдем в Свищов четворица: Каравелов, Стоилов, Иванчов и Греков.“

Стамболов. „Вие малко известия имате от провинцията и не може да си въобразите с какво нетърпение се очаква формирането на едно министерство. Нека Струмски полк си иде в Кюстендил; в Софийската бивша губерния нека се не разпространява прокламацията до нашето свиждание, а по другите места с нетърпение очакват формирането и прогласяването на едно редовно правителство. Инак анархията и безпорядъкът ще се въдворят.“

Каравелов. „Сръбската мобилизация е важен фактор при днешното положение; вие не предвиждате, че настъпването на сръбските войски ще предизвика реакция в противоположна смисъл и целият народ ще поиска руска окупация, за да ни избавят от сърбите. Засега никой друг не ни гарантира от външни нападения освен Русия; затова и не могат да се оставят руските заявления без никакво внимание. Главната задача на хората, които вземат на себе си да водят работите при тия мъчни времена, е да извадят от тая криза България цяла и невредима.“

В станцията бяха останали само Каравелов, Стоилов и Т. Иванчев. Те се готвеха да си идат, но преди това подновиха своята декларация:

„Повторно ви казваме, че открито, енергически ще протестираме, ако вместите имената ни в прокламацията. Вместването имената ни в прокламацията ще направи невъзможно идването ни в Свищов. Всичките наши известия от провинцията са успокоителни. Опасенията за реда и тишината в провинцията ни се виждат неосновни. Като се опази тишината седем дена, ще може да се опази още два-три дена. Ще отговаряте ли?“

Стамболов. „Ще отговарям, но отсега още знайте, че никакво опитване срещу възвръщането на княза от никого няма да допуснат народът и войската. По този пункт трябва да бъдем ясни. Ако ще идите да ме убеждавате да се произнеса против княза, хич се не трудете да дохаждате. Ако не приемате да бъдете министри според прокламацията, нито искате да дохождате в Свищов, отговорете категорически да търсиме други хора, а пък сетне светът ще съди кой между нас е бил прав. Аз с Муткурова скоро ще бъда в София, а пък който обича да се бие с нас, нека заповяда. От предателския Струмски полк никак не се боим, а за артилерийския стигат две сотни конница, па да става, каквото ще да стане! Аз не искам да ме зачислят в лика на предателите и опропастителите на отечеството. Като че не се знаем едни други и като че пръв път се виждаме, че са потребни толкоз церемонии.“

Истинският Стамболов се явяваше: решителен, оптимист, с една голяма доза от фатализъм. Неговите думи жегнаха Каравелова и другарите му. Те взеха да се оправдават:

„Заявяваме ви категорически, че не се обявяваме против княза. И ние не приемаме да ни причислят към предателите и опропастителите на отечеството; затова искаме да се срещнем с вас. Всичката разлика помежду ни е върху формата и времето на издаването на прокламацията. Ние никога не сме разчитвали на силата, за това и се стараем да изпратим войската оттука. Като вземем в съображение и финансовите средства на ковчежничеството, ние се чудим на това придвижение на войските.“

Каравелов, Стоилов и Иванчов предлагаха да отидат в Свищов като частни лица, а имената им да не фигурират в прокламацията.

Станал бе часът дванайсет, когато Каравелов и двамата му другари казаха, че ще отиват на обяд.

„Добре, обади се Стамболов, и аз сядам да обядвам в станцията."

После добави на турски: „Херкез евине, бекяр саманлаа."[1]

Разговорът се поднови чак на часа шест вечерта. От Търново приказваха Стамболов и Радославов. От София найнапред само Тодор Иванчев. Иванчев беше от Радослововата група, която се отдели от Каравелова през юни 1886 г. по повод откупването на Русе-варненската линия. Но на увещанията на Радославова той отговори сега, че не може да се дели от Каравелова. Както колегите си, и Иванчов настояваше да не се издава прокламацията, докато не стане свиждането със Стамболова.

С т а м б о л о в и Р а д о с л а в о в. „Която жена не мисли да меси, по три дни сее. Кажи ми, приемаш ли да бъдеш член на нашето министерство, или не? Защо не сте тръгнали още досега? Там ли са колегите?"

К а р а в е л о в и И в а н ч о в. „За тръгването съгласни сме и сме готови да тръгнем, ако сме нужни. Тази нощ заминаваме за Лом."

С т а м б о л о в. „Дайте ми последен отговор: да публикувам ли прокламацията с имената ви? Мислете, че ако останете вън от правителството, не ще можете да... (не се чете) войниците, които накараха да се покорят. Аз искам реставрация, която да умие позора, нанесен на народа, княза и правителството, а вие Бог знае за какво ми разправяте. Поне вие двама не отказвайте, ако другите отказват. Като частни лица идването ви в Свищов не ще бъде твърде полезно."

П а н о в. „В името на отечеството ви моля да спрете войските в Южна България да не идат тук. Уверявам ви, че

[1] Турска пословица, която значи: „Всеки в къщата си, ергенинът в плевнята."

няма нужда от тях, а, напротив, може да има вреда, тъй като храна и пари няма никак, та могат да произлязат неприятности и раздразнения. Ако не вярвате нас, викайте майора Попова и питайте него. Спрете и всякакви други движения на войската от Северна към Южна България. Съвършено са излишни тия движения."

С т а м б о л о в. „Панов, не мога това да направя, докато не стане едно устроено правителство, което съвместно с наместничеството да издаде подобна заповед. Какво е станало с нашите приятели в София, не мога да разбера. Дава им се действителна власт в ръцете да послужат на отечеството, а те ми разправят измислиците на Богданова."

Върху положението Стамболов даваше важни новини:

„Груев и Бендерев арестувани в Рахово с четирима други съзаклетници, които имената си не казали, и с един сандък пари. Князът часа по четири стигна в Лемберг. Мутkуров заминава утре за Ихтиман и ме вика и аз да отида там и да вляза с него в София. Получил съм и получавам безбройни депеши от митингите от градовете и селата, с които искат възвръщането на княза и смърт на съзаклетниците."

Следваше един върховен, почти пророчески позив към Каравелова:

„Да не прави Каравелов като Цанкова в Търново: на другиму ще даде правителствения нож и ще му извадят очите."

Стамболов направи още една отстъпка:

„Щом се образува правителството, ще преустановим движението на войските."

Каравелов и другарите му пак отказаха:

„Ние категорически заявяваме, че не сме съгласни да правим част от съставеното от вас министерство. Това е нашата последня дума. Ние си умиваме ръцете и сваляме всяка отговорност от нас."

Те бяха хипнотизирани от мисълта за своята отговорност. В тая голяма историческа криза тази малка подроб-

ност вземаше в техните очи най-висок релеф. Стамболов видя, че друг отговор не може да изтръгне от тях, и реши да състави министерство от нови лица. Но за назначението на военен министър изпъкна между него и Пловдив пак старата мъчнотия. Стамболов предлагаше майор Попова, който командваше войските, останали в София, военният съвет в Пловдив настояваше за Муткурова. Поради това прокламацията пак не можеше да бъде обнародвана и България оставаше между едно правителство, което нямаше вече власт, и една диктатура, която не бе се още превърнала в правителство.

Между туй князът бе стигнал в Лемберг и светът се питаше за къде ще продължи той своя път: за Дармщадт, при родителите си, или през Букурещ за София? От неговото решение щеше да зависи сега вътрешният ред на България: ако заминеше за Дармщадт, това идеше да значи, че се е помирил със съдбата си, и русофилските елементи щяха да дигнат пак глава. Трябваше бездруго той да се възвърне немедленно и да премахне със своето присъствие споровете, които деляха двамата водители на либералната партия. Стамболов изпрати (15 август) две телеграми: една до самия княз, друга до баща му.

На княза казваше:

Моля Ваше височество още днес веднага да потеглите за Букурещ, дето многобройни депутации от разни страни на отечеството очакват Ваше височество. Да живее Ваше височество! Моля за отговор.

На бащата:

В името на нашето отечество молим Ваше височество да телеграфирате незабавно на нашия княз, Вашия възлюблен син, като го поканите да тръгне днес още от Лемберг за Букурещ, дето г. Начович, българският дипломатически агент, ще му даде всичките желателни обяснения върху последните събития. Българският народ и армията чакат с нетърпение възвръщането на своя княз.

16 АВГУСТ

В София още не бяха изгубили надежда да разубедят Стамболова. На 16-и сутринта, още призори, целият Министерски съвет му предаде една депеша от Петербург, която Богданов съобщил на Каравелова. Телеграмата гласеше:

„Государь Император, признавая полезным при настоящих обстоятельствах послать в Болгарию Российского представителя, пользующего ся полным доверием его Величества, посылает в Софию свиты своей генерал-майора князя Долгорукова. Ему поручено изучить положение дел и вместе с тем способствовать временному правительству советами в видах как утверждения порядка в стране, так и установления между Россиею и Болгарией правильных отношений, которыя служили бы обезпечением против крайне гибельных для Болгарий недоразумений. Держась вне интересов партии, княз Долгоруков будет готов оказать искренное содействие благонамеренным усилиям, направленным к указанной выше цели.“

Каравелов и колегите му придружаваха това съобщение със следните коментари:

„По нашето крайно мнение това става със съгласието на Германия и Австрия и се явява като предисловие на друго по-лошо, което може да се случи, ако не бъдем предпазливи. Както виждате, ние се намираме на един кръстопът. От нас зависи дали руският комисар ще бъде последван от руска окупация, или ще спазим самостоятелно българското управление. Предвид на сериозността на положението ние ви молим, за да можем да си определим линия на поведение преди пристигането на комисаря, да тръгнете незабавно за София и да телеграфирате Муткурову да дойде също, но като остави войските си там, дето сега се намират. Сам Бог-

данов е поискал да се съобщи за идването на комисаря вам и Мутkурову."

Начович от Букурещ настоя също за едно споразумение между Търново и София, но в духа на Стамболова. Той телеграфира Стамболову:

„Известието, че не сте напълно съгласни с приятелите в София, ме порази. Моля да употребите всички усилия, за да въдворите това съгласие върху лицето на княза Александра, защото иначе България е изгубена. Само княз Александър е в състояние да усили основите на българската независимост и да извади България от днешната опасност."

Начович отбелязваше лошото впечатление, произведено в чужбина, от слуховете за появилите се разногласия.

„Ако работите не опровергаят тия слухове, добавяше той, боя се, че може би и Господарят да се поколебае в желанието си да се върне в България."

Щом като едно споразумение със София бе невъзможно, само едно средство оставаше, за да се даде на княза впечатлението, че страната е единодушна в позива си към него да се върне на престола си: трябваше час по-скоро да се образува новото министерство, пред което Каравелов бе готов да се оттегли. С Пловдив най-сетне въпросът за военен министър се изравни: реши се да бъде назначен подполковник Николаев като най-старши между българските офицери. Николаев, който бе във Виена в деня на преврата, се бе върнал по Дунава и от Лом бе заминал за Търново. Той се съгласи охотно да влезе в министерството и на 16-и подир обед Стамболов лансира своята прокламация.

Новото правителство имаше следния състав:

Наместничество се състави от Стамболова, председател, от П. Р. Славейков и от д-р Странски. Главнокомандуващ оставаше Мутkуров. В министерството влизаха:

В. Радославов за министър-президент и министър на вътрешните работи, Г. Начович – министър на външните дела и изповеданията и временно управляващ финансите, полковник Николаев – министър на войната, Д. Тончев – министър на правосъдието, и Г. Живков – министър на народното просвещение.

В същия час Стамболов изпрати до Мутkурова следнята заповед:

„Ихтиман или където и да е.

Подполковник Мутkурову,

До утре вечер непременно трябва да завземеш София и да влезеш наедно с г. наместника на княза д-ра Странски. Аз и Радославов заминаваме за Русе сега да срещнеме княза. В София съм телеграфирал Каравелову, че той вече няма право да действа от името на правителството, защото според прокламацията то вече не същества. С майор Попова ще вземете нужните мерки за запазването реда и тишината. Дай заповед на войските, които са в Ихтиман, още днес да заминат за София и се установят два или три часа близо до нея, за да можеш утре да влезеш в столицата."

VI

ПЪТУВАНЕТО НА КНЯЗА ДО РЕНИ И ЗАВРЪЩАНЕТО МУ В СОФИЯ

В Буховския манастир. – Вълнение на юнкерите. – Бягството по Дунава. – Рени. – Семеен съвет в Лемберг. – Превратът и европейското положение. – Свиждане на Бисмарка с Гирса във Франценсбад. – Връщането в България. – Стамболов и князът. – Депешата до руския цар. – Князът обезсърчен. – Арестите в София. – Отговорът на императора. – Покушение по железницата. – Съдбоносно решение в Пловдив.

I

На 9 август сутринта детронаторите не знаеха (всичко в тоя преврат се извърши без план) кому ще предадат детронирания княз. Те бяха решили смътно да го отправят по най-късия път до едно пристанище на Дунава и оттам да го качат на яхтата му; за по-нататък обаче те още не мислеха. Главното бе на първо време пленникът да се отстрани от София, за да се събуди столичното население пред един свършен факт. Буховският манастир, пуст, спотаен в една дупка, биде избран за временно скривалище.

На княза не се обади къде ще го водят. Той не бе се още съвзел от първия си уплах и в посърналото му лице очите му се озъртаха безпокойно. На тръгване Радко Димитриев му каза:

– Ваше височество, бъдете спокойни, няма да стане нищо с вас: от вашето благоразумие зависи вашата участ.

Князът нищо не отговори. По пътя той мълчеше, гледайки разсеяно полето, оголено от жътвата. Сегиз-тогиз той туряше ръката на челото си и шепнеше: Mein Gott! Mein Gott![1] Брат му Франц-Йосиф, млад момък, показваше, напротив, заинтересувания вид на човек, който заживява един любопитен роман на авантюри, както у Фенимор Купер.

При подуенските ханчета князът попита:

– Къде ме карате!

Отговориха му:

– В Буховския манастир.

Той знаеше манастиря и пътя, бидейки непознат на офицерите, които го конвоираха, той сам ги водеше.

Игуменът, зарадван отначало, че посреща княза, ужасен сетне, че му са довели пленник, даде една неочаквана весела нота на това меланхолично пътуване. Князът и брат му бидоха поканени да влязат в стаята за гости, постлана за случая с килим. Двама часови бидоха поставени пред вратата, един – под прозореца. Двамата офицери, капитан Кърджиев и капитан Зафиров, се заключиха в една стая.

Юнкерите налягаха на двора по тревата. Едно тежко чувство ги угнетяваше. Тоя княз, който бе водил войската на победи, тоя благ човек, който идеше да ги навестява в училището като по-стар брат, те го държаха сега, подобно на злодей, между три голи щика. Някакво неизповядано и глухо разкаяние почна да ги терзае, извирайки из страданието на тяхната млада душа.

Надвечер пристигнаха капитаните Янков и Кавалов с полурота юнкери и 10 файтона. Те донесоха инструкции от Груева, багажа на княза и 55 000 лева в злато: 50 000 лева за княза и 5000 лева за разноски на конвоя.

Инструкциите се съдържаха в следующето предписание:

[1] Значи: Боже мой! Боже мой! Вж. брошурата „Превратът на 9 август". Русчук, 1886 г.

ВОЕННО МИНИСТЕРСТВО
Отделение Инспекционно
№ 42
Август 9 ден 1886
Ст. София

Конфиденциално
Инструкция
Капитану Кърджиеву

Пращат ви се щатски костюми, в които трябва да се преоблекат князът и брат му. Още тъз нощ трябва да седнете на изпращаните с капитана Янкова десет пайтона и да заминете по следующия маршрут: от манастира през Ташкесен и Орхание, сутра, 10 август вечерта, трябва да стигнете и пренощувате без шум във Враца.

От Враца ще следвате на 11 август към Рахово, гдето ще стигнете вечерта същото число и ще предадете на българската яхта, която ще пристигне в Рахово, капитану Корабарову.

След сдаването на принцовете в яхтата капитану Корабарову, вие заедно с конвоя си ще се върнете назад в София. С вас трябва да заминат на 7 пайтона по 4 юнкери – 28 души; на 2 пайтона князът и брат му с по един офицер, като бъдите вие сами с княза, на 1 пайтон двама други офицери.

Пари 50 000 лева за княза ви се връчват. Тях ще ги предадете в Рахово на княза, като земете срещу тях разписка.

За господа офицерите и всичкия конвой се отпущат 5000 лв. командировъчни пари.

Главнокомандующий на армията: майор Груев.

Юнкерите, които дойдоха сега от София, донесоха голямо разочарование в преврата. На митинга, станал на Александровската площад, те бяха чули заявленията на Цанкова, че отсега нататък всичко ще върви по волята на Русия, и това бе ги смутило. Покрай патриотическото чувство заговори у тях и егоизмът на млади хора, едва начинающи ка-

риерата си. „Ний веднага си помислихме, разказва един юнкер[1], че руските офицери ще се върнат и че ний никога няма да командваме полкове. Антипатията към Цанкова (юнкерите бяха, както повечето военни, почитатели на Каравелова) ги настрои също против делото, на което те се считаха за главните герои. Накъсо: вечерта те бяха съвсем наклонни да развалят това, що бяха извършили сутринта.

Идеята за контрапреврат се появи едновременно у неколцина юнкери. Някои от тях мислеха да освободят княза и да го заведат в Търновския балкан при Стамболова; други предлагаха да го прехвърлят в Сърбия. Според тоя план офицерите трябваше да бъдат арестувани в стаята, в която те бяха се затворили, а фелдфебелът Михаил Такев да бъде убит с щик, когато спи.[2] Младшият портупейюнкер Пройнов предложил да се съобщи заговора и на Такева, който може би щял да се присъедини към другарите си. Юнкерът Добрилов бил изпратен при него с тая цел, но Такев му държал реч и го разубедил.[3] Планът пропадна, понеже не се намери някой, който да го поддържи с енергия. Сам князът изглежда да е бил противен на всеки опит за освобождението му.

„През нощта, разказва Ст. Манафов, аз бях часовой на вратата на княза. На часа единайсет влязох в стаята му и му казах: „Ваше височество, тук има верни хора, които могат да ви изведат на Балкана и да ви избавят. Офицерите ний ще ги вържем.“ Франц-Йосиф се съгласи веднага. Князът се замисли. Той бе много отпаднал духом; виждаше се, че е плакал. След едно мълчание, което ми се видя безконечно, защото сърцето ми туптеше, като че ще изхвръкне, князът каза: „Тия са политически работи: вий юнкерите не се бъркайте.“

Сутринта рано, на часа четири, князът биде подкаран

[1] Парлапанов.
[2] По разказа на Ст. Манафов.
[3] По разказа на Такев.

към Враца. Той бе облечен в цивилни дрехи: сив вестон и мека шапка. Някои от офицерите забелязаха, че файтоните са тринайсет и това фатално число порази суеверните.[1] От Ташкесен на нагоре всички тръгнаха пеша. Князът, който бе минавал тук във време на войната, разправяше на офицерите епизоди от похода на Гурко. Той бе значително успокоен, защото разбра, че го водят на Дунава; неговата надежда бе, че ще го предадат на румънските власти.

Когато Враца се показа в нощта с мъртвеещите светлинки на своите прозорци, князът почна да се безпокои да не би в тоя русофилски град да му се готви някоя враждебна демонстрация. Окръжният управител бе взел обаче мерки, за да се избегне всякакъв скандал. Конвоят се спря в един хан – зданието, дето сега се помещава градският съвет. Минала бе вече полунощ. Ханджията, върл русофил, не искаше да даде храна за княза. Тогава Такев му ударил една плесница и го принудил да опържи яйца.[2] Князът и брат му спаха в една стая; офицерите и юнкерите налягаха, както свърнаха, в кръчмата. Сутринта призори всички тръгнаха за Рахово.

„По пътя за Рахово, разказва полковник Зафиров, файтонът с княза и Кърджиева излезе стотина и повече метра напред. Забелязах по едно време, че Кърджиев се държи с княза много интимно, и у мене се породи съмнение да не би те да говорят нещо: от двете страни на шосето ни заграждаше гора и достатъчно бе князът да скочи от файтона, за да се изтърве от ръцете ни. Съобщих това подозрение на Янкова и Кавалова, които вървяха подир мене; и тям бе минало същото през ума. Тогава аз извиках на Кърджиева да спре и всички офицери се отделихме в гората. Тук питах Кърджиев: „Какви са тия твои маниери с княза? Преди всичко защо нямаш револвера и шашката си?“ Той отговори: „Какво да правя бе? Ако ги имам, князът може да ми ги вземе, когато пои-

[1] По разказа на полковник Зафиров.
[2] По разказа на М. Такев.

ка: не видиш ли, че с един юмрук може да ме повали?" Ний признахме, че забележката му е права, и се върнахме на шосето. Намерихме княза побледнял като платно: той бил помислил, че ний се съвещаваме да го убием..."[1].

Князът стигна в Рахово на 11 преди обед. На пристанището го чакаше яхтата „Александър I", която майор Блъсков[2] бе изпратил от Русе с 15 матроси една полурота от Дунавския полк и офицерите: мичман Кисимов, капитан Корабаров, капитан Рибаров и подпоручик Тръмбешки. Князът биде оставен да чака в една кръчма без часовой, а офицерите отидоха на телеграфа да търсят инструкции от главнокомандующия. В София владееше тогава паниката, предизвикана от първите известия за контрапреврата на Муткурова и Стамболова: Груев, изгубил и ума, и дума, не знаеше къде да дене княза. Първият му отговор бе: чакайте. Народът между туй почна да се трупа на скелята в Рахово; стражарите с мъка можаха да разпръснат любопитните. Всеки

[1] На един кореспондент на „Новороссийски телеграф" в Рени капитан Кавалов дал друго обяснение. „Като узнахме, казал той, че Плевенският полк не е положил клетва, ний се опасявахме да не би той да ни нападне; и затова се спряхме в леса; в съвещанието офицерите решиха в случай на нападение преди всичко да убият княза."

Новороссийски телеграф, 25 август 1886.

[2] На 9 август, часа 11 и 15 минути, Груев изпрати до майор Блъскова в Русчук следната депеша:

„Щом получите настоящата, незабавно пригответе яхтата само с 15 матроси, прислуга и конвой полурота от надеждната част на полка си с най-надеждни двама офицери. Яхтата да я командва мичман Кисимов. Капитан Корабаров ще бъде на всички войски в парахода началник. Параходът да спре в Рахово, гдето ще чака приеманието на отклонившийся от престола княза Александра. Безостановъчно парахода ще следва на всех парах от Рахово до Т. Северин, гдето ще остави княза, и сам немедленно да се върне в Русе. Капитан Корабаров отговаря с главата си за точното изпълнение на настоящето. Освен вас, капитан Корабаров, мичман Кисимов и заведующий флотилията Ангелов никой не трябва да знае настоящите разпореждания."

час можеше да докара някоя изненада. Корабаров телеграфира на Груева: „Два часа как чакаме, няма никакво разпореждание. Отговорете." Най-сетне офицерите получиха заповед да се качат с княза на яхтата и да вървят с него с пълна пара по Дунава към Силистра, дето трябваше да заварят нови инструкции.

Преди да потегли яхтата, князът помоли да го изведат на срещния румънски бряг, в Бекет; Груев, комуто това ходатайство биде съобщено по телеграфа, отказа. Тогава една голяма безнадеждност облада слабодушния княз. Той разбра, че го карат в Русия, и си въобрази, че русите ще го изпратят в Сибир. Руската дипломация той си я представляваше вече както децата си представляват караконджо: нямаше лошавина, за която той да не я мислеше способна. Грохнал, той се прибра в каютата си и заплака горко с безпомощен женски плач. Офицерите поставиха часови пред вратата му от страх да не би той в някой момент на отчаяние да се хвърли в Дунава. А на яхтата се даде най-силен ход.[1]

Яхтата мина през Русчук, без да се спре. От Гюргево един румънски военен параход тръгна да я следи, но благодарение на по-голямата си бързина тя го остави надире си и скоро го изгуби. Тя вървеше тъй лудешки, че князът забеляза на мичмана Кисимова да не би да се пръсне котелът. Офицерите обаче, които, без да знаят нещо за контрапреврата, изпитваха някакви странни предчувствия, настояваха да кара с всички сили, мислейки, че като предадат някъде княза, ще им олекне. И по тихите води на Дунава яхтата фантом летеше като стрела.

В Силистра Корабаров получи заповед да предаде княза на руските власти в Рени. Яхтата се спря малко в Черна вода, за да вземе въглища, и пристигна в Рени на 12-и подир

[1] Раховският агент на австрийската компания Мунзияно е разправял, че влязъл в кръчмата, дето бе оставен князът, и му предложил на немски език да го прехвърли в парахода „Ориент", който бе се допрял до яхтата, но князът отказал.

обед (часа 5 и 30 м.). Зафиров и Кърджиев излязоха на брега и отидоха с файтон в града да дирят военния комендант. Комендантът, един стар руски полковник, не бе получил никакви инструкции от своето началство: той даже не бе чул, че станала в България някаква революция. Разкопчал мундира си, равнодушен към всичките сцени на мировата политика, той седеше с две млади дами в една беседка и сърбаше сладостно чая си, когато един стражар се затече да му обади, че двама български офицери искат да му се представят.[1] Закопчавайки мундира си, той се упъти да ги посрещне. Кърджиев, като взе неволно тържествен тон, изрече на завален руски език:

– По заповед на главнокомандующия на българските войски довели сме низверженния от българския престол принц Батенберг.

От всичко туй комендантът чу само името на княза и попита:

– Негово височество княз Батенбергски ли е пристигнал?

Кърджиев обясни:

– Да, докарахме го ний, да го приемете вий, понеже е низложен.

Един облак от удивление мина по очите на стария военен. Очевидно той недоумяваше.

– Докарахте го, как го докарахте? – попита той.

– Арестуван.

При тая дума, която обръщаше с глава нагоре всичките идеи за чинопочитание, с които брадата бе му побеляла, старичокът изкрещя:

– Да как вы смеете арестовать его? А если я вас арестую?

Работата ставаше лоша. Кърджиев се постара да обясни надве-натри, че князът е немец и че народът и войската

[1] По разказа на полковник Зафиров.

са го свалили, защото действал против волята на руския цар. Когато най-сетне разбра, комендантът се удиви на нова сметка.

– Вот как, вот как!...

После извика внезапно:

– Да как он смеет?

Мисълта, че някой е противодействал на руския цар, му се виждаше не само престъпна, достойна за всички наказания, но един вид нарушение на естествените закони. Когато монархическото му чувство измина всичките гами на негодуванието, той попита:

– Сега какво да се прави?

Наредбите му даваха право да се отнесе непосредствено до висшето началство в Петербург, но само в „чрезвичайни случаи". Но случаят сега чрезвичаен ли беше наистина? Кърджиев и Зафиров поддържаха, че по-чрезвичаен случай от това: да му докарат под конвой един детрониран княз, не можеше да има. Комендантът възприе това тълкувание не без колебания. Той телеграфира за инструкции до военния министър в Петербург, до Министерството на вътрешните работи и до генерал-губернатора в Одеса. След това той помоли двамата офицери да се върнат в яхтата си и да се отдалечат от брега.

Вечерта (на 12-и) Корабаров получи едно подир друго няколко депеши. Стамболов, с подписа на Груева, му телеграфираше да върне яхтата с княза в Свищов. Една депеша на Начовича гласеше: „Подполковник Мутkуров ви предписва немедлено да върнете яхтата с княза в Браила." След четвърт час нова депеша, тоя път от Блъскова от Русе: „Предписвам ви немедлено да върнете яхтата с княза в Русчук, дето народът ще го посрещне тържествено." От тия неочаквани заповеди офицерите се смутиха.[1] Най-сетне другите депеши

[1] Полковник Зафиров помни само за депешата с подписа на Груева. За другите депеши говори цитираната вече брошура „Превратът на 9 август".

те можеха да пренебрегнат, но оная на Груева?

„Цяла нощ, разказва полковник Зафиров, разисквахме: вярна ли е? Не е ли вярна? Кърджиев, който се беше почти обърнал в полза на княза, предлагаше да го върнем. Други настояваха да изпълним докрай първите си инструкции. Най-сетне Корабаров каза: „В тая депеша личи, че е пратена от Букурещ: аз съм сигурен, че тя е една лъжлива маневра." Тогава се реши да не държим сметка за никакви нови заповеди. Един юнкер, братът на мичман Кисимова, държал – както се научихме после – княза в течение на всичките наши колебания."

Заранта (13 август) комендантът на Рени дойде в парадна униформа с един взвод конна жандармерия. Въведен от капитан Корабарова, той влезе при княза и стоя при него половин час: руското правителство бе се съгласило да приеме пленника, но го оставяше свободен, да върви, където желае. Князът помоли офицерите да се явят при него и едвам сдържайки сълзите си, им рече:

– Аз много обичах българската войска и съжалявам, че се случи тъй да изляза из България: ако да бях предупреден за това, аз доброволно бих оставил престола и тръгнал бих с чест, наредил бих войската и бих се простил с нея като неин началник. Желая ви всичко добро. Аз всегда ще се старая за щастието на България и ще работя винаги, дето ми се представи случай, за нейна полза.

Излизането на княза стана с пълна тържественост. Пътят му бе постлан с червено сукно от яхтата до пристанището. Юнкерите се наредиха във фронт към каютата; войниците – перпендикулярно към брега. Князът излезе с полковника. Той бе бледен, с малко подпухнали очи. Корабарова запита тихо:

– Мога ли да кажа няколко думи на юнкерите?

– Можете, Ваше височество.

Князът обърна към юнкерите своето посърнало лице:

– Желая, щото бъдещият ви княз да обича войската и България тъй, както ги аз обичах. Прощавайте, братя![1]

При последните думи князът се разплака. Потекоха сълзи и по лицата на юнкерите. На мнозина от тях дойде да извикат: „Остани при нас; друг като тебе няма да намерим!" Но нещо им стягаше гърлото до болка и те го гледаха онемели, как той се отдалечава със своята висока снага, раздрусвана от задавен хленч.

Князът и полковникът се качиха в един файтон със затворен гюрук. В друг файтон вървеше подир тях Франц-Йосиф. Жандармският ескорт заобиколи двете коля с голям ропот и скоро кортежът се изгуби в мъглите на прашния път. От яхтата офицери и юнкери се взираха в простора с нещо от това тъпо изумление, с което Каин трябва да е гледал своя брат – след убийството...

Князът биде заведен при кмета на Рени, за когото се говори, че бил от българско произхождение. Тук капитаните Кърджиев и Янков отидоха уж да му предадат петдесеттях хиляди лева, които временното правителство бе му отредило за първите му разноски.[2]

Руските власти се отнесоха много учтиво към детронирания княз: вероятно инструкции са били получени в тая смисъл. Самият град показа към неволния си гостенин голяма симпатия. Най-видните хора дойдоха да му поднесат своята почит. Някои го питали защо не е противостоял със сила на съзаклетниците. Той отговорил:

– Аз се бих честно на бойното поле и рискувах своя живот начело на младата българска войска, но считах за позорно да се боря с грубото насилие на една подземна интрига.

За Каравелова той казал:

– Каравелов всякога играеше спрямо мене някаква двойна игра, но аз уважавах в него дълбокия патриотизъм и безп-

---

[1] По разказа на М. Таков. Вж. също брошурата „Превратът на 9 август".

[2] Това твърдял Янков по-сетне. Князът обаче протестираше, че не са му давани никакви пари.

примерната честност в паричните дела на княжеството.[1]

Князът искаше колкото се може по-скоро да излезе из руската територия. По негова молба изпрати се телеграма до дирекцията на южната линия в Одеса, за да се образува специален трен. Инспекторът на линията С. Ю. Витте – бъдещият руски пръв министър – отказа и князът можа да замине чак на другия ден (14-и) с обикновения трен. Понеже не му достигаха пари, за да плати билета за себе си и за брата си, някой си Аршеневски, „старши советник бесарабского губернского управления", му стана поръчител.[2]

На 15 август, часа два подир обед, князът пристигна в Лемберг. Едно грамадно множество, предупредено от извънредни притурки на вестниците, бе отишло да го акламира на гарата. Най-екзалтирани бяха поляците, които виждаха у детронирания княз един полусънародник (майката на Батенберга бе полякиня) и една жертва на руската дипломация. Щом той се показа на прозореца на своето купе, екнаха френетически викове на полски и немски. Жените махаха с кърпи; мъжете дигаха на въздуха шапките си. Едно момиченце поднесе на княза букет; той го подигна и го целуна. Несвестен възторг обладa тогава публиката. Тя дигна княза и на ръце го заведе до колата му. Един журналист извика: „Долу предателите!" Викът биде подет от хиляди гърла.[3]

Цял ден хотелът, дето князът бе слязъл, бе обиколен от публика. Вечерта факелно шествие. Князът биде принуден да се яви няколко пъти на балкона. Той каза на български:

„Разбирам защо ме посрещате тъй сърдечно. Вий искате да покажете почитание към войника, който се е бил за отечеството си."

---

[1] Тия подробности са заети из една кореспонденция от Рени до „Одеский листок", препечатана в „Русские ведомости", 22 август 1886.

[2] Това обстоятелство напълно опровергава твърдението на Янков, че е предал на княза някакви пари.

[3] Според една депеша от Лемберг до агенцията „Хавас".

А на поляците, които го приветстваха на своя език, заяви:

„Вярвайте, че ще запазя всякога в сърцето си симпатиите към полския народ."

Австрийските власти посрещнаха княза като владетел; началникът на дивизията херцог Вюртембергски му направи официална визита. Това подейства много ободрително върху княза. Дворцовият маршал барон Ридезел и пастор Кох, които го посрещнаха на лембергската гара, го поставиха в течение на работите в България. Те му донесоха мнението на Начовича, с когото се видяха в Букурещ. Скоро се получи и Стамболовата телеграма. Сутринта, часът шест (16 август) пристигна в Лемберг по-старият от братята Батенберговци, принц Лудвиг. Предполага се, че той е съветвал княза да не се връща вече в България, а да върви направо в Дармщадт. Александър отговорил: „Нека ме низвергнат пак, нека ме убият, аз не мога да не послушам позива на своята войска." На часа девет и 50 минути сутринта той телеграфира на Стамболова:

„Съобщете на народа и войската, че утре, неделя сутринта, ще стигна в Русчук, за да тръгна веднага за София, за да взема от Бога дадената ми и по волята на народа власт. Александър."

Същия ден, на часа два подир обед, със специален трен той замина за Букурещ.

II

Софийският преврат, подобно на румелийската революция преди една година, смая Европа. Без съмнение критическото положение на българския княз беше известно. На 2 август кореспондентът на Journal de Geneve съобщаваше от Цариград: „По мнението на всички пътници, които пристигат от България, не ще има нужда от ново сръбско нашествие, за да се катурне съвсем разклатеният вече престол на Александра." Всички големи европейски вестници говореха от

няколко месеци насам за дилемата, в която бе поставена България: да жертва своя княз на гнева на Александра III или да чака от Русия нови удари.[1] Тъй отчаяно изглеждаше положението на младия владетел, че в Европа се бе появило опасение да не би той да потърси изход в някое ново нарушение на договорите. Предполагаше се, от друга страна, че руската политика ще търси с поддръжката на Германия някои дипломатически средства, за да принуди княз Александра на доброволно отречение от престола; свижданията в Кисинген и Гащайн дадоха на това предположение най-голяма вярност. Никой обаче не подозря, че развязката чакаше на вратата и особено че тя ще бъде докарана от един военен заговор: българската войска минаваше за фанатично предана на своя победоносен началник.

Превратът не само изненада Европа, но я завари разединена съвсем и неспособна за едно общо действие. Европейският концерт, т. е. солидарността на Силите в името на големите международни интереси, след като биде нарушен от Англия по въпроса за Съединението, не можа вече да се възобнови. От конференцията в Топхането (1885 г.) остана една утайка от взаимна злопаметност, която при всяко ново произшествие се разбъркваше и правеше европейското положение мътно. Глухото недоволство на Русия тежеше над света. Победена по румелийския въпрос, тя се бе затворила в една застрашителна резерва на разлютен колос, който бавно размишлява кому ще стовари грамадния си юмрук.

Отношенията ѝ с Англия бяха извънредно натегнати. Опитът за сближение, направен от Гладстона, който през януари (1886) дойде на власт след една голяма изборна победа на либералната партия, останаха безуспешни. През време на Гладстоновото управление Русия взе, напротив, едно настъпателно поведение, което повдигна в Англия голяма тревога: в началото на юли Александър III, освобождавайки империята си от едно задължение, наложено от Биконсфилда в 1878 г., превърна Батум на военно пристанище, напук на Берлинския договор. На протестите на Англия, която се чувстваше сразена в една от своите големи победи на миналото, Русия отговори със сурова надменност.[1] Между туй Гладстоновият кабинет, разстроен от разкола на Чемберлена в средата на либералната партия по въпроса за автономията на Ирландия, биде свален от една коалиция на унионисти и консерватори. Лорд Солзбъри, който го наследи, не можеше да остане под впечатлението на тоя неуспех, но като знаеше Русия неуязвима в Азия, чакаше момент да я бори по европейската ѝ политика. Засега Лондон и Петербург се дебнеха с едно мълчаливо и напрегнато озлобление.

Отношенията на Русия с Германия и Австрия не бяха също много задоволителни. Съглашението, което в 1884 г. (9 март) Бисмарк, обладан от манията за „преосигуровките"[2], бе сключил между трите империи, бе един вид мълчаливо изоставено, преди да е изминало то своя тригодишен срок. Русия считаше, че в последната източна криза тя не е намерила у своите съюзници пълно съдействие. Без съмнение в конференцията по румелийския въпрос те вървяха с нея, но неохотно някак, като гледаха да не изгубят съвсем съприкосновението си с Англия. Повторила се бе историята на Берлинския конгрес: без да бъде решена сама да отива докрай, Русия се сърдеше на приятелите си, че се отдръпват от крайностите. От всичко това у руската дипломация бе останало едно тъмно раздразнение спрямо Германия и Австрия. На 19 юни в „Правительственний вестник" се появиха царските

[1] Сам княз Александър пишеше на един свой приятел в Берлин: „Вътрешното положение е извънмерно трудно, защото народът се безпокои едновременно от въоръженията на Сърбия и от присъствието на една турска комисия в София." Journal de Geneve, 15/27 август 1886.

[1] Вж. Синята книга, The Correspondance respecting the port of Batoum.

[2] Paul Matter. Bismark et son temps, том III, стр. 507.

укази, които ограничаваха самоуправлението на балтийските провинции и предвиждаха ред мерки за порусяването на пограничното немско население.[1] Шовинистическата германска преса подигна по тоя повод голяма врява, на която славянофилските вестници отговориха с не по-малка острота. Двете правителства останаха официално чужди на тая полемика, но една още по-голяма хладнина завея в техните отношения. На австро-германските срещи, които станаха в Кисинген и Гащайн, Гирс отказа да присъства, понеже не искал да се върти около слънцето. Този астрономически образ издаваше, покрай честолюбието на Гирса, което в действителност бе малко, и голямото незадоволство на Александра III. Това бе едно знамение, за което Бисмарк, винаги внимателен към Русия, не можеше да не държи сметка, толкоз повече, че Италия не изглеждаше много наклонна да поднови Тройния съюз, срокът на който изтичаше на 8 май 1887 г.

Италия се присъедини към австро-германския съюз на 1882 г. под впечатлението на гнева, предизвикан от установяването на френския протекторат над Тунизия, класическа земя, която италианците бяха навикнали да считат като наследство от Римската империя. Обаче Италия скоро се насити на Бисмарковото приятелство, което много приличаше на иго. „Преосигуровката", която Бисмарк доби срещу Франция в 1884 г., като сключи съглашението с Русия, без да обади това в Рим, огорчи крайно римския кабинет, който почувства своето положение в съюза намалено. След разочарованието дойдоха критиките: каква полза можеше да има Италия от един съюз, който оставяше без никаква гаранция нейните големи интереси в Средиземно море? През месец май (1886 г.) италианският министър на външните работи граф Ди Робилант пишеше на посланика си в Берлин:[2]

[1] Année Politique, от André Daniel, за 1886 г.
[2] Тая интересна кореспонденция е обнародвана от италианския историк Luigi Chiala в известното му съчинение Pagine di Storia contemporanea – Latriplice alleanza, Torino, 1898.

„Италия е уморена от този безплоден съюз и аз не усещам в себе си охота да я принудя да го поднови, защото чувствам твърде дълбоко, че той ще остане винаги непроизводителен за нас. Възможно е, щото Бисмарк да се е излъгал по отношение на мене, понеже не ни знае никак, и да си е въобразил, че аз ще изпитам нужда да вървя всякога и въпреки всичко подир него. Ако е повярвал това, той се е измамил по странен начин. Повече от вероятно е следователно, че няма да подновя съюза и че ще се резервирам да се обвързвам, както аз пожелая, когато ще му дойде времето."

Въпреки желанието на Бисмарка, Ди Робилант не отиде на свиждането в Гащайн. На връщане от Гащайн и Бисмарк, и Калноки отвориха дума в Рим за подновлението на съюза, но Италия си направи оглушки.[1]

Разслабвайки връзките с Австрия и Германия, Ди Робилант се сближаваше все повече с Англия, която бе еднакво заинтересувана, както и Италия, в запазване равновесието на Средиземното море. От Лондон насърчаваха силно това разположение; оттам дойде и внушението към Италия да се хвърли в колониалната политика, като завземе Масуа. Целта на английските съвети бе да изостри още повече френско-италианския антагонизъм, който отстраняваше възможността на едно латинско съвладичество над Средиземното море.

Франция проявяваше по това време слаб интерес към голямата европейска политика: тя бе всецяло погълната от своите колониални завоевания. Съставянето на Тройния съюз даде такива широки основи на германското надмощие върху Европа, че за реванш не можеше вече сериозно да се мисли. Това, към което се стремеше сега Франция, то бе да обезпечи своята собствена сигурност, за да не бъде принудена да разчита на благоразположението на Бисмарка. Срещу Трой-

[1] A. Billot (бивши френски посланик в Рим), в съчинението му France et Italie, т. I, стр. 55.

ния съюз френската дипломация се стараеше да издигне една нова групировка на сили. Задачата бе обаче много трудна: за едно сближение с Англия пречеше египетският въпрос; за един съюз с Русия бъркаха руската антипатия към републиката. Но руско-френският съюз тъй очевидно произтичаше от еднаквите интереси на двете държави, тъй логически се налагаше от естеството на нещата, щото неговият път почна вече да се разчиства. През априлий 1886 г. руският посланик в Париж барон Де Моренхайм замина за Петербург, за да представи на императора един доклад, в който доказваше, че най-прямата цел на руската дипломация трябва да бъде едно тясно сближение с Франция.[1] Успоредно с тая инициатива на руския дипломат във френските меродавни вестници се начена едно систематическо усилие, за да се създаде приятелска атмосфера между двата народа.

Най-уединена от всички сили – и най-безпомощна в своето уединение – бе, разбира се, Турция. Тя се стараеше да задоволи всички и отвсякъде получаваше порицания. Поставена по средата на англо-руското съперничество, тя се озърташе и към двете страни, старайки се да поддържа едно подвижно и неустойчиво равновесие. Тя послуша Англия и отказа подир Съединението да прати войска в Източна Румелия; сетне, за да задоволи и Русия, тя махна от съглашението си с България военната клауза и името на княз Александра. В резултат и Англия, и Русия бяха ядосани на нея и отплатиха ѝ със зло: Русия превърна Батум във военно пристанище, което не можеше, освен да служи за операционна база срещу Цариград; а Гладстон успя през краткото си управление от шест месеца да прати до султана една остра нота, за да изиска въвеждането на реформите, предвидени в Берлинския договор.[2] Турция не се противопостави на Русия

[1] Jules Hansen, Ambassade a Paris du baron de Mohrenheim (1884-1898), Paris.

[2] L'année politique, 1886, стр. 234.

по въпроса за Батум, нито отговори на нотата на Гладстона; при всеки облак тя си скриваше главата от страх да не се превърне той на буря.

При такава европейска обстановка се случи превратът на 9 август.

Сензацията в Европа бе голяма и разнородна. В едно бяха съгласни всички: че руската дипломация издържа грамадна победа и че руското господство над България се установява окончателно. Първото впечатление бе, че Русия не е могла да прибегне до такова едно насилствено разрешение на своята свада с княз Александра, без да се е споразумяла предварително с Австрия и Германия. В действителност никакво споразумение не бе станало, но пред свършения факт се примириха и Австрия, и Германия. Официозният германски вестник Norddeutsche Allgemeine Zeitung, повтаряйки старата формула на Бисмарка, писа, че събитията в България не засягат интересите на империята. Другите германски вестници похвалиха Батенберга като немец, който с куража си правел чест на своята раса, но счетоха неговото низвержение като неминуема жертва, направена в полза на мира. Без явен ропот се посрещна руският триумф и в австрийския печат; тук известно недоволство се четеше обаче зад усуканите фрази върху висшите съображения на Европа. Владееше тъй също и една меланхолия за участта на храбрия княз, който падаше под ударите на една жестока и нелоялна политика. Във Франция, дето в Батенберга виждаха преди всичко немец, неговото нещастие се посрещна равнодушно, даже с някакво иронично злорадство. Италия, страна на лесния ентусиазъм, пожали искрено за героя на Сливница, особено след като се писа, че той бил кърмен с италианско мляко от една дойка във Верона.

За едно противодействие на руската политика не се издигна глас никъде. Даже и Англия, замаяна от удара, се бе примирила. На вестниците в Лондон бе дадено от правителството внушение да се преструват, че Англия не е пряко заинтересувана в последствията от софийския преврат и

че голямата щета от него ще бъде понесена от Австрия и Турция. Times обръщаше сериозното внимание на Портата върху променението, станало почти до вратите на Цариград. „Отсега още, пишеше той, е вече достатъчно ясно, че свалянето на княз Александра и възстановлението на руското надмощие в България, което е едно последствие от това, превърнаха с един удар княжеството от турски аванпост срещу Русия в руски аванпост срещу Турция." В последующите дни Times почна да признава, че поражението е тежко за английския престиж, но пак наблягаше, че най-вече е засегнато бъдещето на Австро-Унгария. На 13 август той заявяваше: „Далеч сме да отказваме, че интересите и политиката на Англия не са или не биха могли да бъдат съществено увредени от обрата, който изглежда да вземат събитията; но засега ний можем да се задоволим с едно наблюдателно и очаквателно поведение. Колкото се отнася до Австрия, въпросът е по-парящ."

В същия дух, но в по-остра форма, пишеше и Standart. Това бе и гледището на английската дипломация, която в 1878 г. предложи в Берлинския конгрес да се дадат Босна и Херцеговина на Австро-Унгария, разчитайки на нея, че ще се изпречи вече с по-голяма енергия срещу руското влияние в Балканския полуостров. Австрийските държавни мъже се показаха обаче невъзприемчиви към тия подстрекателства от Лондон. След като взеха две области без война, те чакаха момента да спечелят пак чрез преговори един нов дял, равен на руската печалба.

Между туй руският печат ликуваше с големия оптимизъм на славянската душа и кроеше широки планове. Новое время[1] възклицаваше:

„Finita la comedia! Принц Александър Батенберг дочака дължимото възнаграждение за своите подвизи. Полско-немският авантюрист, що бе мечтал да надене короната на не-

[1] „Новое время", 12 август 1886.

зависим господар с цената на възмутителна неблагодарност към правителството (руското), комуто решително дължеше всичко, е низложен чрез единогласната присъда на представителите на всичките партии и на народа, тъй нагло излъган от него."

Новое время казваше по-нататък, че временното правителство трябвало да се старае да не дава „никакъв повод за фактическо вмешателство на Турция и за появяването на руски войски в пределите на българските области". След това петербургският вестник правеше следните умозаключения: „Престолът, бидейки вакантен, трябва да се назначи временен администратор на двете области. Това лице, от само себе се разбира, трябва да се ползва с доверието на българския народ и на Русия. Трудно е да се съединят тия две условия в някое лице, което да не е от руска народност. За това има нужда от немедленното изпращание в България на един руски военен сановник с мисия да запази реда в страната и да направи ненужна една окупация от турски войски."

Московские ведомости виждаше в преврата преди всичко едно поражение на английската политика. Той питаше: „Къде е всемогъществото на Англия, която повидимому единствена вършеше всичките дела на Балканския полуостров?"[1] За смутовете, които се очакваха в България, органът на Каткова намираше само един цер: руска окупация. Когато се появи първата мълва за контрапреврата, той пишеше:

„Може би за пълното умиротворение на страната, за прекъсването на възможните безредици в нея най-вярното средство би било едно временно завзимание от руските войски. При гаранцията на Силите Русия едва ли би имала повод да се съмнява в свойството на тази намеса. Само руските войски могат да подействат в България миротворно. За мир-

[1] Московские ведомости, 12 август 1886.

ната и спасителна цел на руската окупация няма нужда от много войска, достатъчно е само появяването на руския мундир."[1]

Руската публика – като изключим либералните кръгове, които мразеха всичките победи, чисти или коварни, все едно, на деспотизма на Александра III – се възрадва с всичката радост на своето фанатично неведение от заслужената участ на този принц, за когото от няколко години вестниците ѝ повтаряха, че е немец, че е изневерил на славянството и че е оскърбил своята благодетелка – Русия. Московские ведомости се провикваше:

„Как зорко, чутко и отзивчиво стана в Русия народното съзнание! Как горещо бидоха приети навсякъде първите известия за свършившата се в София катастрофа! Простите хора при първата дума за това се кръстеха и се поздравяваха един другиго."

В царския двор радостта бе еднакво голяма, както и на улиците в Москва: за пръв път може би от възкачването на Александър III мужиците се намираха в душевно причастие със своя страшен господар. На 9 август императорът бе в Царское село на маневри. Темата бе: обсадата на Плевен. Когато се получи телеграмата за станалия преврат, едно лютo задоволство просия по жестокото русо лице на Александра III и за няколко минути целият стан трепна от царската радост. Подир обед се получи една телеграма от Климента, която просеше милостта на Русия; след два дена – друга депеша от временното правителство, която заявяваше, че не иска вече чужденец за княз и че желанието на България било да си остане автономна област под прямото покровителство на руския цар.[2]

[1] Московские ведомости, 14 август 1886.
[2] Синята книга, Turkey, т. 1 (1887). № 163 (рапорт на английския посланик в Петербург). Следа от тия депеши до царя ние не намерихме в софийските архиви.

Отговорът на императора бе – видяхме – благосклонен, но с общи фрази. Очевидно Русия не искаше да се постави официално като покровителка на революция, която бе сваляла един монарх – монарх в миниатюра, разбира се, но сé пак носител на едно начало, което в Александра III имаше своето най-абсолютно и най-могъщо олицетворение. Управляющият руското посолство в Берлин още в първите дни на преврата заяви на държавния секретар в Министерството на външните работи граф Геркем, че „Русия ще остави България сама да излезе из своите мъчнотии".[1] Единствената инициатива, взета от руската дипломация, бе да предотврати една възможна намеса на Турция. Руският посланик в Цариград Нелидов изтръгна от Портата изрично обещание, че няма да прати войска в Източна Румелия.[2]

Султанът впрочем нямаше никакво намерение да упражнява своите мними права над Румелия. След уталожването на последната балканска криза редифите бяха разпуснати и в Одрин имаше една малочислена войска, едва годна да запази крепостта. Вместо да безпокои българите, Турция се безпокоеше сама от едно тяхно нахлуване в Македония. На 11 август маршал Реджеб паша, комендант на двата корпуса в европейските вилаети, замина със специален трен от Солун за Скопие, за да вземе мерки против една изненада на границата.[3]

По дипломатически път Портата направи само ония формални постъпки, които ѝ се налагаха от хорски срам като сюзеренна държава. На своя комисар в София Гадбан ефенди, до когото временното правителство бе се отнесло, за да бъде припознато от султана, Портата изпрати следнята замотана телеграма:

„Императорското правителство, като не знае доколко

[1] Синята книга, Turkey, т. I, № 166.
[2] Ibid, № 210.
[3] Ibid, № 143.

законен е бил актът, който лиши внезапно княз Александра от неговия сан, съжалява за това събитие; в случай че редът бъде нарушен било в България, било в Източна Румелия до момента, докато то – правителството – бъде в положение да даде едно разрешение на положението, след като се е съветвало със Силите, ще бъдат отговорни авторите на смутовете."

Сетне, на 11 август, Портата прати до посланиците си в странство едно окръжно, в което тя заявяваше, че няма да се отклонява от линията на поведение, която бе следвала по румелийския въпрос, и искаше и тоя път съдействието на Силите, за да се въдвори в България нормалният ред. На тая постъпка на Турция Силите отговориха, че не могат да се произнесат, понеже още не са добре осведомени върху събитията в България. Най-много бе нетърпелив султанът да узнае намеренията на Англия: турският посланик в Лондон Рустем паша отиваше всеки ден в Министерството на външните работи, но без да чуе друго нещо освен упреци за миналото. На 12 август английският министър на външните работи лорд Иделсей[1] съобщаваше на посланика в Цариград сър Ед. Торнтон, че е отказал да разисква с Рустем паша върху поведението, което трябва да държи Турция.

„Казах, пишеше той, че би било трудно за нас да му даваме съвет било с другите сили заедно, било сами; но остава един друг въпрос, а именно: ако Англия би могла да даде съвет, би ли го следвала Турция? Напомних миналогодишната конференция в Цариград (за Съединението), в която според инструкциите на лорд Солзбъри сър В. Уайт настояваше, щото като първа стъпка към разрешението на подигнатите въпроси да се направи една анкета за исканията на румелийското население. Портата отказа да следва тоя съвет и вероятно е, че ако да бе го следвала, много от настоящите смутове щяха да бъдат избягнати.

[1] Синята книга, ibid, N 167.

„Негово превъзходителство забеляза, че Портата била следвала съвета на правителството на Нейно величество, като се съгласила да изостави основата на Берлинския договор, върху която Турция можела да се силае. Той не спори за подигнатата от мене точка за турския отказ да се изследват желанията на населението, но повтаря, че всяко мнение, което би дала Англия, би имало голяма тежест за Портата.

„Аз пак възразих, че само правителството на Нейно величество няма нито да действа, нито да дава съвет при настоящото положение на работите."

И другите европейски кабинети стояха в това наблюдателно положение, чакайки развитието на събитията. На всички очите бяха обърнати към Берлин: какво ще каже Бисмарк?

Още когато никой не подозираше близостта на българската криза, пет дена преди преврата, на 4 август, един млад публицист, който се прочу по-сетне като необикновен дипломат, Делкасе, пишеше в La Republique Francaise: „Европейският мир зависи от княз Александра; но княз Александър зависи от г-н Фон Бисмарк." Германският канцлер бе наистина арбитър на Европа: без негово съгласие Русия не смееше да прибегне до окупация на България; мимо него Англия не можеше да закрепи княз Александра. Когато се чу, че Бисмарк заминал за Франценсбад, за да се срещне с Гирса – който беше тук на бани със семейството си и щеше да жени дъщеря си за един румънски дипломат, светът разбра веднага, че в малкия маджарски курорт ще се решава съдбата на България и на нейния владетел.[1]

Бисмарк не обичаше балканските народи; той не вярваше нито в тяхното призвание за национална култура, нито в способността им да се устроят в държави. В своите дипломатически комбинации той ги третираше като неодуше-

[1] La République Francaise, 4 август 1886.

вени неща, разменна монета в ръцете на великите сили. В Берлинския конгрес при един спор за границите и правата на бъдещото българско княжество той се бе провикнал веднаж със своя суров глас: „Господа, ний не сме събрани тук, за да се занимаваме с щастието на българите." Бисмарк не гледаше добре и на княз Александра.[1] Той заявяваше, че го счита за голям лъжец, и отдаваше това на полското му произхождение. В Съединението, по което Европа още не бе добре осведомена, той търсеше доказателство за двуличието на младия принц, който, от една страна, обещавал на Гирса, че няма да бута румелийския въпрос, а, от друга страна, насърчавал пловдивските революционери. Всичко това бяха в действителност само предлози: Бисмарк не бе човек да намрази някого зарад лъжите му или да се води по своята омраза. Антипатията, която той афишираше при всеки случай към княз Александра, бе едно кокетство към руския цар, когото той обичаше да ласкае. Той знаеше добре безпощадната омраза на Александра III към българския княз и казваше: цар Александър мрази Батенберга от дъното на душата си; може би Батенберг да е най-омразната личност, която той познава.[2] Императорът мъчно можеше да търпи Александра като законен княз на България; връщането му, след като веднаж той бе низвергнат от името на Русия, нямаше ли да бъде още по-тежко за царското честолюбие? Една насилствена намеса на Русия в българската криза ставаше поради това вероятна и тя – както заявяваха велегласно руските вестници – не можеше да се извърши успешно освен във вид на окупация. Това разрешение не противоречеше в нищо на възгледите на Бисмарка, който сѐ още не даваше за Изток

[1] Само едно качество признаваше той на Батенберга храбростта. По-късно той казваше за него: „Батенберг бе войник, това имаше от майка си полякинята, но и пороците си дължеше на нея." Heinrich von Poschinger, Neue Tischgespräche und Intervienz, второ издание, стр. 364.

[2] Moriz Busch, Tagebuchblätter, стр. 232.

костите на прословутия померански гренадир.[1] Но той се боеше, че Австрия ще погледне на такава една стъпка на Русия в Балканския полуостров като на прямо предизвикателство и ще се възпротиви на нея с всички сили. Постоянната грижа на Бисмарка в Източния въпрос е била всякога, щото Австрия и Русия да не дойдат в стълкновение. И сега неговото единствено старание бе да докара двете исторически съперници до една спогодба.[2] Задачата не бе много лесна даже за Бисмарковия гений. Една спогодба между Австрия и Русия в тоя момент би значила разделяне на Балканския полуостров между тях, голямата политическа съблазън на двете империи от края на осемнайсетия век до сега.[3] Но за такава делба не бе наклонна нито Австрия, която не бе още смляла Босна и Херцеговина, нито Русия, която се надяваше да затвърди своето господство над България, без да дава нови жертви от славянските земи на полуострова.

Бисмарк пристигна във Франценсбад на 13 август вечерта. В това време княз Александър се намираше още в Рени, а в България се водеха преговори между София, Търново и Пловдив. Положението бе съвсем неопределено: не се знаеше още нито дали Батенберг ще иска да се върне в България, нито дали България ще бъде единодушна да иска връщането му. При тия условия стана свиждането между Бисмарка и Гирса. До какво заключение дойдоха те по българската кри-

[1] На 1878 г. Бисмарк бе казал в Райхстага: „Източният въпрос не заслужава костите на един померански гренадир."

[2] В тая смисъл се изказва Бисмарк твърде ясно в своите мемоари. В 1890 г. в едно интервю с Антон Мелингер той казваше: „В изток и югоизток ний, германците, имаме само един интерес: запазването и бъдещето на Австро-Унгария" – Heinrich von Poschinger, op. cit., стр. 363-364. Успоредно с това основно стремление Бисмарк следваше и традиционната политика на приятелство с руския двор.

[3] Върху руско-австрийските преговори по тоя въпрос Julian Klazko е обнародвал ценни данни в едно дълго изследване под наслов „Les évolutions du problème Oriental".

за? Това и до днес не се знае положително. Това, което публиката можа да види, това, което вестниците можаха да съобщят, то бе, че и двамата изглеждали твърде доволни от своя разговор. „Княз Бисмарк бе в най-розово настроение", пише един от неговите историографи.[1] На другия ден (14 август) двамата държавници се показаха на балкона на хотел „Hubner" и публиката ги акламира. „Това е за ваша светлост", забележи Гирс. „Не, възрази Бисмарк, за нашия съюз."[2]

Съюз – това бе голяма дума; съюз нямаше. Но безсъмнено едно споразумение, което се състоеше според всичките вероятности в следното: Русия няма да окупира княжеството без предварителна спогодба с Австрия; Бисмарк ще употреби всичкото си влияние, за да осуети връщането на княз Александра в България. Вследствие на това споразумение Гирс даде инструкции на Богданова в София да действа пред Каравелова против Стамболовия план за реставрация; а Бисмарк изпрати до Хесенския херцог[3] една дълга депеша, в която го предупреждаваше за лошите последствия, които ще сполетят сина му, ако се завърне в България, напук на руския цар.

Бисмарковото предупреждение, което бе една косвена угроза, изглежда да е много смутило Хесенския херцог. Неговият съвет към сина му като че ли е бил да се прости със своя престол и да се завърне в бащиния замък. Впрочем първото съобщение във вестниците бе, че от Лемберг княз Александър ще продължи пътя си през Бреслау за Дармщадт. В съвета, който тримата братя: Александър, Лудвиг и Франц-Йосиф, държаха в Лемберг, се реши подир това, щото князът да тръгне за София: това повече съответстваше на неговата чест и на поривите на душата му. Обаче още там въпро-

[1] Heinrich von Poschinger, op. cit., стр. 132.

[2] Ibid.

[3] Хесенският херцог бе бащата на княз Александра. За тази депеша съобщи специалният кореспондент на La République Française във Франценсбад.

сът за едно доброволно отричане бе разискван. На един пратеник на Jurnal des Débats, Артур Рафалович[1], старият Хесенски херцог каза:

„Ако син ми е принуден да признае невъзможността на едно помирение с Русия и ако другите две империи не променят своето поведение по източните работи, възможно е, щото, след като се въдвори редът в страната, той да се откаже окончателно от българския престол. Той ще се опита да добие условия, при които да може да остане."

С такива слаби надежди княз Александър тръгна за княжеството си.

III

Преди да тръгне, той извести за своето решение на английската кралица, на австрийския император и на румънския крал. Върху привързаността на последния той много разчиташе и с пълно основание. Независимо от естествената им солидарност срещу руския гнет, те бяха свързани и от голямо лично приятелство. Докато да се узнае какво е станало с княз Александра, Карол I бил много развълнуван и всеки ден ежечасно искал да му съобщават получените новини. На тая симпатия на владетеля се дължеха почестите, с които князът биде посрещнат сега в Букурещ. На гарата излязоха да го посрещнат: целият Министерски съвет[2], румънският агент в София Белдимано и маршалът на двореца. Английският пълномощен министър сър Уилям Уайт личеше също на перона със своята грамадна фигура, за да засвидетелства английското покровителство над Батенберга. От страна на България князът биде посрещнат от Начовича и от една депутация от първенци. От румънската граница в

[1] Г-н Рафалович, финансов съветник в руското посолство в Париж, ни съобщи лично това обстоятелство.

[2] Румънските министри бяха турили всички големия кордон на българския орден „Св. Александър".

специалния трен се бе качил директорът на железниците Кантакузино.

Князът слезе от купето си посред въодушевени акламации. Той се оттегли в кралския салон и беседва дълго с румънския пръв министър Йоан Братиано. През това време сър Уилям Уайт разговаряше твърде оживено с Лудвика Батенберга и му даваше да чете едно писмо, като му сочеше с пръст важни пасажи. Между туй донесоха на княза една депеша. На часа 11 преди обед тренът поде пътя си към Гюргево.

В Русчук се правеха големи приготовления за посрещането на княза. Окръжният управител покани официално и консулите. Те се събрали на съвещание и решили да излязат целокупно на посрещането в униформа. Управляющият руското консулство Б. Шатохин отказвал да се присъедини към колегите си, защото в поканата не бил определен часът. Предизвестен за това възражение от румънския консул, Ал. Стоянович, управителят, изпрати допълнителна окръжна нота, в която съобщаваше на консулското тяло, че князът ще пристигне на часа 7 сутринта. „Цялата нощ, разказва Мантов, бяхме на крак: готвехме букети, издигахме триумфални арки, кичехме града. Искахме, щото, като стъпи отново на българска земя, князът да види във всичко радостта ни."

През нощта на часа 3 пристигнаха Стамболов и Радославов. Потеглили от Търново на часа 6 подир обед, те бяха зели пътя за девет часа с лудешко препускане. Сутринта призори те заминаха за Гюргево заедно с Мантова, бригадния командир Филова и няколко депутации от Северна България. В това време целият Русчук се стичаше на брега на Дунава.

Князът закъсня много. Едва към часа два подир обед той се зададе откъм Гюргево. В същия миг топовете почнаха да гърмят и полковите музики засвириха. Докато параходите плуваха по Дунава, носейки на България избрания ѝ княз, многолюдието без отдих цепеше въздуха със своите радостни викове. В това време Александър беседваше с хората, ко-

ито му бяха спасили трона. Той беше още слисан от всичко това, което му се случваше в толкова малко време: пленството му и сетне тая феерия на неговото връщане. От З. Градинарова, който го посрещна в Букурещ и се присъедини към свитата му, князът научи съществените неща върху контрапреврата. Стамболов му даваше сега някои подробности. Князът слушаше всичко това с големи учудени очи, но мисълта му, изморена, не можеше да се съсредоточи. Той едва можеше да намери няколко смутени думи, за да изкаже признателността си. Всички бяха дълбоко развълнувани от извършеното чудо, което им изглеждаше като една дръзка победа над провидението, страшна обаче за утрешния ден.

Когато яхтата допре до пристанището, Стамболов скочи пръв на дебаркадера, обърна се към княза, който се готвеше да слиза от парахода, и каза:

– Поех властта във Вашето отсъствие, за да запазя честта на България. Днес Ви предавам управлението, за да спасите отечеството. Народът е с Вас; той Ви обича, той е готов да се жертва за Вас.

Колкото да бе звучен и могъщ гласът на Стамболова, публиката не можеше да го чуе отвред. Тя видя само жеста на оратора и бледото лице на княза. И едно безкрайно умиление ѝ дойде от това зрелище. Разплакаха се всички: българският народ, скъперник на нежността си, даваше повторно сърцето си на злочестия свой господар.

Князът слезе бавно и с глух глас отговори на Стамболова:

– Като приемам пак управлението, ще се потрудя да избавя България от положението, в което я поставиха някои личности.[1]

Последваха други речи. Майор Блъсков му рапортира. Князът, който вървеше като в сън, го прегърна просълзен;

¹ Кореспонденции по Софийския преврат, Русе, 1886 г., стр. 19.

Блъсков сниши коляното си и му целуна – ръка. През всичкото това време многолюдието викаше ура до Бога. Когато князът се доближи, то го грабна, наложи му венци на шията, на рамената и го поведе на ръце към палата му.

В палата князът говори най-напред с Григорий Русчушки насаме. Сетне повика Стамболова, министрите, Начовича, д-р Вачева, Мантова, Захарий Стоянова, Т. Х. Станчева. Беседата се въртеше около вероятното поведение на Русия.[1] Князът каза:

– Знам положително, че иде княз Долгоруки като царски пратеник. Надявам се, че мисията му няма да бъде спряна. Той обича България и е приятел на моето семейство. Той няма нищо лошо да направи на България. Мисля да го посрещна лично в Лом.

След тоя разговор Радославов отиде с видните партизани да разпрати телеграми по провинцията за пристигането на княза. Той написа заедно със З. Стоянова и следующата прокламация, с която князът утвърдяваше министерството, образувано през неговото отсъствие в Търново:

„Ний Александър 1, по Божията милост и народната воля княз на България

Обявяваме на възлюбления си народ, че днес стъпихме на българска земя и поехме управлението на страната. Като одобряваме всичко, което Наместничеството ни, състоящо от г. председателя на Народното събрание Ст. Стамболов и г. г. П. Р. Славейков и д-р Странски, е извършило, утвърдяваме съставеното от него министерство, както и г-н подполковник Муткурова в длъжността главнокомандующ на българските войски. Като изявяваме своята дълбока благодарност към народа и войската, които в критическите времена за отечеството ни стъпиха на крак и съумяха да запазят честта, независимостта и доброто име на България и да останат верни на престола ни. Призоваваме Божието благословение над милото ни отечество България, за успеха, величието и благото на което ще работим, както и до днес. Да живее България!

Издадена в г. Русе на 17 август 1886 г.

Александър.“

[1] По разказа на Мантов.

В палата останаха Стамболов и Начович. Стамболов попита княза в какво качество ще дойде Долгоруки.[1]

– Ако е комисар, ний не можем да го приемем, тъй като България си има своя законен княз; ако е обикновен дипломатически агент, нека се представи най-напред на министъра на външните работи. Аз съм на мнение Ваше височество по никакъв начин да не го посреща.

Князът се смути от тоя съвет. Личеше, че той има някакъв план и че Стамболов му го забъркваше. Той се опита да обясни, че в такива критически времена не трябва да се дава голямо значение на думите и че България трябва по какъвто и да е начин да се помири, защото иначе ще погине. Тогава Стамболов, гледайки княза право в очите, му заяви:

– Ваше височество, ако ще трябва България да погине, то нека погине с чест.[2]

Князът не възрази нищо. Стамболов и Начович си отидоха. Вечерта в палата влезе Шатохин.

Както всичките други консули, Шатохин дойде на посрещането в униформа. Това обстоятелство порази княз Александра. Той го претълкува като предвестие за една промяна в разположението на Русия. Той ли повика Шатохина, бидейки насърчен от тази илюзия, или Шатохин сам поиска да се

[1] По разказа на Г. Д. Начович.

[2] Разговорът, както разказва Начович, се водел на френски. „Стамболов казал: „Monseigneur, si la Bulgarie doit périr, il faut qu'elle périsse aves honneur."

представи на него с цел да го увлече в една унизителна постъпка пред императора? Тоя пункт е най-тъмен в историята на тази епоха.[1] Шатохин бе млад човек с голямо самомнение, но твърде посредствен. Едва ли неговият ум можеше да роди такава макиавелистическа мисъл. Най-вероятното е, че князът, хипнотизиран от идеята, че без помирение с Русия не може да се държи на своя престол, поиска да се възползва от първия признак за добра воля у русите, за да

[1] Ето – според тайните руски документи, издадени от Якобсона, какво докладвал Шатохин в Петербург по свиждането му с княза:

„След като ми връчи телеграмата, княз Батенберг устно ме упълномощи да донеса до сведение на императорското министерство, че последният акт, извършен в София, го убеждава, какво съществуването на България зависи единствено от покровителството на Негово величество. Преди всичко Негово височество мисли да употреби всичките си старания, за да върне предишното към него благоволение на Августейшия монарх, което той поставя по-горе от всичко скъпо за него и за което той е готов на всякакви жертви. Княз Батенберг се е отнасял с доверие към радикалната партия на това основание, че г. Коякдер се явяваше неин защитник. Неведнъж той е мислил да уволни Каравелова и да разпусне Народното събрание, но винаги е намирал съпротивление в лицето на г. Коякдера и княза Кантакузина. Обезпечил поддръжката на Англия, той е извършил акта на обединението на княжеството, като се е надявал, че ще намери съчувствие в Русия, която се стреми към създаването на една велика България и към осъществяването на Санстефанския договор. Най-сетне княз Батенберг ме помоли да убедя Императорското министерство и в това, че ако на Негово величество бъде благоугодно да му заповяда височайше да предаде властта на княз Долгоруков и да се отрече от българския престол, то той тържествено ще изпълни волята на Негово величество в интересите на Русия. Заедно с това считам за длъжност да обърна благосклонното внимание на Ваше превъзходителство на обстоятелството, че горепреведената телеграма на височайше име е съставена тайно от всички привърженици на княза Батенберга. Въобще, доколкото аз можах да се убедя, княз Батенберг се отнасяше равнодушно към направените му овации в Русчук и Гюргево."

изпроси от царя своето помилване. Разговорът му с Шатохина никой не знае. Излизайки от палата, консулът се затече направо в станцията и предаде следната телеграма от княза до императора:

Ваше величество,

Като поемам управлението на моята страна, осмелявам се да поднеса на Ваше Императорско величество моите най-почтителни благодарности за официалното присъствие на вашия представител в Русчук на посрещането ми, което показа на българския народ, че бунтовническият акт, насочен против моята личност, няма да бъде по никой начин одобрен от императорското правителство.

Същевременно прося позволение да поднеса на Ваше Императорско величество най-дълбоката ми признателност за назначението на княз Долгоруки като извънреден пратеник на Ваше Императорско величество; първият ми акт, като вземам законната власт, е да подложа на Ваше Императорско величество твърдото си намерение да съдействам с всякакви жертви на великодушните намерения на Ваше Императорско величество да избави България от опасната криза, през която минава сега тази страна.

Прося, щото на княз Долгоруки да бъде разрешено от Ваше Императорско величество да влезе в най-кратък срок в сношение с мене и аз бих бил щастлив да дам окончателно доказателство на Ваше величество за моята беззаветна преданост към Вашата августейша особа.

Аз бях принуден от монархическия принцип да въдворя законността и реда в България и Източна Румелия.

От Русия съм приел короната, готов съм да я сложа в ръцете на нейния владетел.

Тази депеша, ако е съчинена лично от княза – което е най-вероподобно, показва със своя унизителен език и с афектацията да се споменава на всеки два реда царската титла, доколко духът на княза бе сломен от последните изпита-

ния. Неговата женствена душа, от която благородството извираше всякога като от непресекаем източник, бе неспособна за стоицизъм. Героичен бе той, без съмнение, но героизмът му се състоеше изключително от самопожертване, а не от устойчивост. В тия сурови времена, когато се ковеше нейното ново битие посред бури и тъма, България се нуждаеше от един водач, скроен по подобие на лютите и гъвкави фигури на ренесанса: съдбата ѝ даде един флорентински паж.

Нито Стамболов, нито някой друг от политическите мъже узнаха нещо за съдбоносната постъпка на княза. Вечерта те не го видяха вече, тъй като трябваше да присъстват на един банкет, устроен от града Русчук. Тук стана един много забавен инцидент. Когато кметът Винаров се залови да държи тост, като не намираше вече думи, с които да похвали патриотизма на Стамболова, извика: „Вий, г-н Стамболов, върнахте позора на България!" Между гостите настана една минута на стеснение, сетне последва весел смях: кметът, човек несръчен в подвизите на речта си, изпи шампанското спокойно, без да подозира върху каква колосална грешка бе му се метнал езикът...

Сутринта (18 август), на часа четири, князът потегли с яхтата за Свищов. С него пътуваха Стамболов, министрите и една голяма свита, съставена от случая.[1] Когато се съмна добре, князът излезе на кувертата. Той бе във весело настроение. За телеграмата си до императора пак нищо не каза. Внезапно заговори за отношенията си с Русия и изброи всичките жертви, които той бе направил от своето честолюбие, за да задоволи русите. „Последната жертва, каза той, която мога да направя за благото на България, е да се откажа от престола: и на нея съм готов." С върховното решение, което бе взел вече в дъното на душата си, князът си възвърна спокойствието. И към слънцето, което блестеше на ут-

[1] Стамболов още в Търново бе назначил капитан Салабашева и поручик Фичева за ординарци на княза.

Митрополит Климент Търновски

Йоаким Груев

Атанас Самоковлиев, първият кмет на Пловдив след Освобождението

рените води на Дунава и даваше на бреговете люлякови багри, той издигаше ободрени очи.

На часа осем сутринта князът стигна в Свищов. И тук: овации, носене на ръце, плач. Подир един час князът продължи пътя за Търново. Д-р Радославов и подполковник Николаев тръгнаха направо за София.

Посрещането в Търново бе грандиозно. На Самоводени бяха излезли: П. Р. Славейков, Г. Живков, Т. Китанчев и др. Членовете на патриотическите дружини „Ботев", „Раковски" и „Левски" бяха на коне, с червени ризи (по подражание на гарибалдинците) и с бели калпаци. Князът слезе от файтона; дядо Славейков, разплакан, го целуна. В очите на всички имаше сълзи. Князът си припомни друго едно посрещане от търновци, когато той отиваше по агитация за преврата (1881 г.). Тогава той ги обвини в нелоялност и отмина града им с презрение. Сега тоя спомен му бе мъчителен. Той каза: „Господа, забравете миналото; ако някого съм оскърбил, да ме прости. Аз съм правил грешки, но винаги съм милеел за България."

Влизането в Търново бе триумфално. По пътя бяха издигнати чудесни арки с най-громоломни надписи. Толкова много народ се бе събрал по улиците, че файтоните не можеха да вървят. Цялата вечер градът ехтеше от викове и музики. Князът на няколко пъти излиза на балкона да благодари.[1]

В Търново безпокойствията на княза се подновиха. Изминали бяха два дена и от Петербург – никакъв отговор; това бавене не предвещаваше нищо добро. От другаде също князът нямаше известие; откато бе слязъл в Русчук, той сякаш се бе откъснал от света. Цяла Европа разискваше неговата участ, а той, неведущ и изтръпнал, чакаше своята присъда посред веселбите на своя народ.

С княза пътуваше и един кореспондент на агенцията

[1] В Търново князът облече военна униформа. Той бе се върнал в цивилни дрехи: жакет и мека сива шапка.

Havas, някой си Леоте, който бе същевременно и сътрудник на официозния румънски вестник L'Independance Roumaine. От Търново Леоте телеграфира на Братиано да се разпореди, щото депешите на агенцията от странство да се препращат веднага в България. „Князът е от два дена без новини", добавяше той. Кореспондентът поиска от централното бюро на агенцията в Париж да праща телеграфически на княза – на негови разноски – резюмета от статиите на всичките големи европейски вестници, особено на руските.

Колкото за вътрешното положение на България, то бе напълно спокойно. Превратът бе вече преживял безшумно и по тъмен начин своите последни конвулсии. Нека да ги отбележим тук мимоходом.

Яхтата потегли от Рени същия ден, в който предаде княза на руските власти. Тя вървеше назад по Дунава, без да знае къде ще се спре. В Галац трябваше да вземе каменни въглища и тук офицерите узнаха от румънските вестници, че е извършен контрапреврат.[1] Тогава те почнаха да се питат за къде са се упътили. Зафиров предлагаше да вървят в Одеса. Други мислеха, че ще бъде по-добре да слязат на румънския бряг. Без да вземат някакво решение, те продължиха пътя си, спорейки. Сутринта се озоваха пред Силистра и забелязаха във физиономията на града нещо необичайно. На брега една цяла дружина бе разпределена по ротно. Когато яхтата се доближи съвсем, чу се ясно командата: „Пальба!" Юнкерите бяха в каютите си. Фелдфебелът Такев ги извика и скоро те се наредиха покрай борта. В това време едно параходче вървеше към яхтата.

Кисимов каза: „Това е „Голубчик"! После даде знак: „Голубчик", стоп машина!" Но „Голубчик" не само не спря, но ускори хода.

[1] Епизодите по връщането на яхтата разказваме според сведенията на М. Такев, полковник Зафиров и Тепавски.

Когато „Голубчик" се приближи, разказва Такев, видяхме на него две оръдия. Сега „Голубчик" даваше на нас знак да спрем. Подир заповедта той обърна към нас топовете. Между Кисимова и офицерите ни се почна пререкание. Кисимов казваше: „Да дадем пълен ход на яхтата и да прережем „Голубчик", или пък да бягаме." Кисимов добавяше, че неговият план за атака е опасен, но можел да успее. Юнкерите в тоя момент бяха много възбудени; насмалко остана да извикам „Пали!", когато от брега се дигна бял флаг. „Голубчик" спря. Спряхме и ний. „Голубчик" спусна една лодка, която се зададе към нас. В нея бе Кутинчев. Като се доближи до яхтата, той извади едно писмо и почна да чете. Офицерите заповядаха на юнкерите да си отидат по каютите, но те останаха да слушат. Писмото съдържаше прокламацията на Стамболова и обещание за амнистия. Ний мълчехме.

Двама от офицерите, Кърджиев и Зафиров, слезнаха тогава от яхтата и тръгнаха с лодката за Силистра, за да си дадат сметка за положението. Те отидоха най-напред на станцията и повикаха Стамболова, който се обади веднага на апарата. Кърджиев го попита:

– Батенберга сдадохме. Какви заповеди има от главнокомандующия майор Груев?

– Главнокомандующият Груев е избягал – отговори Стамболов, – а на вас заповядвам да останете в Силистра.

Кърджиев отвърна:

– Ний вас не признаваме. Ще отидем в Русчук.

– Няма никъде да отидете, ще останете, където аз ви заповядах, иначе ще бъдете предадени на военен съд.

Кърджиев отговори с една нецензурна дума, която телеграфистът не посмея да предаде. Сетне заедно със Зафирова върна се в яхтата.

В яхтата продължаваше почнатият важен спор: да се бяга ли, или да се преклони глава. Най-сетне взе се решение да се приеме амнистията. Всички: офицери, юнкери, войни-

ци, слезнаха на брега и се предадоха на воинския началник Тепавски, а яхтата със своя технически персонал продължи пътя си за Русчук.[1]

На другия ден Бендерев и Груев бидоха арестувани в Рахово. Те избягаха от София в цивилни дрехи с файтона на Гендовича. Бендерев бе взел за двамата паспорти от руското консулство. До Рахово пътуването им мина без никакви трудности. Но когато да минат Дунава с една рибарска лодка, полицията ги усети и рибарите ги повърнаха на брега. Бендерев извадил револвер да ги накара силом да го водят към Румъния, но една секира се издигнала над главата му и той пуснал оръжието си. В Рахово се разчу веднага за залавянето на двамата бежанци и целият град се стече на брега с яростни викове. Когато полицията ги извади на сухо, един нечовешки рев се издигна от многолюдието и стотини ръце се простряха към тях с жестове на смърт. Бендерев напъваше всичките си сили, за да запази едно предизвикателно достойнство; но Груев се бе срутил съвсем: той вървеше като на някакво разпятие. С голяма мъка полицията ги спаси от линчуване. На другия ден тя ги изпрати във Видин, дето войската можеше по-сигурно да ги запази.[2]

Два дена по-късно южнобългарските войски влизаха в София.

На 16 август Мутkуров бе се съсредоточил в Ихтиман. Той имаше: четири пехотни полка[3], три полка артилерия и три полка кавалерия. Подир войската вървеше една граж-

[1] Филов телеграфира на Тепавски да задържи офицерите и юнкерите в Силистра, защото ако дойдат в Русчук, народът е тъй развълнуван, че като ги види, ще ги разкъса.

[2] Любомски, като узна, че Груев и Бендерев са избягали, издаде по цяла крайдунавска България телеграфическо окръжно, в което казваше между другото, че двамата детронатори задигнали хазната от София което бе негова фантазия.

[3] Полковете: 9-и, 10-и, 11-и и 12-и.

данска ордия: Ив. Стоянович (възседнал на историческия „Буцефал", прочуен още от Съединението), Вл. Неделев, П. Шилев и др. Н. Генадиев следваше похода в един файтон с кореспондента на Standard Креспен. От Пазарджик капитан Велчев бе задигнал неколцина русофили и ги водеше като роби.

В София майор Панов бе убедил най-сетне Струмския и артилерийския полк да си отидат, за да не стане стълкновение (15 август). Те си заминаха, след като си взеха снаряди за оръдията. Маршрутът бе Радомир-Кюстендил; но когато узнаха, че Мутkуров настъпва към София, появи се у тях желание да се върнат. Сред Владайското дефиле стана съвещание. „Аз предлагах, разказва Вазов, да минем зад тила на Мутkурова през Момина клисура, да стигнем в Пазарджик и да подигнем революция в Южна България, дето населението щеше да бъде с нас." Същото мнение поддържаше и капитан Ножаров. Другите офицери отхвърлиха това предложение, като казваха, че не желаят да се пролива братска кръв: в действителност те бяха изгубили всяка вяра в правотата на своето дело.

Мутkуров бе се досетил, че у отстъпващите войски може да се появи идеята да му заобиколят тила. Затова той пусна Плевенския полк по пътя Ихтиман–Самоков–Кюстендил. С другите войски той продължи похода срещу столицата.

На 17 август вечерта главните сили стигнаха до Искъра и се разположиха на бивак до Горубленските ханчета. През нощта се получи прокламацията на княз Александра от Русчук. Мутkуров и неговият военен съвет мислеха да влязат в София на другия ден и додето се върне князът, да екзекутират всичките виновници по преврата, преки или косвени. В числото на тия виновници влизаха на първо място Климент, Цанков, Каравелов, Никифоров и Цанов. Към полунощ обаче се получи телеграма от княза да не се предприемат никакви репресии. Заповедта бе дадена в такава настойчива форма, че Мутkуров се уплаши от собствените си намерения и ги

преустанови.[1]

В дълга и пъстра ивица с песни и кавали – като сватба – главните сили се проточиха към София.[2] На четвърти километър безбройна публика бе излязла да ги причака. Тя им поднесе цветя, венци. Войниците накитиха калпаците си и своите пушки. Към сегашния Орлов мост се бе стекло цялото население. Оттука Муткуров пусна полковете в церемониален марш до двореца, дето се поставиха почетни караули с почетни часови. След като дефилираха по главните улици на София, войските се упътиха към лагера, дето ги посрещна с братски акламации първият полк.

В София нямаше вече правителство. Щом се издаде от Търново прокламацията за наместничеството, Панов се оттегли, като телеграфира Стамболову: „Аз си умивам ръцете. Бог да ти е на помощ!" Майор Попов, който остана комендант на града, заповяда тогава Каравелову да сложи своята мимолетна власт, което Каравелов извърши минутно – и с голямо облекчение.

Мутkуров влезе в София без бой, но не забрави, че идва като победител. Той се разпореди веднага за арестуването на по-главните участници в революционните правителства, които се бяха изредили подир преврата. Арестите станаха

[1] Не можахме да установим текста на тази телеграма, нито да намерим писмени следи от нея. За нейното съдържание знаем от разказа на Ив. Стоянович и на телеграфиста П. Арнаудов, който придружаваше войските с един подвижен апарат.

[2] Вечерта един офицер, пратен от майор Христо Попов, капитан Петрунов, съобщи на Мутkурова, че пътят за София е свободен; поради това войските, които по-рано се предпазваха, сега вървяха безгрижно. Като изминаха Горублене, видяха на срещните ридове, че се движи една сива маса. Началникът на авангарда Велчев помисли, че е кавалерията на детронаторите, и прати разезди. Оказа се, че това били кираджии. С. Кисов предава с тенденциозен хумор тази фалшива тревога. (Вж. неговите спомени от времето на преврата и контрапреврата, 1910.)

без инцидент освен оня на Климента, който биде придружен с една недостолепна сцена. Арестуванията извършваше поручик Айранов. Когато той влезе в митрополията, придружен от едно отделение войници, Климент почна да му говори за своите години, за своя сан.

– Папаз, кьч атма![1] – отговори Айранов. – Късо я режи...

– Срамота е за мундира ти – забеляза архиереят.

– А за расото не е ли срамота, че си станал предател?

И Айранов, като го хвана за раменете, заклати го с чисто солдашка бруталност.

Князът се научи за тия арести на 19 август в Елена, на път за Нова Загора. Те произведоха върху него лошо впечатление. Арестуването на Каравелова му бе особено неприятно, защото той не искаше да помисли Европа, че първият му министър е бил в заговора против него. Сам той се съмняваше още в пълната виновност на Каравелова. От Елена по желанието на княза Стамболов телеграфира на Мутkурова и Попова да освободят Каравелова и Илия Цанова, като вземат от тях дума, че няма да излизат вън от къщи и не ще приемат при себе си подозрителни хора. Стамболов ги съветваше:

„Старайте се с действията си да не направите лошо впечатление на народа и външните държави, защото доброто мнение на Силите е за нас много важно." После ги питаше: Какво мислят агентите за връщането на княза? Ще ли дойде руски комисар? Има ли опасност от окупация? Попов отговори, че за окупация не ставало никак дума. За арестуваните той казваше само, че е почнал съдебно следствие.

Както през всичките перипетии на контрапреврата, голямото усилие на Стамболова бе, щото едновластието да се въдвори без кръв, тъй и сега той бе загрижен, щото побе-

[1] Значи: „Попе, не ритай."

дата да не се изроди чрез насилия. Мисълта, че след превземането на София Мутkуров ще прати войска да преследва детронаторите, му даваше големи безпокойства: каква непоправима беда, ако след триумфалното връщане на княза гръмнеше по света новината за едно сражение между негови партизани и негови врагове! Това щеше да значи, че присъствието на княза е станало причина за гражданска война, и нравствената печалба от контрапревратата се губеше окончателно. Стамболов телеграфира Попову:

„Не нападайте мятежниците, докато за това не получите от Н. височество особена заповед. Пратете им посланик, който да им обяви, че който от тях се подчини доброволно, с него Н. височество ще постъпи благосклонно."

До кюстендилския окръжен управител и до владиката Мелетий, който живееше в Кюстендил, Стамболов прати съща телеграма (19 август) да съобщят на всичките чинове от Струмския и артилерийския полк, че князът ще им прости вината, ако те сложат оръжието си.

Мутkуров и другарите му не послушаха съветите на Стамболова. Военни, те разсъждаваха по военному и считаха, че победата не е пълна, докато неприятелят не е смазан окончателно.

> С встъпването на южните войски в ст. София, пише Велчев, назначи се особен отряд под началството на капитан Ботев (Кирил) и началник на щаба капитан Паприков (Стефан) в състав 11-и пех. Сливенски полк, 1-ва дружина от 1-ви пех. Софийски на Н. в. полк, едно отделение от 3-ти арт. полк и няколко ескадрона от 3-ти конен полк. На този отряд се възложи да настъпи от София през Перник с цел да разбие отстъпающия в тази посока отряд на детронаторите.

Това непокорство зле се отрази върху княза. Той си въобрази войската безвъзвратно деморализирана и падна съвсем духом. Вече почваше постепенно да става безучастен към своята съдба. По пътя се държеше като в някой сън. На

19-и той преспа в Елена, на 20-и вечерта бе в Нова Загора. Тук го настигна фаталната депеша от Петербург.

Защо царският отговор закъсня с три дена? Какви тъмни интриги са ставали в двора или какви борби в буйната и безхитростна душа на Александра III? Руските архиви ще открият един ден може би разрешението на тая загадка.* Засега само мемоарите на принц Хохенлое подигат малко завесата над тая трагедия. На 9 септември 1886 г. бележи в дневника си: „По пътя (за Мец) престолонаследникът (германски) ми говори за българския княз. Руското правителство, т. е. Министерството (на външните работи) искало да остане князът (в България). На телеграмата на княза Александра, Влангали (помощникът на Гирса, който го заместваше през неговото отсъствие) приготвил един приличен отговор (anstandige Antwort) и го представил на императора. Последният го отблъснал и написал сам грубата депеша."[1]

Депешата носеше наистина отпечатък на необикновено сурова повелителност. Всичко в нея – дори и телеграфическото съкращение на предлозите – усилваше впечатлението на умишлена бруталност и презрение. Тя гласеше:

„Получих телеграмата на Ваше височество. Предвиждайки страшни последствия за тъй зле изпатилата страна, не мога да одобря Вашето връщане в България.

Мисията на княз Долгоруки става неблаговременна. Ще се въздържам от всяка намеса в положението, в което бе България, и ще бъде, докато Вий оставате в нея.

На Ваше височество остава да решите какво трябва да правите. Аз резервирам мнението си върху линията на поведение, която ми налагат скъпата памет на баща ми, интересите на Русия и мирът в Изток."

Княз Александър прочете депешата със странно спокойствие. Дългото чакане бе изморило душата му; всичките

[1] Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe, Schillingsfurst, т. II, стр. 393.

му пориви едно по друго бяха угаснали и сега нищо вече не можеше да го извади из тази апатия.

Голяма бе яростта на Стамболова. Той узнаваше сега едновременно лекоумната постъпка на княза и жестокия отговор на Александра III. Но неговият гняв бе насочен главно към Батенберга. „За тоя човек, казваше той на другарите си, трепере йки от нервно вълнение, за тоя човек ний дигнахме на крак цяла България, турихме главите си на въже, брат срещу брата извади нож, и той взема такова съдбоносно решение, без да ни обади; хвърля короната си пред краката на един чужд владетел и крие от нас?" В тоя момент Стамболов не пощади нищо у княза. Всичката му буйност на революционер бе избухнала у него и люти, резки, убийствени думи излизаха из стиснатите му челюсти като отровни стрели от някой опнат лък. Нещо се скъса между него и Батенберга – тайнствената връв, която свързваше гения на единия със сърцето на другия. Той видя героя на Сливница такъв, какъвто една двойна немско-полска наследственост го бе създала: храбър, но без енергия; даровит и лекомислен; откровен на припадъци, прикрит по природа; готов на рискове, но неспособен за отпор; великодушен, но с мека душа. Негодуването мина у Стамболова, но разочарованието остана. „С Батенберга, каза той, едва ли ще можем да изведем България на добър край."

Князът не забеляза какъв обрат ставаше около него, но той бе решил вече участта си: щеше да напусне България. Пътуването до Пловдив бе тъжовно; всеки мълчеше под тежестта на своите мисли. Едно покушение по линията – което само по чудо не успя – още повече угнети духовете. Между Нова Загора и Търново-Сеймен някоя злодейска ръка бе заковала над релсите големи кютюци, които сигурно щяха да катурнат трена, ако машинистът, който успя да ги забележи в тъмнината, не бе сварил да спре локомотива.

В Пловдив посрещането надмина всичко: каквото другите градове бяха направили с въодушевление, тук бе повторено с една несвястна екзалтация. Контрастът между тази френетическа радост на масата и печалното лице на княза бе нещо трагично; но малцина го забелязаха в тая блъсканица.

Князът слезе в къщата на д-р Чомакова. Той бе изнурен и няколкото думи, които каза, бяха, за да се оплаче от грубостите, на които бе подвергнат от съзаклетниците. С особено отвращение говореше той за полковник Кесякова, който сутринта на 9 август се спуснал да го захрачи. Той загатна доволно ясно и за своето намерение да се отрече от престола, но без да се спира много на тази тема. Впрочем отговорът на императора бе известен вече в Пловдив, тъй като Игелстром бе получил копие от него и усърдно го разгласяваше; от посрещането той се въздържа – единствен между консулите – и тази демонстрация не бе минала незабелязана от политическия свят.

Публиката, неподозирайки нищо, шумеше по улиците и пълнеше нощното небе с песни, викове и гърмежи от всевъзможни огнестрелни оръжия. Тя не можеше и да помисли, че след като войската е върнала княза, той ще си отива пак. С Александра бяха свързани сега всичките фибри на народната душа. Един вид фанатизъм, способен на всички самопожертвания и за всички жестокости, се бе породил по цялата страна за него. Девизът на Захарий Стоянова: „Има Батенберг, има България", изразяваше вече не умозаключението на един политик, а тъмния инстинкт на масата, озарен от последните събития.

Същевременно по цялата страна растеше до бяс озлоблението срещу детронаторите: тъй навсякъде, дето минаваха, тълпата се спускаше след Бендерева и Груева, за да ги разкъса.

Те пристигнаха в Търново на 20 август; Любомски бе ги пратил под конвой през Свищов. За да се избягнат манифестациите, разпоредено бе те да влязат в града привечер. Мълвата за тяхното дохождане обаче се разпръсна и още на заход слънце грамадно множество запъпли към Дервента и се

разположи на бивак. Триумфалната арка, издигната за княза, още стърчеше над пътя със своите увехнали цветя и със зеленините. На мръкване зададе се файтон с двамата арестанти. Тълпата наскочи по пътя и когато колата наближи, издигнаха се яростни викове, както подир някой звяр. Жените застанаха пред арката, извикаха: „Отдето е минал княззът, няма да минат предателите!" Файтонът се дръпна назад и в тъмнината Бендерев и Груев слезнаха; един кордон стражари ги поведоха по околен път, покрай сипеите. Но когато влезнаха в града от друга улица, тълпата пак ги заобиколи. Стражарите едва успяваха да ги запазят. Касапите вадеха от поясите си грамадни наострени ножове и налитаха да колят. Луд рев се издигаше от всички страни: „Смърт на предателите! Смърт!" Някои докараха канджи и ги хвърляха върху двамата офицери, за да ги уловят. Китанчев се опита да уговаря тълпата, но никой не можеше да го чуе. Едно по друго дойдоха втор кордон стражари, една рота войска. Войниците трябваше да извадят щиковете. Само тъй можа да се предотврати едно клане. Бендерев и Груев бидоха закарани в участъка; но и тук тълпата не ги остави на мира. Тя стоеше под прозорците, искайки главите им. Зданието бе дървено; чуха се викове: „Да строшим вратите!" Някои тръгнаха да дирят секири. Подполковник Филов[1], известен за опасността, затече се, взе двамата офицери подръка и ги заведе в затвора, стара каменна сграда с железни врата. Едва към полунощ, пресипнала вече, тълпата се разпиля по града.

Главният военен прокурор майор Паница, който бе се върнал от Виена, телеграфира на окръжния управител Драсов да изпрати Бендерева и Груева в София, дето щеше да се води следствието по преврата. Стамболов спря заповедта, защото се боеше да не би военните в София да извършат

[1] Той бе дошел с княза до Търново и не бе още заминал за Русчук.

някоя непоправима пакост. На Радославова той телеграфира от Пловдив с копие до Муткурова и Попова:

„Негово височество е страшно недоволен, дето още не сте изпълнили приказанието му, дадено чрез мене от Елена, за освобождението от ареста на г-да Каравелова и Цанова. Ако още това приказание не сте изпълнили, моля ви, щом получите тая депеша, да ги освободите незабавно.[1]

Освен това разпоредете се да се не докарват из провинцията затворените мятежници, защото с извънредната ревност, която се показва в тоя случай, може да докараме Русия да окупира страната. Недейте арестова много хора, защото с това давате голямо значение на мятежа и вредите на интересите на отечеството. Всеки арест, освен найнеобходимите, преустановете до идването на Негово височество. С арестованите отнасяйте се вежливо, защото начинът на ареста на Климента е произвел в европейския свят много лошо впечатление."[2]

Радославов стигна в София на 21-ви. Той мина през Плевен, Луковит и Орхание.

„Навсякъде бе спокойно, разказва той. Градовете празнуваха връщането на княза; между селяните мълвата за станалите събития бе проникнала много бавно, но и те вземаха участие в общата радост, особено запасните, кои-

[1] Тази телеграма се намира в архивата на Министерството на вътрешните работи. На оригинала Т. Василев е написал, че заповедта за освобождението на Каравелова и Цанова не била получена.

[2] Стамболов се разпореди и в Търново да се отнасят добре спрямо Груева и Бендерева. Драсов, който бе почнал съдебното дирене, телеграфира между друго:

„Груев моли да му се даде честно слово, че няма да се публикува неговото показание, ако той укаже мястото, отгдето е взел 50 000 л., предназначени за пътуването на Н. величество, и други 5000 л. за конвоирующите го." После Груев отказа, повлиян от Бендерева.

то познаваха княза от бойното поле. Щом пристигнах в София, яви се пред мен германският дипломатически агент Салдерн, който каза, че над офицерите, провинени в преврата, не трябва да се извърши никаква екзекуция под страх на лична отговорност. Това той ми заяви от името на Бисмарка. Аз му отговорих, че България има военни закони, които ще се приложат. Помолих го да обади на канцлера, че ний сме отговорни само пред Българската конституция. Салдерн настоя тогава да не се предприема нищо поне докато князът се върне в София. На туй условие се съгласих."

Радославов се разпореди за освобождението на своите бивши колеги Каравелова и Цанова. За всичко това той докладва на княза със следнята депеша (21 август):

До Негово височество,

Тук заварих мирно всичко. Арестувани има до 25 души, между които и г-да Каравелов, Цанов и Климент. Първите двоица са под домашен арест. Днес писах г-ну военному министру и главнокомандующему да се освободят Каравелов и Цанов. Митинги и молебствия почти навсякъде за възвръщанието на Ваше височество. Салдерн ми заяви от страна на Бисмарка, че догдето не дойдете в София, да не става никаква екзекуция над когото и да било, инак отговорността падала върху ни. Казах му: подобно нещо не може да има.

Моля, Ваше височество, да съобщите това и на главнокомандующий.

Министър Радославов

Князът бе известен по-рано за желанието на Бисмарка.[1] Сигурно в свиждането във Франценсбад е ставало дума за участта на офицерите, замесени в преврата; Русия не

[1] В. Радославов разказва: „След като съобщих на княза за свиждането със Салдерна, получих от него отговор, че волята на Бисмарка му била позната."

можеше да дигне ръка от хората, които бяха рискували главите си, за да въдворят нейното влияние в България. Тъй щото повелителната постъпка на канцлера се явяваше като резултат от едно споразумение между двете империи. Дългата депеша, която Бисмарк изпрати до бащата на княз Александра, трябва да е съдържала първото предупреждение в тая смисъл.

По-късно в европейския печат се писа много, че запрещението на Бисмарка най-вече обезсърчило княза, понеже го оставяло обезоръжен спрямо революцията. Князът бе обезсърчен по много причини: главната бе, че не вярваше вече нито в себе си, нито в прошката на Русия, нито в твърдостта на българите. На английския консул в Пловдив Джонс, който го пита дали ще го натовари с някое съобщение за лорд Иделсей, князът отговори:

„Да, моля да му съобщите, че намирам съществующото положение тъй трудно и тъй разбъркано, че съм съвършено неспособен да кажа каквото и да било за линията на поведение, която ще усвоя. Намирам, че в заговора срещу мене са били замесени три четвърти от моите офицери и почти всичките ми министри."[1]

Под тежестта на тази безнадеждност князът взе пътя за своята столица.

[1] Английската синя книга, Turkey, т. I, 1887, № 315, рапорт от Джонса до лорд Идеслей.

VII

ОТРЕЧЕНИЕТО

Князът в София. – Речта пред офицерите. – Свиждането с Ласелса и Салдерна. – Защитата на Англия. – Отговорът на Силите. – Английският посланик при Гирса. – Разногласие между лорд Чърчил и лорд Идеслей. – Решението на Александра да си отиде. – Вълнение между офицерите. – Съвет на политическите мъже в София. – Гаранциите, искани от Русия. – Князът на лагера. – Съставянето на регентство и министерство. – Заминаването. – Последните минути на Батенберга в българска земя.

На 21 август кореспондентът на агенцията Havas телеграфираше от Пловдив:

„Князът не си прави никакви илюзии върху мъчнотиите, които го очакват след връщането му в София. Той чете внимателно всичко, каквото пише – печатът. След като види мненията, изказани от големите европейски вестници, той се съвещава със Стамболова."

Големите европейски вестници продължаваха да се държат песимистично. Само в Англия и след първите новини за контрапреврата печатът повиши тона. Times пишеше, че за да докаже, че няма никакво участие в едно дело, „от което би се срамувала всяка културна държава", Русия трябва да не се противи на възвръщането на княза в България, дето народът проявил в тия трудни обстоятелства голям идеализъм и чудесна енергия. Standard бе много по-рязък. Той казваше, че най-сетне би било допустимо, щото царят да изп-

ратеше в България войската си, за да свали един княз, който го бравираше. „Но да се подкупват окаяни хора, за да се задигне тайно един неприятел, това не е, което светът очаква от владетеля на един голям народ. Покушението пропадна: тъй трябваше да свърши то жалко, като покрие своя автор със срам и позор."

Свиждането във Франценсбад охлади тоя ентусиазъм. Скоро за английското обществено мнение стана очевидно, че възвръщането на княз Александър, колкото триумфално и да бе, не отстраняваше кризата, нито отслабваше причините, които предизвикаха преврата. Вероятно бе даже, че нараненото честолюбие на Русия, която преживяваше пред очите на Европа още едно тежко поражение, ще търси нов реванш. Българският народ, разсъждаваха англичаните, бе още много фанатично предан на Русия, за да може да устои дълго на нейния гняв. Той пак можеше да даде съзаклетници против своя княз и революционери срещу държавата, които да се опитат да прокарат насилствено руските възгледи в България. Заключението бе, че княз Александър трябва да направи още един опит за помирение. Такива съвети му даваше с особена настойчивост Times (19 август). „Винаги ще има в България, пишеше големият лондонски орган, една партия руска, освен ако Русия я изгуби сама чрез една тиранична политика; и не е вероятно, че българите ще забравят, какво те дължат освобождението си на руските войски. Сам княз Александър би направил добре да помни, че в началото той е дължал короната си на Александра II." Вестникът, обръщайки се към Русия, казваше ѝ, че след несполуката на насилието най-почтената политика за нея би била едно споразумение.

Отговорът на Александра III още повече отчая английското обществено мнение. Times, който отражаваше последователно всичките тия промени на политическия барометър, признаваше, че след неумолимата присъда на царя Батенберг не можеше да разчита освен върху своята мъдрост, върху любовта на своя народ и симпатиите на европейското мнение. „Ще може ли той, питаше вестникът, да се задържи срещу враждата на Русия, поддържана от съставното действие на Германия и от равнодушието, за да не кажем повече, на Австрия? На тоя въпрос само времето ще може да отговори." Standard, по-остър, както всякога, наричаше постъпката на царя опозоряюща. Той се сърдеше и на княза за неговото крайно самоунижение. „Ако князът да бе противостоял мъжествено, той би могъл да направи от общественото мнение едно оръжие, тъй могъщо, че самият цар не щеше да може да не държи сметка за него." Но поддръжка от страна на Англия Standard не обещаваше. Неговото старание бе с тия обвинения срещу Русия да усили негодуванието на европейския свят срещу тиранията на царизма.

Негодувание в континента съществаше наистина, но в опозиционните кръгове. Тъй в Германия всичките врагове на Бисмарка станаха защитници на Батенберга. Между католическия център и демократическата левица една внезапна солидарност се бе появила против това, което те наричаха любоугодничество на канцлера към Русия. Официозният германски вестник Norddeutsche Allgemeine Zeitung порица с бруталния език, свойствен на Бисмарковите органи, това увлечение и го осмя като наивен и опасен сантиментализъм. „Никой германски държавен мъж, казваше официозът, няма право да пожертва приятелските ни отношения с Русия в полза на българския княз, па бил той ангел в човешки образи."[1]

Бисмарк считаше тия предизвикателства на германската опозиция спрямо Русия толкова по-опасни, че между Париж и Петербург продължаваше, усилвайки се, току-що наченатият политически флирт, предвестник на тоя френско-руски съюз, който бе постоянният кошмар за канцлера. Тъкмо в това време Деруледе[2] бе приет триумфално в Русия, де-

[1] Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 17/29 август 1886.
[2] Пол Деруледе, френски агитатор, славянофил. Основател на „Лигата на патриотите"; апостол на националната идея за реванш срещу Германия; голям приятел на Скобелева.

то държеше пламенни речи против германизма. Виенската Politische Korrespondenz пишеше, наистина по вдъхновение, че в тоя прием нямало нищо чудно, като се знаела леснотота, с която се ентусиазират русите за всеки известен чужденец, и че романистът Шпилхаген, тенорът Тимборик и актьорът Роси били намерили същия очарователен прием в Русия, но под иронията на това комюнике бодеше силно безпокойствието от едно сближение между Петербург и Париж.

Общественото мнение във Франция се изказваше в полза на Русия с поразително единодушие и не без известна афектация. Немското произхождение на княз Александра играеше, без съмнение, известна роля в тази антипатия към него. Това най-добре личеше в ироническия дух, с който вестниците в Париж описваха неговата злочеста одисея. Най-добре изрази това побуждение на френските патриоти един млад дипломат от посолството в Берлин. „Целта на нашата политика, заяви той в интимен кръг, е да има в Балканския полуостров... един немец по-малко." Имаше и друга цел: да се покаже на Русия, че срещу враждата на Англия и винаги възможното вероломство на Бисмарк тя може да намери искрена поддръжка само във Франция. Съдействието почваше, преди Русия да го е искала. Целият френски печат бе в нейните услуги. Със своето грамадно влияние върху европейския свят той тръбеше неминуемата победа на руската дипломация. Големият опортюнистически вестник La République Française, основан от Гамбета, напомняйки в една статия, озаглавена „Стотях дни", мимолетното второ царуване на Наполеона, изпращаше Батенберга в България с думите: „На път за Ватерлоо!"[1] По-малко живописен в езика си, но преследвайки същата цел, Journal des Débats разсъждаваше след контрапреврата:

„Романът не е свършен и питаме се с безпокойствие как

[1] La République Française, 19 август. Статията е от Joseph Reinach.

ще се продължи той. Свалянето и изгнанието на княз Александра бе една развязка; победата на неговите партизани не донася никакво разрешение. Като видяха изчезването на една личност, тъй неприятна на Русия, Англия, Германия и Австрия бяха скрили своите интимни съжаления и изпитаха едно чувство на облекчение. С повече или по-малко намръщена резигнация те бяха се помирили с революцията на 9 август. Но въпросът, който те считаха вече за закрит, отваря се сега отново и европейската дипломация се намира срещу един от най-усложнените въпроси, които е срещала отдавна."[1]

Най-неловко бе положението на австрийските вестници. Техните естествени симпатии бяха за княз Александра[2], от когото събитията бяха направили враг на руското влияние. Батенберг, затвърден на престола мимо Русия, това щеше да значи България, откъсната от своите връзки със славянския свят и принудена да търси своята опора във Виена. Но Батенберг, възвърнат от една контрареволюция, която бе свалила руските знамена в София и се канеше да стреля руските хора в България, това можеше да значи също край на дълготърпението на Александра III и начало на една насилствена политика спрямо княжеството. Оттам и едно акробатско поведение, което при всяко ново известие обръщаше се към полюса на победата.

Най-нервозно настроено беше – както бе естествено – руското обществено мнение. Контрапревратът предизвика в цяла Русия крайно угнетяюще впечатление. Московские ведомости се провикваше:

„С какво униние, с какъв упадък на духа после мимолетно ликуване цяла Русия ще чете утре една след друга чудни-

[1] Journal des Débats, 28/16 август.

[2] Чешките вестници от русофилски чувства нападаха княза. Това разсърди Франц-Йосифа и по негова заповед министър-председателят барон Таафе прати в Прага строго предупреждение.

те телеграми за връщането на Батенберга в България, за тържествения му прием в Русчук, за преданите към Русия български патриоти, изпълнили дълга на своя народ към нея и заради това опозорени и обявени за престъпници."[1]

Новое время от своя страна повтаряше всекидневно своите умозаключения за неминуемостта от една руска окупация на княжеството. Разсъжденията бяха същите: турски войски няма да бъдат допуснати в България, „за това не може да става и дума"; от западните държави никоя не може да вземе върху си такава грижа: оставаше Русия. „Бъдещето на България е наша грижа, наше дело", заключаваше вестникът.[2] На другия ден той пишеше: „Окупацията на България по нашето мнение е неизбежна." След три дена:

> У всички на устата е думата „окупация"; всичките умове се примириха някак си веднага с фаталната необходимост на тази стъпка, даже ако тя доведе въоръжено стълкновение между руските войски и българските дружини.[3]

Идеята за окупацията не бе в действителност тъй популярна в руското общество, както се стараеше да я представи вестникът на Суворина. Ония славянофилски кръгове, у които Аксаков бе оставил някои струи от своята велика душа, гледаха с голяма тъга на тия проповеди за насилия. Либералната интелигенция от своя страна рязко ги порицаваше. Органът на московските професори Русские ведомости казваше: „Ако тази окупация е постоянна, тя ще създаде нова Полша и ще убие обаянието на Русия върху славянския свят; ако тя е временна, ползата от нея няма да оправдае жертвите, които направи Русия, и рисковете, на които ще изложи своето дело." Въпреки строгостите на

[1] Московские ведомости, 19 август 1886.
[2] Новое время, 14 август.
[3] Новое время, 19 август.

цензурата един голям и страстен спор се завърза между руските вестници на темата: „Какво да се прави с България?" Современные известия[1] намираха положението безизходно:

> Да се образува от България „задунайское и забалканское генерал-губернаторство?"... Всеки русин би се отдръпнал с отвращение от това предположение, като не говорим и за това, че в политическо отношение то е невъзможно... Трябва ли впоследствие тя да бъде спрямо Руската империя в положението, заемано от Финляндия?... Но русинът ще се прекръсти и ще каже: будеть с нас и одной Финляндии, избави Бог от другой подобной!
>
> В що ще трябва да се състои нашето влияние, ако не предположим (а не можем и не трябва да предположим) политическо владичество (на България)! Как да се определят нашите интереси, които даже нашите западни завистници и врагове признават великодушно?
>
> Няма отговор. Ето в що се заключава трагизмът на положението.

От многобройните писма, които редакцията на Новое время е получавала от читателите си, личи колко пристрастено е било руското общество за българската криза. Някои от тия писма са доволно любопитни. Някой си В. излагаше следния оригинален план: Русия да купи или „по друг път да добие" сюзеренните права на султана и да устрои България, както Англия устрои Египет.[2] В същия вестник бе изложено и мнението: Русия да дава материална и морална поддръжка на България, като се задоволи да ръководи външната политика в съгласие с общите интереси на славянст-

[1] Современные известия (цитирано в Новое время, 23 август).
[2] Новое время, 26 август 1886. – „Что нам делать с Болгарией?"

вото. Но това преимущество изглеждаше незначително на монархическите кръгове, които не бяха в състояние да схванат ролята на едно влияние, упражнявано по косвен начин и чрез духовни средства. Общото впечатление от всичките тия полемики е печално. Насилствено отчуждена от държавния живот, живееща или със закъснели настроения от славянофилското минало, или с отзвуци от големия шум, с който Бисмарковият гений напълни Европа; сама неспособна да създаде политически идеи, нито да ги провери в живота, недоволна поради своето безсилие и безсилна със своето недоволство, руската интелигенция стоеше слисана и трептуща пред начинающата историческа драма, питайки се безпомощно кой ще бъде победеният: руската дипломация или славянският идеал.

Наглед руската дипломация стоеше бездеятелна пред събитията, чакайки те сами да донесат нейния триумф. Тя заявяваше само, че нови предизвикателства няма да търпи. На кореспондента на един виенски вестник[1] Гирс заяви на 19 август: „Русия не желае никак да окупира България, докато редът и спокойствието владеят в нея, но положението на Русия би станало твърде деликатно и даже критическо, ако князът екзекутира авторите на съзаклятието от 9 август." След отговора на императора до Батенберга руската дипломация съвсем млъкна. „Депешата на царя, пишеше нейният орган Le Journal de Saint Petersbourg, не се нуждае от никакви коментарии; тя поставя върху една съвършено ясна почва въпроса, повдигнат от поведението, което на княза бе угодно да усвои."[2] Като произнесе присъдата си върху него, Александър III му оставяше свободата – да се самоубие.

От всичките кабинети само английският бе поставил своята дипломация в голямо движение, защото той трябваше да спасява своя престиж в Европа, своето влияние на

[1] Winer Tageblatt, 31/19 август 1886.

[2] Journal de Saint Petersbourg, 21 август.

Изток и своето протеже в София. Официалната формула, която Англия намери в тия свои интереси, бе: редът в България и спокойствието в Балканския полуостров; практическото приложение: възстановлението на княз Александра на престола му, но със съдействието на Силите, един вид под тяхна гаранция. За тази своя програма Англия се опита найнапред да добие съгласието на Германия и Австрия, като изолира Русия в ролята ѝ на смутителка на мира и революционер по отношение на международните договори.

На 21 август лорд Идеслей изпрати до английските посланици в Берлин и Виена следните инструкции:[1]

Правителството на Нейно величество е на мнение, че българските работи са достигнали до една точка, при която важно е за великите сили да се съветват върху политиката, която ще трябва да следват, за да се обезпечи редът и едно добро управление в тая страна и да се предпази европейският мир от опасностите, на които би се изложил при нови смущения.

Възможно е, щото, ако мине време, други сили да вземат инициативи в неблагоприятна смисъл за това, което правителството на Нейно величество счита като реални интереси на Европа; или нещастни събития да се случат, които да предизвикат анархия.

Според мнението на правителството на Нейно величество, една явна и откровена поддръжка на княз Александра би била „най-добрата мярка за постигането на гореозначената цел и би било полезно, щото тази поддръжка да се даде на Негово височество по такъв начин, щото той да може без безпокойствие да се посвети на задачата да управлява страната, начело на която го е поставила Европа.

Правителството на Нейно величество иска да размени откровено мислите си с другите сили, но преди да направи

[1] Английската синя книга, Turkey, т. I, 1887, № 267.

каквато и да било стъпка в тая смисъл, то желае да влезе в сношение по тоя въпрос с германското и австрийското правителство.

Моля ви поради това да говорите на министъра на външните дела в тоя дух и да ми известите резултата от съобщението, което ще му направите.

След свиждането си с Гирса и плана, който си бяха определили за бъдещите им действия, Бисмарк не можеше очевидно да приеме благосклонно предложението на Англия: той го отхвърли безусловно и със свойствената си лаконическа грубост. Английският посланик не можа даже да го види лично, а бе принуден да му съобщи инструкциите си чрез граф Херберт, сина на Бисмарка. На 22 август посланикът телеграфира на лорд Идеслей:[1]

Имам честта да ви донеса, че щом получих депешата на Ваше лордство с вчерашна дата, съобщих нейното съдържание на граф Бисмарк, който я докладва на канцлера.

Граф Бисмарк ме уведоми този подир обед, че канцлерът, като взема бележка от любезността, показана от Ваше лордство, като сте направили нему това предварително съобщение, не може да посъветва Ваше лордство да се опита да получи откровена и явна поддръжка за българския княз от страна на великите сили, понеже бил убеден, че такъв един опит не би успял.

Принц Бисмарк е на мнение, че макар княз Александър да е поставен на българския трон от великите сили, на тях не се пада поединично или задружно да го поддържат на трона му.

Отговорът на Австрия бе също тъй отрицателен, но с известно съжаление. Австро-унгарският министър на външните работи граф Калноки би подкрепил охотно английската инициатива, ама да не се боеше от усложнения. Суровият надзор на Бисмарка тежеше върху него и го парализираше. В съюза си с Германия Австро-Унгария играеше една подчинена роля, която дразнеше умовете във Виена, но от която не смееха още да се освободят. Без съмнение Бисмарк държеше за австрийските интереси, но искаше сам да ги направлява, а главно да ги помирява с руските – както той разбира. Той твърдеше, че във франценсбадската си среща се е старал да запази преди всичко бъдещето на Австрия в Балканския полуостров; може би това да е вярно, но сега бе очебиющо само едно: че той бе обезоръжил Австрия по отношение на Русия. На 22 август английският посланик във Виена докладваше на своя министър:[1]

По вчерашната телеграма на Ваше лордство имам честта да ви донеса, че граф Калноки в отговор на съобщението ми за възгледите на правителството на Нейно величество заяви, че кореспонденцията, разменена между руския император и българския княз, е създала според неговото впечатление едно положение, при което би било безполезно да се следва внушената от Ваше лордство идея, която при други обстоятелства той би одобрил.

Отговорът на руския император не оставял никаква надежда, че той ще иска да чуе каквото и да било предложение в полза на княза, и сега е очевидно, че не би било подкрепено от Германия.

Освен това впечатлението на Негово превъзходителство от това, което чува за чувствата на княза, е, че той бил тъй обезсърчен и отпаднал духом, че е съмнително доколко сам той ще иска да остане.

При тия обстоятелства Негово превъзходителство

[1] Английската синя книга, Ibid., № 272.

[1] Английската синя книга, ibid., № 272.

мисли, че остава едно нещо: да се чака развитието на събитията.

За тия преговори върху неговата участ князът, идейки в столицата си, не знаеше още нищо; само от агенцията Havas той бе осведомен върху настроението, владеюще по отношение на него в Европа. Той виждаше, че светът много го жали, но го счита вече за изгубен. Всичките прокоби, произнасяни в големите столици едновременно от добре осведомени хора и от сонм лъжепророци, достигаха до княза, преувеличавани и деформирани от хилядите уста на гласността, и образваха над него един зловещ мълвеж, нещо като бръмченето на едно лошо провидение.

Единственият насърчителен глас идеше от Начовича. На 20 август той изпрати две писма до началника на станцията в Русчук, за да ги протелеграфира на Стамболова. Първото гласеше:

Стамболову:

Съвершено тайно.

Румънското министерство доби известия от посланика си в Цариград, че руското правителство се решило да не взема никакви мерки срещу българското, освен ако се случат безредици в страната. Намерението му било да действа против нас по въпроса на Румелийския органически устав и да ни принуди да се подчиним на решенията на конференцията, като се надява, че тоя резултат ще има за последствие размирици в Румелия.

Показа ми се самата телеграма на цариградския посланик. Всички са задоволени от това решение на руския кабинет, понеже се дава на България време да отдъхне и да помисли за своето уреждание, и всички съветват да се протака румелийският въпрос колкото е възможно по-дълго време.

Norddeutsche Algemeine Zeitung следва своето лошо настроение против Н. височество.

Австрийският управляющий посолството е на мнение, че тоя език на германския официален орган служи на нашите интереси, понеже успокоява страстите на русите. Австрийският официален орган Fremdenblatt, напротив, има един член, много благоприятен за възвръщанието законния ред в България.

Той препоръча на другите балкански народи поведението на българския народ и каза, че само законният ред в тая държава ще запази мира на Европа. Руските органи разпръснали из Румъния слуха, че Негово височество бил убит, и префектите от всички страни се отправили до министерството, за да питат дали това е истина. Министър Sturdza изпроводи окръжно, за да успокои населението, което взема живо участие в нашите работи.

След като бе пратил тия сведения, Начович видя главния секретар в Министерството на външните работи Белдимано и английския пълномощен министър в Букурещ Уайт. Разговорите си с тях той предаваше с второто писмо, телеграфирано също от Русчук:

Г-ну Стамболову, съвършено тайно.

Срещнах се с г-на Уайт и г-на Белдимано. Г-н Уайт ми съобщи следующето: Австрия е благоприятна на България и на Н. височество. Бисмарк е издействал от руското правителство да не прави засега никакви постъпки и да чака да види как ще се обърнат работите в България. Английската царица натоварила г-на Ласелс, който минал вчера през Виена, да поздрави княза за неговото решение да се завърне в България. Ласелс пристига тия дни в София. Негово височество княз Лудвиг – братът на българския княз – се намира в Синая по поканата на румънския крал и ще има разговор с германския посланик. Нелидов предложил на тур-

ците да окупират Румелия и да оставят русите да окупират България; турците обаче отказали.

Нелидов и Радовиц правили в Цариград политика на своя глава, но без успех. Г-н Белдимано ми чете телеграми, от които изчерпах следующето: Калноки говорил на румънския посланик във Виена, че Русия не ще може да окупира България, ако не се произведат сериозни размирици, че той, Калноки, е убеден, че няма да станат такива размирици. Същото потвърдява и румънский посланик от Петербург. Царят не рачил да се реши да окупира България, ако и окръжающите го съветват да вземе тая енергическа мерка. Освен това и мисията на Долгоруки е отменена. Тая мисия е била решена, когато не се е предвиждала възможността на връщанието на княза в България. Ето защо е желателно да не се вземат никакви задължения срещу руските консули, да се измени езикът в Пловдив срещу тамошния консул, в случай че любезността срещу Шатохина е била твърде много дипломатическа.

На оптимизма на тия депеши князът не вярваше. Единственото съобщение от Букурещ, което му направи впечатление, бе слухът, че русите мислели да го убият. Това предчувствие му бе в душата, когато софиянци го видяха тъй умислен и унил.

Столицата се нагизди великолепно, за да посрещне своя княз. По къщята се вееха многобройни знамена; от прозорците бяха пуснати килими. Всички агентства бяха издигнали флаговете си освен руското. Войските, които бяха в София, се наредиха на мерата между сегашната Борисова градина и ханчето на четвъртия километър. По пътя безброй народ се бе струпал още от зори и държеше в ръцете си цветя и зелени вейки. По-екзалтираните патриоти отидоха още по-далече, чак до Горублене. Излезли бяха надалеч, в официална форма, английският агент Ласелс, който току-що се бе вър-

нал, и управляющите консулствата на Италия и Румъния.

При Горубленските ханчета князът биде посрещнат от министрите Радославов и Николаев, от големите военачалници и от многобройни депутации. Той облече тук парадната си униформа и се качи на кон. Подир него зашумя блестяща военна свита. Стамболов и Радославов вървяха в един файтон. Радославов попита:

– Вярно ли е, че князът иска да си отиде пак?

– Като дава такива телеграми, нека си отиде[1] – отговори Стамболов, още неусмирен от своя гняв.

При четвъртия километър екнаха акламациите на народа. Князът тръгна към войската и я поздрави. Музиките засвириха в тоя миг и от укрепените пунктове около столицата топовете почнаха да гърмят. Войниците викаха ура и гледаха княза с екстаз, като някое серафическо видение. Той им извика:

– Юнаци, благодаря ви за вашата вярност, за вашата доблест.

– Ще се стараем, Ваше височество!

Князът мина със свитата си покрай всичките полкове, спирайки се да ги гледа с някаква майчинска нежност. Под неговите тъжни погледи войниците едва се държеха на крака от вълнение. С великия инстинкт на народното сърце те чувстваха у своя княз страшната трагедия на престола. Александър мина обратно пред полковете, застана на левия фланг и се вгледа в стройните редове с един дълъг, бавен, болезнен поглед, който искаше да запечати в духа тази минута. Сетне поздрави ги мълчаливо с един сопнат жест на ръката и бутна коня си към шосето.

По пътя за София множеството го обсипа с цветя. Виковете кънтяха нескончаеми. Усмихнат, отсъствуващ с мисълта си, той поздравляваше. В „Св. Крал" се отслужи моле-

[1] По разказа на д-р Радославов.

бен. На връщане оттам той застана пред вратите на двореца (дето му се представиха официално агентите освен руския и германския), а на Александровската площад почна да дефилира войската. Това трая почти цял час. После князът се оттегли в двореца.

Най-напред той прие дипломатите. В срещата му с тях имаше нещо много тягостно; той се срамуваше пред тях за подлостта на заговора. В една реч, пресичана при всяка фраза от вълнението му, той изказа скръбта си, че негови офицери се вдигнали срещу него, прочете им отговора на руския цар. Сетне заяви, че ще се съветва с народа и войската и че ще направи всичките нужни жертви. При тия последни думи князът плачеше и агентите едва удържаваха сълзите си.[1]

После князът прие политическите лица. Тям каза:

„Като човек имах недостатъци, но като княз мисля, че съм си изпълнявал длъжността. Дето и да бъда, ще моля Бога за благото на България." Говорейки, гласът му трепереше и той стискаше нервно дръжката на сабята си.

Най-дълго говори той на офицерите. Речта му бе една изповед, направена като че ли пред смъртта:

„В продължение на седем години аз работих за независимостта на България и пазих нейните интереси; постоянните ми грижи бяха за войската и офицерите. Те бяха моето семейство, моите деца. Аз бях спокоен за себе си, като се виждах окръжен от офицери, които бяха мои другари в общите ми борби за славата на България."

Той се разплака, замълча. Сетне поде:

„В тази печална нощ, когато се извърши превратът, като чух шума, попитах веднага дали има войска; казаха ми: да. И аз се успокоих, защото имах вяра във войската си. Въпреки тия нещастни произшествия, аз никога не съм се съмнявал в моите офицери: през смътните времена, които последваха моето заминаване, те се показаха достойни за призванието си.

[1] Агенцията Havas, телеграма от 22 август, от София.

Благодарение на подполковник Мутkурова и на майор Попова (той ги прегърна) честта на българските офицери е спасена. Днес виждам около себе си офицери, предани всички на мене. Сега мога да напусна България, като похваля тия офицери, защото те ще съумеят да запазят реда.

Каквито и да бъдат обстоятелствата, в които ще се намеря, ще употребя влиянието си в полза на България и ще моля Бога за нея. Душата ми ще бъде всякога с офицерите. Когато дойде ден да се воюва за Македония, аз ще бъда първият да се запиша доброволец.

Но в България не мога да остана, защото руският цар е против мене. Моето присъствие тук би било противно на интересите на страната, аз трябва да се откажа от трона."

Майор Попов извика:

„Ний ще бъдем всякога с вас. Кураж и напред!"

Князът отговори:

„Независимостта на България изисква аз да си отида, защото инак ще има руска окупация; но преди да замина, ще се съветвам с висшите военачалници и ще съставя регентство, което ще пази интересите на офицерството. Във всеки случай разчитам на поддръжката на войската."

Когато свърши, офицерите го наобиколиха просълзени: „Ваше височество, вий няма да си отидете! Без вас България ще погине!" Но той повтаряше глухо: „Не мога да остана... Императорът не иска..." – и си улавяше челото като капнал човек, който жадува за почивка. Офицерите си отидоха мрачни и по стълбите на двореца слязоха мълчаливо, никой не смееше да продума най-напред за това нещастие, което техният ентусиазъм на победители не бе предвидял.

Решението на княза изглеждаше сега безвъзвратно. Изоставен от Европа, той не виждаше точка за опора и в

самата страна. По пътя, на пресекулки, от тогова и онгова, той се бе осведомил за историята на преврата и неговото въображение видя в тая авантюра на няколко военни един обширен заговор на войската. Клетвата, която провинциалните войски бяха положили на временното правителство, бидейки заблудени от фалшивите телеграми от София, му се чинеше като резултат на едно предварително споразумение. Той не схващаше и истинските дълбоки мотиви на контрапреврата. Всичко, което бе станало в България, илюстроваше в неговия уплашен и мътен сега ум само едно: непостоянството на българите. Поведението на Каравелова му се виждаше като връх на двуличието; то бе насеяло в душата му едно семе на недоверие, което бързо израсна и затули със своята сянка всичко друго. На всички князът гледаше сега с недоверие; неговата болезнена мнителност не щадеше никого. За Стамболова той бе мислил всякога с известна боязън; и сега пред неговия остър поглед той се чувстваше безпокоен. За телеграмата до руския цар той виждаше, че няма да добие прошка.

В такива размишления го завари английският агент, когато се представи при него на частна аудиенция. На Ласелса той изказа своята скръб, своята плаха безнадеждност, своите възмущения; изля пред него всичко, което събитията бяха натрупали в душата му и които давеха мисълта му. След аудиенцията Ласелс пишеше на своето правителство:[1]

Тази вечер имах дълго свиждане с княз Александра, който е в голямо униние. Негово височество каза, че военното съзаклятие било много по-широко, отколкото се предполагаше. От шест бригадни командири тримата били замесени в заговора и дванайсет от осемнадесет полкови командири. Войската била в пълно разстройство и Негово височество не можел да положи доверието си върху никого от цивилните.

[1] Английската синя книга, Ibid., № 278.

Г-н Каравелов бил сигурно известен за заговора и не е предупредил Негово височество и макар да е вярно, че той успя да предотврати едно сблъскване между останалите верни на княза войски с революционните полкове, той употребил за това мерки, които Негово височество като войник най-строго порицава. Негово височество казва, че неговото връщане е възстановило монархическия принцип и умило честта на българския народ от упрека, че е участвал в едно подло нападение срещу особата на своя владетел. Народът би бил без съмнение с него, но е невъзможно да се управлява с народа, а на водителите не можел да се довери. При тия обстоятелства той е намислил да напусне страната и има намерение да назначи регентство.

Намерението на Негово височество не е да се откаже формално от престола и той не губи надежда да се върне пак в България, но при съществуващите условия той се намирал в невъзможност да управлява страната и е решен поради това да повери изпълнителната власт в ръцете на едно регентство.

Употребих всичките доводи, за които мислех, че са от естество да отклонят Негово височество от решението му, но не можах да постигна повече от туй: да добия уверение, че Негово височество ще чака три дена, преди да се реши на нещо окончателно. Негово височество изказа с най-силни думи признателността си към кралицата и към правителството на Нейно величество за благосклонността, която неизменно са му показвали, и се надява, че те няма да усилват трудността на тъй тягостното му положение, като настояват, щото той да остане в България.

Същата вечер (22 август) князът прие и германския дипломатически агент Салдерна, който му казал: „Ако Русия иска да окупира България, никой няма да мръдне пръста си."[1]

[1] Депеша от София до Standard, 25 август.

Князът казал: „Аз зная, че Бисмарк и Калноки са ме пожертвали. Турция е безсилна. Колкото за Англия, без да бъде поддържана от Германия и Австрия, тя няма да се противопостави на Русия даже ако се касаеше за превземането на Цариград." След Салдерна явил се на аудиенция Богданов, върху техния разговор не се знае нищо.

На другия ден (23 август) по желанието на княза Стамболов свика в залата на Народното събрание голям съвет от политически лица и военачалници, за да се обсъди въпросът за отречението на княза и за образуването на регентство. Тук бяха освен привържениците на княза Каравелов и Цанков. Разискванията са били много оживени и страстни; за нещастие никой от живите съвременници не ги помни добре. Каравелов през цялото време е мълчал. Цанков заявил, че ако князът напусне окончателно България, той със своята партия ще поддържа правителството, но за регентство не се съгласява. „Регентство, обяснявал той, може да има при малолетен княз. Когато престолът е вакантен, стига един министерски съвет." На тая тема се захванал дълъг спор. Между туй част от офицерите почнали да се вълнуват, заявявайки, че ако князът поиска да си отиде, ще го задържат със сила. Начело на това течение бяха двама буйни хора, способни за най-отчаяните инициативи: майор Хр. Попов и капитан Велчев. На друга страна Паница проповядваше, че не трябва никакво регентство, а военна диктатура. Паница влезе даже в Събранието, за да предложи своя план, но Николаев, когото именно тъкмеше за диктатор, го смъмра и му каза да си иде. Накрай военачалниците и държавните мъже на България решиха, че Батенберг може да си отиде, ако Русия обещае, че ще съблюдава независимостта на княжеството и ще му оказва нужното съдействие. Изработиха се дванадесет точки, между които най-важните бяха: Ще ли Русия да уважава Българската конституция? Ще ли действа за пълния успех на Съединението? Ще ли помогне за сключването на заем и за избирането на нов княз?

Стамболов, Радославов и Тончев[1] отидоха да занесат тоя въпросник в руското агентство. В агентството имаше в тоя момент няколцина господари: Богданов бе преместен, но още водеше делата; един млад секретар от руското посолство в Цариград, Ал. Неклюдов, бе пристигнал преди един ден като управляющи, но без да е заел съвсем поста си; найсетне консулът от Видин Карцов бе се прилепил тук без никакъв мандат и бидейки амбициозен, хитър и голям интригант, изглеждаше като началник на двамата. Когато депутацията се представи, най-много говори с нея Карцов, като побърза да ѝ даде най-големи насърчения. Богданов от своя страна каза, че ще донесе на своето правителство за българските желания и ще чака отговор.

Стамболов и Радославов отидоха и в другите агентства да изложат положението. „Те ми съобщиха, пишеше Ласелс[2] до своето правителство, за намерението на княз Александра да напусне България, но добавиха, че страната няма да допусне неговото заминаване без гаранция от великите сили, че Русия няма да окупира България, че независимостта на княжеството ще бъде запазена и че няма да бъде позволена никаква чужда намеса във вътрешните му работи. Те ми съобщиха, че Народното събрание ще бъде свикано на 30 август, когато е именният ден на княз Александра и на руския цар, и че до тая дата не може да става въпрос за заминаването на Негово височество." Ласелс им отговори, че те могат да разчитат на симпатията и моралната поддръжка на Англия. „Казах им, пише той[3], че когато новините за съзаклятието против княз Александра се получиха в Англия, първото впечатление бе, че се касае за едно народно движе-

---

[1] Тончев донесе и една телеграма от Бисмарка до княз Александра, изпратена чрез Цариград и оттам по телеграфа на източните железници. На Тончева тя биде връчена в Сарамбей от началника на станцията.

[2] Английската синя книга, N 283.

[3] Ibid., № 318.

ние против Негово височество и че неблагоприятното впечатление за българската нация трая, додето се узна, че съзаклетниците са били малобройни и че голямото мнозинство на нацията е останало вярно на княза."

На другия ден Стамболов, Радославов и Тончев отидоха в руското агентство. Карцов им каза, че императорският отговор е получен; на тяхното желание да им го съобщи официално той отказа. „Аз ще ви диктувам, вий можете да го напишете", склони той най-сетне. По негова диктовка Тончев написа следното:

1. Россия будет поддерживать временное правительство, лишь бы оно являлось представителем интересов не отдельной политической партии, а руководилось общим благом страны, требующей прежде всего прекращения распри и восстановления спокойствия.

2. Не считая своевременным предлагать кандидатуру на княжество, Россия отлагает это до того времени, когда успокоются страсти и восстановится порядок.

3. Россия готова будет содействовать соединению, но с условием, что бы болгаре отказались от замыслов и попыток достигнуть это насильственными мерами, которыя могут только подвергнуть страну новым тяжким испытаниям.

4. Восстановление прежних тесных сношений Болгарии с Россией будет зависить от искренных усилий временного правительства, которыя заставят забыть прошлое. Всякия теперь условия, с нашей стороны, признаем безцельными. По всем другим вопросам произнесемся, когда минует кризис.

В тоя отговор нямаше всъщност никаква гаранция: всичко в него бе казано в условна форма, за да може на другия ден да бъде опровергнато. Депутацията го прие обаче без никаква мнителност. „Ний не бяхме още разярени срещу русите, разказва Радославов, вярвахме им."

Стамболов, Муткуров и Тончев отидоха да занесат тоя руски отговор на княза. Стамболов му каза: „Сега едно от

Майор Аврам Гуджев

Капитан Атанас Узунов

Стефан Стамболов

двете: или ще останете в България, като разстрелим няколко души от детронаторите, или ще си изпълните вече решението – среден път няма.[1] Но ако напуснете страната, отречението ви от престола трябва да бъде окончателно и безвъзвратно. В тия времена държавата ни без владетел не може да стои."[2] Князът отговори, че след обещанията на Русия той ще си замине вече със спокойна съвест, тъй като вижда, че независимостта на България е обезпечена. Муткуров, който през цялото време бе мълчал, заговори сега за брожението между офицерите. „Те са тъй настроени, каза той, че няма да пуснат Ваше височество." В тая смисъл се водеше наистина голяма агитация. Офицерите се екзалтирваха помежду си. Капитан Велчев се заканваше, че ще изколи всички политически мъже, които съветват княза да напусне престола си. Първата означена жертва трябваше да бъде Каравелов; той отиде даже в къщата му и размаха сабята си със застрашителна фурия, но Каравелов съумя да го отвърне от смъртоносните му вдъхновения. Велчев му прости живота, но не възприе идеите му. Той продължаваше да клейми яростно малодушието на тия, които бяха склонни да пожертват княза. В момента, когато Муткуров говореше на княза за възбуждението у военните, Велчев държеше реч на една група офицери, събрани в антрето, и ги подканяше да направят една манифестация, за да задържат княза насила. Излезе Стамболов да ги съветва на благоразумие, но те нямаха търпение да го слушат, чуваха се само виковете им: „Няма да го пуснем!" Тогава Стамболов им каза: „Влезте сами да видите!" Влязоха двама-трима души. Князът им обясни, че е принуден да си отиде, но им даде малка надежда, че пак ще се върне, щом се отстранят някои мъчнотии.

Тази малка надежда бе у княза в действителност доста

[1] По разказа на Д. Тончев.

[2] Че формалното отречение е било наложено на княза, това твърди и Ласелс в своята депеша от 24 август А н г л и й с к а т а с и н я к н и г а, № 280.

голяма. Тя произхождаше от връзките му с германския двор. От няколко години между него и принцеса Виктория, дъщеря на германския престолонаследник Фридрих, се бе начена̀ла една идилия, която двамата млади бяха обърнали в чистото доверие на сърцето си на годеж. Александър носеше постоянно един пръстен, подарен от Виктория, на който бе написано с микроскопически букви името ѝ. Той го гледаше като талисман и в поривите си го показваше на своите близки. Родителите на принцесата одобряваха нейното влечение; баба ѝ, английската кралица, сродена вече с Батенберговците[1], я насърчаваше най-много: както у всичките стари жени, които някога силно са любили, у нея имаше към всички влюбени безкрайна милост. Бисмарк обаче, който мразеше цялото семейство Батенберг и който преди всичко държеше сметка за разположението на Русия, настръхваше при самата мисъл, че германският императорски дом може да се сроди с един беден принц като Александра, роден от морганическа женитба и който свръх всичко това представляваше и тази особеност, че бе човекът, когото руският цар най-много мразеше.

Александър мислеше, че в безпощадността, с която канцлерът го преследваше, един от най-големите мотиви бе желанието му да го представи пред Европа като авантюрист и да направи по тоя начин неговата женитба с Виктория немислима. Князът знаеше, че Бисмарк ще остане непреклонен, затова реши да си отиде; но той си казваше, че страшният човек няма да бъде вечен нито по години, нито с власт, и това го обнадеждаваше. За никого не бе тайна, че престолонаследникът Фридрих ненавиждаше Бисмарка и че щом тури на главата си германската корона, първата му работа – първото му удоволствие на цар – ще бъде да уволни канцле-

[1] Братът на княз Александра Хенрих Батенберг бе се оженил преди една година за една от дъщерите на английската кралица. От тоя брак е родена днешната кралица на Испания, жената на Алфонса XIII.

ра. Тази щастлива перспектива се виждаше близка на княз Александра, тъй като старият император Вилхелм бе вече с единия крак в гроба. Под закрилата на бъдещия германски император, имайки за тъст най-силния монарх в Европа, Александър се надяваше да се върне пак на престола, но не като малък княз, васален на султана и зависим от Русия, а като цар на велика България: защото неговата голяма мечта бе сега да присъедини и Македония...

Българският престол щеше ли обаче да остане дотогава вакантен? Стамболов настояваше за формално отречение и не криеше, че само бързото избиране на нов княз може да разреши щастливо кризата и да отстрани анархията. Князът можеше да отдели офицерите от Стамболова, но с условие да остане, за което той не искаше даже да мисли. Тогава у него се породи – или му биде внушена отстрани – друга мисъл: да се назначи в София една международна комисия от представители на всичките велики сили, която да упражнява в негово отсъствие върховния надзор над управлението на страната. Той помоли германския и австрийския агент да действат пред своите правителства, за да излезе от тях инициативата за тази комисия; какво са му отговорили те, е неизвестно, но Ласелс силно въстана против тази нещастна идея, която щеше да превърне княжеството в нещо подобно на турска полуавтономия.[1]

Ласелс настояваше пред княза да стои на престола си, уверявайки го, че бурята ще мине безвредно, но неговите усилия се сблъскваха срещу решението на един унил човек, у когото бяха се разбурмили всичките пружини. Александър възразяваше, че нямало на какво да разчита: офицерите, които сега го поддържали, утре можели да се обявят против него; войската била разстроена и не представлявала нищо друго

[1] Сигурно князът е скрил тоя план от българските деятели, тъй като никой от тях не си спомня да е ставало дума за него.

освен една сбирщина. „Ако остана тук, добавяше той, ще трябва да разстрелям маса хора, цяло клане да извърша, но подир това ще бъда убит и аз."[1] Ще бъда убит! Това бе под политическите сметки съкровената мисъл, която го терзаеше. Трябва голямо да е било сътресението от неговия плен, за да може у един толкова юначен човек да се роди един толкова недостоен страх. Бисмарк, на когото нищо почти не избягваше от човешката психология, казвал еднаж за Александра: „Трудно е да се разбере как Батенберговецът (der Battenberger), който биде триумфално възвърнат, си отиде тъй лесно. Лошият спомен от тази нощ, в която той биде низложен и задигнат, трябва да се е криела още във всичките му стави."[2]

Ласелс пак не губеше надежда. Той телеграфира на своето правителство: „Убеден съм, че присъствието на Негово височество би могло по-скоро да предотврати безредията, докато неговото заминаване би било началото за смущения и на гражданска война и които биха дали на Русия предлог за военна окупация на страната." Същия ден лорд Идеслей му отговори:[3]

„Мъчнотиите, на които биха били подвергнати както България, тъй и Европа вследствие на отречението на княз Александра, са от такова сериозно естество, че правителството на Нейно величество ви моли настоятелно да наблягате върху Негово височество да остане в страната и да я води през настоящата криза."

Тази депеша можеше да даде на княза илюзията, че ако остане в България и се опре на руските заплашвания, Англия ще го поддържа до последна крайност. В действителност нито английският кабинет, нито английското обществено мнение бяха решени да поемат риска на един открит конфликт с Русия. На 26 август Times се изказваше по тоя въпрос открито и с удивителна безцеремонност.

[1] Английската синя книга, Ibid., № 284.
[2] Heinrich von Posxhinger, op. cit., стр. 364.
[3] Английската синя книга, Ibid., № 285.

Англичаните, пишеше той, твърде добре знаят безпомощността на теорията на народностите, за да въвлекат своята страна в една борба, имеюща за цел създаването на независими държави от елементи, които нямат никакъв положителен дух на независимост...

Княз Александър не е имал никога ни най-малкия мотив, за да предполага, че Англия ще отиде да се бие, за да го поддържа на неговия трон.

В Министерския съвет мненията бяха разделени. Лорд Солзбъри бе наклонен към една енергична политика. Неговият силен темперамент и амбицията, която бе вложил в изхода на начената с Русия борба, го тласкаха към нервозни инициативи. Министърът на външните работи бе солидарен с него по идеи, но бе мекушав по природа: за него Гладстон казваше, че е човек пълен с отлични качества, но без воля.[1] Съвършено враждебен на всяко увлечение срещу Русия бе Рандолф Чърчил.

Чърчил бе извънредно даровит човек, но безпокоен, твърдоглав и доста чудак – повече чудак във всеки случай, отколкото се полага на неговите сънародници. Неговото призвание бе да се бори винаги със своята партия отвътре. В 1878 г., член на мнозинството, той заявяваше на либералите, че е готов да представи в парламента една резолюция срещу външната политика на Биконсфилда, ако те му обещаят, че ще гласуват за нея. Сега той разрушаваше кабинета, на който принадлежеше. Неговото мнение бе – и той го викаше над стрехите – че Англия се горещи без нужда по българската криза и че тя ще се изложи много, ако се отдели от концерта на силите. С особено раздразнение той осъждаше инструк-

[1] John Morley. „The Life of W. E. Gladstone", t. II, стр. 356.

циите, които се изпращаха на Ласелса. На 23 август той пишеше на лорд Солзбъри:[1]

Току-що прочетох телеграмата на лорд Идеслей до Ласелса, с която го подканва да отклони Александра от идеята му да се откаже от престола и да го съветва да се отнесе до великите сили. Аз мисля, че това е много недобросъвестно спрямо Александра. Идеслей знае много добре, че великите сили няма да си помръднат пръста заради него; знае още, че нашето съдействие не може да бъде освен платоническо. Аз съм ужасен от моралните ни отговорности към княза и към неговия народ, които могат да ни заведат далеч, без да сме си направили сметката... Аз вярвам твърде сериозно, че ние не можем да се увлечем в едно крайно и решително действие в европейския Изток. Това би ни изложило – политически и финансиално – на голяма опасност в Камарата на общините.

Два дена по-късно той пак подновяваше своите оплаквания от политиката на Идеслея.

Последната телеграма на Идеслей до Ласелса, пишеше той на лорд Солзбъри[2], е наистина un peu trop fort. Аз мисля, че трябва да имаме немедлено министерски съвет, преди да бъдат изпратени подобни инструкции. Аз гледам цялата серия (от депеши) наедно: първите две бяха много силни, но признаваха поне европейския концерт, когато последната не ще да знае за него.

Доколко е повлияла намесата на Чърчиля, не е известно. Кралица Виктория от своя страна действаше в полза на

[1] W. S. Churchill. Lord Randolph Churcill. London, 1907, стр. 552.

[2] W. S. Churchill, op. cit., стр. 552. – От всичките тия депеши само една е обнародвана в Синята книга, под № 285.

една решителна защита на княза с всичката своя енергия на сантиментална дама. Задачата на английската дипломация бе извънредно трудна. След като не успя в Берлин и Виена, оставаше ѝ да действа в София, Цариград и Петербург. В София отчаянието на княза ѝ противодействаше, в Цариград – страхът на Абдул Хамида. За нещастие английският посланик при Портата сър Едуард Торнтон, нов на тоя пост и стар по възраст, се оказа съвсем безпомощен.[1] Срещу Нелидова, който сега тероризираше Портата, и германския посланик Фон Радовиц, който усърдно му помагаше, Торнтон игра печална роля. Турция, вместо да вземе, както я съветваше английската дипломация, инициатива за затвърдяването на своя васал, когото една чужда държава бе детронирала, напротив, телеграфира на Гадбан ефенди, че одобрява напълно намеренията на княза да напусне България. Оставаше едно средство на Англия: да има едно обяснение в Петербург, средство ненадеждно, което не можеше освен да извади наяве нейното пълно поражение.

Гирс се върна в Петербург на 24 август. Той мина през Берлин, дето биде посрещнат с големи почести. В една аудиенция при германския император той добави ново, по-тържествено потвърждение на обещанията на Бисмарка. Английският посланик в Петербург поиска да го види, щом се научи за връщането му. Срещата между двамата дипломати е била пълна с драматизъм (26 август). Сър Р. Морие я описваше надълго в своя рапорт до лорд Идеслей.[2]

Г-н Де Гирс, пишеше той, се завърна от Франценсбад в неделя вечер. Отидох при Негово превъзходителство вчера, но той бил с императора в Петерхов. Той ми върна визитата днес подир обед и току-що имах с него дълъг разговор.

[1] George Washburn, Fifty Years in Constantinople, 1909, Boston and New-Jork, стр. 186.

[2] Английската синя книга, № 295.

Най-напред попитах Негово превъзходителство какви са последните новини от София.

Той каза, че князът изглеждал му решен да си отиде, му решен да остане: мисли, че последните новини били в смисъл, че ще остане. Аз казах, че се надявам искрено, че това е тъй, тъй като правителството на Нейно величество храни най-силно съчувствие към Негово височество и сериозно желае неговото окончателно възстановление на престола.

Негово превъзходителство забеляза, че знае добре това, но ние сме били едничката велика сила, която поддържала това становище. Той се боял обаче, че ние не сме били пресметнали добре опасностите и нещастията, които ще сполетят всички заинтересувани и особено самия княз, ако ние сме успеяли в нашето начинание и сме били възстановили Негово височество на престола му. Впрочем това било наша работа, а не негова. Русия нямала никакво намерение да се намесва. Тъй казал императорът и той щял да си държи думата. Тя (Русия) е прекъснала еднаж завинаги всяко сношение с княза и се освободи от един нетърпим кошмар, който тежеше еднакво на всичките руси, от царя до мужика, а сега иска да остави България на българите, да правят те, каквото желаят.

Казах, че руското правителство е заявило, че въдворението на ред и избавлението на България от анархия били онова, което то желаело. Очевидно единственото средство, за да се постигне тая цел, би било задружното действие на императора и на княза. Негово височество отправи позив към Негово величество, за да му помогне, и получи къс отказ. Тая цел как ще се постигне сега с отречението от престола? Не може ли да се мисли, че с предаността на войската към неговата кауза и с възторжената привързаност поне на една голяма част от населението той има много повече средства на разположението си, за да възстанови ред и предотврати анархията, нежели който и да било друг кандидат? Било би абсурдно да се твърди, че нашите интереси и руските не са в много отношения противоположни в българските работи; но колкото се касае до поддържането реда и предотвратяването на анархията, ние сме в пълно съгласие и следователно, като оказва всичкото си съдействие за възстановлението на Негово височество на престола, английското правителство, ако успее, ще е извършило едно дело, което Русия има еднакво присърце. Никой разумен човек, казах аз, няма да отрече, че едно помирение между императора и княза ще въдвори веднага най-съвършения ред в една страна, разбунена от съперничествата на партизаните на тогова и оногова. Ако прочее Русия се въздържа, както се е задължила, от всяка намеса в нашите усилия да възстановим Негово височество на престола и ние успеем в своето дело, няма ли никаква надежда, че пред такъв един fait accompli императорът ще се повърне от първото си решение и ще се помири с един роднина, който се показа тъй способен да изпълни възложената нему задача?

Негово превъзходителство отговори с необикновена горещина, че това няма да бъде никога. Той каза, че аз не бих могъл да си представя никаква идея за силата на тая омраза, която – от най-високото до най-последното – въодушевява всички съсловия на руския народ против княза, омраза, която последните събития открили, която той сам не знаел в същинската ѝ мярка преди три дена, преди да мине руската граница и да влезе в съприкосновение с тия чувства.

Изразих своето удивление от тия думи, като казах, че аз всякога бях мислил, че свадата е била лична между императора и неговия братовчед (княза) и че руският народ взема участие в нея само от привързаност към своя цар.

Той отговори, че това било голямо заблуждение. „Тоя нещастен младеж, каза г-н Де Гирс, аз не мога да не го състрадавам искрено и да не гледам на него по-скоро като жертва на събитията, нежели на собствените му грешки, макар те да са били многобройни – се pauvre jeune homme е станал в очите на руския народ въплъщението и олицетворението на

всичко, което най-дълбоко може да възбуди народното въображение. Той представлява на първо място неизказаната неблагодарност на българите към техните освободители и напомнюва загубите в кръв и пари, прахосани в една война, която не донесе нищо друго освен разочарования. На второ място, той напомнюва (на русите) за всичките унижения, претърпени в Цариградската конференция и подир нея. Найсетне той представлява надеждите и желанията на враговете на Русия. Никога поради това не би могло да има мир между него и руския народ.

Аз казах, че ако това е тъй, перспективата е наистина мрачна. Становището, от което английската нация гледа на тоя въпрос, е обаче съвсем друго. Тя вижда в Негово височество един княз, който е употребил най-добрите свои способности, за да създаде една свободна и уредена държава в земята, която му бе дадена, и тя (английската нация) му желаела всякога успех в трудното му предначинание. Ако въпреки ужасната свада на Русия и враждебността ѝ към него той успее още веднъж да вземе юздите на управлението с твърда ръка и застане като конституционен глава на една правова държава, аз мисля, че английският народ би бил дълбоко развълнуван и мъчно би гледал с хладнокръвие на един опит, направен отвън, за да се наруши това положение на нещата.

Негово превъзходителство повтори, което е казвал и порано в много случаи, че Русия няма ни най-малкото намерение да се намиса.

В последния момент значи Англия бе отишла до прямо заплашване, но то не можеше да засегне Русия на почвата, която тя бе избрала – невмешателството.* Впрочем то бе сега без предмет, тъй като княз Александър бе вече напуснал София.

На 25 август стана вече очевидно, че решението на княза е безвъзвратно. Тоя ден той отиде да се прости с войската си на лагера. Когато слезе от коня, офицерите го заобиколиха. Те бяха сега усмирени, но дълбоко опечалени. Той им разказа историята на своето царуване и защо го мразят русите:

„Аз дойдох до разрив с Русия по силата на нещата, защото водех самостоятелна национална политика.

Казват някои, че причината за тази свада се криела в моята личност. По-късно ще се види дали личността на княза е пречела за добри отношения с Русия, или самата мисия на този княз. Това ще се види, ако Русия преследва цели, пакостни за българите. Аз тръгвам с надежда, че независимостта поне няма да пострада."

За Александра III той каза:

„Царят е упорит в идеите си, но честен: той ще удържи думата си."

Последните му думи бяха:

„Препоръчвам ви на вас, които до последния момент ми дадохте доказателства за верността ви, да бъдете всякога сговорни и да подкрепяте бъдещето правителство. Зная, че заминаването ми ви отчайва, но не се опитвайте да ме задържите: всичко би било напразно."

Хр. Попов и Велчев се провикнаха:

„Княже, без вас няма България. Вий пак ще се върнете."

Той не отговори нищо. После прегърна един подир друг офицерите. Те го дигнаха на ръце и плачейки, го занесоха до коня му.

На връщане князът шибна коня си малко напред и се поотдалечи заедно с Рачо Петрова. Князът бе много отчаян тоя ден. На Рачо Петрова той говори за своето положение, че е беден, че срещу имотите си в България има големи дългове и че за да се прехранва, му оставя само сабята му. „Русите, напомни той, ми предлагаха четири милиона и половина рубли, за да стана тук техен вицегубернатор. Това аз не можех да приема. Ето сега последствията." Той заприказва

за войната: „При една нова война, където и да съм, аз пак ще дойда да се бия за България."[1]

На княза оставаше, преди да си замине, още една грижа: да състави регентство и министерство. Решено бе регентството да се състои от три лица. Върху първото лице всички бяха съгласни; то не можеше да бъде освен Стамболов. Офицерите искаха да има непременно и един военен: това се възприе. Появи се спор: тоя военен Николаев ли да бъде или Муткуров. Изборът остана върху Муткурова, тъй като Николаев бе предвиден за министър на войната. Оставаше да се попълни регентството с още едно гражданско лице. Стамболов посочваше на Каравелова. Пред другите той казваше, че Каравелов е известен в Европа и ще даде повече тежест на регентството; истинският му мотив бе обаче да държи Каравелова със себе си, за да не стане едно ново разцепление на либералната партия. Князът отначало се противи; той не бе видял Каравелова след връщането си и не искаше да го вижда. Офицерите от Пловдив, които бяха убедени, че Каравелов е участвал в заговора и които идеха в София с намерение да го разстрелят, не можеха да се помирят с мисълта, че той ще бъде поставен отново начело на княжеството. Стамболов[2] обаче можа да го наложи.

Министерството се образува с по-малко мъчнотии. В него трябваше да влязат представители от всичките партии освен от цанковистите, които бяха явно компрометирани в преврата. Кабинетът имаше следния състав: д-р В. Радославов – министър-председател и на вътрешните работи; Начович – на външните работи; д-р Стоилов – на правосъдието; Ив. Ев. Гешов – на финансите; Т. Иванчев – на народното просвещение; Николаев – на войната. Начович беше в Букурещ. Радославов му изпрати следната телеграма:

[1] По разказа на Рачо Петров.
[2] По разказа на д-р В. Радославов.

Вашето присъствие тук много необходимо. Утре тръгва секретарят на Министерството на външните дела и изповеданията г. Чернев за Букурещ. Вярно е, че Негово височество ще се оттегли от престола. Това според него изисквала независимостта на България. Искали сме гаранции от Русия и от другите велики държави. Въобще положението сега по-комплицирано от всеки други път. Утре имаме пак съвет. Г. Стамболов и министерството държат все същото поведение: държавата да се запази неповредена. Днес свикахме Народното събрание за 30-и того. Но Негово височество настоява да се оттегли преди събиране на представителството. Моля, незабавно тръгнете.

Начович пак настоя, щото князът да не напуска престола си.

След безбройните жертви, телеграфира той, които е вече принесъл върху олтаря на злочеста България, молете Негово височество да принесе и тая последна, като се съобрази с желанието на Великото народно събрание, което по мое мнение е необходимо да се свика, ако Господарят постоянства на абдикацията си. Съзнавам, че е трудно да стават избори в днешните обстоятелства; но съм убеден, че те ще станат много по-полезни, когато князът е в България, отколкото ако Негово височество е окончателно абдикирал и се е отдалечил от отечеството ни. Войската ще покаже всичката си преданост към България и ще опази реда и тишината през времето на изборите, ако Негово височество бъде още на престола си, и така България ще се опази от анархия и следователно от окупация. Молете Негово височество да не отказва тая жертва на народа, който не е престанал да го обожава, както последно се показа, и който не е никак виновен за лошото положение, в което България се намира. Народи, поставени с по-голяма опитност, с повече оздравено положение, както са Сърбия и Румъния, треперят на тоя час срещу руските интриги и дързости.

Позитивно знаем, че абдикирането на Негово височество не само че не създравява нашата независимост, но я компрометирва. Нашата независимост ще се осигури, ако Господарят остане на престола си и следва да държи ред и тишина в България. Участта на отечеството ни е в ръцете на Негово височество, с неговото излизане от България ще започне нашето вечно робство. Вече общественото мнение в Европа е изменено в наша полза, знам, че Австрия се е възтревожила от решението за абдикацията. Във всякой случай Негово височество дължи към себе си да остане в България до свикването на Великото събрание, на което да даде подробен отчет за своето управление на България и да изкаже в тържествената тая минута на народа някои истини върху доброто на отечеството, истини, които вечно да останат напечатани в паметта на населението и да му служат за урок. Аз ще тръгна с парахода в сряда за София. Моля за пощенски кола в Лом.

На другия ден, 26 август, князът трябваше вече да замине. Сутринта, на часа единадесет, той прие дипломатическото тяло. Речта, която той държал, била според рапорта на Ласелса[1] поетична и пълна с достойнство. Той казал, че напуска държавата си и оставя властта в ръцете на едно регентство. С една нота – подписана от него в отсъствие на министъра на външните работи[2] – той бе съобщил вече това си решение на агентите. „Аз се завърнах в България, каза той, за да се види, че мога да я напусна посред бял ден, вместо да бъда влачен като злодей по улиците в мълчанието на една тъмна нощ, да я напусна като приятел, а не като враг. Моята постъпка е доказателство за искреното ми желание, щото тази страна да бъде щастлива; нека то покаже моето лично безкористие. През седемте години, през които управлявах тази страна, аз бях всецяло предан на българските интереси и ако аз не успях, неуспехът ми се дължеше може би отчасти на моята младост и на неопитността ми, отчасти на незнанието на тия, които повиках да ми помагат в управлението. Аз искрено се надявам, че моят наследник ще бъде по-щастлив. Но и той ще срещне големи мъчнотии и няма да бъде, без съмнение, по-предан на интересите на страната, нежели аз.

Това, което ме сломи, продължи той след една пауза и с отслабнал от вълнение глас, това, което ме сломи, то бе Цариградският протокол.[1] Той даде на моите неприятели и на опозицията оръжие да ме обвинят, че съм станал турски чиновник. Направих всичко, за да предотвратя тази мярка, но не сполучих: не можех да се боря сам срещу цяла Европа. Като напускам България, аз отнасям със себе някои приятни и много неприятни спомени; между първите са сърдечните отношения, които имах с дипломатическото тяло, среди което прекарах най-щастливите си дни в София."

На аудиенцията присъстваше и Неклюдов. Той бе дошел, сякаш да констатира политическата смърт на осъдения. Князът на прощаване помоли румънския и австрийския агент да съобщят на правителствата си къде ще мине той, за да се избягнат всякакви манифестации по пътя.

Подир обед биде залепена по улиците следната прокламация:

---

[1] Английската синя книга, № 298.

[2] Нотата гласеше: „Изборът ми на българския престол, бидейки санкциониран от великите сили и понеже по причини от външната политика се считам принуден да напусна страната, чрез настоящето ви изпращам копие от прокламацията, с която предавам властта в ръцете на едно национално регентство."

---

[1] Протоколът, подписан в Топхането, според който българският княз ставаше генерал-губернатор на Румелия.

Ний, Александър I
по Божия милост и волята народна княз на България

След като се убедихме в печалната истина, че нашето излизание из България ще улесни възстановлението на добри отношения между България и нейната освободителка Русия, и като получихме уверение от правителството на Н. и. величество руския цар, че независимостта, свободата и правата на държавата ни ще останат непокътнати и че никой няма да се бърка във вътрешните ѝ работи, обявяваме на нашия любезен народ, че се отказваме от българския престол, като желаеме да покажеме пред всички доколко са нам скъпи и мили интересите на вашето отечество и как за неговото благо и независимост ний сме готови да жертваме всичко, даже и това, което е нам по-скъпо от живота ни.

Като изразяваме нашата искрена и сърдечна благодарност за чувствата на любов и преданост, които целият наш народ е хранил и храни към нас в радостните и печални дни, които преживя българската държава и престол от нашето стъпвание в българската земя, ний излизаме из границите на княжеството, като възнасяме и ще възнасяме до края на дните си топли молитви към всемогущаго Бога, за да закриля, пази и помага на България да стане тя велика, силна, щастлива, целокупна и независима.

Като назначаваме за регенти Стефан Стамболова, Петко Каравелова и подполковник Сава Муткурова, призоваваме всичките български граждани да се подчиняват и изпълняват заповедите и разпорежданията на поставеното от нас регентство и министерство, да пазят мира и тишината, за да не се усложни и без това трудното положение на отечеството ни. Нека Бог пази България!

Тръгването стана на часа четири подир обед. В Червения салон князът се прости с офицерите. Още веднъж той им каза, че ще дойде да се бие заедно с тях за Македония.[1] Във вестибюла той се разплака, прекрачи като в сън прага; като излезе на двора, обърна се към двореца си и дълго го гледа, мълчалив, със сълзи по лицето. „Никога в живота си – ни разказа един руски дипломат, който присъствал на тази сцена, – никога не съм видял такова покъртително зрелище: ний всички плачехме."[2] В тоя момент задрънка един звънец и караулът излезе да се построи, за да отдаде последня чест. Князът след това поиска да се сбогува и с гражданските лица, но те му заявиха, че искат да го съпроводят. Той се качи на файтона; от лявата му страна седна Стамболов. Кочияшът удари с камшика конете, но те не искаха да потеглят; при втор един удар те се изправиха на задните си крака с разпенени уста. Най-сетне с едно нервно движение на главата те тръгнаха. Знамето се спусна тогава над овдовелия дворец.

Когато файтонът се показа на западните врата на двореца, барабаните забиха и музиките пак засвириха, както при посрещането му; но всичкият тоя шум бе печален и глух като на погребение. По улиците войската бе наредена без оръжие. Зад войниците неброймо множество стягаше, блъскаше се, издигаше се на пръсти, за да види първия княз на България, който се изселваше, подобно на вождите на древна Атина, но не осъден от народа си, а повален от една съдба. Князът стоеше прав във файтона и поздравляваше, смъртно бледен. За да плаче, не бяха му останали вече сълзи, но очите му се носеха над народа, изгорели от неизказана скръб. Когато файтонът щеше да излезе вече вън от града, някаква конвулсия обладa многолюдието, чу се хленч, като когато спускат мъртвец в гроба: плачущи хора се провряха между войниците и се спуснаха да целуват ръката на княза и дре-

[1] По разказа на Рачо Петров.
[2] Съжалявам, че не мога да кажа името на този дипломат, понеже е още на служба.

хата му. Той кротко ги отстраняваше, притеснен от тази екзалтация.

На единадесетия километър князът се спря, за да вземе сбогом от тия, които трябваше да се върнат в София. Тук сцената бе още по-раздирателна. П. Р. Славейков прегърби княза със своите треперещи, изнемощели ръце и го целуваше като син. „Княже, казваше той, плачейки, княже, ти ще се върнеш, но аз няма да бъда жив да те видя." Когато князът се качи пак на файтона и каза „сбогом", всички му отговориха „Не, княже: довиждане!"[1]

С княза заминаха в десет файтона регентите, министрите и някои политически лица. Те трябваше да го съпроводят до Лом. По пътя Стамболов даде на княза показанията на Бендерева и Груева, които току-що бяха се получили вечерта. Двамата водители на заговора бяха разказали цялата негова история: агитацията между офицерството, преговорите с Никифорова, колебанията на Каравелова. Князът четеше ръкописа на дознанието във файтона и при всеки лист се вдигаше по-високо завесата на тая окаяна драма, която му коства престола.

Към показанията си Бендерев и Груев бяха приложили и едно частно писмо[2] до Стамболова. Бендерев бе се старал очевидно да покаже известна твърдост; но Груевото писмо бе вопиюще с уплах. Най-много бе уплашило слабата душа на Груева арестуването на Панова. Той се провикваше:

„Создателю, когато О. Панов, който е бил ръководим в действията си изключително от един достоен и благороден порив – да се избегне едно безсмислено и пълно с опасни сетнини сблъскване, – като за подигравка е днес арестуван, тогава що остана за нас, които сме потънали до гушата в гроба грешници, пита се?!...

[1] Мемоарите на генерал Велчев. – Между ония, които се завърнаха в София, бяха Муткуров и Ив. Ев. Гешов.

[2] Писмото носи дата 24 август. – Оригиналът е у нас.

Неужели, г-н Стамболов, ще допуснете такава една, съгласете се, при днешните обстоятелства, за нас пълна с най-тревожни очаквания и вълнения разправия?!"

Той молеше Стамболова да им извести каква участ ги очаква.

„Ще ни колят ли, ще ни бесят ли – нека ни известят, защото никаква битка не може да се сравни с едно томително очакване, в каквото сме ний в този час.

Ако е възможно, да не ни карат в София... Стига ни Рахово и Търново."

Преди да напусне България, князът можа да види окаяния дух на своите врагове в това плахо писмо, в което страхът се изказваше без свян. Но тази радост мина бегло в неговото незлобиво сърце.

Князът караше, както всякога, извънредно бърже. Другите файтони останаха далеч зад него. Паница бе седнал нарочно във файтона на Каравелова, за да го терзае; той не можеше да забрави, че в 1885 г. Каравелов бе искал да го арестува по аферата с купоните. По пътя той направи всичко, за да го извади из търпение; но Каравелов понасяше тия предизвикателства със стоицизъм. В Бучино-Дервент файтоните се спряха на почивка.

Извадихме провизиите си, за да похапнем, разказва В. Радославов; развеселихме се малко. Каравелов стоеше настрана като чумав: никой не го покани. Паница се наклони към мене и ми каза: „Като минаваме сега покрай някоя пропаст, ще хвърля Каравелова надоле." Това бе, разбира се, една обикновена фанфаронада на Паница, но Каравелов я дочу и се уплаши. На тръгване той се качи в друг файтон. Но дори до Лом Паница не го остави на мира."

Освен в Бучино направиха се малки почивки в Петрохан, Клисура и Кутловица. Селяните се събираха на купчини, гледаха княза отдалеко и с плах поглед, смътно чувствайки, че се върши тук нещо страшно. Твърде скоро князът стигна в Лом. Градът го чакаше, накичен като за празник; главната

улица и пристанището бяха натъпкани с народ. Тук бяха пристигнали бригадните командири от Русе и Видин Филов и Любомски. На Дунава стоеха под пара австрийският параход „Сава" и яхтата „Александър I". Князът със свитата си и официалните лица се качи в „Сава"; изпровождачите – в яхтата. Потеглюването му стана при големи манифестации; многолюдието викаше: „Искаме да остане князът, да не напуща България!" Стана нужда да им се каже, че това е временно, че той пак ще се завърне. Като разбраха, че „това е политика", патриотите се утешиха малко; с по-голям огън те почнаха сега да викат ура и не млъкнаха, додето параходите не се изгубиха на хоризонта.

Към средата на пътя между Лом и Видин се зададоха два парахода, над които се развяваха безброй знамена. Когато се приближиха, чуха се музики, викове; от всички страни наскачаха хора по кувертата и махаха с кърпи: това бяха граждани от Видин и околията, излезли да посрещнат княза. Четиритях парахода продължиха заедно пътя си към Видин. Щом се показа старата видинска крепост със своята „Баба Вида", големи кълба дим почнаха да обвиват върховете ѝ; а след миг достигна и ехото от гърмежа на крепостните оръдия. Стените и насипите на крепостта, както и самите здания на града бяха окичени с народни флагове. По дългия площад на пристанището бяха наредени войските от Видинския гарнизон, а зад тях се трупаше много народ. С приближаването на параходите гърмежът на топовете се усилваше и почна да се примиса с гръмогласното ура на народа и войската. Всичко имаше вид на тържество за победа, а бе всъщност демонстрация срещу извършената несправедливост към българския народ и неговия княз. Възбуждението във Видин бе голямо. Народът грабна княза и викаше: „Няма да ви пуснем!" Войната бе оставила тук трептящ спомен, който се сливаше с любовта към княза и я екзалтираше. Блъскан като между вълни, князът влезе в окръжното управление, една голяма и висока сграда, пред която множеството застана, викайки своята скръб. Той излезе на балкона и каза,

че се жертва за доброто на България и че ще мисли за нея, догде е жив. Народът викаше: „Останете! Какво ще правим без вас?" Възбуждението бе паднало и една неизказана тъга бе обхванала сега, тъга болезнена и безпомощна на деца, които ще осиротеят. Хората, които не бяха мигнали пред сръбските гранати, сега плачеха с глас. Князът се върна обратно на пристанището, качи се на парахода; един голям хленч залюля множеството, а князът, който напускаше завинаги българската земя, скри си очите с ръката и затрепера като лист. А крепостните оръдия зареваха, „като че искаха да разрушат парахода, който отнасяше сърцето на България".

В „Сава" и яхтата се качиха пак свитата, официалните лица и много граждани. По пътя офицерите пак увещаваха княза да се върне; казваха му, че ще го заведат триумфално в София, че ще умрат за него. Но той им отговаряше, че това е невъзможно, утешавайки ги с надеждата, че пак ще се върне. Нощта бе паднала тъмна, без звезди. Князът, седнал между регентите и министрите, пушеше. Брат му се разхождаше по кувертата. На всички душата бе тъжна и изнурена. Към часа един и половина след полунощ се показа светлината на фенерите в Турну Северин. „Дойде часът на последната раздяла; всички се раздвижиха. Князът премина в яхтата, за да снеме българската униформа. Когато излезе в цивилно облекло, всички се стреснаха, като че ли тепърва съзнаваха, че всичко това е сериозно. На кувертата се събраха около княза всички присъстващи. Стамболов му каза прощалните думи от името на България: „Българският народ със стиснато сърце и мрачен поглед гледа на бъдещето, но той не се отчайва. Душата му е с вас, княже. Името ви ще остане свято между нас. Запазете и вий добър спомен за нашата земя." Князът благодари и повтори своите по-прежни изявления: „Където и да съм, каквото и да определи за мене провидението, винаги и навсякъде моите мисли ще бъдат за България." После завърши: „Бог да пази нашето отечество!"

Князът пожела да се прости тук с придружаващите го,

но те поискаха да го изпроводят до трена. На брега бяха натрупани много румъни и чужденци, които акламираха княза. Всички официални власти бяха излезли на посрещането. От пристанището до станцията войската бе наредена в шпалир.

Когато князът излезе на гарата, тренът още не бе пристигнал от Букурещ. Минаха няколко минути на чакане, които напрягаха болезнено нервите на княза. Най-сетне тренът изпищя, зададе се, спря се запъхтял. Князът се качи във вагона заедно с брата си и с адютанта Увалиев, който не искаше да се дели от него. Когато тренът се залюля и тръгна, князът излезе на прозореца и неспособен да продума, направи знак за сбогом: всички българи на перона плачеха. Повторно изпищя тренът, но продължително тоя път, сякаш с нечовешки вик, и скоро се изгуби в тъмната нощ – тъмна както бъдещето, което се откриваше сега за България.

КНИГА ВТОРА

Разривът с Русия

I

ПЪРВИТЕ СТЪПКИ НА РЕГЕНТСТВОТО

Окръжно на Портата до Силите по българския въпрос. – Настроението в европейските столици. – Гласове в Русия за окупация. – Епилогът на преврата в Кюстендил. – Писмо на Груева до Попова. – Вътрешното положение на България. – Извънредната сесия на Събранието. – Бедността на Батенберга. – Телеграма до него от депутатите. – Телеграма и до руския цар. – Крал Милан и Регентството. – Интерпелации в Будапеща в защита на България. – Лорд Чърчил предлага на Русия споразумение. – Едно интервю на Стамбалова.

Голямата историческа криза, която се откри със свалянето на княз Александра и която не можа да се отстрани с неговото възвръщане, остави на първо време българския народ под тежестта на едно двойно впечатление: че неговата независимост е крайно застрашена и че само със собствените си сили той не ще може да я запази. Хората, които се наеха да водят България през тия тъмни и бурни времена, трябваше едновременно да екзалтират с каквито и да е средства националната самонадеяност и да намерят по какъвто и да е начин една чужда опора.

Най-напред, следвайки традицията, те паднаха на молба пред Русия; но отговорът бе неопределен и като гаранция недостатъчен. Тогава те се обърнаха към Турция. На 25 август в Портата се получи една телеграма от София, с която току-що съставеното министерство заявяваше на великия везир, че няма да остави княз Александър да си иде, ако

не получи гаранция от сюзеренния двор, че докато се избере нов княз, Турция няма да допусне нито окупация, нито каквато и да е чужда намеса. Тая постъпка предизвика в Цариград голямо задоволство. Обидена от телеграмата на княза до императора, в която му заявяваше, че от Русия е получил короната си, Портата намираше сега удовлетворение в позива на българите към нейните права. Кямил паша отговори чрез Гадбан ефенди, че ще влезе веднага в преговори с великите сили, за да го упълномощят да даде на княжеството исканата гаранция; но още отсега той изпращаше своето уверение, че ако редът се запази в България, няма да има никаква опасност отникъде.[1] На другия ден, 26 август, Портата отправи до държавите, подписавши Берлинския договор, следнята нота:

Императорският комисар в София ни известява, че княз Александър решил да сложи властта си и да напусне княжеството и че от своя страна председателите на Народното събрание и на Министерския съвет, като натоварили нашия комисар да ни съобщи официално това решение на княза, забележили, че българското правителство, войската и населението не би се съгласили да оставят Негово височество да замине, преди да са получили и от сюзеренния двор, и от великите сили гаранция, че няма да има в България ни окупация, ни чужда намеса и че условията за съществание, обезпечени на княжеството от великите сили, ще бъдат съблюдавани.

Ний натоварихме нашия комисар да заяви в отговор на княжеското правителство, че докато княжеството не се отдели от пътя на законността, спокойствието и мъдростта, очаквайки назначението на един наследник на княза, както и от длъжностите, които му се падат по отношение на сюзеренния двор, никаква намеса отникъде не може да се произведе, че следователно като взехме предвид споменатата постъпка, ний влязохме в сношение с великите сили, за да бъдем в положение да удовлетворим желанието, изказано от двамата председатели.

[1] Архива на Министерството на външните работи.

Постъпката на българските министри толкова повече заслужава да бъде взета под внимание от императорското правителство, че е необходимо да се тури незабавно край на ненормалното положение, което тежи върху Българското княжество и Румелия, и занимава с пълно основание силите, особено в момента когато князът се оттегля от своя пост, и да се осигури в тях съблюдението на международните задължения. Мислим, че е справедливо и спешно да бъдем в положение да обезпечим на правителството на княжеството от наше име и от името на великите сили, че никаква чужда намеса няма да има в България и че условията, които ѝ са гарантирали договорите, няма да бъдат изложени на никакво посегателство.[1]

На тази нота силите не дадоха писмен отговор. На турските посланици са заяви устно, че положението, създадено от Берлинския договор, ще бъде опазено.

С най-голяма енергия застъпи това гледище Англия. Още на 26 август по повод една интерпелация на сър Howard Vincent в Камарата на общините върху слуховете, че се готвела някаква подялба на Балканския полуостров и че русите щели да окупират България, държавният подсекретар в Министерството на външните работи Фергюсон заяви, че „отделното действие на една велика сила в България е една хипотеза, която Англия няма да допусне“. На турския посланик Рустем паша, който на другия ден се представи с нотата на своето правителство, лорд Идеслей каза, че ще му отговори, след като се съветва с колегите си от Министерския съвет; но върху смисълта на тоя отговор не можеше да

[1] A. Daniel, l'annee politique, 1886, стр. 238-239.

има никакво съмнение. От всички велики сили Англия бе най-много заинтересувана да осуети всеки план за окупация на България, само че тя считаше неудобно да се изпречи сама срещу руската политика, а се стараеше да изтъкне на първия ред една европейска коалиция, както във войните срещу Наполеона, както в Кримската война, както, в известна мярка, на Берлинския конгрес. Затова на запитването на посланика дали Англия ще излезе с окръжно до силите по българската криза, лорд Идеслей отговори отрицателно.[1]

В пълно единомислие с английския кабинет беше по събитията в България и италианският министър на външните работи граф Ди Робилант. Той се водеше не толкова по политически съображения може би, колкото от съчувствие към трагичната участ на един малък народ, към когото се бяха простреели огромните нокти на една страшна империя. Съзаклетник с Мацини, доброволец с Гарибалди, останал въпреки своята политическа кариера „Carbonaro" по душа, Ди Робилант бе отзивчив към борбите на всичките народности за тяхното обединение. Той посрещна с явна симпатия румелийската революция и употреби всичкото си влияние да се затвърди Съединението. Княз Александра обичаше с всичката нежност, която старите борци имат към героизма на младежта. На 24 август той казваше на английския посланик в Рим: „Невъзможно е да не почувстваме искрено възхищение към тоя мил и млад княз, който е „preuh chevalier"[2] в истинската смисъл на думата." Неговото мнение бе, че князът трябва да остане на престола си, и италианският дипломатически агент в София граф Де Сонац получи заповед да се отнася след завръщането му, като да не е имало никакъв преврат.[3]

Благосклонността на Италия не можеше обаче да измени европейското положение, което принуди Батенберга да преклони глава пред руския ултиматум. След отречението му Ди Робилант пренесе върху България чувствата, които хранеше към нейния княз. На турския посланик в Рим Фотиадес паша, който му съобщи нотата на великия везир, той отговори сега, че положението в княжеството трябва да се уреди съобразно с Берлинския договор, който гарантираше на българите правото да избират сами своя княз.

Във Виена турският посланик не успя да види лично министъра на външните работи, тъй като той бе заминал в Галиция, за да присъства на големите есенни маневри. Но преди да тръгне, Калноки бе упълномощил главния секретар на министерството граф Сечени да даде на турската нота следния устен отговор: „Австрийското правителство ще влезе в сношение с другите сили, но отсега то заявява, че сега, както всякога, то се поставя на почвата на съществуващите договори; че от негова страна няма да има никакво вмешателство и че то се надее и е убедено, какво че няма такова опасение от никоя друга сила. Всяко вмешателство би било противно на неговите възгледи."

У австрийското правителство почнало бе вече да се прозира известно стремление да се откъсне от принудителната солидарност, в която Бисмарк се бе опитал да го свърже с Русия. И понеже същия ден (26 август) Neue Freie Presse бе обнародвал една сензационна телеграма от Петербург за някакво тайно съглашение, според което Русия щяла да установи протектората си над България, в замяна на което Австрия щяла да добие отстъпки в Босна и Херцеговина, граф Сечени заяви на английския посланик, че тая новина е фантазьорска и тя ще бъде официално опровергната.

Между туй Бисмарк насърчаваше силно руската политика, надявайки се, че тя ще се увлече много в Изток и ще остави свободно за Германия полето на голямата европейска политика. На престолонаследника Фридрих канцлерът казвал: „Ще бъде едно щастие, ако Русия добие Цариград и Бал-

---

[1] *Английската синя книга*, № 302.
[2] Безстрашен рицар.
[3] *Английската синя книга*, № 313.

канския полуостров, защото тогава тя ще се ослаби."[1] Когато турският посланик в Берлин се представи с нотата на своето правителство, граф Херберт, който обичаше да подражава външните приеми на своя гениален баща, го посрещна доволно сурово. Той му забеляза преди всичко, че на първата част на нотата, в която бе споменато заплашването на българите да задържат насила своя княз, няма какво да се отговаря, тъй като Батенберг бил вече напуснал София. „Султанът, каза той, трябва да се задоволи с изричните и удовлетворителни уверения на руското правителство, че то няма намерение да се намесва в България. А за Германия, очевидно е, че и тя подобно намерение няма." Колкото се отнасяше въобще до поведението на другите велики сили, граф Херберт заяви, че не може да се произнесе, преди да е поискал тяхното мнение. На английския посланик, който го посети в същия ден, той каза, че канцлерът по никой начин няма да се присъедини към едно общо изявление на Европа върху неприкосновеността на съществуващето положение в България, тъй като считал, че гаранцията, произходяща от Берлинския договор, трябвало да бъде достатъчна за Турция, както и за българското правителство.[2] В една поверителна беседа, която последва официалния разговор, граф Херберт съобщи сетне на посланика, че задължението, поето от Гирса във Франценсбад да не се намесва във вътрешните работи на България, било безусловно и че то щяло да важи за всичките възможни случаи: уверение, в което английската дипломация се съмнява и което и до днес остава загадъчно.

Трябва да се отбележи, че на първо време Русия се държеше съобразно с това действително или мнимо задължение пред Бисмарка. На турската нота Влангали отговори, че императорското правителство няма никакво желание да се меси в управлението на България, нито да посяга на нейната самостоятелност.[1] Ден по ден обаче се набираха признаци, които говореха за някакви скрити мотиви на руската политика и будеха безпокойствия за бъдещето. Преди всичко от Петербург се опроверга твърдението на Батенберга, че той заминал, след като е получил уверения от Русия, че ще зачита независимостта на княжеството. „По причини, лесно понятни, пишеше официозният Journal de Saint Pétersbourg,[2] руското правителство не можеше да вземе никакъв род задължения към княз Батенберга." Тук имаше очевидно игра на думи: задълженията не бяха поети лично пред княза, но те съществаха, а руската дипломация ги отричаше гузно. Начинът, по който се разреши княжеската криза, остави Русия недоволна, това бе очевидно. Управляющият руското посолство в Берлин казваше на граф Херберт Бисмарк своето удивление и разочарованието си, задето в Регентството, както и в Министерския съвет не фигурирало името нито на един русофил. В същата смисъл, но с по-голяма нервозност и със свойствената му саркастическа маниера се изразяваше и Карцов в София. „Каква полза, казваше той няколко дни след заминаването на княз Александра, каква полза, че Батенберг го няма вече, когато неговите хора са тука и държат всичката власт в ръцете си?" Забележката бе права. Контрапревратът бе направил от привържениците на княз Александра, по силата на ролята, що играеха – врагове на руското влияние. Те бяха фатално заставени да поддържат Батенберговата политика без Батенберга, т. е. с по-голяма решителност и прямота. Националисти по традиция, по инстинкт, по впечатления, добити от минутата, те не бяха намерили още формулата на своите идеи, нито пътя на своето действие; но от мястото, което историята бе им определила, те не можеха да не влязат в конфликт с тая руска

[1] Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe Schillingsfürst, m. II, стр. 393.
[2] Английската синя книга, № 308.

[1] Английската синя книга, № 312.
[2] Journal de Saint Pétersbourg, 29 август.

политика, на която 9 август бе тъмната прелюдия и Батенберговото отречение – първото тържество.

Руските империалисти от кръжока на Каткова, които вдъхновяваха тази политика или поне които я популяризираха в широката публика, ненапразно говореха за окупация: те чувстваха, че жертвите, които един чужденец като княз Александра не бе рачил никога да направи, българите ще ги направят още по-мъчно, и че само под защитата на руските щикове България щеше да се помири с положението, което Русия ѝ готвеше в своите планове.

Три дена след като княз Александър бе се отрекъл от престола, два дена, откато той бе напуснал българската земя – когато още регентите не бяха се завърнали в София и нищо не се знаеше за техните намерения, – „Московские ведомости" пишеше: „Най-доброто разрешение на настоящия източен кризис се представлява във форма на руска окупация в България... Общото положение тъкмо благоприятства на сегашното осъществление на тоя план."[1] Руските империалисти, които виждаха в Бисмарка някакво демоническо въплъщение на всичките враждебни на славянството исторически стихии, работеха по тоя начин, без да подозират това, в пълна хармония със съкровените въжделения на железния канцлер.

Впечатлението от тия набеги на руските публицисти в областта на хипотетическата политика не можеше да не бъде много силно в България, дето умовете си преувеличаваха твърде наивно значението на вестниците: тук между една нота на Гирса и една статия на Каткова не се правеше голяма разлика; всичко, което идеше от Русия, като мълва даже, намираше широк отзвук в народното въображение, настръхнало от събитията.

Между туй България се усмиряваше отвътре.

[1] „Московские ведомости", дописка от специалния кореспондент от Берлин, с дата 29 август.

На 22 август, в деня, когато княз Александър влизаше в София, в горите край турската граница до Девебаир се разиграваше жалкият епилог на преврата.

Ний оставихме революционните войски[1] в Перник. Те бяха в голямо униние; вече съвестта ги терзаеше за лошото дело и страхът им помрачаваше очите. Войниците имаха поне тая външна изправност, която дава дългият навик на дисциплината; но офицерите бяха съвсем грохнали. „По пътя за Радомир, разказва генерал Вазов, вървейки, запяхме. Песента ни бе тъй тъжна, че шопите, които ни срещаха, сваляха капите си и се кръстеха. Някой от нас се обърна и каза: „Наистина приличаме на погребална процесия."

В Радомир се държа военен съвет. Вазов пак настоял[2] на своя план: да се върне войската назад и да търси опора в Южна България. Предложението му сега се посрещна с поголям ропот; офицерите считаха, че всичко е изгубено, и заявяваха, че стигат им вече авантюри. Някои от тях мислеха вече да бягат; други заявяваха: „Ще се укрепим в Кюстендил и ще се държим до последня крайност." Сериозно намерение да се бият нямаха и те обаче: те се палеха изкуствено, за да скрият от себе си дори големия студ, който бе паднал в душата им и ги караше да зъзнат.

От Радомир почна вече дезертирането. Когато войската тръгваше за Кюстендил, поручик – Балтаджиев останал назад и се скрил в един плевник.[3] По пътя изчезнаха и неколцина други. А войската остана непокътната, вървяща сляпо подир началниците; тя само се дразнеше глухо от това постоянно отстъпление, което недоумяваше.

Пристигането в Кюстендил даде на офицерите една мимолетна бодрост. Те взеха мерки за отбрана: поставиха вериги по пътя от София, избраха позиции, заповядаха да се

[1] Струмският и Първият артилерийски полк.
[2] По собствения му разказ.
[3] Според капитан Ножаров.

копаят окопи; оръдията бидоха поставени на стратегическите пунктове. „Духът се подигна; вечерта имаше радост и веселие", разказва един съвременник.[1] Тия приготовления обаче смутиха населението. От безучастно, каквото беше, то се настрои враждебно. Един вид озлобление почна да расте спрямо тия авантюристи – всеки победен е авантюрист в очите на еснафа, – които носеха в спокойния пограничен град рисковете на една обсада. Търговците един по един се измъкваха по направление към столицата. Скоро изчезнаха и повечето офицери, родом от Самоков и Радомир. Духът отпадна у всички, тоя път вече безнадеждно. Войниците се събираха на групи, разисквaха, мрачни; погромът и тях бе вече деморализирал.

В това време капитан Маринов, който бе получил заповед да завземе Белчинското дефиле, продължаваше похода си, настъпвайки откъм Дупница; а в Коньово бе стигнал вече капитан Кирил Ботев с кавалерия и няколко топа.

Тогава, разказва генерал Вазов, се почнаха преговори по телеграфа. Ботев предлагаше да се предадем; ние полагахме условия. На станцията дойде Мелетий, който искаше да действа като посредник. Споразумение не можа обаче да се постигне. На последния съвет, когото държахме, аз предложих да атакуваме през нощта Коньово и да превземем артилерията, поставена много неудобно в долината на Струма. Това щеше да ни увлече от кръвопролитие на кръвопролитие; другарите ми отхвърлиха и тоя път моя план. Тогава се взе решение: майор Стоянов да остане с всичките части, за да ги сдаде, а офицерството да избяга към границата и да мине в Турция. Някои изказаха мисълта да се оттеглим на турска територия с двата полка, но болшинството възрази, че това би било недостойно за българската войска. При тръгването се възбуди въпросът: да вземат ли офицерите артилерийските коне, за да идат до границата, която бе на 25 километра, и да се снабдят ли с пари от казионния ящик на частите? Реши се да не се вземат ни коне, ни пари. На коне се качиха тия, които си имаха собствени. Понеже ми беше набит кракът, аз взех от батареята коня на военния министър Никифоров.

[1] Генерал Вазов.

Беглеците стигнаха вкупом до Скакавишките колиби. Тук те се разделиха на няколко групи: едните тръгнаха към Девебаир; другите – по успоредни посоки. Скоро те видяха, че пътят е опасен. Воинският началник Ганчо Георгиев и окръжният управител, които избягаха от Кюстендил при пристигането на революционните войски, бяха пръснали слух между населението[1], че детронаторите са обрали в София банката и са задигнали хазната; от всички погранични села милицията се дигна и бродеше по всички пътеки, настървена като за лов. „Щом видеха фуражка, стреляха", разказва капитан Ножаров. Почти всички беглеци бидоха заловени и върнати в Кюстендил с големи демонстрации (22 август). Вазов и капитан Владимир Иванов успяха да избягат в Турция.

Ние се отбихме, разказва Вазов, от скакавишкото шосе на юг към едни хармани. Беше рано призори. Обърнахме се към един селянин да ни покаже път през гората до някой турски пост; той се почеса по врата и каза: „Не зная такъв път!" Владимир Иванич извади револвера и го насочи към главата му; тогава той се съгласи. След много мъки излязохме на турския пост. Беше се вече хубаво светнало. Турските войници, като видяха български офицери, изскочиха насреща и се построиха. Попитахме: няма ли някой офицер? Отидоха да го дирят. Турците повидимому очакваха появяването на български войски и може би военни междуособици в България.

[1] По разказите на генерал Паприков.

Затова щом се яви един юзбашия, заповяда на аскера да заеме билото с верига: турците ни пазеха от нашите!

Населението в Кюстендил посрещна зле арестуваните офицери,[1] но отрядът на Ботева не допусна върху тях никакво насилие. Голяма хуманност показа и капитан Маринов.

Когато той пристигна в Дупница, дойдоха да му съобщат, че една полурота от Струмския полк с двама офицери искала да сложи пред него оръжието си.[2] Той прати да викат двамата офицери.

– Защо сте дошли?

– Да се предадем.

Обладан от горчива тъга пред тази пародия на войната, в която се бе изродил куражът на два български полка, Маринов промълви:

– Че ний турци ли сме?

После попита:

– Къде е другата полурота?

– Тя е на аванпости.

---

[1] Арестуваните офицери бяха до 31 август следните според един списък в архивата на Министерството на вътрешните работи:

От 1 артилерийски полк:

Капитаните: Златарски, Стоянов, Гребенаров, Митемелов, Каракановски.

Поручиците: Ножаров, Начов.

Подпоручиците: Амьорков, Найденов, Бекрихт и Матеев.

От Струмския полк:

Майор Стоянов.

Капитаните: Марчин, Тодоров, Ангелов, Евстатиев и Евров.

Поручиците: Карастоянов, Атанасов, Мархов, Манов, Големинов, Астарджиев.

Подпоручиците: Топузов, Златарев, Маринов, Матинчев, Русков, Колчаков, Тасев, Пенев, Иванов, Кънев, Андреев, Бобев, Дерменджиев и Дякович.

Портупей юнкер Пчеларов.

[2] По разказа на запасния генерал Кр. Маринов.

Двамата млади офицери стояха пред Маринова с наведени очи.

– Защо се предавате? – ги попита той, внезапно суров пред тия две плахи физиономии.

Единият се обади:

– Тя се видя нашата... Какво друго да направим? От два дена войските не са яли. Народът ни гони като зверове... Няма вече накъде...

Маринов заповяда да се нахранят войниците, а на двамата офицери каза:

– Като се наядат войниците, ще ги вземете, ще отидете при другата полурота и оттам – направо в казармата в Кюстендил.

На другия ден Маринов пристигна с полка си в Кюстендил. Нему се падна да изпълни указа за изгарянето знамето на Струмския полк.[1] Всички войски от отрядите на Ботева и Маринова се построиха в четвероъгълник на една поляна при Кюстендил. Тук се доведоха обезоръжени чиновете от двата полка, изменили на клетвата си. Маринов държа реч, в която посочи позора на извършеното престъпление, и прочете указа. На знамето се отдаде чест от войската; после един подофицер го потопи в спирт и го запали. Когато тънката свилена материя пламна, в очите на всички войници се появиха сълзи: подир тоя къс от плат те бяха вървели да мрат по пътя за Сливница и при височините на Келташ...[2]

Когато тази печална церемония се извършваше в Кюстендил, арестуваните офицери бяха вече препратени в Ра-

---

[1] С указ от 24 август, подписан от княза и военния министър Николаев, се постанови: да се разформироват Струмският полк, първият артилерийски полк и военното училище; да се изгори знамето на Струмския полк и на военното училище, които бяха главните участници в преврата.

[2] На мястото на двата провинени полка се формираха два нови: 13-и пехотен Рилски полк и 4-ти артилерийски полк, на които се предаде имуществото на разформированите части.

домир и настанени в казармите под слаб надзор. „Връщайки се със своя полк в София, разказва генерал Маринов, аз водех със себе си и обезоръжените струмци, които Регентството бе решило да разпрати по разните полкове в провинцията. Когато наближихме до казармите, струмци забелязаха в двора някои от своите офицери; възмущението им бе тъй голямо, че взеха камъни и ги замериха. Офицерите побързаха да се скрият в клуба, посрамени повече, нежели уплашени."

По цялата страна яростта срещу детронаторите бе страшна. Едно писмо на Груева до О. Панова, което е дълъг стон на една съкрушена душа, дава за тия чувства на народа ужасно впечатление:

Ний сме, пише той, в едно крайно безпомощно положение. Няма човек, към когото аз бих могъл да се обърна и да го помоля да си протегне ръката за помощ. Всички, даже някои познати, си отвръщат лицето и не щат даже да гледат на нас, като ни считат за крадци на държавната хазна и революционери с низка цел – да предадат отечеството в чужди ръце за някои лични облаги и корист... Уверявам те, че ако би ни дали свобода, тълпата ще ни разкъса на парчета – дотолкоз тя е разярена против нас, като вярва, че ний сме най-отчаяните вагабонти и изменници на отечеството. Често дохождат пред прозорците на затвора, гдето се намираме, разни личности и сипят върху ни най-вулгарни и цинични псувни, като плюят върху ни. Аз се изневерих в хората, Олимпий Спиридонович, и вярвам напълно в това, че злият гений се е вселил в сърцата на всички.

Последната надежда на Груева бе в застъпничеството на Стамболова, който във време на преврата бе обещал обща амнистия:

Неужели, питаше той, г-н Стамболов се счита безсилен, този Стамболов, след когото днес целият български народ върви и комуто вярва този народ като на Бога?

Участта на детронаторите произведе във военния свят потресающе впечатление. За момент поне у офицерите, духовно солидарни с преврата, се изпариха настроенията за бунтове. Шуменският гарнизон, който от 9 август насам бе хитрувал много плитко между закона и престъплението, се бе спотаил сега съвсем, чакайки събитията да му донесат една решителност, която той не бе успял да намери в себе си. Регентството от своя страна бе побързало да вземе мерки срещу охотниците за смут. Майор Блъсков бе арестуван. Гуджев бе под надзор; Кисов също. Всички, които бяха показали ревност в първите дни на преврата, бяха наблюдавани. Но не от тях идеха засега безпокойствата, а от героите на контрапреврата.

Офицерите, които влязоха в София начело с Муткурова, бяха наранени от разрешението на кризата и роптаеха помежду си. Европейските мотиви, които наложиха повторното отречение на княза, бяха за тях малко достъпни. В уязвената им душа се сблъскваха тъмни догадки, над които господстваше инстинктивно подозрение към политическите лица, които окръжаваха княза след връщането му. Навикнали от своето поприще да свеждат всичко към физическия кураж, те отдаваха на малодушието на „цивилните" нещастната развязка, наложена от Русия. Твърде чистосърдечно те се питаха: „От какво има да се бои князът, когато ний сме готови да мрем за него?"

Когато в Пловдив пристигна, предадена по телеграфа, прокламацията на княза от 26 август, офицерите от гарнизона не искаха отначало да повярват, че страшната тази вест е истинска. Капитаните Гани Атанасов, Н. Атанасов, Дечко Караджов, Алеко Анастасов, В. Делов, Паничерски, Ив. Соколов, Г. Шиваров отидоха на станцията и пратиха на Муткурова следната записка:

Не се съмнявате, вярваме, ни най-малко, че ний всинца сме решени заедно с вас да направим всичко за запазването независимостта на милото ни отечество България и че во-

дими единствено от желанието да изпълним един свой свещен дълг, изтекуем от това решение, се явяваме на апарата. Издадената вчера прокламация от Негово височество за отказването му от престола под някаква си гаранция, дадена от руското правителство, съвършено ни озадачи, тъй като, от една страна, думите в прокламацията са прямо противоположни на тези, казани от Негово височество на офицерите при последното му посрещание, и, от друга – каквито и да са гаранции от европейските велики държави, дадени помежду им, са нищо повече освен така казано „бошлаф“, а камо ли за нас, такава една малка държавица.

Военният тук наш съвет ни натовари да ви предадем тези негови възгледове на работата и че те са решени в никой случай да не допуснат – освен през мъртвите им тела – да се разпореждат с нашите дела, с нашата самостоятелност които и да били чужденци и че княжеството ни не може да бъде Българско освен под князването на любимий ни княз Александър Батенберг.

Упоменатата прокламация е за съвета нещо неочаквано и непредаването ѝ на военните началници, а само на окръжните управители му дава да разбира, че вий и всичкото офицерство сте също тъй погледнали на казаната прокламация и също така е и за вас съвършено неочаквано явление нейното появяване. Молим ви да ни дадете наставления как да постъпим в дадения случай и какво направление да държим занапред.

Тази записка изразява добре – със своя наивен език и с чистосърдечните си пориви – преобладаващето настроение у офицерите: недоверие към Европа; страх от посегателствата на Русия; вярата, че без Батенберга България ще погине. Мутkуров отговори, че отречението на княза е временно и че той ще се завърне като цар на съединена и независима България. Това бе върховната и смътна надежда, която князът бе извадил из своите илюзии и бе хвърлил, преди да замине, като мираж в голямата пустота, зинала пред бъдещето.

Тя не можеше да бъде дълготрайна, но по-екзалтираните офицери я възприеха радостно и намериха в нея голямо успокоение.

Възбуждението им се обърна сега срещу Каравелова. В техните очи той бе вдъхновителят на преврата, учителят на клетвопрестъплението, предателят, – който мълком от кулисите бе устроил предателството, като бе тласнал други на сцената, за да поемат рисковете и да оберат срама. Към самите детронатори ожесточение още нямаше; то се появи по-късно, след бунтовете; засега офицерите националисти считаха офицерите съзаклетници жертва на Каравеловите тъмни интриги. Върху Каравелова, тъй популярен във войската до 9 август, падаха сега всичките проклятия за участта на княза и за позора, нанесен на мундира.

Тоя дълбок обрат се дължеше почти изключително на двусмисленото поведение на самия Каравелов. След като допусна преврата, без да го е устроил, той се обяви срещу него, без да направи нищо, за да го осуети. На 9 август сутринта той изруга пратениците на Груева, които му предлагаха да участва в диктатурата; но подир обед той телеграфираше Стамболову да не предприема нищо против свършения факт. Когато на 12 август той прие да образува министерството, първото му условие бе, че Груев ще се оттегли; но в същото време той вземаше пред Богданова задължение, че Батенберг няма да бъде повърнат. С една дума, той порицаваше революцията, но възприемаше нейната цел. Всичко туй бе много сложно и вземаше загадъчна форма. Но това, което най-много повреди на Каравеловата популярност, сложи за него убеждението, че той е виновникът за преврата, то е упоритостта, с която той се противопостави на искането на Стамболова да помести името на княза в прокламацията. Дългите телеграми между Търново и София бяха редовно предавани на Мутkурова, който ги съобщаваше на офицерите от Южна България, събрани в Пловдив. От тях личеше, че срещу желанието на войската да се възвърне князът бе

застанал само Каравелов: Груев и Бендерев бяха избягали, възбунтуваните полкове бяха минали вече Владайското дефиле на път за Кюстендил, Попов бе вече господар в София, цялата страна викаше за своя княз – а Каравелов на всички увещавания отговаряше: не! Врагът на детронаторите не искаше да върне детронирания.

Без съмнение той имаше за това своите мотиви, но те бяха много забъркани, за да ги схване публиката. Тя виждаше само голия факт, бруталния факт, че Каравелов бе имал властта и не бе запазил княза; бе взел тая власт отново и не искаше да го върне. Това бе много повече, отколкото е нужно на обществото, за да осъжда, тъй като то иска в критическите времена ясна политика.

От надменност към хорското мнение или от голям отпадък на духа, Каравелов не направи нищо, за да обясни своето поведение. Той бе прекъснал всяко общение със света, уединил се бе в своята малка къща, доброволен отшелник, който си затваряше прозорците, когато шумно покрай него минаваше историята. Приятелите, които го посещаваха: Никифоров, Панов, Ив. Славейков и пр., бяха подобни нему по своето разположение; те роптаеха еднакво против тия, които бяха свалили княза, и против тия, които го повърнаха; осъждаха Русия за нейните вмешателства и Англия за нейните внушения; клеймяха Цанкова, че искал да предаде България на русите, а Стамболова, че създал мнимата руска опасност. Каравелов и домашните му приятели живееха със съзнанието на едно недостижимо превъзходство и в ежедневните си разговори екзалтираха у себе си наклонността да презират всички, които не се числят към техния малък кръжок. Но покрай това самочувство прозираше и едно скрито безпокойство, тъй като растеше около тях и шумеше се по-осезателно жестоката мълва на обвинителите.

Генерал Маринов ни дава в своите спомени една любопитна картина из живота на Каравелова в онова време.

Като се върнах от Кюстендил, разказва той, поисках да изясня за себе си едно съмнение, което ме много мъчеше: има ли Каравелов пръст в преврата? Аз познавах Каравелова още от Румелия и го почитах. Когато той почна да издава Н е з а в и с и м о с т, офицерите от милицията, които бяхме против руската политика, му помагахме. Аз лично предадох на Каравелова двестете наполеона, които Алеко паша отпусна за издържането на вестника.[1] Съединението, после войната затвърдиха още повече у мене уважението ми към него. Но слухът, че той е наредил да се извърши превратът, сега ми терзаеше душата и бях нетърпелив да открия истината. Каравелов и жена му живееха в София почти скрити. Когато похлопах на вратата, слугинята се стресна от униформата ми и не искаше да ме пусне, но аз влязох насила. Дочули шума, Каравелов и жена му излязоха разтревожени. Питах ги защо е това вълнение. Госпожа Каравелова, още побледняла, ми каза: „Боим се от офицерите." Въведоха ме в приемната. Каравелов изглеждаше много стеснен и аз не знаех как да почна разговора, за който бях дошъл. Подир няколко минути дойдоха Никифоров и Панов. Мълчехме всички и изпитвахме голяма тягост. Най-сетне аз попитах Каравелова направо:

– Господин Каравелов, какво участие имате в преврата?

Той отговори сепнато:

– Ако да бях го направил аз, нямаше тъй да го направя.

Друго обяснение не можах да изтръгна от него. Никифоров и Панов не обелиха зъб. Станах да си ида, защото от тая атмосфера ми стана някак задушно. Каравелов ме изпрати до външните врата. В градината той ме спря да ми разправя, че княз Александър не ме обичал, че говорил много против мене, но аз не исках да слушам, защото бързах колкото може по-скоро да изляза от тая къща.

[1] Генерал Маринов бе тогава адютант на Алеко паша.

Брожението против Каравелова не се ограничаваше само във войската; то се бе разширило и всред самата либерална партия.

Крайните националисти начело с Радославова се бяха отцепили от Каравелова още през месец юли. Те го обвиняваха тогава, че водел мекушава политика по Съединението и че не съблюдавал демократическия дух на конституцията. Контрапревратът, като помири Радославова със Стамболова, възстанови единството на либералите, но отчужди от тях Каравелова. Бившите редактори на Независимост: З. Стоянов, Д. Петков, Ризов, намираха сега в поведението на Каравелова спрямо княза потвърждение на своите предсказания, илюстрация на неговото двуличие, и хвърляха върху него анатема със сектантската ярост на ученици, уловили учителя си в лъжепророчество. Депутатите идеха от провинцията, повлияни от общата мълва срещу Каравелова, заканваха се, че ще го дадат под съд за измяна, сочеха юмрук, когато на групи минаваха покрай къщата му. За Събранието, което бе свикано за 30 август на извънредна сесия, всичко това предвещаваше бурни дни. Английският дипломатически агент Ласелс на 29 август характеризираше тъй положението в един свой рапорт до лорд Иделслей[1].

Господин Начович, сегашният министър на външните работи, който току-що е пристигнал, доде да ме види днес подир обед. Той ми съобщи, че мнозина от депутатите негодували, загдето Каравелов е между регентите, защото подозирали, че той е съучастник в заговора срещу княз Александра. Той не предполага, че ще се появят големи мъчнотии, но е при все това на мнение да се отложи за два дена Народното събрание, което е свикано за утре. Това би дало време на г. Стамболова, който се очаква да пристигне утре, да упражни своето лично влияние върху тях, докато се открие

[1] Английската синя книга, № 232.

сесията. Офицерите са възбудени, роптаят и могат да предизвикат смущения, но господин Начович е убеден, че правителството ще бъде достатъчно силно, за да потуши всякакви безредия, и че няма да се случат размирици, които да оправдаят някое чуждо вмешателство.

Сесията биде наистина отложена за два дена. Тя се откри на 1 септември с една тронна реч на Регентството. Речта бе твърде умерена. Тя почваше със спокойно, в безличен тон написано изложение на последните събития:

Господа представители,

Известни ви са последните печални събития, които прекара нашето отечество, както и манифестът на Негово височество княза към българския народ, издаден на 26 миналия август, с който Негово височество, след като се уверил, че независимостта, свободата и правата на държавата ни ще останат непокътнати, великодушно реши да се откаже от българския престол, за да се възстановят по-скоро добрите отношения между България и освободителката Русия.

По-нататък следваха: един позив към патриотизма и единомислието на депутатите, обещанието, че ще се свика в най-скоро време Великото народно събрание за избирането на княз и намек за някои спешни законопроекти.

Въпреки опасенията Събранието почна своята дейност твърде мирно. Стамболов бе успял да убеди болшинството да не прави никакви демонстрации против Каравелова. Каравеловите лични приятели, малобройни и угнетени, таеха се, чувствайки, че вятърът духа сега срещу тях. Цанков със своите хора също се въздържаше; той знаеше добре, че решителната борба ще се води не тук, в една сесия, свикана за изпълнението на някои формалности, а в голямото стълкновение, което трябваше да се яви скоро между Регентството и Русия. Това стълкновение и Стамболов го предчувстваше; той не се надяваше много, че ще може да го пре-

дотврати, но вземаше мерки, за да покаже поне на чуждия свят, че всичко е извършил, за да не излезе поводът от него. По негово внушение направи се в Събранието предложение да се изпрати до руския цар една телеграма, с която да се иска неговото високо благоволение за България. Телеграмата гласеше:

Ваше Императорско величество!

Представителите на българский народ, като възнасят към всевишний горещи молитви за дългоденствений и честитий живот на Ваше Императорско величество, възложиха нам приятната обязаност да поднесем при вашите стъпи техните приветствия и чувства на дълбока любов и преданост. Те са уверени, че подир всичко, що се случи на последньо време в България, обтегнатостта на отношенията между императорското и българското правителство ще изчезне и Ваше Императорско величество ще вземе пак, както и по-напред, под своя защита българския народ и неговото народно дело за обединение на българските земи, за тяхната самобитност и самостоятелност.

Само четирма души дигнаха ръка против тая телеграма. Протоколите не отбелязват техните имена, но това са били безсъмнено З. Стоянов, Петков, Ризов и някой техен приятел, значи една малка фанатизирана група, която по-рано още бе заявила, че мрази в Александра III тирана на сто милиона руси. Антируското чувство, което след два месеца трябваше да обхване духовете като епидемия и да ги ожесточи, се криеше още, бидейки боязливо и стеснено, както безверието у някои атеисти, които понякога се сепват, че може най-сетне да има Бог. Лозунгата бе: да не се предизвиква Русия, защото не се знае какво ще стане. По тоя мотив, преди да се отвори Събранието, големият портрет на княз Александра, който стоеше окачен над трона, биде покрит с платно.

С голяма болка либералните депутати гледаха на тоя закрит портрет и търсеха зад платното меланхолическите черти на княза, каквито раздялата бе ги запечатила в тяхната памет. Споменът за нещастния княз, който си бе отишъл като изкупителна жертва за доброто на България, живееше в сърцето на всички и ги умиляваше. Няколко дена след като се изпрати телеграмата до руския цар, болшинството приветства и Батенберга. Решението биде взето на 6-и вечерта, на един банкет, даден по случай годишнината на Съединението. Когато се спомена името на княза, около трапезата всички станаха, вдигнати сякаш от някоя пружина, и един голям вик екна – един вик, в който прозвуча с всичката си болезнена надежда душата на България...

Отговорът на тронната реч съдържаше един отзвук от тая овация на отсъствующия княз. Той почваше:

Господа регенти!

Народните представители, свикани на извънредна сесия в днешните тежки за отечеството ни времена, считаме за свой неминуем дълг да изявим, че станалий на деветий август т. г. позорен преврат, дело на шепа злонамерени личности, покърти и възмути цял български народ и го накара като един человек да въстане наедно със своята храбра войска, за да защити честта, независимостта и короната на България и да възстанови законний ред; а същевременно да иска от правителството строго наказание дейците на тоя престъпен преврат.

Господа регенти!

Българский народ не намерва думи, с които да изкаже своето учудване за самоотвержението и безпримерний патриотизъм на Негово височество Александър I, който за запазване независимостта, свободата и правата на държавата ни и за възстановяване добри отношения между императорското руско и българското правителство великодушно се отказа от българския престол. Ний, народните представители, храним твърда надежда, че след тая нео-

ценима жертва тия добри отношения ще се възстановят напълно.

Когато докладчикът прочете параграф по параграф според обичая проекта за тоя отговор, ръкопляскания избухваха при всяка дума за княз Александра; никога при своето царуване Батенберг не бе бил предмет на такава любов, както сега, беден принц, изгубил трона си и който нямаше, за да живее, освен своята сабя на капитан.

Александър напусна България наистина гол. Неговите приближени казваха, че той не знаял даже как ще посрещне своите първи нужди. Тая мълва развълнува депутатите. В един общ порив на сърцето си те настояха да се направи веднага каквото е прилично, за да не бъде принуден да хлопа на вратата на разни лихоимци човекът, който пръв бе турил на главата си короната на свободна България. Още в първите заседания Събранието се занима с участта на княза. То гласува преди всичко една сума от сто хиляди лева за пътните му разноски. Освен това реши се да се откупят имотите, които Батенберг имаше в България и които бидоха оценени на 2 500 000 лева.[1] „От горната сума, казваше докладът, ще се спадне дългът на Негово височество към Българската народна банка, възлизащ на около 840 000 лв., и остатъкът ще му се брои."

[1] Ето според доклада на финансовия министър подробна сметка за княжеските имоти:

Дворецът във Варна, заедно с всичките земи	1 420 000 лв.
Манежът в София	259 000 лв.
Чифлик в Горна баня, заедно с добитък	250 000 лв.
Градина в София, заедно с принадлежностите	222 000 лв.
Малкият дворец в София, с принадлежностите	155 000 лв.
Къща с капела в София	80 000 лв.
Градинарски, зотварски и други приспособления в софийския дворец	58 000 лв.
Покъщнина в русенския дворец	56 000 лв.
Всичко	2 500 000 лв.

След като уреди сметките на княза. Събранието трябваше да се занимае с ония на държавата, които бяха съвсем разстроени. До такава степен бе изтощена хазната, че когато пристигнаха в Лом някои военни припаси, заръчани от Германия, в ковчежничеството на тоя град не можаха да се намерят триста лева, за да се плати на кираджиите, които трябваше да ги донесат в София.[1] Това положение продължаваше от войната насам, но в последно време бе станало съвсем непоносимо. Въпреки своя страх от заемите и Каравелов се бе решил най-сетне да прибегне до това средство: в последната сесия той бе представил на Събранието законопроект за издаването на съкровищни бонове на сумата 33 320 450 лева; на правителството се предоставяше свободата да определи формата на боновете, лихвата и условията на изплащането. На първо време бяха нужни само седем милиона лева и върху тая сума се почнаха преговори с една банка от Дармщадт, която предложи твърде добри условия. Между туй стана превратът и делегатите напуснаха София. Сега бе вече немислимо да се сключи такъв сгоден заем, тъй като финансовият свят не можеше да има голямо доверие в кредитоспособността на България, нито даже в нейното съществуване като държава. Трябваше да се направят нови жертви; затова министърът на финансите Ив. Ев. Гешов предложи едно допълнение към Каравеловия закон, според което се разрешаваше на Народната банка да даде, ако стане необходимо, своето поръчителство за държавата.

В свръзка с финансите пред Събранието се представи и друга трудност: бюджетът. Миналата есен в двудневната извънредна сесия, свикана на 10 септември по случай Съединението, се реши, щото и за 1886 година да се прилага бюджетът от 1885, тъй като се предполагаше, че събитията няма да позволят да се свика редовната сесия. Същата ве-

[1] Това заяви Начович на 1899 г. 16 юни. Дневници на X Народно събрание.

роятност се явяваше и сега, макар по други съображения. Най-разумното бе да се гласува за всеки случай един редовен бюджет: приe се една обща цифра за всяко министерство, като се остави на министрите да разпределят сумата по отделните параграфи съобразно с нуждите на своето ведомство. Целият разходен бюджет възлизаше на 48 409 237 лв. Всичко това биде одобрено без разисквания.

Разискванията, доста оживлени, се завързаха по въпроса за военното положение.

След преврата военното положение биде прогласено на няколко пъти от разните правителства, които се образваха едно подир друго. На 16 август то биде обявено от току-що съставеното министерство на Радославова и оттогава то продължаваше. Съобразно с конституцията правителството предстaви сега предложение за узаконяването на тази мярка. Върху нейната необходимост не ставаше спор, всички признаваха, че тя се налага от нуждите на вътрешното положение, но никакъв закон не бе уредил приложението на военното положение и някои депутати от явната и прикрита опозиция се бояха от тази неопределена власт, която се даваше на правителството. В такъв дух – освен Н. Шивачева, оратор патетичен в намеренията си и хуморист по неволя – говори Ив. Славейков, който изразяваше мнението на Каравелова. Радославовите партизани му възразиха, че военното положение биде обявено и от Каравелова в 1885 г. след румелийската революция и че тогава то не бе повече определено, нежели сега; съществаше значи една практика, която щеше да се следва занапред. Любопитното в цялата тая полемика бе, че двете крила на либералната партия си разменяваха ролите: привържениците на Радославова, които в 1886 г., през зимата, критикуваха военното положение, въз основа на което Каравелов бе преследвал в. Н е з а в и с и м о с т, сега трябваше да защитават същия начин на управление от упреците на Каравелова. От това противоречие се опита да излезе само Д. Ризов, който съумя едновременно да одобри военното положение в неограничената му форма и да остане на особено мнение.

Опасенията от военното положение не бяха съвсем безосновни. В провинцията бдителството върху обществения ред клонеше вече да вземе терористични форми и скоро страната трябваше да трепне под суровата ръка на Радославова.

Гоненията почнаха най-напред в Южна България. Тук русофилските елементи имаха кадрите на една голяма партия и традиции, останали от едно дълго властване. Това им даваше голяма смелост и едно надменно самочувство, което ги тласкаше към предизвикателства. Националистите в бившата Румелия не бяха по-малко буйни: у тях пък бе минала неусмирената още стихия на въстанията, авантюризмът на тайните комитети и тоя род жестокост, който въвторгът поражда у фанатиците на революцията. Между тия две течения сблъскването не можеше да мине без трясък. В действителност то стана с голямо ожесточение от двете страни.

То почна с преврата. На 9 август Михаил Маджаров бе приготвил, както през време на терора във Франция, списък на опасните хора (liste des suspects) и го даде на полицията, която не свари да изпълни заповедите му. Когато стана контрапревратът, националистите тръгнаха да гонят пак своите противници, но без списък, а следвайки мълвата народна, не посредством полицията, а сами: в туй се състоеше различието.

На 10 август вечерта, веднага след контрапреврата, видните русофили М. Маджаров, Ив. Ст. Гешов, Д. К. Попов, Д. Стамбулов, Д. Юруков, С. С. Бобчев, като чуха страшния рев на тълпата по улиците, побързаха да се скрият в руското консулство, което се помещаваше в къщата на Д. Папа, на Гюлбахче. Игелстром ги посрещна хладно и им даде да почувстват, че ще трябва да дирят друго скривалище. На другия ден Д. Юруков отиде в чифлика си в Ново село, а оста-

налите се прехвърлиха в къщата на гърка Дионисий Цукала, съседна на консулството. С ужас те се научиха, че къщата на Гешова била нападната и че за самите тях се носят грозни закани. Д. Стамбулов и Бобчев, на които нервите не можеха да издържат едно дълго напрежение, предпочетоха да избягат, макар с риск, нежели да стоят нащрек цели нощи и да скачат от уплах при всеки шум на улицата: една нощ те се измъкнаха, преспаха в една къща до станцията и оттам, преоблечени като кадъни, минаха с фереджетата си в Турско, предвождани през Родопите от един овчар, именуем Примо. Д. К. Попов и Ив. Ст. Гешов се таиха известно време и почнаха да излизат на бял свят, когато помислиха, че духовете се уталожват.

Уталожването бе обаче мнимо. По цяла Южна България националисти и русофили – бели и черни според прозвищата от това време – се гледаха наежени и скърцаха зъби един на други като воюващи, на които е наложено късо примирие. Частични сблъсквания ставаха всеки ден и достатъчно бе да се яви някой повод, за да се разразят в междуособица страстите, които сега пухтеха под пара.

В Северна България владееше сравнително по-голямо спокойствие. Северното население е с по-мудно въображение, по-малко впечатлително, по-силно уравновесено. Тук е здравата българска раса, запазена от всяко съприкосновение с Византия, чиста от тия етнически утайки, които движенията на народите са оставяли по другите земи на полуострова. Между Дунава и Стара планина масата е била всякога по-твърдоглава, но по-дисциплинирана, без пориви за големи неща, но упорита в своя устрем и мъжествена. От нея не се очакваха и сега сътресения за държавата.

През последните събития тук станаха само някои маловажни инциденти. Във Варна митрополит Симеон, който бе афиширал своите симпатии за преврата, биде поруган от своето паство, но по един безвреден начин. Другаде всичко мина тихо. Само в Русчук Тодор Тодоров, Губиделников и неколцина други русофили пострадаха сериозно, но случаят с тях бе изключителен. На 9 август те бяха казали на митинга, свикан пред окръжното управление, цинични обиди по адрес на княз Александра и додето трая мимолетното царство на Груева, те бяха парадирали по улиците, заканвайки се наляво и надясно, заслепени от злоба. След контрапреврата те снишиха глава пред настъпающата буря, станаха хрисими, заличиха се; но възмездието дойде отдалече. След влизането на Мутkуровите войски в София получи се от главния военен прокурор Паница телеграфическо разпореждане да се арестуват в Русчук всички, които са подписали на 10 август приветствената телеграма до Климента. Арестите извърши в отсъствието на Мантова, който придружаваше княза до Търново, градоначалникът Каназирски, един буен човек, румелиец с всичките жестоки инстинкти на южнобългарските партизани. В участъка арестуваните бидоха бити, бити страшно, с остървение. Тодор Тодоров, срещу когото известно предубеждение съществаше още от време на войната, бил предмет на особена ярост: в една тъжба до министъра на вътрешните работи той описва своите страдания с едно богатство от подробности, което сведочи за голямо сътресение в душата му.

Тези репресали произведоха върху княз Александра тежко впечатление. Против тях се произнесе и Стамболов. Въобще в управляющите кръгове в София владееше силно желание да се предотвратят всички насилия, за да се забрави споменът на бурните дни. На 28 август Т. Иванчов, управляющ Министерството на вътрешните работи на мястото на Радославова, който съпровождаше княза, изпрати до администрацията окръжно, с което заповядваше да не стават вече нови арести и арестуваните да не се излагат на никакви оскърбления."[1] След като се закри извънредната сесия, Радославов повтори тия заповеди в още по-енергична форма.

[1] Архив на Министерството на вътрешните работи.

Затварянето, пишеше той в едно окръжно, се оправдава само ако е извикано от извършено престъпление или пък от нуждата за запазването реда и общественото спокойствие, а пък всяко оскърбяване или же биение като абсолютно забранено от конституцията (чл. 75, алинея 2) и осъдено от съвременната наука не се допуща под никакъв вид.[1]

Правителството искаше да предотврати ненужните гонения, които бяха от естество да увеличат възбуждението на духовете и да погодвят почвата за размирия, но пред възможните посегателства върху неговата власт то не можеше да остане обезоръжено. На 4 септември регентите подписаха един указ, с който се разширяваше компетентността на военните съдилища върху цял ред престъпни деяния: престъпления против външната безопасност на държавата, въстания, изтребление на продоволствените и военни запаси, покушения върху складовете и пр. Същият указ предвижда откриването – ако се появи нужда – на три нови военни съдилища: в Търново, Видин и Сливен.[2]

Запазването на вътрешния ред ще бъде сега – догдето трае междуцарствието – главната грижа на Регентството. Отвсякъде то получаваше предупреждения, че само по тоя начин ще може да се избегне за страната една пълна катастрофа. След Ласелса, който ежедневно говореше на регентите в тоя дух, обади се и австрийският дипломатически агент, който отначало бе се държал настрана. Той заяви на Начовича в най-категорична форма, че ако България не даде сама повод за чужда намеса, тя може да разчита напълно на австрийската поддръжка в борбата си за своята независимост![3]

---

[1] Държавен вестник, бр. 86. Окръжното е подписано съвместно от Радославова и Николаева.

[2] Дотогава военни съдилища имаше само в София, Русе и Пловдив.

[3] Английската синя книга, № 333.

Външното положение на България – след внезапното уединение, в което бе я оставил превратът – почваше въобще да се подобрява постепенно. Една нова атмосфера на благосклонност се образуваше около нея. Пред тоя малък и до вчера тъмен народ, който под светлината на събитията бе показал едно по друго военна храброст и политически добродетели, Европа изпитваше неволна почит. И най-скептиците трябваше скоро да се трогнат: там, дето те бяха видели една пародия на южноамериканските революции, оперетъчно inbroglio, достойно за музиката на Офенбаха, там се захващаше дуелът на едно кораво племе срещу всичките фаталности на историята...

От всички с най-голямо напрежение следяха събитията в България балканските народи, защото пожарът бе пламнал до тяхната стряха. Една обща участ ги свързваше с княжеството; исполинският ботуш, който искаше да стъпи сега над българите, щеше да се дигне утре върху техните глави; вековният устрем, който тласкаше Русия към южните морета, нямаше да пощади ничия съдба. Румъните, поставени пред прага на страшната империя, отдавна трепереха от тази опасност; сега я почувства и Сърбия. И между победените и победителите наложи се внезапно, от страх пред руския кошмар, една искрена взаимност.

Първите стъпки направи Милан. У него покрай големите пороци имаше една мътна струя на великодушие. Покушението на руската дипломация бе го възмутило отдън душа и когато княз Александър стъпи на българска земя, той го поздрави с една крайно сърдечна телеграма. Александър я получи още в Русчук и отговори с вълнение, изказвайки между друго горещото си желание да види възобновени дипломатическите отношения между двата братски народа. Милан изяви от своя страна пълната си готовност да приеме лицето, което князът би натоварил с мисия в Белград, но напомни старите искания на Сърбия: да се уреди Бреговският въпрос и да се свържат по-скоро сръбско-българските железници.

В същата смисъл се изказа Милан и пред Ласелса, който на минаване през Белград поиска от него аудиенция.[1] Английското правителство благодари със специална нота на краля за неговото добро разположение към Александра[2] и се залови да завърши под своите попечения сношенията между двете държави. Отречението на княза не попречи на тази политика. На 2 септември Начович[3] помоли гръцкия дипломатически агент Рангабе, който бе натоварен и със сръбските интереси в България, да предаде в Белград желанието на Регентството за възстановлението приятелските отношения със Сърбия. Рангабе изпълни охотно това поръчение – той бе голям привърженик на балканската солидарност – но намери, че би било по-добре, ако Начович се отнесеше официално до него с една нота, в която да бъде означено и кой се има пред вид за бъдещ агент в Белград. Начович отправи нота в тая смисъл и посочи на д-р Странски като на лицето, върху което се е установил изборът на Регентството. Подир няколко дена сръбският министър на външните работи Фарнасович съобщи на английския пълномощен министър в Белград, че кралят бил готов да приеме Странски като специален пратеник, който да преговаря върху спорните въпроси. Възобновлението на редовните дипломатически сношения биде отсрочено, докато се свършат успешно тия преговори: Сърбия искаше да използва в известна мярка трудното положение на княжеството, за да добие по-големи отстъпки. Начович усети тия разположения, без да се обезпокои от тях; избягвайки да влиза още отначало в същността на споровете, той се задоволи да заяви, че при еднаквата добра воля на двете страни всички препятствия ще бъдат отстранени. Важното бе засега да се счупи ледът между двете столици.

Между туй отношенията на Русия с княжеството ставаха сѐ по-неблагоприятни. От своята враждебна резерва Русия минаваше полека към явна неприязненост. Руската дипломация повтаряше във всичките европейски столици опровержението, което Journal de Saint Petersbourg бе дал на думите на княза за руските задължения спрямо България.[1] Нещо повече: Русия заяви, че не признава Регентството, понеже не било учредено според закона. Мотивът от юридическо гледище изглеждаше основателен: конституцията, наистина, предвиждаше, че регенти могат да бъдат само бивши министри или съдии от касацията, категория, в която не спадаха нито Стамболов, нито Муткуров. На това Стамболов възразяваше, че за едно революционно положение не всякога могат да се намерят законни средства за разрешение и че конституцията не е предвидяла и това, че князът ще бъде свален от своите офицери или принуден от дипломацията да се оттегли от престола си. „Щом Народното събрание е признало Регентството, неговата законност не може да бъде оспорвана от никого", заявяваше той. На това становище се спираше и английският кабинет.[2]

По въпроса за избирането на нов княз – това, което най-много занимаваше духовете в България – руското правителство избягваше да се произнесе. Нелидов бе уведомил Портата, че императорът няма да допусне, щото Батенберг да бъде избран отново на българския престол, и оттогава руската дипломация бе млъкнала. Регентите от своя страна правеха постъпки пред Силите, за да се ускори между тях споразумението върху кандидатите, което трябваше да предшества избора от страна на Великото народно събрание. На Ласелса Каравелов казваше: „Избирането на княз е сега повече европейски, нежели български въпрос."[3] Именно затова неговото разрешение щеше да бъде мъчно, тъй като Ру-

[1] Английската синя книга, № 257.
[2] Ibid., № 293.
[3] Ibid., № 353.

[1] Английската синя книга, № 343.
[2] Английската синя книга, № 352.
[3] Ibid.

сия можеше, като откаже своето съгласие, да отстрани всички възможни кандидатури. Регентството от своя страна бе решено да не избира освен един княз, който да дава със своята личност и с положението си в Европа гаранции за бъдещето на България. В един разговор с Неклюдова Стамболов му заяви, че българите ще приемат всеки кандидат, посочен от Русия, но с условие, щото той: 1) да не бъде от по-малко висок род, нежели Батенберг; 2) да се задължи, че ще управлява съгласно с конституцията; 3) да е добил за своя избор одобрението на всичките велики сили.[1]

Съвсем обратно мнение изказваше от своя страна Цанков в един разговор, който той има с английския агент един ден след отречението на княза.

На 8 т. м., пишеше Ласелс до лорд Идеслей, на следующия ден от заминаването на княз Александра, бях удостоен, за голямо мое удивление, от едно посещение на г. Драган Цанков. Той побърза да ми каже най-напред, че всички българи дължат признателност на тия, които имат участие в изгонването на княза, и че аз съм много съдействал, за да се постигне тоя резултат чрез подкрепата, която съм давал на Негово височество и която го накарала да следва пътя, що го довел до неговото сваляне.

Заявих на г. Цанкова, че не споделям ни най-малко неговото мнение, че считам заминаването на Негово височество като нещастие за страната, а начинът, по който той си отиде, е един морален триумф за княза. Г. Цанков призна, че това е тъй, и изказа съжаление, че няма да се състави в България една нова партия, която щяла да бъде в полза на Негово височество. И без туй имало в държавата твърде много хора, които мислели повече за своите интереси, нежели за ония на страната. На моята забележка, че щеше да бъде много странно, ако страната не беше в полза на княза, като

[1] Английската синя книга, № 352.

се имат предвид услугите, които ѝ е принесъл, и това, че я е спасил от сръбското нашествие, г. Цанков каза, че князът не е принесъл никакви услуги на страната и че от сърбите я е спасило провидението. На това аз възразих, че княз Александър е бил без съмнение инструментът, с който си е послужило провидението в тоя случай.

Колкото се отнася до бъдещето, г. Цанков казва, че би било голяма грешка да се свиква Велико народно събрание за избора на нов княз. Никой нямало да се намери, който да приеме трона при настоящите условия; при това било абсолютно необходимо да се направят някои изменения в конституцията. Напомних му, че досега той бе отказвал да възприеме идеята за една ревизия на конституцията, но той каза, че сега добил убеждението за тази необходимост. Той се надявал, че Европа ще изпрати един комисар, за да управлява страната и да ѝ даде един Органически устав.

Аз възразих, че не зная да има Европа подобно намерение, но че ми се струва, какво опитът, направен в Източна Румелия, не е много насърчителен, колкото се отнася до Органическия устав. Относително възможността на една руска окупация, за която той ми поиска мнението, аз казах, че ми изглежда, като съдя от последните събития, че нито Австрия, нито Германия ще направят някаква стъпка, за да я предотвратят, ако тя бъде предизвикана от състоянието на страната; че важно е следователно да се не дава никакъв предлог за една окупация, против която, убеден съм, г. Цанков би бил първият да възрази; че събитията от две недели насам обаче правят тази възможност много по-вероятна и единствен път, който аз виждам, за да се предотврати опасността, е, щото българите от всичките партии да оставят настрана своите лични зависти и вражди и да работят задружно за поддържане на реда.[1]

[1] Английската синя книга, № 349.

Твърде оригинална е била – личи си – тая среща между стария български деец и английския дипломат – единия със своя груб сарказъм, другия със своя хумор на светски човек. Те се познаваха отдавна. В 1881 г. Цанков бе ходил също при Ласелса, но тогава бе, за да се оплаква от русите и да иска поддръжката на Англия срещу техния гнет. Превратностите на политиката, буйността на един темперамент, неспособен да удържи лошите прояви, едно простонародно суеверие за всемогъществото на Русия и за суетността на всеки отпор срещу нея, влиянието на окръжаващите го, които не ценяха миналото му, а искаха да използват неговото име, бяха обърнали едновремешния лют националист, ослабнал сега духом, нервозен, сприхав и злопаметен, в адвокат на руската политика и предтеча на окупацията. Нищо не бе останало у него от вдъхновенията на гордото време: подобен на болерите от последното българско царство, които вързаха чалми и поведоха срещу земята си турските пълчища, той употребяваше срещу свободите на България остатъка от тази енергия, с която тъй храбро бе ги защитавал.

Русите обаче не показваха голяма охота да си служат с него. Епохата, в която той бе писал на Хитрово писмо с прочутата фраза за „меда и жилото", беше прясна; не бяха забравени съвсем и неговите истории с палата. Човекът, който бе минал през толкова крайности, не вдъхваше голямо доверие. Впрочем Русия не разчиташе на никого от българските държавници. Тя се облягаше на своята мощ, на обаянието си върху българското население. В това отношение една странна илюзия владееше във високите руски кръгове. Те бяха убедени, че ако императорът обяви громко волята си, никой в България не ще смее да се възпротиви. Неочакваният успех от царската телеграма до княз Александра бе превърнал тази идея в едно любопитно самовнушение. Оттук се породи планът да се изпрати в България едно лице с големи пълномощия, което да вземе косвено властта в ръцете си от името на императора. „В България, пише Московские ведомости, може да принесе полза не един дипломатически агент при едно незаконно правителство, а един комисар с диктаторска власт за една или две години." За такъв бе определен отначало княз Долгоруки; сетне той биде заместен от генерал Кулбарса. До неговото пристигане руското агентство щеше да се управлява от А. Неклюдова.

Неклюдов, млад секретар от посолството в Цариград, ученик на Нелидова, т. е. възпитан в похватите на енергия, които руската дипломация прилагаше спрямо Портата, бе пълен с добри намерения и с неопитност. Той бе служил в София във времето на Соболева и бе запазил спомен за една България, благоговееща още пред руските униформи. Дошел внезапно посред бурни събития, които не му оставяха време да види голямата промяна, настъпила в умовете, той почна да действа, като да не бе имало контрапреврат и една Сливница.

Най-напред Неклюдов влезе в стълкновение с Регентството по повод арестуваните офицери, участвали в преврата. С една нота, отправена до Начовича и съчинена в повелителен тон, вземайки повод от някакви уж положителни сведения, че щяло да се разглежда скоро делото на тия офицери, той предявяваше най-енергичното искане да се отложи тоя процес, докато се успокоят духовете, защото щяло да се появи в противен случай опасност за спокойствието на България. На другия ден (7 септември) Начович отиде в руското агентство и лично съобщи на Неклюдова, че сведенията му са неоснователни, че съдебното следствие още не е свършено, за да може да се насрочи делото. Към тия обяснения върху процедурата той добави, че българското правителство няма намерение да се намесва в хода на процеса, тъй като правосъдието в България е независимо от изпълнителната власт.

Неклюдов не остана доволен от това съобщение, което съдържаше един урок по държавното право, доста обширен, и едно уверение, доста неопределено. Той поиска писмен отговор. Начович му изпрати на другия ден една нота. Но Неклюдов и нея отказа да приеме, понеже тя забелязваше, че

постъпката на руското правителство в полза на провинените офицери щяла да възбуди обществените страсти, наместо да подейства върху тях усмирително. Начович се съгласи да оттегли тоя пасаж; тогава пък се появи нова трудност. Българската нота правеше намек и на постъпките, които германският агент и австрийският извършили в духа на руските искания; но Буриян побърза да заяви, че никой път не е мислил да подкрепя Неклюдовите представления, и поиска да се изхвърли и тоя пасаж от нотата.[1]

Неволната солидарност с русите, установена от посредничеството на Бисмарка във Франценсбад, договор, сключен от един negotiorum gestor, който имаше предвид изключително своите собствени интереси и своята мания за съюзи, почна да тежи на Австрия, която за пръв път се виждаше позвана да играе несвойствената ѝ роля на безкористна помощница. Тази умора почна да се превръща бърже в раздразнение спрямо Бисмарка, който твърде безцеремонно бе вързал Австро-Унгария за празните ясли на усопшия троецарски съюз.[2]

Най-силни протести против тая диктатура на Бисмарка се издигнаха в Будапеща.

Маджарите, наплашени съседи на Русия, са нейни исторически врагове. В 1849 г. те видяха земята си да стене под копитата на казашките полкове, които Николай I бе изпратил да спасяват Австрия в името на монархическия принцип, а оттогава омразата им към Русия, към царизма, към славянството, към православието, към всичко, което олицетворяваше голямата деспотическа империя, растеше в маджарските сърца редом с националното съзнание. В 1876 г. младите маджарски магнати поднесоха почетна сабя на

[1] Английската синя книга. № 358.

[2] Троецарски съюз, Dreikaiserbund, се наричаше съюзът, сключен в Скериовиц между Германия, Русия и Австрия (1884) и който мълчаливо бе престанал вече да съществува, макар неговият тригодишен срок да не бе изминал.

Абдул Керим паша, задето бе изклал едно славянско население, което минаваше за руска клиентела. Когато Милан нападна България, Будапеща кънтеше от викове в негова чест: защото той бе тръгнал да смаже една държава, създадена от Русия, и един народ, който дотогава бе минавал за агент на славянството. Българо-руската свада обърна с главата надоле всичките идеи на маджарите върху източната политика. Те бяха сега възторжени почитатели на Батенберга и приятели на България. Когато Александър тръгна от Лемберг за София, маджарските магнати, които бяха в голяма екзалтация от контрапреврата, решиха да го приветстват по най-тържествен начин; една депутация, предводителствана от граф Зичи, се упъти за София. Отречението на княза я завари обаче в Белград и меланхолически тя се върна обратно.

Триумфът на руската дипломация, а особено ролята, която Бисмарк бе играл в тоя триумф, предизвикаха голямо възбуждение в Унгария. Вестниците в Будапеща се хвърляха яростно срещу двуличността на Германия, която жертвала австро-унгарските интереси на завоевателната политика на Русия. Вълнението не закъсня да мине и в парламента, който се отвори на 6 октомври. Щом се състави бюрото, поднесоха се две интерпелации отведнаж: едната от Балтазар Хорват, бивш министър от кабинета на Андраши; другата от Данаил Ираний, председател на клуба на крайната левица.

И двете интерпелации бяха съставени в много остра форма. Хорват питаше: „Знаял ли е министърът на външните работи на Австро-Унгария, че една чужда дипломация готви преврат в България срещу законния господар на страната? Дала ли е Русия гаранция, че няма да употреби военна сила срещу княжеството? Ако руските посегателства предизвикат едно въоръжено стълкновение, с кого ще държи Германия?" Въпросите на Ираний бяха още по-подробни. „Защо въпреки волята на своя народ, питаше той, княз Александър биде принуден да си отиде? Има ли между Австрия и Русия

съглашение за дележ на влиянието в Балканския полуостров? Одобрява ли австро-унгарският министър на външните работи събитията, станали в България, и ако не ги одобрява, защо не протестира срещу тия, които са ги предизвикали? Ще уважава ли Австро-Унгария правата на българите да си избират свободно своя княз, или ще поддържа руския кандидат? Съществува ли още Берлинският договор? Ако съществува, на какво основание русите се месят във вътрешните работи на България?“

На другия ден се обади по същия предмет граф Аponий, един от най-големите оратори на Унгария. В една реч, държана пред избирателите му в Ясеберений, той осъди строго начина, по който Бисмарк разбирал съюза между Германия и Австро-Унгария, и заяви, че Унгария няма да допусне, щото от Берлин да ѝ се налага една политика, противна на нейните традиции и на съществените интереси на нейното положение в Изток. На 11 септември Апоний поднови своята критика в една интерпелация. Водител на умерената опозиция, аристократ, произходящ от едно семейство с големи връзки в европейската дипломация – графовете от неговия род са били често посланици, – Апоний постави своите въпроси в по-политична форма, но същността им бе силно враждебна. Той[1] попита преди всичко министър-председателя на Унгария дали има някакво влияние върху външната политика на империята.[2] След това поиска от него да обясни: как е могла Русия да принуди един популярен княз да се отрече от престола и кой ѝ е дал право да се меси във вътрешните работи на България? Каква промяна е станала в отношенията между Австро-Унгария и Германия, за да защитава Бисмарк тъй

[1] Английската синя книга, № 368.

[2] Австрия и Унгария, които образуват отделни държави под една династия, имат общ министър на външните работи, отговорен пред делегациите, т. е. пред една камара, която се състои от пълномощници на австрийския и маджарския парламент.

силно руските интереси, явно насочени срещу австро-унгарските? Нотата на Неклюдова против съдението на арестуваните офицери даде повод на Апоний да обвини Русия, че тя иска да тъпче законите в княжеството, смесвайки изпълнителната власт със съдебната, за да парализира и двете. На свършване той заяви, че съюзът между Германия и Австрия ще се счита от неговата партия като едно европейско зло, ако той няма за задача да закрепи независимостта на балканските държави.

Негодуванието на маджарите направи в Германия силно впечатление. Официозният орган на Бисмарка Norddeutsche Allgemine Zeitung трябваше да излезе да обяснява поведението на Германия, отхвърляйки обвинението, че тя служела на руските цели. Забеляза се известно колебание и в германската дипломация. Граф Херберт, говорейки с английския посланик[1] върху постъпката на Неклюдова, забележи, че Германия е била не против съдението на провинените офицери, а против тяхното немедленно екзекутиране. „Като даде тоя съвет, обясняваше граф Херберт, германското правителство не е искало да влиза в задачата на правосъдието, но е било ръководено от много важни политически мотиви, обемащи истинските интереси на България, на балканските държави и на европейския мир.“ Това бе старата аргументация на канцлера, но без бруталност, смекчена, забулена с едно необичайно внимание към малките държави на Изток, за които обикновено в Берлин не намираха достатъчно пренебрежителни думи.

Благоприятният вятър, който духаше сега от Европа, съживи надеждите в София. Крайните националисти, впечатлителни, бързи в заключенията си, лековерни в своя оптимизъм, помислиха си, че Австро-Унгария е подела ръкавицата на Русия, че днес-утре маджарите мобилизират. В своя

[1] Английската синя книга, № 368.

ентусиазъм те искаха от Регентството да отговаря още по-остро на острия език на Неклюдова.

Положението обаче още не бе избистрено. На интерпелациите на маджарската опозиция граф Тиса[1] още не бе отговорил. Колко далече можеше да отиде Австро-Унгария в своя отпор спрямо Русия, в каква мярка Бисмарк щеше да държи сметка за недоволството в Будапеща и Виена, бе още неизвестно. Англия, единствената, която се бе произнесла явно против руската политика, държеше сега наблюдателно поведение, чакайки да види резултата от общественото давление в Унгария, за да определи своето действие, решена да не взема сама рисковете на един дуел с Русия. „Ние считаме, пишеше Daily Telegraph, че България не струва костите на един sepoy."[2] Формулата в бисмарковски стил бе груба, но тя изразяваше добре настроението на една голяма част от английския народ, раса на търговци, навикнала да държи и политическите си сметки в двойно счетоводство. В самия министерски съвет лорд Рандолф Чърчил[3] продължаваше да се противи на българофилската политика на лорд Идеслей, когото обвиняваше, че тъпче там, дето Бисмарк се боял да стъпи,[4] и искаше да се вдигне Ласелс от София, дето се бе ангажирал много с партизаните на Батенберга. Чърчил поставяше кабинета пред тази дилема: или да добие подкрепата на Бисмарка в борбата срещу Русия, или да се споразумее с русите, като добие от тях обещание, че ще му съдействат искрено в Египет. Безпокоен дух, разяждан от амбиция, от инстинктивната нужда да действа, той не се задоволяваше да прави сцени на лорд Идеслея, да пише дълги сърдити писма на лорд Солзбъри, но влизаше направо в преговори с чуждите посланици, строеше пред тях без стеснение своите смели хипотези в областта на европейските съюзи. На 3 септември той пишеше на лорд Солзбъри:[1]

Г-н фон Стаал[2] дойде ей сега да ме види. Той се оплаква страшно от Уайта.[3] Аз казах, че предвид на нашата окупация в Египет необходимо бе да имаме в Цариград един представител с характер и решителност. Той каза, че българите направили разни неща и обиди на портрета на императора в София. Говори за големи мъчнотии, които имала Русия, за да дойде до едно споразумение с Австрия поради маджарите, които не мислили за друго освен за „49-а година".

Това дало повод на лорд Рандолф да се впусне в теории върху външната политика на Англия. Той казал на посланика, че центърът на тежестта на английските интереси бил в Египет и в Индия, че там Англия щяла да бъде винаги нащрек, готова да се бори с последните си сили; но в Близкия изток правителството щяло да действа само ако е принудено от общественото мнение, нещо невероятно, тъй като духовете били погълнати от въпроса за автономията на Ирландия.

Накрай, пише той в писмото до лорд Солзбъри, накрай аз загатнах за едно съглашение с Русия, с което тя би ни дала реална поддръжка в Египет, би се отказала от своето давление над Афганистан, в който случай тя би уредила балканските работи, както би желала или, по-добре, както би могла.

[1] Граф Тиса бе министър-председател на Унгария.
[2] Sepoy английски войник в Индия.
[3] Вж. върху Чърчила интересната книга на A. Filon, озаглавена Profils Anglais, Paris, 1893.
[4] The Political History of England, edited by W. Hunt and Reginald L. Poole, m. XII, 1967, cmp. 392.

[1] W. S. Churchill. „Lord Randolph Churchill", cmp. 552.
[2] Руският посланик в Лондон.
[3] Уайт бе назначен посланик в Цариград на мястото на сър Ед. Тронтон. Уайт бе гледан зле от русите поради опозицията, която им прави в конференцията в Топхането (1885).

Една седмица подир като бе предложил тази подялба на руския посланик, Чърчил има свиждане с Хацфелдта,[1] с когото разглеждал хипотезата на една коалиция срещу Русия. Той казвал на германския посланик, че английският кабинет щял да бъде предмет на дивашки пристъп от опозицията и щял да се постави в голяма опасност пред Парламента, ако въвлече Англия в борба срещу руската политика, без да е намерил съюзница; но ако Австрия поведяла тази борба, имайки зад себе си Германия, английският кабинет бил готов да върви докрай задружно с двете империи.

Той ми отговори – пишеше Чърчил на лорд Солзбъри,[2] – отговори ми: „Всичко това е много добре, но това, което липсва, то е германската поддръжка за Австрия. Нам очите са обърнати към Франция." Аз казах, че ако това е тъй, разбира се, не може нищо да се направи; но чини ми се, че не е невъзможно, щото ако Германия и Австрия се опълчат срещу руското движение в полза на българската независимост и ние ги последваме честно и вярно, логическото последствие ще бъде от наша страна да се обърнем дипломатически или по друг начин срещу Франция, щом тя се опита да пакости.

Беше ли Регентството в течението на всичките преговори, които се водеха зад гърба на България ту в нейна полза, ту за сметка на нейното бъдеще? Едва ли.* Без съмнение някои от дипломатическите агенти, приятелски разположени към България, като напр. Ласелс, граф Соназ[3], казваха това, което можеше да насърчи духовете; но самите те не бяха осведомени върху всичките тайни на своите правителства, нито имаха интерес да ги откриват напълно. Позициите не бяха ясно определени още и тоя вид сътрудничество, което се установи по-късно между някои дипломатически агенти и управниците на България срещу руската политика, не бе се начевало. Начович, русофоб по влияния от миналото, надъхан от Уайта и от цялата политическа атмосфера в Букурещ срещу руските явни и тайни цели, бе готов да възприеме всичките антируски внушения, но Стамболов въздържаше правителството от всякакви крайни пориви.

[1] Германският посланик.
[2] W. S. Churchill. op. cit., imp. 554.
[3] Италианският дипломатически агент.

Стамболов не губеше надежда за едно помирение с Русия. Русофилството бе останало у него от ентусиазма на младините му; след преврата туй чувство звучеше още у него като акорда на някоя току-що скъсана струна. За да се възстановят връзките с Русия, той бе готов на всички жертви, които не засягаха истинската независимост на България. Той нямаше нито фанатизма на русофобите, нито суеверието на русофилите. На кореспондента на Times той казваше:

Да бяха ни оставили свободни, бихме избрали пак княз Александра*, който е кандидатът на нашето сърце, но сега ще изберем кандидата на Русия, стига той да е одобрен от всичките велики сили. Какъвто и да е, той ще трябва да се закълне върху конституцията и да я пази. Русин ли е, или немец, все едно, но да стане българин по чувства. Ний искаме да живеем в най-тесни отношения с русите, но с едно условие: да не ни бъдат господари те. Руски инструктори за войската приемаме, но руски военен министър не; защото ще трябва да бъде отговорен пред Събранието.

Върху тази програма, която можеше да удовлетвори руското честолюбие и да спаси българските интереси, Стамболов се надяваше още въпреки лошите признаци да постигне едно споразумение.

Между туй Каулбарс стягаше багажа си за София.

II

МИСИЯТА НА КАУЛБАРСА

Как биде изпратен Каулбарс. – Първата му нота. – Начович при агентите. – Изявленията на граф Тиса. – Реч на лорд Чърчил. – Съдебното следствие по преврата. – Положението на Каравелова между управляющите. – Една сцена в Министерския съвет. – Позив на Каулбарса към народа. – Стамболов съгласен на отстъпки. – Руската дипломация против Каулбарса. – Министрите в руското агентство. – Депутацията на еснафите. – Защо Каулбарс не успя? – Манифестация пред дома на Радославова. – Съждението на един старец за Русия.

На 5 септември английският посланик във Виена сър А. Паджет, който бе отишъл на гарата да изпраща Кембриджкия херцог, срещна на перона генерал Каулбарса и го запита за неговата мисия в България. Каулбарс отговори:

„Императорът ме праща да кажа на българите, че те трябва да запазят обществения ред и спокойствието в страната си, ако искат да предотвратят една окупация. Негово величество желае искрено, щото работите да се уредят мирно, но ако се появят междуособици, невъзможно е да се знае какви мерки ще се наложат от събитията."[1]

Покрай тия наставления, които подир няколко дена бидоха официално оповестени, получил ли бе Каулбарс и някак-

[1] Английската синя книга, № 340.

во тайно поръчение, скрития план на някоя политика, за която той трябваше да намери – или да създаде – шансове в България? Поводи за такова подозрение има много; но данни за едно положително твърдение липсват. Както много други, и това действие на руската дипломация остава засега енигматично.

У съвременниците е останало впечатлението, че Каулбарс, изпратен по препоръката на руските империалисти, имал още от самото начало за задача да предизвика в България смущения, които да докарат окупацията. Самото поведение на Каулбарса, благоволението на Каткова към него, смисълта, която руските вестници явно дадоха на неговия разрив с Регентството, са били несъмнено един сериозен мотив за тази мълва.

Други източници обаче твърдят обратното.[1] Калбурс нямал никакви революционни цели. Той тръгнал, напротив, с най-благи намерения спрямо България. Историята на неговото назначение най-добре свидетелствала за чувствата му: той бил препоръчан за тази важна мисия от един голям приятел на Батенберга, от един противник на славянофилите и на Каткова, от един представител на европейското течение в руската дипломация: от граф Лобанова, руски посланик във Виена. Лобанов очаквал от него да успокои българските националисти относително замислите на Русия, да пресече надеждите на русофилите за окупация и да всее в страната убеждението, че императорът иска да види България мирна.

Всичко това не би било чудно. Генерал Каулбарс хранеше наистина искрени симпатии към княз Александра. Член на Международната военна комисия в Пирот, той взе енергически защитата на българските интереси. Като се върна в Петербург, той носеше едно писмо от княза до императора. За това писмо идеята бе негова: той мечтаеше да помири Александра III с Батенберга. Той не успя в своя план, но съхрани своите побуждения. Превратът го изпълни с отвращение и сетне отречението на Александра му причини голям гняв.

[1] Тази версия дължим на руски дипломатически източник. Тя ни е била потвърдена от един близък сътрудник на Каулбарса в това време.

Той бе впечатлен и необуздан. Когато на 13 септември управляющият руското агентство Неклюдов го посрещна на няколко километра далече от София по Ломското шосе, той не се стърпя да не изкаже веднага презрението си към авторите на 9 август. Пред смаяните очи на Неклюдова той жестикулираше, пламнал внезапно, и се провикваше:[1] „Аз тези подлеци бих ги застрелял! Те опозориха мундира си! Те покриха със срам една войска, създадена от Русия!“ Неклюдов, обладан от изумление, остави да изтече тази буйна струя от солдашки лиризъм и от военна етика. После му каза:

– Тук наблизо, в едно село, чака една депутация начело с Цанкова. Тя иде да приветства Ваше превъзходителство.

Каулбарс помнеше Цанкова от 1883 г., когато бе дошел в София да сключва военната конвенция. Той имаше за него лошо мнение, считаше го за хитрец. Като чу името му, той отсече:

– Аз не искам да видя този интригант, този католик.

Каулбарс, немец от балтийските провинции и лютеранец, не искаше да прости на Цанкова неговата мимолетна измяна спрямо православието...

Между туй Каулбарс и Неклюдов стигнаха в селото Връбница. Освен Цанков тук чакаха: М. Балабанов, Бурмов, Людсканов, Данев и др. Правителството бе изпратило от своя страна окръжния управител Г. Тишева.

Русофилите посрещнаха царския пратеник с голяма овация. Госпожа Белова, чухонка по произхождение, му поднесе букет от името на българските жени. Държаха се приветствени речи: Цанков му каза, че българският народ го очаквал

[1] От руски дипломатически източник.

като месия. Пред тия славословия Каулбарс се преобрази. Като много силен парфюм те му замаяха главата. Той забрави Батенберга, низвержението, папищаиството на Цанкова. Прегръщайки посрещачите си, щастлив, трогнат, той заяви, че е дошел да тури край на техните изпитания, и нарече управляющите хора на Регентството: палочники[1].

От тая минута той се съюзи с русофилите във всичко. Същата вечер те му дадоха банкет и при шампанското тяхната сърдечна взаимност стана съвършена.

На другия ден (14 септември) Каулбарс посети регентите и министрите. На Начовича той предаде своите акредитивни писма, подписани от Гирса на 1 септември във Високо-Литовск. Те гласяха:

Негово величество императорът благоволи да повери на генерал-майор барон Никола де Каулбарс временното упражнение на функциите на руски дипломатически агент в България.

Като ви уведомявам за това решение на Господаря, обичам да се надявам, че приемът и съдействието, които барон Де Каулбарс ще намери у Регентството, ще улеснят задачата, която му е начертана от благосклонните намерения на императора.

Писмата бяха отправени съобразно с васалното положение на България и установената традиция до министъра на външните работи. Важното в тях бе, че се споменаваше името на Регентството, чиято законност Русия бе оспорвала дотогава.

В София Каулбарс завари писмени инструкции от Гирса, които го чакаха. Пред регентите и министрите той ги разви нашироко.

Преди всичко той изказа учудването си, загето народните представители, които пратиха до императора телеграма като на покровител на България, телеграфирали един ден след това на княз Александра, за да му изкажат своята вечна любов. Това противоречие бе поразило неприятно умовете в Русия. „Мъчно е, пишеше Jurnal de Saint Petersbourg[1] в една официозна бележка, мъчно е да се съгласят помежду си тия два документа. Ние няма да се наемем с тази задача, нито ще търсим обстоятелствата, които са могли в двайсет и четири часа разстояние да докарат такива несъответствующи едно на друго решения. Това, което е важно да се запомни, то е недомислието, в което се намира софийското Народно събрание и тия, които го ръководят или за които се мисли, че го ръководят." Каулбарс обясни, че е наймалко странно да се изказва едновременно почит към изпъдения и към тоя, който го е изпъдил. За Батенберга той заяви, че Русия няма по никой начин да допусне неговото преизбиране и че всяка манифестация в негова полза може само да влоши разположението на императора към българите.

От старите симпатии към Александра, от тия чувства на рицарство, които го караха като военен да се гнуси от преврата, нищо не прозираше сега в неговата беседа. Напротив, той взе под своя защита авторите на 9 август и поиска тяхното немедлено освобождение. Като мотив за това енергично свое внушение той посочи нуждата да се умиротворят духовете. По същата причина той настоя да се вдигне военното положение и да се отложат изборите за Велико народно събрание, които бяха назначени вече за 28 септември.

Каулбарс говореше без явна неприязън, но с известен властнически тон. „Видя ни се прям и остър", разказва В. Радославов. Първата среща мина все таки гладко. Но властвующите се безпокояха за бъдещите си отношения с него,

---

[1] Сопаджии.

[1] Jurnal de Saint Petersbourg, 6 септември 1886.

защото бе им вече докладвано с какви думи ги е нарекъл царският пратеник във Връбница.

Същия ден (14 септември) Каулбарс посети в парадна униформа колегите си от дипломатическото тяло и им съобщи съветите, които е дал на Регентството. Забелязваше се, че неговото застъпване за детронаторите го стесняваше сега; пред европейците понятията му на войник се събуждаха. На италианския дипломатически агент той обясняваше:

– Като военен не искам и не желая да извинявам офицери, които са изменили на своя княз и генерал; но за Русия тия хора, „ces individus", заслужават поддръжка, понеже са се провинили в една политическа революция.[1]

За бъдещия княз Каулбарс каза на агентите това, което бе заявил и на управляющите: че е рано още да се мисли за това и че Русия не може да препоръча свой кандидат, додето не се споразумее с останалите велики сили.

На другия ден Каулбарс изпрати до българското правителство две ноти. Едната съдържаше закъснелия отговор на императора до Народното събрание. Тя гласеше:

На сообщенную на имя Государя Императора телеграмму Народного Собрания Его Величеству благоугодно было повелеть мне передать следующий ответ:

„Принимая заявленное от имени Богларского народа выражение чувств преданности, Государь Император надеется, что, как народ, так и его правительство позаботятся о том, чтобы доказать на деле искренность означенных чувств; что они будут постоянно воздерживаться в будущем от действий и заявлений, несогласных с хорошо известным Болгарам взглядом Его Величества на настоящее положение их страны, и постараются положить конец раздорам между партиями. Назначенному для заведывания делами агентства в Софии Генералу Каульбарсу предстоит служить посредником при передаче Болгарам Всемилостивейших указаний в виду обезпечения стране ее счастливой будущности и восстановления прежних отношений между Россиею и Княжеством. В случае готовности Болгар сообразоваться с означенными указаниями, Государь Император не откажется с Своей стороны позаботиться о преуспеяний их народных интересов.

[1] Documenti diplomatici, Bulgaria, 1886, № 27. – Рапорт на Соназ до граф Робилант. Ще цитираме тия документи под общоупотребителното име Италианска зелена книга.

На този отговор Каулбарс предлагаше да се даде найширока гласност между населението.

Другата нота формулираше исканията, които Каулбарс бе отправил към правителството във вчерашните си разговори. Тя почваше с предупреждението, че „созвание Великого Народного Собрания при настоящем положении страны „н е можеть быть признано законным" и что решения такого Собрания не имели бы в глазах наших „н и к а к о г о значения".[1] После изброяваше съветите, които Русия даваше за умиротворението на страната:

1. Да се отложат изборите на колкото е възможно подалечен срок.

2. За да се извади страната от това възбудено състояние, в което се намира, и за да се даде възможност, щото изборите да станат без принуждение и при по-нормални условия – немедленно да се вдигне военното положение, като се освободят същевременно от арест всичките затворени по повод събитията на 9 август.

[1] Кавичките и курсивът са на Каулбарса. Ние видяхме в архивата на Министерството на външните работи оригиналните ноти на Каулбарса: те са писани лично от него с един крайно нервозен почерк, в който графологът би открил вероятно голяма впечатлителност, афекция и един извънмерен дял от суета.

Регентите и министрите бяха имали време да обмислят „съветите" на Каулбарса, откакто той им ги съобщи устно; но върху отговора още не бяха се установили. Първото им впечатление бе, че това е една намеса във вътрешните работи на княжеството и че ако тя бъде допусната, през процепа, отворен от нея, ще минат други вмешателства, много по-опасни. Трябваше значи още при първия опит да се пресече у русите охотата да налагат волята си, като се изпречат срещу техните постъпки законите на страната. Министърът на външните работи биде натоварен да узнае доколко едно подобно становище би намерило поддръжката на великите сили.

На 16 септември сутринта Начович тръгна да обикаля агентствата.[1] Като съобщи каква нота е получил от Каулбарса, той посочи мотивите, поради които българското правителство не можеше да се съобрази с нея. Той обясни, че отлагането на Великото народно събрание не би имало оправдание, понеже, каквито и да са резултатите от изборите, за кандидата, препоръчан от Русия, винаги ще има болшинство. Съветът на Каулбарса не можеше да бъде последван и поради едно изрично и формално постановление на конституцията, според което, в случай че престолът остане вакантен, Великото народно събрание трябваше да бъде свикано в определен срок.[2] Впрочем на какво Каулбарс основаваше тоя своеобразен съвет? На нуждата да се внесе успокоение в страната? Начович доказваше, напротив, че само едно бързо разрешение на кризата можеше да успокои умовете, а то можеше да се постигне само чрез избора на нов княз. Колкото се отнасяше до освобождението на провинените офицери, Начович намираше, че то зависи изключително от правосъдието, което според чл. 13 от конституцията е независимо от изпълнителната власт. Оставаше въпросът за военното положение; върху него споразумението бе лесно, тъй като самите закони изискваха, щото то да бъде вдигнато поне една седмица преди изборите.[1] В заключение Начович молеше великите сили да подкрепят в Петербург гледището на Регентството, което бе съобразно с постановленията на конституцията и с истинските нужди на положението.

[1] Италианската зелена книга, № 29.

[2] Член 151, ал. 2, от конституцията, който гласи: „В. н. събрание за избиране регенти трябва да бъде свикано вътре в един месец."

Тоя позив към великите сили бе една изкусна маневра. Диалогът, който Каулбарс бе почнал с Регентството, това дипломатическо a parte, в което единият от събеседниците се готвеше да тероризира другия, пренесе се сега на голямата европейска сцена пред очите на чуждия свят, вече благосклонен към България. Изваждаше се наяве и противоречието, в което изпадна Русия, като се намесваше във вътрешните работи на княжеството въпреки тържественото си обещание, че ще се въздържа от всякаква намеса. За една опозиция на руската политика Каулбарс даваше на Европа ново оръжие.

Най-напред се отзова на молбата на Регентството Англия. На 18 септември лорд Идеслей отправи[2] до английските посланици едно телеграфическо окръжно, в което обясняваше възгледите на своето правителство по българската криза. Той описваше големите трудности, в които се намираше не по своя вина правителството на България, и заявяваше, че то има право на най-голямата почит на Европа и на нейното великодушие. „Това се дължи, казваше той, не само на регентите и на министерството, но и на самата страна, която току-що е минала през един период на голямо вълнение и която иска въдворение на доверието." Лорд Иделслей се изказваше открито против исканията на Каулбарса, тъй като те щели да повлекат нарушение на конституцията, прецедент, опасен в едно време, когато българското прави-

[1] Английската синя книга, № 369.

[2] Английската синя книга, № 372.

телство можеше да намери само в законите силата, необходима за поддържането на реда. Неговото мнение бе, че изборите за Велико народно събрание, наместо да се отлагат, трябва да се произведат по възможност най-скоро. Окръжното свършваше с едно напомнуване на Силите, че е техен дълг да обърнат най-сериозно внимание на положението в България и да дадат на Регентството такива съвети, които да способстват за прекратяването на кризата.

В същия ден, когато Иделей изпращаше това окръжно, граф Тиса отговаряше на интерпелациите в маджарската камара.

Тиса не бе останал равнодушен към брожението, предизвикано в Унгария по повод балканските събития. Той бе от голямото маджарско поколение, човек със силен темперамент – станал доста суров от дългото властване, но отзивчив към националните течения. Амбициозен, той не изпитваше спрямо Бисмарка онова идолопоклонство, което бе минало от германските земи във Виена. Спрямо Австрия той се държеше независимо, издигаше високо гласа си при всеки случай, налагаше се най-често. Като всичките маджари, които бяха видели нахлуването на Паскевича в 1849 г., той бе русофоб. Неговите възгледи по руската политика в България бяха напълно сходни с критиките, които му отправяше опозицията в своите интерпелации. Но преди да отговори, трябваше да се споразумее с министъра на външните работи на Австро-Унгария.

Калноки сам дойде за тая цел в Будапеща. Той бе един тънък човек, прозорлив, но без енергия; мисълта за едно стълкновение с Русия му вдъхваше голям ужас. В беседата си с Тиса той бе принуден обаче да признае, че е необходимо да се отправи едно предупреждение към Русия, преди тя да е отишла дотам, отдето само една война можеше да я върне: като всичките меки хора, които са умни, той се съгласи на най-малкия риск. Вследствие на това споразумение се явиха декларациите от 18 септември.

Тиса най-напред заяви, че австро-унгарското министерство на външните работи нито е знаяло за преврата на 9 август, нито го одобрявало. Слуховете за някакво споразумение между Русия и Австро-Унгария върху дележа на влиянието в Балканския полуостров били лишени от всякаква основа; постъпката, която австро-унгарският агент направил в София по съдбата на арестуваните, имала за цел интереса на България, а не покровителството на съзаклетниците. Минавайки към общата политика на Австро-Унгария, той каза:

> Както в 1868 г. имах за пръв път случай да се произнеса върху Източния въпрос, аз заявих, че ако в тоя край станат промени, нашите интереси би изисквали, щото народите, които населяват тия страни, да станат независими. Аз мисля в съгласие с общия министър на външните работи, че това разрешение и сега най-добре отговаря на интересите на монархията и че Австро-Унгария, отхвърляйки всяка помисъл за уголемяване или завоюване , трябва да употреби всичките си усилия и всичкото си влияние, за да спомага за развитието на тия държави и да не допусне установяването, неприемливо според договорите, на един протекторат или на изключителното влияние на някоя велика сила в Балканския полуостров.

Тия изявления бидоха посрещнати с общи енергични ръкопляскания от цялата камара.

Тиса, продължавайки своята реч, твърдеше, че Берлинският договор, който определя международното положение на България, е в пълна сила и че никаква промяна не е настъпила в отношенията между Германия и Австро-Унгария. В заключение той каза, че не иска да излиза с „преждевременни декларации и със звучни фрази", но ще преследва своите цели със спокойствие и с решителност.

Опозицията одобри всичко, което в думите на Тиса бе насочено срещу Русия, но нейното задоволство не бе пълно:

тя бе очаквала да чуе нещо и относително мисията на Каулбарса, за когото европейските вестници гърмяха вече от няколко дена. Ираний обвини още веднъж Бисмарка, че за да има съдействието на Русия срещу Франция, пожертвал австро-унгарските интереси и допуснал, щото Каулбарс да хазяйничи в България като в завоювана страна. В същия дух направи своите възражения и граф Аповий. „Независимостта на България не съществува вече, се провикна той; Каулбарс е диктатор!“ Накрай Аповий настоя да не се подлага изложението на министър-председателя веднага на гласуване, а да се постави на дневен ред, за да могат да станат по-обширни разисквания. Тиса обаче не искаше да каже повече от това, което бе намерил за необходимо. Върху ролята на Каулбарса той категорически отказа да се произнесе, заявявайки, че е недопустимо да се подигат подобни въпроси в един парламент. Понеже опозицията се разгорещи и почна да вдига шум, Тиса постави въпрос за доверие. При гласуването болшинството му се намери непокътнато.

Решителните изявления на Тиса, тая манифестация на цялата маджарска камара в полза на българската независимост, предварителното съгласие, което бе дал Калноки и което ангажираше политиката на цялата империя, естественото предположение, че всичко това трябва да е било уговорено и с Бисмарка, тая съвкупност от обстоятелства, която даваше на една парламентарна реч размерите на едно европейско събитие, произведе навсякъде: във Виена, както и в Берлин, в Петербург, както и в Лондон, в Цариград, в София, в балканските държави, особено уплашени досега от мисълта, че Русия е изтръгнала може би някакъв мандат от малодушието на Силите, една грамадна сензация, един вид стресване, както при рева на някой топ, изгърмял изневиделица.

Най-силно бе впечатлението в Лондон. Коалицията, която бе очаквала Англия, за която от няколко седмици работеха страстно нейните дипломати, се очертаваше вече не в положителната форма на съюз без съмнение, не още в намерението за едно задружно действие може би, но в силата на отрицателно чувство по отношение на Русия, едно чувство, което фатално трябваше да расте в Будапеща и Виена и което не можеше да остави равнодушна и Германия. Английският печат ликуваше. Обади се веднага от името на правителството и граф Рандолф Чърчил.

Неговата реч, държана в Dartford в едно публично събрание (19 септември), бе категорична, докато частните му писма до лорд Солзбъри бяха пълни с колебливост и двоумения. С първите си думи той опроверга тези лондонски вестници, които под първото впечатление от събитията в България, когато руският триумф изглеждаше толкова окончателен, колкото бе гръмоносен, писаха, че софийският преврат не засягал английските интереси. Той призна откровено, че самостоятелното развитие на балканските народи и специално независимостта на княжеството имали за Англия голяма ценност. Но и тук той не забрави да отбележи, че решителните мерки на противодействие срещу руската политика трябвало да идат от страна от Виена и Будапеща. Когато се върна от Берлинския конгрес, дето бе разпокъсана Санстефанска България, в речта, държана от него в Манчестер, дето едно екзалтирано многолюдие го акламира като победител на Русия, лорд Солзбъри бе казал, че Австро-Унгария е оставена като европейска стража в Балканския полуостров. Чърчил, повтаряйки тая фраза, добавяше сега, че стражата бе поставена срещу Русия и е вече време тя да нададе вик на тревога. Без забикалки той обещаваше поддръжката на Англия.

Ако се случат събития, казваше той, които поради своето важно и опасно естество ще принудят правителството на Нейно величество да определи по-решително своето поведение, безспорно е, че симпатиите и даже подкрепата на Англия ще бъдат за ония правителства, които искат да запазят европейския мир и свободата на народите; нашето съдействие, дадено, когато стане нужда, ще разреши вероятно

спора в полза на тия правителства, без да се прибегне до сила.

На другия ден, обнародвайки тази реч, английските вестници заявяваха, че един голям обрат настъпва в Европа.

Между туй българското правителство още не бе дало на Каулбасара писмен отговор. В средата на управляющите бе се появило голямо разногласие: тероризиран от страха пред окупация, Каравелов настояваше да се следват руските съвети; младите националисти, хора на противоположната крайност, настръхваха при всяка дума за отстъпки на Русия. Насърчени от антируските манифестации в Европа, те бяха вдигнали глава, обвинявайки в предателство всекиго, който не бе съгласен с тях. Течението против Каравелова, утихнало за малко време, се бе съживило отново, ожесточаваше се, прибавяше към старите подозрения нови упреци, по-люти сега, откакто той изявяваше пак намерение да играе ръководеща роля.

Следствието по преврата дойде тъкмо навреме да даде на тая ярост против него една силна основа. Военната комисия, която водеше това следствие, го приключи на 18 септември със следния протокол:

Днес, 18 септември 1886 година, по предложението на военния министър една комисия, съставена от всичкия военнопрокурорски в княжеството надзор, а именно: председател – главният военен прокурор капитан Агура; членове: прикомандирований при Военното министерство офицер за особени поръчки по военното ведомство майор Паница, временно и. д. софийский военен прокурор капитан Мелинов, временно и. д. на русенския военен прокурор капитан Бояджиев, и. д. пловдивский военен прокурор капитан Краев, след като разгледа следственото производство по делото на обвиняемите в извършване господарственото престъпление от 9 август лица, намери, че според комунентите, находящи се в

това производство, пада подозрение за съучастие против бившите министри г. г. Каравелов, Цанов и майор Никифоров, но че предвид на особеното положение, което те са заемали до преврата, в съгласно съществующия в страната закон за съдение министрите, издание 1880 година, комисията не се счита компетентна да ги привлече под следствие, докогато по този повод не се произнесе Народното събрание. На това основание комисията постанови: съдението на лицата, обвинени в първата категория на списъка, приложен при постановлението на комисията под № 7, да се отложи, докогато по отношение към г. г. бившите министри не се изпълнят всичките формалности, предвидени в закона от 13 декември 1880 година. Подписали: председател: капитан Агура; членове: майор Паница, капитан Велинов, капитан Бояджиев и капитан Краев.

Въпросът за съдението на Каравелова не можеше, разбира се, да се постави сега, но наглед имаше вече един сериозен мотив за обвинение в този документ, подписан от четирима български офицери; един повод във всеки случай да се вдига шум против него, да се задушава неговият глас, да се обърне той – един от регентите на България – на подсъдим в перспектива. Най-яростен бе този повик у бившите му ученици: Петков, Захарий, Ризов и у Радославова.

Между Радославова и Каравелова омразата бе стара и взаимна; у Каравелова тя се придружаваше с един вид умствена надменност; у Радославова – с отмъстително чувство. Сближило ги бе в 1884 г. едно заблуждение на Каравелова: той си бе помислил, че ще намери у тоя млад рус човек, който се усмихваше кротко и умееше да слуша, един политически послушник; но послушникът се оказа амбициозен, упрям и предприемчив. От 1885 г. те бяха вече в борба, живяха известно време като съперници и в 1886 г., юли, се разделиха като врагове. Радославов си бе дал оставката с мотивиран доклад; Каравелов го уволни просто като чиновник, както бе уволнил една година по-рано Сукнарова. Оттогава неприятелс-

твото им се обърна в публична свада и предизвика в либералната партия нов разкол.

Събитията – това, което един голям френски историк наричаше висша ирония на провидението – направиха пак от двамата неприятели неволни сътрудници. Радославов бе употребил всички усилия, лично той и чрез своите приятели в офицерството, за да осуети назначението на Каравелова за регент, но волята на Стамболова преодоля: Каравелов влезе в Регентството. Тогава Радославов реши да не държи никаква сметка за неговия чин, за неговата власт, даже за неговото съществуване. Вторият регент на България, носителят на една част от княжеските права, бе в очите на правителството по-малко от един призрак, по-малко от една сянка, едно име само, което фигурираше под указите на второ място. Един от министрите само, Ив. Ев. Гешов, навикнал в битността си на чиновник да благоговее пред Каравелова, продължаваше да се отнася и сега към него с известна смиреност на духа, но пред твърдата умисъл на Радославова и той се принуди да се съобразява с общия тон, бидейки навикнал по природа и по възпитание да върви по направлението на по-голямата сила.

От тримата регенти княжеската власт я упражняваше в действителност само Стамболов. С него Радославов се съвещаваше по всичките важни въпроси на управлението. На Каравелова се пращаха само указите, които трябваше да подпише. Спрямо него като регент Радославов прилагаше английските идеи, според които управлява кабинетът, а царят само царува: и тук против Каравелова се обръщаха теориите, които той бе донесъл в България.

В големите министерски съвети участваха всичките регенти; но Каравелов се чувстваше притеснен и мълчеше. Той бе навикнал да командва – диктатор чрез словото, когато бе в опозиция; диктатор чрез властта, когато бе министър – и ето че сега враждебни хора го окръжаваха, дърпаха се от него като от някой прокажен, добиваха физиономии

отсъствуващи, когато той случайно вземаше думата. Тази атмосфера гнетеше Каравелова като нещо веществено, нещо грамадно, под което той изнемогваше. И всичката нервна стихия, която той носеше в себе си, клокочеше потисната, наблягайки с растяща сила.

Един ден тя избухна. Това бе по повод нотата на Каулбарса. Регентите и министрите, събрани на съвет, заседаваха в салона на Военното министерство. Каравелов се бе вече изказал за приемането на руските искания; Радославов бе на мнение да се отхвърлят. Стамболов предлагаше да не се бърза с отговора; той чакаше да види резултата от постъпките на Начовича пред Силите. Докато се водеха разискванията, Каравелов показваше необикновено възбуждение. Той ставаше от стола си, сновеше от един ъгъл до друг, сумтеше. По едно време той се спря да разкаже една приказка, един вид притча от руските умотворения. Един мужик носел на пазара една гъска. Господарят му казал да я пази добре да не би тя да му избяга. Но по пътя глупавият мужик тъй много я стискал под мишницата си, че тя издъхнала.

Всички разбраха иносказателното значение на приказката.

Настана мълчание. Радославов, който се чувстваше особено засегнат, се обади:

– Гъската като гъска – каза той, – но я ни кажи как се пъди княз и как се прави държавен преврат!

Каравелов трепна, постоя малко замислен, сетне излезе от стаята. Всички помислиха, че той си е отишъл. Но след миг вратата се отвори и Каравелов се показа на прага с един дебел бастон в ръка. Без да продума, той се затече към Радославова и дигна бастона над главата му. Николаев отклони удара, задържа ръцете на Каравелова. Настана голяма суматоха, наскачаха всички. Стамболов бе извадил револвер. Разтърваха ги. Накараха ги да седнат. У Каравелова вече възбуждението бе паднало. Той гледаше с учудени очи на тежкия бастон, който му затрудняваше ръцете. Посрамен

пред себе си, той не можа да гледа другите и излезе. А заседанието продължи след няколко думи на Стамболова върху недостолепието на тази сцена.

И тоя ден (17 септември) не се взе никакво решение. Между туй, като узна, че Начович е ходил по агентствата, за да вика на помощ Европа, Каулбарс пренесе своите искания на улицата: един негов циркуляр до руските консули в България, отпечатан в хиляди екземпляри, биде пръснат в публиката. Циркулярът съдържаше следните дванайсет точки:

1. Императорът, като има предвид единствено благоденствието на България, се надява, че в сегашната криза, която засяга настоящето и бъдещето на страната, народът ще се обърне с пълно доверие към Русия.

2. Мина вече времето на думите, Русия очаква дела, които да докажат доверието на българите и да оправдаят поддръжката, която императорът ще им даде относително техните вътрешни, както и външни работи.

3. Русия никога не е мислила да пороби България, а, напротив, желание развитието на тази страна. Само като се осланя с пълна вяра на своите по-стари братя, България може да дойде до разрешението на кризата.

4. Съществуват факти, които подбуждат съмнение в тази вяра на българите, като например необнародването на телеграмата, която императорът благоволи да изпрати до регентите в отговор на поздравленията, изпратени до Негово величество по случай именния му ден.

5. Изгарянето на знамената на възбунтувания полк[1] произведе тягостно впечатление. Когато едни войски се покажат недостойни, отнима им се знамето и се поставя в една катедрална църква, но изгарянето на знамето е нещо нечуто във военната история на света и може да произведе

[1] Касае се за Струмския полк и за военното училище.

само развращающе влияние върху юнкерите, пред очите на които то се извърши.

6. Ако е вярно, че Георгиевският кръст е бил изгорен със знамето заедно, българското правителство е извършило едно флагрантно нарушение на международните закони.[1]

7. Фактът, че Народното събрание отправи поздравителна телеграма до императора и на другия ден изпрати съчувствена телеграма до Батенбергския принц, е смешен, нелогичен и хвърля печална сянка върху народните представители.

8. Нито Батенбергският принц, нито някой от неговите братя може да се върне някога в България.

9. Изборите за Велико народно събрание трябва да се извършат при пълна свобода, поради което:

10. Военното положение трябва да се вдигне, арестуваните да се освободят и изборите да се отложат за два месеца, за да имат време обществените страсти да утихнат, а народът да може зрело да обсъди решенията, които ще трябва да вземе.

11. Освобождението на арестуваните (офицери) се иска, защото настоящето правителство, което представлява една партия, няма право да съди членовете на една друга партия.

12. Призовават се всичките истински патриоти да забравят миналото и да гледат с пълна вяра на Русия.[2]

Тоя оригинален документ, единствен по рода си в дипломатическата писменост, понеже съставляваше една пуб-

[1] Това не бе вярно. Знамето с Георгиевския кръст, което бе останало от времето на опълченците от дружината на Калитина, не бе изгорено, макар да принадлежеше на Струмския полк.

[2] Оригинала на този циркуляр не можахме да намерим. Преведохме го от английски. Вж. Английската синя книга, № 419.

лична критика по отношение на правителството, при което Каулбарс бе акредитиран, раздаваше се в София от гавазите и служещите на руското агентство. Около тях, разбира се, се набираше много свят. Някои офицери вземаха циркуляра и го късаха. Намериха се хора, които изпсуваха руските глашатаи,[1] заканиха им се. На другия ден Каулбарс прати Неклюдова да протестира за тия манифестации срещу руските гавази. Неклюдов се представи заплашителен, говори високо, но Начович го посрещна с голямо хладнокръвие. „Ако е извършено някое престъпление, му отговори той, виновникът ще бъде наказан според строгостта на законите. Но ако се касае само за негодуванието на публиката, то се обяснява с необикновената постъпка на руското агентство, което с разпространението на подобни документи не можеше, освен да раздразни умовете."[2]

За пръв път един български министър отговаряше с такъв сух тон на една руска постъпка. Тая голяма, тая странна смелост не можеше да се обясни само с естествената антипатия на Начовича към русите. Тя бе знамение на времето. Тя произхождаше от повишеното съзнание на нацията, от една нова воля, породена, засилена, напрегната от събитията и готова да се опре вече на всяко посегателство. Как бързо порасна духът на този народ! Каква тайнствена добродетел трябва да се крие в неговото битие! На 26 август той плака за своя княз, но сетне обърна просълзените си очи към Русия и мислено се прекръсти. Три седмици не бяха се още минали, и ето че той бе изтрезнял от своите надежди и вече се окопитваше от своя страх. И никоя борба отсега няма да му се вижда непосилна.

Но трябваше ли тази борба да се почне по един повод, наглед маловажен, по един спор от формално естество, какъвто бе въпросът за отлагането на изборите? Без съмнение една отстъпка на Каулбарса можеше да повлече от негова страна нови искания, по-тежки, по-опасни; но след една отстъпка, която щеше да докаже пред света добрата воля на България, нейната упоритост в бъдеще нямаше ли да бъде по-оправдателна?

[1] Българският офицер Хитров ударил рускоподанния унтерофицер Сухоруков, който раздавал циркуляра в гостилница „Искър".

[2] Английската синя книга, № 375.

Никого тая алтернатива не мъчеше, колкото Стамболова. Едно по друго революционер, агитатор, трибун, той бе работил досега по инстинкт и бе живял почти без отговорност. Контрапревратът бе дело главоломно, но той не остави време за колебания: мина като ураган. Сега той бе застанал на кръстопътя, водач на България, водач без опит, оставен да следва своя гений, както старите са вървели някога подир слънцето. Народът гледаше на него, призван от властта му, призван от името му, да даде ответ на неговата съдба. Накъде да тръгне? Вярата в Русия не искаше да умре у него – един отзвук от политическия романс на неговото поколение му трептеше още в сърцето, една съкровена неизкоренена мисъл, че България, освободена от русите, с тях ще осъществи пак своя всенароден завет. Един разрив с Русия му се явяваше като велико бедствие, като една пропаст, изкопана в традициите на народа. От окупация той се не боеше – в различие от Каравелова, – но от зачатието на една дълга криза, която щеше да хвърли България в нескончаеми конвулсии и да я отклони от естественото ѝ призвание. Но като не искаше да скъса връзките на княжеството с Русия, Стамболов гледаше да поддържа съприкосновение и с европейските сили. Той нищо не предприемаше, без да се срещне с Ласелса. При него той отиде за съвет и по нотата на Каулбарса. Интересен е за колебанията на Стамболова рапортът, който английският агент писа след тоя разговор.

На 18 т. м., пишеше той до лорд Иделсей, дойде да ме посети един от регентите, г. Стамболов, който ми съобщи, че той и някои членове на правителството обмисловали дали не би било по-умно да се приеме Каулбарсовият съвет за

отлагането на изборите за Велико народно събрание. Било очевидно, че ще бъде без полза, щото Събранието да избере нов княз, освен ако бъде предварително предизвестено, че тоя избор ще бъде потвърден от Силите.

Той мисли, че би било лесно да се обясни на страната, че обстоятелствата правят невъзможно едно точно приложение на буквата на конституцията, която фактически била нарушена вече, тъй като изборите били насрочени на една дата, по-дълга от един месец след заминаването на княза.[1] Той не се бои, че с просрочването ще се усили руската партия,[2] той мисли, напротив, че колкото – за повече се отложат изборите, толкова по-малочислени ще бъдат Цанковите привърженици в Събранието. Той поддържа, че би било добре да се действа примирително спрямо Русия, която има сила да унищожи практически решенията на Събранието, като откаже своята санкция за избор на нов княз.

Съобщих на г. Стамболова, че аз трябва винаги да препоръчвам на българското правителство да показва помирителен дух спрямо Русия и да ѝ прави всички отстъпки, които няма да засегнат неговата конституционна позиция, която то трябва да поддържа на всяка цена, съобщих му още, че днес съм известил на г. Начовича, какво правителството на Нейно Величество одобрява отговора, който той мисли да отправи на генерал Каулбарса. Колкото се отнася специално до изборите, казах, че не виждам от конституционно гледище някакво препятствие за тяхното отлагане.[3]

Същият възглед бе поддържал Ласелс и пред Каулбарса, когато отиде да му върне посещението. „Конституционната позиция на българското правителство, казваше той, не ми изглежда съвсем ясна. Случаят на отречение от престола не е предвиден от конституцията и следователно би могло да се поддържа, че онзи член, на който се позовава българското правителство, не е приложим.[1] Въпросът не беше обаче юридически, а политически. Въпросът бе да се знае: дали Русия ще се задоволи с тая отстъпка, или ще иска и други? Каулбарс се нае да разпръсне и последните колебания в това отношение. След като бе изчерпал няколко аргументи в подкрепа на своята нота, той пресичаше сега всеки разговор с думите: „Тъй иска императорът“,[2] лаконическа фраза, пълна с угрози за бъдещето. Човекът, който я произнасяше като военна команда, нямаше да се забави дълго с ролята на съветник...

[1] Срокът според конституцията трябваше да бъде от един месец, а изборите бяха насрочени с два дена по-късно.

[2] Цанковистите.

[3] Английската синя книга, № 418.

Любопитно е, че докато Каулбарс плашеше България, руските дипломати се стараеха да успокояват Европа. Назначението на Каулбарса бе станало лично от императора, напук на Гирса, който бе напарен от екскурзиите на военните във външната политика. Всичките руски посланици посрещнаха въобще с явно недоволство известието, че една деликатна мисия, от изхода на която щеше да зависи руският престиж в Балканския полуостров, бе поверена на един генерал, известен във високите руски кръгове главно по своята ексцентричност. И едни странни отношения се установиха поради това между Каулбарса и руската дипломация: тя го защитава пред Силите по дълг, но никога не се солидаризира съвсем с него. Руското Министерство на външните работи изглеждаше да счита сега агентството в София като един прирастък на своето ведомство, а мисията на Каулбарса – като някоя експедиция. На 18 септември, когато целият австрийски печат се пълнеше с новини за деянията и жестовете на буйния генерал, Гирс съвсем спокойно казваше на английския посланик в Петербург: „Генералът не ми е съоб-

[1] Английската синя книга, № 419.

[2] Това бележеше и Ласелс в един от рапортите си (№ 419).

щилю, че е предал някаква нота на българското правителство. Аз съм съгласен с общия дух на неговите постъпки, но той е много скъперник с изпращането на подробности."[1] В същия разговор Гирс опровергаваше и самата нота на Каулбарса. Докато генералът бе искал чисто и просто освобождението на арестуваните офицери, Гирс искаше само гаранции срещу едно прибързано осъждане. „Негово превъзходителство, докладваше сър Р. Марие до лорд Идеслей, казва, че намерението на руското правителство не било да иска, щото процесът срещу обвинените лица да бъде касиран (non pas que les procès soient cassés), но да се остави достатъчен срок, за да не бъде никой съден и осъден по пристрастен начин, ab irato; това било необходимо условие при сегашното възбудено състояние на духовете. Той каза, че ще телеграфира на генерал Каулбарса и ще изследва точно в какво се състои работата."[2] Същият странен език държеше в Рим управляющият посолството барон фон Мейендорф. За голямо удивление на Ди Робиланта той му каза, че Министерството на външните работи в Петербург знаело за нотата на Каулбарса само по частните телеграми на агенциите.[3] „Отговорих на барон Мейендорфа, пишеше Ди Робилант на италианския посланик в Петербург, отговорих му, че за мене е много интересно да узная, че нотата, отправена от генерал Каулбарса до Регентството, не била по-рано известна на г. Гирс и че той се научил за нея от частни телеграми."

Във всичките европейски столици руската дипломация се стараеше да омаловажи значението на Каулбарсовите постъпки пред българското правителство.

На 18 септември руският посланик в Лондон Де Стаал казваше на лорд Идеслей, че „генерал Каулбарс изказвал само

[1] Английската синя книга, № 378.
[2] Английската синя книга, № 378.
[2] Италианската зелена книга.

съвети и че Русия нямала никакво желание да се намесва освен чрез даването на упътвания, които да отстранят опасността от размирици".

Между туй гръмнаха декларациите на граф Тиса. Прозвуча пряко океана речта на лорд Чърчил. От тоя голям повик, издигнат като по силата на някой заговор отведнаж на две места, Русия се смути. Планът на Гирса, установен във Франценсбад с одобрението на Бисмарка, бе: да се въздържа Русия от всяка пряка намеса, да чака, щото самите българи, уплашени от вътрешното разтление на държавата, безсилни пред растящата анархия, да поискат ефикасното ръководство на освободителката. Със своите прибързани постъпки Каулбарс бе осуетил тоя план, дал бе неволно тревога на Европа. И ето още две външни сили се изпречваха между княжеството и Русия, залавяха пътя на руската политика и викаха „Стой!"

Гирс бе благоразумен и мирен човек. Той нямаше нито безмерната суета на Горчакова, нито всепоядящата амбиция на граф Игнатиева. Всичките добродетели на един добър бюрократ; но нито едно голямо качество на държавен мъж. Понеже не носеше в себе си, бидейки немец по произход и европеец по дух, никакво чувство за историческата мисия на Русия и при това не бе честолюбец и не мечтаеше – както други руски министри – да попечителства над Европа и да затъмни Бисмарка, Гирс нямаше никакъв импулс към една смела политика. Той знаеше може би – можеше да узнае лесно, – че руските военни сили, непобедими по име, страшни във въображението на света, бяха една грамадна машина, разстроена отвътре, с ръждясали пружини и неспособна да победи в една голяма война. Едно стълкновение с австро-германския съюз го плашеше; а там можеше Каулбарс да закара Русия със своите лудории. България заслужаваше ли такъв огромен риск? Гирс считаше, че това би било едно безумие. Затова след първите предупреждения от Унгария и Англия

той би отбой още по-явно, заявявайки, че Русия няма да излезе из своята роля на благосклонна съветница.

Това бе първата отстъпка на Русия. На 26 август тя бе наложила с помощта на Бисмарка отречението на Батенберга; сега Англия със съдействието на Тиса вземаше своя реванш. Бързайки да използва своята победа, английската дипломация научи сега Регентството какво да отговори на Каулбарса: Ласелс каза в София, че на една нота с прости съвети Регентството можеше да се отзове с друга нота на празно почитание.[1] На българското правителство се понрави тази формула: тя удовлетворяваше Стамболова, тъй като не съдържаше пряк отказ; тя задоволяваше и Радославова, понеже не съставляваше никакво подчинение. Само Каравелов можеше да не се съгласи, но него вече никой не питаше. На 20 септември Начович съчини следния отговор:

Ваше Превъзходителство,

Имам чест да Ви съобщя, че нотата на Ваше Превъзходителство от 15 т. м. получих и че я донесох незабавно до знанието на г. г. Регентите и на Министерския съвет.

В отговор имам чест да заявя на Ваше Превъзходителство, че министерството, проникнато от горещо желание да следва съветите на императорското руско правителство, взе под най-сериозно внимание съдържанието на гореказаната нота и реши да изпълни всичките съвети, които благоволихте да му дадете, доколкото те не противоречат на съществуващите закони.

Приемете и пр.

Преди да получи тоя отговор, Каулбарс бе пуснал в дипломатическото тяло в София една любопитна мълва: „Когато приказвах с българските министри поотделно, казваше

[1] „Англичаните, разказва д-р Радославов, ни научиха как да отговорим на Каулбарса."

той на Ласелса, всеки от тях, като не изключим и г. Начовича, се съгласяваше с моите съвети; когато се съберат наедно, наклонни са да вземат решения против мене."[1] Истината бе, че от всички министри само Ив. Ев. Гешов, който се бе хванал неволно на хорото и виждаше сега, че играе над един вулкан (според едно прочуто изречение, което не е от него), показваше лицеприятие към Каулбарса, чрез когото искаше да си запази една врата в Русия в случай на нещастие. Всички други министри бяха се въздържали да дадат едно категорично мнение, докато въпросът не се разисква от цялото правителство. За да не се закрепи обаче легендата за българското двуличие, разгласена от Каулбарса, Стамболов застави целия Министерски съвет да отиде in corpore при генерала и да му занесе своя отговор.

Церемонията била много оригинална.

Каулбарс, разказва В. Радославов, ни прие като че ли да бе някой велик княз. Аз му казах: „Министерският съвет взе решение по нотата на Ваше Превъзходителство и натовари г. министъра на правосъдието да ви го съобщи." Стоилов почна да му обяснява на български, че неговите съвети противоречат на конституцията. Но Каулбарс след малко го прекъсна: „Моля, говорете по руски." Стоилов продължи на тоя църковнославянски език, смесен с русизми, който ни бе останал от окупацията. Когато той свърши, генералът почна да ни пита подред като подсъдими. На една маса Неклюдов държеше протокол и записваше думите ни; тая сцена бе устроена, за да видим, че Русия държи сметка за всекиго от нас поотделно. Всички потвърдихме обаче какво ние не можем да вървим против основния закон. Когато дойде редът на Гешова, Каулбарс го погледна сурово и го запита с особен тон: „И вие ли?" Гешов отговори, че не може да се дели от другарите си. Разговорът след това трая малко. Аз почнах да обясня-

[1] Английската синя книга, № 417.

вам, че ние ще бъдем отговорни, ако нарушим конституцията. Той ми възрази сухо: „Государь Императоръ знаетъ болгарскую Конституцию лучше чемъ вы."

Успоредно с правителството, с Каулбарса водеше преговори и столичното население. Каулбарс бе влязъл в съприкосновение само с русофилите: в печатницата на Я. Ковачев бе отпечатан циркулярът; Людсканов бе го превел на български; хората на Цанкова го разпространяваха. Но щом като той правеше позив към участието на публиката, либералите решиха сами да отидат при него. На 17 септември 120 души се представиха при него от името на столичните еснафи, по двама от еснаф. Начело на депутацията бе Илия Вълчев, депутат и един от близките приятели на Радославова.

Големият салон на агентството се напълни. Някои насядаха; повечето стояха прави. Вълчев взе думата и каза, че българският народ е дълбоко привързан към Русия, но иска да си избере по-скоро княз.

– И царят обича България, отвърна Каулбарс. – Той иска да я види умиротворена; затова настоява, щото изборите за Великото народно събрание да бъдат отсрочени.

Вълчев се опита да обяснява, че България ще се умиротвори, когато се сдобие с княз. Но Каулбарс го пресече:

– Избирането на княз, каза той, не е въпрос български, а международен. Кандидат Европа няма и не може скоро да има. Тъй че няма никаква нужда да се бърза.

Каулбарс, без да влиза в същността на спора, изпречваше един предварителен въпрос; но Илия Вълчев, адвокат, вещ в процедурата и който никога през живота си не е бил в затруднение пред един отвод, забеляза:

– Чудно би било, ако ония сили, които от три години насам работеха за свалянето на княз Александра, не са още мислили за неговия наследник.

Укорът се отнасяше към Русия и бе доста прям; но Каулбарс, който бе сангвиник по темперамент и от словесните средства ценеше само възклицанията, не почувства тази ирония. Той почна да разправя как изборът на княза трябвало да бъде одобрен от великите сили, подписавши Берлинския договор, и други подробности, които той тълкуваше с голяма словоохотливост.

Разговорът се влачи известно време на тази тема. Еснафите, доведени тук като изразители на народните желания, изпитваха смесени чувства; когато гледаха обстановката, големите портрети на руските царе по стените, генералската униформа на Каулбарса, над която падаше като порой една внушителна брада, те се поддаваха на неволно благоговение; но когато се поглеждаха помежду си, спомняха си, че са дошли да защитават Българската конституция и да искат княз от Русия.

– Аз предупредих вашите управници – казваше Каулбарс, – заявявам сега и на вас, че нито Батенбергският принц, нито някой от братята му може да бъде избран; това императорът няма да позволи никога.

Депутацията изслуша тия думи мълчаливо. Вълчев каза:

– Ние ще изберем тогова, когото ни препоръча руският цар. Но ние трябва да знаем кой ще бъде той. Само в такъв случай ще се съгласим за отлагането на изборите.

Каулбарс обеща да телеграфира в Петербург за това народно желание и покани Вълчева да иде при него подир два дена, за да му съобщи отговора. Отговорът дойде: той бе съвсем уклончив. Императорът казваше, че ако българите послушат неговите съвети, няма защо да се безпокоят за бъдещето. Сам Каулбарс чувстваше, че всичко това бе много неопределено, за да удовлетвори мнителния дух на българите. Пред персонала на агентството той викаше:[1] „Прав е този народ, че се съмнява, че подозира. Искахме му да изтъди

[1] Според един руски дипломат, близък сътрудник на Каулбарса.

Батенберга, изпъди го. Сега ни иска княз; ние мълчим. Какво доверие търсим от него?"

Четири години след това в една полемика с Татищева Каулбарс пишеше в *Новое время*:

Отлагането им (на изборите) беше необходимо, защото ний не можехме още да кажем кандидат на българския престол, за което аз изказвах дълбокото си съжаление още преди отиването ми в България, като предчувствах твърде добре, че моето появяване в княжеството в такова разбъркано време без кандидат още от първия ден трябваше да разколебае доверието на всичките партии към моята личност. За съжаление тъй и стана, и още в Лом-паланка, гдето аз за първи път стъпих на българска земя, мен с удивление и с пълно недоумение ми изразяваха неудоволствието си, че не искам да им кажа кандидата; а в София даже съпартизаните на Русия се отказаха да ми вярват, че аз го не зная, и не криеха пред мене, че аз хитрувам за някакви си затаени цели. Защо подир тригодишните раздори с Батенберга ний в деня на неговото сваляние нямахме готов кандидат – това не се пада на мен да разсъждавам![1]

Това, което подир четири години не смееше да проумее Каулбарс, още по-малко можеше да задоволи българските националисти един месец след софийския преврат. За всеки случай Вълчев обеща на Каулбарса, че ще съобщи неговите думи на гражданството.

На 20 септември, когато Министерският съвет отиваше in corpore в руското агентство, по улиците в София се лепеше следното обявление:

Г. г. съграждани,

Съгласно вашето решение на 17 септември ний се

[1] Цитирано от в. *Свобода* 1890 г., 14 ноември.

представихме на Негово Превъзходителство генерал Каулбарс, руския дипломатически агент в България и му изложихме вашите желания. Тъй като генералът пожела, щото да ви съобщим подробно всичко, което той ни каза, то молим ви да се съберете на 21 септември на 10 часа сутринта в църквата „Св. Спас", дето ще ви дадем своя отчет.

Позивът бе подписан от четиринайсет видни граждани на София. През деня в града се разви голяма агитация: утрешният митинг трябваше да бъде грандиозен, за да види Европа, че народът, който на 9 август бе падал на колени пред руското агентство, бе сега готов да брани докрай независимостта си. Вечерта либералите имаха събрание, за да си разпределят ролите, както в навечерието на някоя битка. И до късно през нощта агитатори кръстосваха по кръчмите.

Рано още на 21 септември църковният двор при „Св. Спас" се пълнеше с народ. От всички улици прииждаше свят и всички имаха по лицето си нещо тържествено и напрегнато; за пръв път в България щеше да се издигне от улицата вик против руската политика! Дворът се оказа тесен за многолюдието; то излезе вън и се разля по площада мълчаливо, както след църковния отпуск на някой голям празник.

На десет часа и четвърт на трибуната се изкачи Илия Вълчев: име без престиж, фигура без внушителност, оратор без красноречие; но той каза думите, които бяха в сърцето на слушателите му, и те видяха в него героя на своята борба. Вълчев почна своя отчет с една картина на положението, в което се намираше България, но всяка негова фраза бе прекъсвана от манифестациите на множеството. „Ползвайки се от паузите на речта, пише един руски кореспондент[1],

[1] Описанието на митинга заемаме от една кореспонденция от София до *Русские ведомости*, броя от 2 октомври 1886. Чини ни се, че тя дава най-вярното представление на случките през тоя ден.

тълпата изказваше своето съчувствие с громки викове. „Да живее Русия" – викаха отвред, когато ораторът говореше за благодеянията, които тя е направила на българите; викове ура и „Да живее руският цар!" прекъсваха речта, когато в нея се споменаваше името на императора; множеството изпадаше в изстъпление и зловещ рев „Отмъщение на предателите" се разнасяше от край до край на площада, когато ораторът разправяше, че последните нещастия на България се явиха като последствие от интригите на враговете на българската независимост, на едно незначително меншество, стремящо се към властта „чрез задните врати на руското агентство". И ето в момента, когато затихна последният отзвук от възторжения възглас „Да живее България" и Вълчев се готвеше да продължава, откъм десния ъгъл на трибуната се раздаде вик: „Да живее Русия! Долу България!" Възторженото, но мирно настроение на тълпата мигновено изчезна; тя се преобърна на звяр и се нахвърли върху човека, който бе дързнал да смути митинга."

Смутителят бе някой си Прокопий Иванов, бесарабец. Вечно пиян, той се клатушкаше по София със своята грамадна снага на колос, когото не държат краката. Призванието му бе да дига скандали и да яде бой: биха го и тоя път, но с небивало остървение. Да не бе се намесила полицията, той щеше да бъде бездруго разкъсан.

След като стражарите отведоха Прокопий Иванов и тишината горе-доле се възстанови, Вълчев продължи, вземайки повод от тоя инцидент.

– Вие, граждани – каза той, – току-що бяхте очевидци до какви средства прибягват враговете на България; чухте към какво се стремят те. Но нека това не ви плаши, защото те са в нашата земя една нищожна шепа, която е силна само с надеждата на чужда поддръжка, когато ние се облягаме на чувствата и желанията на целия български народ.

– Да живее българският народ! – викаше множеството.

И един жесток повик се вдигаше:

– Смърт на предателите!

Вълчев почваше да предава отговора на Русия, когато се случи нещо необикновено, невероятно, невидено дотогава в никоя история: на митинга се яви сам Каулбарс. Първото впечатление бе вцепеняюще. От удивление всички млъкнаха. Предшестван от един гавазин, Каулбарс вървеше бързо, водейки със себе си и Неклюдова.

Каулбарс обядвал, когато отишли да му съобщят, че един руски поданик бил бит на площада. В първия момент той посрещнал новината спокойно; но след малко скочил от трапезата и заявил, че ще иде на митинга. Секретарите на агентството напразно се опитвали да го възпрат от това намерение, но той опасал сабята, наложил фуражката си и тръгнал. Той си припомнил за една сцена от руската история, когато император Николай Павлович излязъл на балкона на своя дворец и извикал „На колени!" на тълпата, която дошла да иска от него конституция. Каулбарс отиваше сега да повтори същия жест пред едно българско множество.[1]

Публиката, изумена, се отдръпваше почтително, за да остави генерала да мине; но понеже не знаеше намеренията му, правеше му път ту наляво, ту надясно и Каулбарс трябваше – да прави няколко зигзаги по площада, додето народът се сети, че иска да иде на трибуната, и му отвори място по това направление. В тоя миг се появи у всички една внезапна надежда, че някой благоприятен отговор е пристигнал от Петербург и сам Каулбарс иде да го съобщи. Избухна тогава едно възторжено ура и пред генерала всички шапки се свалиха.

Най-сетне Каулбарс се качи на трибуната. Сне фуражката си, поздрави, сетне се спря, за да си поеме дъха. Той бе дебел, с широка руса брада, сини твърди очи на немец и оголяла глава. В белия си кител и над масата той изглеждаше още по-нисък, отколкото бе. Той простря ръка към народа,

[1] По разказа на един руски дипломат.

даде му знак да млъкне и почна на един вид руско-български език:

– Господа! Току-що донесоха в агентството бития до полусмърт руски поданик, който извикал тук: „Да живее Русия!“ Вие нямате право да постъпвате по тоя начин...

Очарованието се изпари: вместо носител на блага вест, какъвто го помислиха, Каулбарс се явяваше като враг. Някои по-смели националисти го прекъснаха:

– Това е лъжа!

– Не, това не е лъжа – настояваше генералът, – в бития се намери руски паспорт.

– Лъжа е – упорстваше сега цялата тълпа.

Тия, които бяха до трибуната, поискаха да му обяснят, че битият е извикал „Долу България!“ – но той отсече нервозно.

– Оставете ме да говоря, ще говорите сетне вие...

И като се обърна към публиката, продължи:

– Вам е известно, господа, с каква цел аз съм изпратен тук от руския император. Последните събития направиха страната нещастна. Искреното желание на господаря е да ви помогне да излезете из това затруднително положение, да ви даде възможност, щото при ново правителство да работите за благоденствието на вашето отечество.

– Да живее руският цар! – извика множеството от едно гърло.

– В Русия е известно – продължи генералът оратор, – известно е, че вие се управлявате сега с помощта на сопаджиите...

– Това е лъжа! Лъжа е! – викаше сега същото множество.

Настана смущение; публиката се залюля по площада, Каулбарс направи знак, че иска още да говори, но шумът продължаваше заплашително.

– Който не желае да ме слуша, да си върви! – заповяда генералът, като се надигна над масата и направи един широк жест, който трябваше да бъде внушителен.

– Всички ще си отидем, всички – отговаряше множеството.

От трибуната към площада се почна един отлив. Агитаторите, пръснати между публиката, викаха: „Хайде бе! Хайде да си идем!“ Останалите следваха като овце.

– Государ-император – почна Каулбарс отново...

Инстинктивно множеството се втурна пак по направлението на оратора. Той продължи след малка пауза:

– Государ-императорът желае вашето добро, той ще ви вземе под своя защита и ще запази вашата независимост от покушения и от вътрешни и външни врагове, ако вие слушате неговите съвети, ако вие на дело му покажете своето доверие към него.

– Да живее руският цар!

Речта на Каулбарса се обърна сега в диалог. Той беседваше с тълпата, както в старогръцките трагедии героят беседва с хората.

– Руският цар ме прати да ви кажа, че в настоящата минута, при настоящето положение на нещата вие не можете съзнателно и вън от всякакъв гнет да произведете избори за представители във Великото народно събрание и ето затова бе необходимо да се вдигне военното положение...

– Вдигнато е военното положение – възразяваше публиката. – Не виждате ли, че е вдигнато?

– Но то е вдигнато от три дена, то е много кратък срок. Съветвам ви да обмислите това добре. Изборите трябва да се отложат.

– Няма нужда да ги отлагат. Няма нужда! – протестираха стотини гласове. – Искаме час по-скоро изборите!

Диалогът се изроди вече в буйно пререкание. Тълпата бе забравила съвсем, че има пред себе си един генерал, един дипломат, един пратеник на руския цар; тя виждаше само оратора, дошел да ѝ превземе митинга. Една шумна глъчка се вдигаше от площада към трибуната и задушаваше думите на Каулбарса.

Вълнението стана още по-голямо, когато той се опита

да говори за арестуваните офицери. „Виковете и шумът станаха невъобразими", бележи руският кореспондент. Тълпата крещеше, жестикулираше и се блъскаше към трибуната като яростна вълна. Каулбарс, побледнял, правеше с ръка отчаяни опити да наложи мълчание, казваше няколко думи, които се губеха в ужасната врява, и сетне скръстваше ръце, гледайки пред себе страшната екзалтация на тоя народ. По едно време той слезе от трибуната. Някои от устроителите на митинга го хванаха за ръката, за полите на кителя:

– Останете малко... Чакайте да ви отговорим.

Но Каулбарс не желаеше да чака: той вече знаеше отговора. Когато той тръгна да си иде, част от тълпата потегли подире му. Чуха се викове: „Тука! Тука!" На трибуната бе се качил Петър Пешев.

Появяването на Пешева се посрещна с дълга овация. Той бе известен като върл националист: неговото красноречие, громко, сантиментално, с популярен патос, се нравеше много на публиката. Неговата реч наелектризира още повече духовете. Тя бе един необуздан химн на българската независимост. „Ще браним с всички сили свободата си, свършваше Пешев, ще браним конституцията си и ако стане нужда, и живота си ще дадем!"

Митингът се свърши посред едно несвестно възбуждение. Някой каза: „Да идем при Радославова!" Тълпата се залюля и тръгна към Радославовата къща.[1] Радославов излезе да благодари.

– Бъдете спокойни – каза той. – Додето народът е с нас, ний от никого не се боим. Ние сме нащрек, бъдете и вие готови всякога за борба.

В Радославовата къща бе дошел и Стамболов. Тълпата продължаваше да вика ура. Тя бе счупила пармаклъците, навлязла бе в двора, наблягаше на прозорците, пухтеше. Европейските кореспонденти, някои от секретарите на агентствата стояха слисани пред тази френезия; мислено те се пренасяха в спомена за големите европейски революции – това, което виждаха, не бе зрелище на обикновени времена. Сръбският публицист Пера Тодорович се бе качил на една стряха и гледаше хипнотизиран това чудо.

Когато тълпата се разотиде, един старец се обърна към Радославова:

– Няма да се излезе на добро... Русия е страшна...

– Не бой се – отговори Радославов. – Европа е с нас...

– Еее, дай, Господи! – промълви старецът и се прекръсти.

[1] В. Радославов живееше тогава в къщата на Белковски.

III

КАУЛБАРС ПО АГИТАЦИЯ

Европейският свят за митинга в София. – Рачо Петров и Градинаров пред стъпките на Каулбарса. – Пътуването на генерала. – Във Враца и Свищов. – Вълнение между военните в Русе. – Един жест на Мантова. – Пак за Шуменския гарнизон. – Демонстрацията на тълпата пред Каулбарса в Шумен. – Печалният край на обиколката.

Каулбарсовото появяване на митинга предизвика в Европа изумление. Най-умерените вестници намериха постъпката му лудешка. Органът на австрийското Министерство на външните работи Fremdenblatt[1] канеше генерала да прочете Берлинския договор и да научи международното право. „Дипломатическите представители, казваше той, са акредитирани пред правителствата, а не пред тълпите; всяко правителство трябва да счита тия непосредствени сношения с масата като едно посегателство на неговия авторитет." Даже френският печат, който от една година насам кокетираше с Русия, издигна своя глас срещу необикновените похвати на военния дипломат. Старият вестник Journal des Dedats[2], известен по своята умереност и по академичния си тон, се отказваше да повярва, че един дипломатически агент е можал да се качи въз една маса на площада и да

[1] Fremdenblatt, 23 септември.
[2] Journal des Dedats, 25 септември.

ораторства пред многолюдията. Но новината се потвърди на другия ден. „Казахме по-рано, пишеше вестникът не без ирония, че генерал Каулбарс действа и говори като проконсул. От завчера насам той би могъл да се нарече по-право трибун." Големият френски орган, който не беше щедър със симпатии към България, вземаше сега страната на Регентството, като признаваше, че то не може да изпълни искането на Каулбарса, без да наруши конституцията и да ангажира опасно своята отговорност. Обратът в полза на Регентството бе вече всеобщ в Европа: всички оправдаваха малкия юначен народ, който защитаваше независимостта си, след като бе дал всички допустими жертви, за да се сдобри с Русия.

Подигна по-високо тона и английската дипломация, понеже видя русите тежко компрометирани пред света. На 23 септември лорд Идеслей пишеше на посланика в Петербург:[1]

Руският посланик дойде при мене днес подир обед и ми прочете една телеграма, която получил от своето правителство в отговор на моята окръжна телеграма по българските работи и по исканията, отправени от генерал Каулбарса до Регентството. Телеграмата имаше същото съдържание, както и всичките досегашни изявления на руското правителство. Той обясняваше, че представленията на генерал Каулбарса имали по своето естество само съвети. Говореше за специалното право и за моралното задължение, които имала Русия, понеже създала България, и твърдеше, че тази страна (България) била в едно възбудено състояние, което можело да доведе до съсипателни резултати, и че било нужно време, за да се успокои духът на населението.

Отговорих, че е възможно, щото генерал Каулбарс да е получил инструкции да дава само съвети, но че неговият начин на действие се показва много странен и неговите съвети се доближават повече до рода на заповедите.

Аз мисля, казах аз, че подобен език е насочен да възбужда, вместо да усмирява.

Г-н де Стаал каза, че не е получил никакъв рапорт за езика, държан от генерал Каулбарса, знаял за него това, което се пишеше по вестниците, следователно не можел да се произнесе върху тая точка.

Аз възразих на Негово превъзходителство, колкото се отнася до думите му, че Русия дала живот на България. Не е само Русия, казах аз, която е създала княжеството, но Берлинският договор, в който участват всичките сили, и че България трябва да се отнася за съвети и поддръжка до всичките сили наедно, а не само до една от тях.

Г-н де Стаал каза, че на книга това може да бъде тъй, но в действителност България е била освободена от руския меч.

Аз казах, че не мога да допусна различието, което Негово превъзходителство се опитва да установи между самия договор и това, което го е предшествало, и че аз мога да гледам само на съществуващия документ.

Заговорих за обстоятелствата, които докараха до това положение на работите, и казах, че българският народ, който, изцяло взет, е съвсем невиновен в съучастие в извършеното[1], има моралното право на голяма благосклонност на великите сили.

Аз мисля, добавих аз, че българското правителство би имало оправдание да се противи на всеки опит за насилие върху конституцията или за намеса в нейното правилно действие.

Г-н де Стаал каза, че конституцията била вече нарушена и че било въпрос сега между Българската конституция, която била от по-ограничено значение, и Берлинският

[1] Английската синя книга, № 392. – От това писмо е обнародвана само една част (extract).

[1] Лорд Идеслей е правил алюзия за 9 август.

договор, който имал по-голяма важност. „Русия, добави Негово превъзходителство, защитаваше в конференцията[1] запазването на договора, когато други сили го изоставиха."

Аз възразих, че сега трябва да гледаме по-скоро настоящето и бъдещето, нежели миналото, че според мене би било право, щото силите въобще да дават съвети, ако стане нужда, но че на мене се чини, какво ако оставим сами българите, те ще съумеят сами да си уредят работите. Свикването на Великото народно събрание, щом се свършат изборите, ще даде възможност да се установи едно по-задоволително положение; поради това не трябва да става никакво отлагане.

Г-н де Стаал каза, че страната била „тероризирана" от настоящето правителство и ето защо трябвало време, за да се усмири общественото вълнение, и ние се повърнахме в кръга на аргументите за Каулбарсовите методи на „успокояване". В течението на своя разговор г-н де Стаал каза: „Когато генералът се завърне."

Попитах дали мисията на генерала е временна. Негово превъзходителство каза, че предполага, какво генералът ще бъде повикан на доклад.

Мълва за предстоящето връщане на Каулбарса се появи и в печата. Една телеграма на Standard от Петербург съобщаваше, че след злочестото му приключение на митинга той сам поискал императорът да го повика назад или да прати войска в България. Новината бе обаче невярна. Каулбарс не само не считаше своята мисия за пропаднала, но смяташе тепърва да я подеме с по-широк замах.

Въпреки успокоителните уверения, които изобилно даваха руските посланици в Европа, той продължаваше да отправя до Регентството остри ноти, в които заповедническият тон не се стараеше даже да се забули в приемлива

[1] Цариградската конференция, свикана по въпроса за Съединението.

форма. След отговора на българското правителство – същия ден, когато той го получи – Каулбарс отправи до Начовича следнята нота, твърде прилична на ултиматум, тъй като съдържаше и срок:

Господине министре,

Имах честта да получа вашата нота на 20 септември 1886. За голямо мое съжаление тя не дава прям отговор на въпросите, поставени в нотата ми от 15 септември.

Ще имам честта да чакам в продължение на утрешния ден едно по-точно и по-определено заявление.

На другия ден Начович наистина му отговори. Неговият отговор бе много изкусен. Администратор без действителна енергия, Начович се прояви дипломат, чевръст и хитър. Тази пасивна сила на противостоение, която той прояви след преврата от 1881 година и която се оказа недостатъчна, за да затвърди пълномощията, бе сега най-доброто оръжие срещу импулсивните похвати на Каулбарса. Всичките му политически недостатъци – формализмът, любовта към кривите пътеки, софистическата склонност на ума – се превръщаха сега в ефикасни качества, над които царуваше, без съмнение, една дълбока привързаност към независимостта на България. На Каулбарсовия повишен тон той противопостави пак своята невъзмутимост; писа му на 21 септември следното:

Ваше Превъзходителство,

Имам чест да Ви съобщя, че приех нотата, която благоволихте да ми пишете на 20 т. м., за да искате пряк отговор на въпросите, поставени в нотата Ви от 15 септември.

Тъй като поменатата нота на Ваше Превъзходителство не съдържаше въпроси, а само съвети, които имахте добрината благосклонно да отправите към българското правителство, Министерският съвет ме натовари да Ви под-

неса отново уверенията, които Ви представих в отговора си от 20 септември.

Като Ви повтарям, че българското правителство е решено да се съобрази с всичките съвети, които благоволихте да му дадете, дотолкова доколкото те не противоречат на действуюощите в страната закони, моля Ви да приемете и пр.

В прочутата Молиерова комедия едно от лицата отговаря на всичките въпроси с думата tarte a la creme; на всичките искания на Каулбарса Начович отговаряше с: „Вашите съвети". Ролята съветник, която Каулбарс си бе дал в първия момент по недомислие и която му се наложи от европейската дипломация със сметка, притискаше буйния генерал като някоя тежка желязна ризница. По неволя сега той трябваше да остане на почвата на съветничеството поне от формална страна; това не му пречеше обаче да заплашва. Пълна с тъмни угрози бе следната нота, която той изпрати до Начовича от 22 септември.

Господине министре,

Получих нотата Ви от 21 септември 1886. За голямо мое съжаление виждам, че съветите на императорското правителство, изказани от мене в нотата ми от 15 септември, не са възприети от водителите на българското правителство в тая мярка, която би била необходима за умиротворението на страната и за въдворението на законния ред.

Като напускам София за някое време, мога само да Ви повторя по най-настоятелен начин, че императорското правителство желае немедлено освобождение на всичките арестувани офицери и отлагането на изборите до ноември. Отговорността за последствията, които биха последвали от неизпълнението на споменатите желания на императорското правителство, пада всецяло върху настоящите водители на българското правителство.

Тази нова и необичайна формула – „водителите на правителството" – Каулбарс бе я изнамерил под едно вдъхновение, което му се виждаше много макиавелистично: чрез нея той избягваше да спомене за Регентството, което считаше за незаконно, и заплашваше при все това под един общ знаменател и министри, и регенти.

След тия стилистически манифестации Каулбарс прибягна до една по-сериозна мярка: реши да обиколи България.

На своите колеги от дипломатическото тяло генералът каза, че има заповед от императора да изучи истинските чувства на населението. Той признаваше, че в София настроението било против него, но обясняваше тази враждебност с терора, който владеял в столицата. В провинцията обаче духовете били по-бодри. На кореспондента на Havas Каулбарс говори на много остър език. „Аз ще отида в провинцията, каза той, за да видя какво е настроението на масата и дали тя е съгласна със своето правителство и политиката му спрямо Русия. От манифестации аз не се боя. Ако си позволят да упражнят върху ми някакво насилие, 100 000 души ще дойдат тук да отмъстят за мене..."

Пред българските министри Каулбарс даде различни съобщения за своята обиколка: Радославову каза, че ще събира статистически сведения[1]; на Начовича – че иска да съобщи на населението волята на императора. Правителството обаче имаше други сведения, много по-безпокоителни: то се бе научило, че генералът подготовлява едно обширно въстание, което трябваше да свали Регентството и да повери нему властта като диктатор в името на Русия. В Северна България трябваше според тоя план два действа войската, начело на която щеше да се постави Шуменският гарнизон; в Южна България – самото население.[2] Каулбарс със своята

---

[1] По разказа на В. Радославов.

[2] Според генерал Савова един арменец открил руския шифър и дал възможност да се следи телеграфическата преписка на Каулбарса, от която се узнали всичките му планове.

обиколка по провинцията отиваше да подготви духовете за тоя преврат.

Шуменският гарнизон обаче и тоя път се оказа негоден за едно решително дело. Той побърза да разтръби своите намерения, когато заговорът не бе още узрял, и здрефи, когато удари часът за действието. На 20 септември тримата полкови командири Диков, Людсканов и Козаров, без да са подготвили нищо, отправиха до правителството една телеграма, която бе равнозначуща с провъзгласяването на бунта.

„От последните събития в отечеството ни, заявяваха те, гарнизонът, като се убеди напълно, че правата на народа се похитяват по най-неограничен начин и че в настоящето време се извършват такива вопиющи (дела?), които са тъкмо в разрез с интересите на страната, то за да се избягнат всякакви злощастия за отечеството ни, проси да се вземе във внимание следующето:

1. Да се освободят всичките арестувани дейци по преврата на 9 август.

2. Да се обърне сериозно внимание на нотата на генерал-майора Каулбарса от 15-и того и да се не докарват делата до пълен разрив между двете братски страни.

В противен случай гарнизонът счита себе си свободен да действа, както благоразсъди."

За такъв дързък ултиматум всяко правителство би арестувало виновните, би ги съдило в 24 часа и би ги наказало; но Регентството не бе достатъчно силно, за да действа по тая бърза процедура: срещу трите полка в Шумен то не можеше да разчита нито на Русчушката бригада, защото Филов се държеше още загадъчно, нито на Видинския гарнизон, който се намираше под властта на един неуравновесен човек като Любомски. Трябваше, напротив, да се приспят подозренията на безпокойните командири, да се ослаби у тях революционният порив, докато се образува около Шумен един обръч от верни гарнизони, под давлението на които те щяха окончателно да се усмирят, бидейки хора без трайна воля. Засега, вместо да ги заплашва, правителството ги успокояваше.

Рачо Петров повика тримата командири на телеграфа и им обясни, че Регентството показва спрямо Русия примирителен дух.

„Военното положение, съобщаваше им той, е вече снето. Вероятно ще бъдат освободени от арест след два-три дена повечето от участващите в преврата на 9 август офицери, с изключение на неколцина от най-главните виновници. Правителството е решено в никакъв случай да не отлага изборите за Велико народно събрание, но ако към времето на свикването му в Търново руското правителство не ще има възможност да представи свой кандидат за княз, то в такъв случай правителството ще отложи свикването на Събранието на няколко време. От много места из България са стигнали вече телеграми, с които се обявява на правителството, че населението е страшно възмутено от това циркулярно[1], и са искали да правят митинги против таковато поведение на руското правителство. Правителството засега не е позволило да правят такива митинги.

Паприков е в Русе. Той ще дойде в Шумен и ще ви разправи въобще как отиват работите."

С друга една телеграма от същия ден, отправена до капитан Дикова, Рачо Петров добавяше:

„На Николаева Каулбарс е изказал следующето мнение: че ако той би бил в нашата армия и би направил такова престъпление против дисциплината, каквото участвавшите в преврата на 9 август, след това той не би носил ни една минута погоните на тая армия. Из разговора Николаев е забелязал, че Каулбарс не е против наказанието на превратаджиите, но само против съдението им. Въобще се забелязва, че руското правителство няма нищо, ако се накажат виновните, само това наказание да не бъде по съд, а административним порядком, чрез уволняване от служба и пр.,

[1] Циркулярното на Каулбарса до консулите.

защото вероятно се бои да не излезе наяве ролята, която е играло агентството като например: за 50 000 лв., дадени за княза, паспортите, дадени Груеву и Бендереву, и прочие.

Нашето правителство само ще освободи арестуваните офицери, преди да отговори Каулбарсу, за да се види, че е по собствена инициатива. Освен това за нас е твърде важно да има колкото е възможно по-малко виновни, защото русите твърде биха желали да замесят в преврата почти всичките наши офицери, за да имат право да искат да пратят тук своц, защото армията била деморализирана."

Понеже против Людсканова и Козарова бе се пръснало мълва, че ще бъдат съдени за поведението им след 9 август, Рачо Петров изпращаше и до тях блага вест. На Дикова той телеграфира:

„За Людсканова и Козарова предай, че Николаев ми каза, че днес или утре следствието ще покаже, че те не са виновни в нищо и че за тях не може да има никакво преследване. Следствието е възбудено против тях съгласно някои указания, направени от капитан Тянкова."

Докато, от една страна, правителството действаше миротворно върху Шуменския гарнизон, от друга страна, то почваше да чисти войската от съмнителните военачалници. На 22 септември излезе един приказ, с който се уволняваха майорите: Гуджев, Никифоров, Блъсков; началникът на флотата Ангелов; капитаните Марчин, Мететелов и Каракановски. Със същия приказ се правеха многобройни превеждания по полковете. Друг един приказ, № 282, съдържаше дисциплинарни наказания за малопровинените по преврата офицери.[1] Едновременно с това Николаев повика в София трима-

[1] Ето тоя приказ:

„За поведението, което са държали през време на преврата на 9 август, наказвам следующите офицери:

С наказание един месец затвор и обход при първото производство:

та бригадни командири от Северна България Филов, Шиваров и Любомски под предлог, че ще заседават в главния военен съд.

Между туй агитацията за бунт продължаваше в Шумен. Един таен пратеник на Каулбарса, някой си Гарнаулт, драгоманин на руското консулство във Видин, бе дошел тук, за да преговаря с гарнизона. Той бе доволен от мисията си и на 19 септември се завърна в Русчук, за да докладва на Шатохина. В Русчук се намираше и Карцов, немирен дух, водевилен съзаклетник, когото ще срещнем навсякъде, дето се готви някое тъмно – и несполучливо – дело.

„От пътуването си, разказва Карцов[1], Гарнаулт бе във всяко отношение доволен. По неговите думи офицерите от Шуменския гарнизон негодували спрямо Регентството, задето то се осмелило да не се подчинява на исканията на царския пратеник. „При вас, господа, заяви той на Шатохина и мене, иде специално за преговори полковият адютант поручик Москов."

Не стана нужда да чакаме много тоя Москов. Скоро той се яви в консулството.

от бившето Военно на Негово височество училище поручиците: Кикименов, Пенев, Вецел и Димов;

от бившия 2-ри пеши Струмски полк поручиците: Манов и Големинов, подпоручиците: Бобев, Кънев, Панев, Тасев, Русков и портупейюнкера Пчеларов;

от бившия 1-ви артилерийски полк капитаните: Гребенаров и Стоянов, поручиците: Койчев и Начов, и подпоручиците: Найденов и Амиорков, и софийския военен прокурор капитан Янков.

С арест от един месец:

от 1-ви пеши Софийски на Негово височество полк капитан Златанов;

от бившия 2-ри пеши Струмски полк капитан Евстатиев;

от бившия 1-ви артилерийски полк капитан Селяновски;
от 5-и пеши Дунавски полк капитан Рибаров.

[1] Семь лет на ближнем Востоке, Петербург, 1906, стр. 332.

– Шуменският гарнизон – каза той – реши да протестира против Регентството. Ако стане нужда, ние ще се бием. Спира ни обаче едно съображение: в касата ни няма пари, а да прибягваме веднага към реквизиция, значи да се обезсърчи населението.

– За пари не се безпокойте – прекъснах го аз. – Главното е да се установи единство на действие между гарнизоните на Шумен, Видин и Русчук.

Шатохин ме погледна с учудени очи.

– Повярвайте ме, Борис Платонович – обясних му аз, когато Москов си отиде и ние останахме сами, – никакъв бой няма да има и няма да стане нужда да се дават никакви пари. Но ако ние се сопнем и покажем неувереност, то и българите веднага ще се дръпнат назад.

– Както и да е, Юрий Сергеевич – възрази Шатохин, – отидохме ние с вас много далеко."

При все че бе малко уплашен от задължението, в което го бе въвлякъл Карцов, Шатохин не се разкая. Същия ден (19) той телеграфира на Каулбарса:

Офицерите от Шуменския гарнизон посредством упълномощените капитан Москов и поручик Касабов ми изявиха писмено своята готовност да се присъединят към исканията на императорското правителство и да признаят сегашното правителство за незаконно. Казаните офицери ходатайстват да им се отпуснат парични средства за издръжка на гарнизона до възстановяване на законното правителство. Предвид липсата в Шуменското казначейство на парични суми Москов и Касабов предполагат, че за първо време ще са достатъчни да се отпуснат 50 хил. лв. Съгласно това заявление аз с подписа си и с подписа на нашия консул във Видин, сега пребиваващ в Русчук, дадох на Шуменския гарнизон задължително за предаване нужните парични средства от сумите на консулството за издръжка на гарнизона до назначаване на новото правителство. Вследствие на това и предвид на горните разходи най-покорно моля Ваше Превъзходителство да благоволите да направите разпореждане за доставяне в касата на консулството 100 хил. лв. за попълване окупационния фонд и секретните суми, изразходвани в течение на настоящата година.

Каулбарс посрещна с възторг това предложение и обеща повече, отколкото се искаше от него. Веднага той отговори на Шатохина:[1]

Предайте също Г. Карцову. По височайша заповед аз предприемам една обиколка из България, за да обявя на българския народ волята на Негово величество, исканията на императорското правителство, а също и за това, че настоящето българско правителство е незаконно. Моля ви да съобщите на гарнизоните във вашия и други консулски окръзи, че освен отпущането на парични суми за издръжка на войската на ония гарнизони, които явно (гласно) се присъединят към исканията на императорското правителство, ще бъдат оказани всички възможни поощрения. За изпращането на пари на разположение на консулствата в Руси и Видин аз съобщих на нашата мисия в Букурещ.

Руските обещания щяха да пристигнат в Шумен в много критически момент. Полковите командири бяха чули, че Шиваров е арестуван[2], и чакаха днес-утре да се вземе съща-

[1] Тези телеграми са взети из Якобсоновите документи. Ще забележим, че те напълно се схождат с мемоарите на Карцова.

[2] По повод на тия слухове Рачо Петров телеграфира на полковите командири в Шумен:

„Подполковник Шиваров ще заседава днес в 2 часа подир пладне в Главния военен съд под председателството на военния министър, гдето ще се решават въпроси из военно-съдебния устав. Мене ме удивлява, че има дотолкова подли и мерзки личности, които могат да се решават да пращат такива слухове. Не зная кой от вашия гарнизон е под следствие, но докол-

та мярка и спрямо тях. Затова резултатът от мисията на Москова се очакваше с голямо нетърпение.

На връщане Москов се отби в Разград, за да посвети в преговорите с Русия и в съзаклятието и командира на тамошната дружина капитан Мициев. Но един млад офицер, поручик Недю Е. Русев, узна за революционния план и се затече да го съобщи на началника на телеграфната станция Васил Загоров. На 21 септември сутринта Загоров телеграфира на приятелите си в Търново Халачев, Китанчев и др.:

Научих се, че Шуменският гарнизон взел инициатива да се приготвят другите гарнизони, щото ако правителството ни не се съгласи с предложенията на Каулбарса, то веднага да въстанат, да свалят правителството и да подпържат Каулбарса. За споразумение с Русенския гарнизон ходил от Шумен поручик Москов, който днес замина обратно за Шумен. Тази вечер Шуменският гарнизон ще има заседание за решение въпроса. Има разпръснати брошури с агитационна цел с дванадесеттях пункта, съдържащи предложенията на Каулбарса. Говори, се че имало разпръснато и окръжно от Шуменския до другите гарнизони. Капитан Паприков е в Шумен и мисля да е известен за това. Но дали това ще успее да погаси работата, това не зная.

Паприков не можа нищо да погаси освен малкото кураж, с който бе дошел. Той се смути от брожението в гарнизона, помисли, че ще го арестуват, и побърза да замине за Варна. В няколкото срещи, които има с офицерството, той остави впечатление, че правителството е изгубило всяко хладнок-

---

което аз зная, такова нещо няма. Паприков ще ви обясни всичко. Неговото отиване в Русе, Шумен и Варна има единствената цел да разувери офицерството в лъжливите слухове, които се пръскат, и да им обясни истинския вървеж на работите у нас. Даже не е ставало дума в министерството за превождане на някого от вас."

ръвие и че в София владее паника. Неговото бягство даде на революционното настроение още по-голям полет.

Загоров бе питал приятелите си в Търново дали да отиде в Шумен, дето го викаха неколцина офицери, привърженици на Регентството. Китанчев го посъветва да замине веднага. „Знаем, че не си от страхливите, телеграфира му той. Съобщавай по възможност всичко или само нам, или направо искай линията София и говори само Стамболову."

Загоров замина на 2-ри сутринта. Вечерта той бе в Шумен. Първата му среща бе със Заимов; тя го слиса: Заимов, известен доскоро като националист, клонеше сега на страната на русите, защото бяха го убедили, че ще има окупация. От разговора си с капитан Лудогорова Загоров бе още повече изненадан; от него той узна, че офицерството в Шумен било в пълно неведение за политическите манифестации на тримата полкови командири; ултиматумът, отправен до правителството, бил държан също в тайна.

Вечерта всички офицери бидоха свикани на съвет. Капитан Г. Кожухаров, който минаваше за най-образован между артилеристите и обичаше да говори в събранията, взе и тоя път думата. Той описа поведението на гарнизона от 9 август насам, изложи преговорите и се опита да солидаризира цялото офицерство с телеграмата на полковите командири до Регентството. Офицерите го изслушаха мълчаливо. Когато той свърши, стана капитан Цончев и без да продума, се упъти към вратата; подир него тръгнаха капитан Лудогоров, ротмистър Михайлов; излязоха по същия безмълвен начин всичките офицери от Преславския полк и от кавалерийския. В залата останаха само тримата командири и артилеристите.

Късно през нощта се получи до Заимова една телеграма от Стамболова, който съобщаваше за митинга в София и за фиаското на Каулбарса. Заимов скри телеграмата, но началникът на станцията Станю Радославов, роднина на д-р Радославова, даде препис от нея на Загорова, който от своя

страна я прочете на двама видни либерали в Шумен – Герчо Ранчев и Харалан Радушков Марков. Тогава националистите решиха по подражание на столицата да свикат в читалището „Св. Архангел" едно събрание, на което се поканиха четиридесет души, най-първите хора от всички партии.

Преди да отвори събранието, Загоров поиска наставления от Стамболова със следната депеша:

Сега в единадесет часа преди обед тук в Шумен съставляваме събрание от най-влиятелните граждани без разлика на партии с цел да се вземе решение за взаимно действие за спасение на отечеството ни. Събранието ще протоколира действията и решенията си, след което ще покани офицерството от тукашния гарнизон за споразумение и съвкупно действие като синове на България. Инициаторите ме задължиха да ви помоля лично или чрез телеграфическа записка да ми дадете най-точни сведения и наставления, които да ни послужат за лост на действията ни било спрямо гражданите, било спрямо офицерите. При това молят, ако ви е известен положително, да ни съобщите маршрута на Каулбарса.

Моля ви, побързайте с отговора си, защото до откриването на събранието остават няколко минути. Чакам на апарата.

Стамболов отговори с една дълга депеша, която е забележителна по ширината на възгледите и по спокойствието на духа у тоя необикновен човек, който мислеше постоянно за помирение и за народен сговор, когато около него гъмжеше отвсякъде многоглавата хидра на раздора.

Всяко споразумение и съгласие между разните партии е днес повече от необходимо, казваше той, и е единственото спасително средство за страната. По течението на нашите работи вече съм телеграфирал Заимову, от когото можете да вземете нужните сведения. Чрез него и г. Паприкова ще бъде най-добре да се действа на офицерите от Шуменския гарнизон. Те са добри патриоти и убеден съм, че никога няма да направят някои крайни постъпки, които да компрометират свободата и независимостта на отечеството. Офицерите няма защо да ги каните на събранието си. Защото всяко участие на офицерството в политически работи е нещо противно на реда и дисциплината и внася раздор и анархия във войската. Нещо повече. От вярно място знам, че днес политиката на нашите приятели[1] е да се направят разни размирици и да се компрометират мнозина от офицерите, които да станат невъзможни във войската. При военний министър Каулбарс, като е настоявал да се пуснат от затвор офицерите, забъркани в преврата, в същото време е съветвал те да се изпъдят из войската. Ние пуснахме почти всичките компрометирани офицери, но ги турихме на служба, а 10 – 15 офицери, които още не са пуснати, съветвахме да си дадат оставките с прошение. Така щото да може и те след 6 – 7 месеца пак да влязат във войската. Вий знаете какво е моето мнение за нашите офицери и колко искам те да си останат на местата, за да не може да се заместят от чужденци. Тая е и политиката на днешното правителство – ще пазим и защитаваме от секиго всичко, що е наше, и се надяваме, че в това наше старание целий народ ще ни поддържа.

Той даваше маршрута на Каулбарса: Орхание – Враца – Плевен – Русчук – Шумен – Търново, и добавяше:

„Надяваме се, че и в Шумен ще му се даде приличният отговор, за да проумее веднъж завсякога, че България не е нито Ташкент, нито Бухара, нито пък някоя Калнишка губерния."

[1] Русите.

Каулбарс тръгна от София на 22 септември. Той поиска от правителството да му се дадат нужните съдействия от властите, вследствие на което Министерството на вътрешните работи издаде окръжно по администрацията. Но с една конфиденциална телеграма до управителите Радославов ги предупреди за истинската цел на обиколката и ги покани да вземат всички мерки, за да я осуетят. Освен това двама емисари бидоха изпратени в провинцията, за да организират движението срещу Каулбарсовата агитация: народният представител Захарий Градинаров и майор Рачо Петров.[1] Те трябваше да настигнат генерала и после да го предшестват навсякъде, като му устройват манифестации, враждебни на неговата мисия.

Каулбарс предприемаше пътуването си при много неблагоприятни обстоятелства. Трагикомедията му на митинга бе се разчула в провинцията и бе станала вече предмет на зевзешки шеги по кафенетата. Много нещо от генералския престиж бе останало на площада пред „Св. Спас". Той щеше да се яви сега не като пратеник на Русия, страшен и тайнствен, а като състезател на Илия Вълчева в един словесен двубой, завършен печално. При това той бе последван от София от един жесток и язвителен повик, от един порой от хули, проклятия и смях, който заливаше пътя пред него – от *Независима България*, орган на Д. Петкова.

Петков основа *Независима България* на 21 септември, почти веднага след като бе вдигнато военното положение. Това бе едно малко вестниче, печатано набърже и грубо, на вид подобно на многобройните ефимерни издания, които наводняваха парижките улици във време на Френската революция: няколко динамитни патрона в малко хартия. Петков го пишеше сам, от начало до край. Езикът му, винаги разпасан и лют, сега бе станал ужасен: с едно френетическо вдъхновение, в което трепкаха едновременно всичките великодушни пориви и всичкият суров цинизъм на улицата, той клеймеше без пощада, без ред и без проверка всичко, което му се изпречваше в пламналото въображение като посегателство върху България. Това бе една морална инквизиция, явна, пряма и неумолима, установена от името на националната независимост върху българския народ.

Още в първия брой Петков посочваше на обществената мъст Цанкова и Климента.

За Климента той пишеше:

Разказват, че негово преосвещенство отец Климент все още не стоял мирен и си позволявал да върши работи, недостойни за негова сан. Позволявал си например да влачи населението в руското агентство. Ний съветваме дяда Климента да си свива полите на расото, догдето не е опитал народния гняв. Да не се види един ден с оскубана брада!... Какъв е той духовен пастир, когато отива да става предател на своето отечество? Има ли нещо подобно в евангелието?[1]

За Цанкова:

Преди няколко дена Д. Цанков, който от някое време играе една предателска рол спрямо отечеството, ходил по консулатата и искал да се проводи в България европейски комисар. Ний препоръчваме на г. Цанкова да си налега парцалите, защото ако правителството му прави още хатър, то народът един ден сам ще се разправи с него. Подобни предатели във всяка страна се наказват.[2]

---

[1] Заповедта до Рачо Петров гласеше:

„Предписвам ви, господин майор, да тръгнете още днес и отидете във всичките градове на княжеството и след като разкажете на г. г. офицерите положението на работите, да им укажете как те трябва да водят себе си, за да може да се извади страната от настоящето положение."

[1] *Независима България*, 21 септември.

[2] *Независима България*, 21 септември.

На всяка страница, във всяка колона на вестника Петков се занимаваше с Каулбарса. Той пишеше за генерала, както бе писал едно време за Марко Балабанова или за Н. Шивачева.

Два-три дена става, бележеше той, откак циркулират по улиците неговите ноти, които той е дал на нашето правителство. Прямата негова цел с това е да бунтува населението, за да произвежда смущение. Това се осъжда отвсякъде. От други страни подобен агент би бил арестуван минутно и изпъден от княжеството...

Когато Каулбарс тръгна по провинцията, той, Петков, се провикваше към него:

Обикаляйте вий, колкото щете, България: негде може да ви изругаят, може да ви оскърбят, може да ви замерят с гнили лимони и със запъртък яйца, може да драснат на гърба ви с тебешир, може да ви окачат и някое парцалче; но никога не очаквайте да чуете негде, че искат да дойдете вие да ги управлявате. Живяхме ний петстотин години под такъва държава, както вашата, видяхме ѝ сладостта.[1]

Заглавието на статията бе: „Каулбарс бунтовник!"

По случай това пътуване Петков обнародва и следния позив:

Към българите.

Братя! Генерал Каулбарс тръгна завчера по провинцията. Неговата цел е да агитира, да ви склонява да се откажете от своето отечество, от неговата независимост, да се откажете от всичко българско, от своята история.

Отваряйте си очите прочее, ако искате да не ви проклина потомството. Покажете на тоя безшабашен генерал, че обичате отечеството си повече от всичко. Той идва да ви лъже с името на императора. Пазете се от него като от чума. Не забравяйте, че очите на целия образован свят се обръщат днес към нас. Ако ний не се покажем като народ, достоен за независимо отечество, то нашата земя ще бъде разграбена. От нас самите зависи да се защитим. Ако ний доброволно не повикаме руска окупация, то никой не може да ни я наложи.

А вий, български офицери и солдати, които неотдавна проливахте кръв за независимостта на отечеството, покажете се, че сте достойни синове на България и че не се подкупвате от руските рубли. Вас ще дойде Каулбарс да ви мами, да ви лъже, да ви подкупва, не се поддавайте! Спазете и тоя път честта на България, за да ви бъдат имената вечно хвалени. Дръжте високо честта на българския войник.

С такава нежелана реклама Каулбарс тръгна, глашатай на един самодържец и impresario на една революция...

На 22 вечерта той стигна в Орхание. При Ташкесен той бе застигнат от емисарите на Регентството. „Каулбарс ме попита къде отивам; казах му, че отивам да прегледам воинските началници. Не му стана май добре от този ми отговор" – докладваше Рачо Петров на военния министър. Генералът слезе в къщата на един привърженик на Цанкова, на име Христо Цеков. Тук една депутация от 50 – 60 души дойде да му представи народните желания.

– Населението – каза тя – иска, щото изборите за Велико народно събрание да станат не по-късно от 28 септември, а виновниците в преврата да бъдат съдени и наказани, колкото е възможно по-скоро.

Каулбарс отговори, че волята на императора е, щото изборите да станат на 1 ноември и виновните в преврата да бъдат освободени, защото те не са били крадци и разбойници, а политически престъпници. След това ги пита изпла-

[1] Независима България, 24 септември.

тена ли е реквизицията и какво могат да кажат върху разпределението на данъците.

– Реквизицията е изплатена и данъците ни са равномерно разпределени – отговори депутацията, научена от порано какъв език да държи.

Генералът почна да им обяснява, че изборите трябва да стават без намеса на властта и ако има някакво насилие, населението да се отнесе до него. И тук депутацията си каза урока:

– У нас изборите всякога са ставали свободно – заяви тя.

След това Каулбарс повика околийския началник, мировия съдия и кмета, говори им в същата смисъл и им заповяда да предадат всичко това на населението, защото такава е била волята на царя.

Каулбарс бе поканен от един от дядо Марковите синове да посети и неговото село. Той отговори: „К великому моему сожалению не могу быть в Ябланице." На 25 септември капитан Д. Марков, който по-късно се назова като държавен мъж Яблански, биде уволнен от войската.

На заминаване от Орхание Каулбарс скри своя маршрут от Рачо Петров и Градинарова. Докато емисарите на Регентството взеха пътя за Плевен, той се отби във Враца. С него пътуваше един кореспондент на Новое время, историограф на неговата мисия. От тоя летописец узнаваме много интересни подробности за одисеята на генерала. Между Новошинье и Враца, в с. Реберково, една депутация дошла да поздрави Каулбарса. „И тук, бележи достоверният кореспондент, биде внушено да протестират против насилствените избори и да съобщят за това, където се следва."[1] Тоест: на руското агентство. Селяните се боели от отмъщенията на властта. „При все това те обещаха да се отстранят от изборите и да пратят в софийското агентство

[1] Новое время, 7 октомври 1886.

протест, от който едно копие ще бъде доставено и на правителството." Значи: след като не успя да наложи отлагането на изборите, Каулбарс сега искаше – предвестник на руската революционна тактика от 1906 г. – да ги бойкотира чрез масата.

На часа пет вечерта генералът пристигна в Плевен. Една група русофили, предводителствани от кмета Хайдутов и от Бръшлянова, излезе да го посрещне вън от града. Между тях се белееха чалмите на неколцина турци начело с мюфтията. Градският съвет бе отпуснал двесте лева за разноски по това тържество.[1]

Каулбарс биде приветстван с благоговение. Бръшлянов му каза:

– Давно ожидаемата десница, слава Богу, дойде. Населението е готово да изпълни всичките искания, основани на заповедта на руския цар.

Каулбарс ораторствал малко в духа на своята нота. Вечерта, след като разговарял с русофилите и видял тяхното унище, той почнал да ги упреква:

– Трябва да ви кажа, господа, заявил той[2], че мене не съвсем приятно ме поразява отсъствието на тая беззаветна решителност в борбата с най-злите врагове на вашето угнетено отечество, която решителност срещнах във Враца и която, убеден съм, че произведе в Русия най-благоприятно впечатление.

Той ги съветвал да се борят с най-крайни средства. Един от присъстващите забелязал:

– В такъв случай трябва да почнем открита революция; но къде е поддръжката? Къде е помощта?

Каулбарс отговорил:

– Аз не мога да ви посочвам пътища и средства, за да

[1] По рапорта на Рачо Петрова до военния министър.

[2] Цитираме думите на Каулбарса буквално тъй, както са предадени от кореспондента на Новое время, 10 октомври 1886.

постигнете всичко това. Това е преди всичко ваше лично и собствено дело.

Каулбарс се оттеглил след това да съчини своя рапорт до царя.

„Депутацията не си отиде, пишеше руският кореспондент, но в една съседна стая тя се съветва дълго и реши, че единственото спасение за тях и за цялата страна ще бъде немедленната окупация на България. Постановлението биде съобщено от цялото това общество на секретаря на Каулбарса Сомова, който го предаде на генерала. Барон Каулбарс се обеща да извести и за това на царя.“[1]

От администрацията не се представи при генерала никой. От съда – само прокурорът. Военните не влязоха в никакво съприкосновение с него. Преди няколко дена тук бе дошел капитан Маринов и бе ги стегнал добре. „Офицерството в Плевен е прекрасно настроено“ – докладваше Рачо Петров.

Каулбарс продължаваше пътуването си безпрепятствено и безславно. В Свищов излезнаха да го посрещнат всичко на всичко 20 – 30 души: мъже, жени и деца, между които и някой си поп Милан с кръст в ръка. И пред тях Каулбарс разви исканията на Русия, но с по-мек тон.

Вечерта Рачо Петров, капитан Маринов и дружинният командир Мандаджиев седяха на една маса в кафенето, когато при тях се яви директорът на търговското училище – един руснак на име Красилников. Той се обърна към Мандаджиева:

– Негово превъзходителство императорският комисар ви моли да се явите при него с всичките ви офицери.

– Аз имам тук началник – каза Мандаджиев, като показа на полковия си командир.[2]

Маринов отговори:

---

[1] Новое время, 10 октомври 1886.

[2] Дружината на Мандаджиева беше от Плевенския полк, който се командваше от Маринова.

– Тъй като генерал Каулбарс пътува из България с политическа мисия, аз като военен не мога да позволя никому от своите офицери да се явяват при него без особено разрешение от моето началство.

– Да предам ли тия ваши думи на генерала?

– Непременно.

Красилников връчи на Мандаджиев едно писмо от Каулбарса. Мандаджиев го предаде Маринову. То имаше следното съдържание:

Господин капитан.

Как старшему в городе воинскому начальнику, довожу до сведения Вашего, что я по приказанию русского Государя Императора обязжаю Болгарию и имею сообщить Болгарскому народу виды и желания Его Величества. Поетому покорнейше прошу Вас с всеми свободными от службы г. г. офицерами зайти ко мне и етим дать мне возможность и относительно военных исполнить возложенное на мне высочайше поручение.

Прошу принять уверение во совершенном почтением.

Генерал-майор барон Н. Каулбарс.

Маринов прочете писмото и каза:

– Няма отговор!

Докато бе в Свищов, Каулбарс постоянно получавал шифровани депеши от руския консул в Русе. Шатохин настоявал пред генерала „час по-скоро да дойде в Русчук, който чакал пристигането на Негово превъзходителство, за да премине заедно с Шумен на страната на Русия, да се обявят съвършено независими и да тръгнат едновременно със своите гарнизони към Търново“.[1]

---

[1] Невероятно е, че руският кореспондент тъй открито е пишел за въстанието, готвено с участието на Русия. Ние цитираме дословно неговите думи от дописката му от Свищов, обнародвана в Новое время, 13 октомври 1886.

В Русчук положението бе наистина много критическо. Между военните, разделени на два лагера, владееше голямо вълнение. Блъсков, арестуван, после уволнен от войската, бе минал съвсем на страната на русите и агитираше между младите офицери, над които бе запазил известно влияние като бивш началник. Филов още изглеждаше колеблив, но голямата му завист към Никифорова – една от тия лоши завистни, които избухват между връстници, – увещанията на руския консул, с когото на последно време често се срещаше, го тласкаха се повече против Регентството. Без да се обяви открито в полза на една революция, той ѝ даваше всичката възможност да се устрои тя в неговата бригада.

Няколко инцидента, които се появиха едно подир друго между военните и гражданската администрация, още повече възбудиха духовете в гарнизона. Първият инцидент се случи веднага подир възвръщането на княза, когато по заповед от София бидоха арестувани Тодор Тодоров, Губиделников и др. Военният прокурор капитан Енчеевич отиде в участъка да ги освободи; но сам той излезе оттам гологлав, с разкървавено лице, викайки, че градоначалникът Каназирски дал заповед да го бият. От своя страна Каназирски твърдеше, че Енчеевич нападнал стражарите му. По тоя повод се завърза между Военното министерство и Вътрешното един вид полемика, която се водеше и в Русчук от съответните власти. Филов искаше удовлетворение за своя офицер; Мантов защитаваше подчинения си. Разрешение на конфликта не можа да се намери и от всичко това у офицерството остана известно раздразнение.

Не се минаха няколко седмици, Каназирски произведе нов скандал; тоя път той оскърбил офицерите в едно увеселително заведение и те бяха решили сами да го арестуват.

Аз бях в Бяла във време на случката, разказва Мантов. Когато се завърнах, виждам Каназирски, който дотърча запъхтян и се бутна в кабинета ми. „Какво има?“ „Искат да ме арестуват.“ Поглеждам вън: една рота, водена от капитан Михаил Попов, иде към моята къща с оръжие в ръка. Попов влиза при мене: „По заповед на началството ми, искам да ми предадете градоначалника!“ „Няма да го направя, отговарям аз, вие не ме познавате!“ „Направете отказа писмено.“ Съгласих се; писах Филову. Филов отговорил: „Ако Мантов не го предава доброволно, ще го вземем със сила.“ Той бил в това време на пристанището в парадна униформа, с декорации и чакал пристигането на Каулбарса.

При мене дойдоха след това Захарий Стоянов, д-р Вачев, Т. Х. Станчев и настояха да намеря някакво удовлетворение за военните, понеже между тях се водела силна агитация по случай идването на Каулбарса и можело да се случи някакво нещастие. Предложих им да повикат Филова у дома му; след малко отидох и аз там. Филов бе много енервиран. „Не ща никакви разсъждения, викайше той, никого не признавам тук!“ В тоя момент влезе Драндаревски.[1] Той се опита да ни помири, но безуспешно. Излязох си, решен да противостоя докрай. Дандаревски обаче не се отчаял: той почна да снове между мене и Филова, докато намери един модус, приемлив и за двете страни: приехме, че Каназирски ще отиде да се извини лично. Тръгнаха: Драндаревски и Каназирски в един файтон; подир тях З. Стоянов и д-р Вачев. Офицерите бяха събрани във Военния клуб и чакаха арестуването на Каназирски. Щом той влезнал, те скочили трескаво. „Господа, казал им той, да се разберем като българи, времената са критически; аз никога не съм имал намерение да ви оскърбявам.“ Тия няколко думи изменили съвсем настроението. Офицерите извикали ура и искали даже да дигат на ръце Каназирски. Това ставаше на 26 септември, часа пет подир обед. В това време се бе пръснал по града слухът, че съм бил арестуван от военните. Аз излязох по града на кон, за да ме видят, че съм свободен.

[1] Драндаревски бе преместен от Варна в Русчук; той командваше Дунавския полк на мястото на Блъскова.

Тия слухове не бяха без основание. Революционното брожение между военните бе дошло до своя решителен момент. На 24 септември от Шуменския гарнизон дойдоха двама пратеници – капитан Кожухаров и подпоручик Касабов. Тяхната мисия бе да искат последня дума от русенското офицерство. Предвидено бе, че майор Блъсков ще вземе началството на войските в Русе и ще потегли веднага за Шумен, дето революцията трябваше да бъде обявена едновременно.

На 25-и вечерта във Военния клуб бяха събрани всички офицери. Кожухаров изложи своята мисия. Блъсков, във военна униформа, се разхождаше в коридора и чакаше развязката. След речта на Кожухарова се започнаха страстни прения. Офицерите националисти, начело на които стояха Драндаревски, Кутинчев, Вълков, въставаха енергически против всяка намеса на военните в политиката. Една значителна група от русофили изказваха мнение да се приемат предложенията на Шуменския гарнизон; към тях клонеше явно и Филов. Вълков, който го познаваше от Румелия, го попита: „Какво говорехте в Пловдив?“ „Да, но аз имам деца.“ „А ние деца нямаме?“ След тоя отговор Вълков стана и извика:

– Тука войска ли сме, или парламент? Какви са тия речи, които сме седнали да държим? Аз ви заявявам, че освен началството си в София не признавам никого и не ща вече да слушам никакви приказки против военния си дълг.

Той излезе, като тръшна силно вратата. Настана голямо смущение между присъстващите; мнозина изтрезняха и когато се тури на гласуване предложението на Кожухарова, то биде отхвърлено с два гласа.[1] След тоя резултат Блъсков си смъкна униформата, а Кожухаров замина обратно за Шумен.

[1] Рачо Петров, който тръгна от Свищов на 25-и вечерта и пристигна в Русчук сутринта на 26-и, телеграфира Николаеву: „Снощи е имало пратеник тука от Шуменския гарнизон с писмо за начина на действията за гарнизоните и се е чело в събранието на офицерите под председателството на Филова. Но тука офицерите съгласни, че трябва да се поддържа правителството и ще се стараят с всичките си сили да поддържат порядъка.“

Това болшинство от два гласа отстрани временно кризата, но за бъдещето не се даваше никаква гаранция. Достатъчно бе да се появи някой нов инцидент, за да се катурне това неустойчиво равновесие, което Русенският гарнизон бе намерил в парламентарната процедура, въведена на мода във войската от шуменските военни.

Пристигането на Каулбарса предизвика наистина още една проба на верността на русенските офицери.

Каулбарс тръгна от Свищов на 26-и сутринта. Понеже Шатохин бе му съобщил, че гарнизонът чака неговото пристигане, за да обяви революцията, той не дочака парахода и потегли с лодка. Между туй времето се развали; по Дунава се появи голяма буря. Шатохин се уплаши да не би с пътниците да се случи някое нещастие и помоли началника на флотата майор Ангелова да прати един катер към Свищов, за да пресрещне генерала. Ангелов, който не бе сдал още, макар да бе уволнен, отказа под предлог, че това щяло да съставлява един разход от въглища, а за всеки разход било нужно специално разрешение.

Беше се вече отдавна стъмнило, когато пристигна Каулбарс със своята свита. В тая късна доба никой не бе излезнал да го посрещне освен Шатохин с персонала на консулството.

Щом се малко поокопити, Каулбарс прати да викат окръжния управител. Той бе слушал за него, че е дързък човек, и искаше да го спечели още отначало с добро или да го уплаши. Мантов бе в сладкарницата на Юр. Ганев, когато драгоманинът на консулството, покръстеният евреин Якобсон, се доближи до него и му пошепна, че генералът иска да го види. Мантов отговори високо, за да го чуе публиката:

– Генерал Каулбарс трябва да ми направи първата визита. Това го изисква редът.

– Но той представлява Русия.

– А аз представлявам тук България.

– Той е превъзходителство.

– И аз съм превъзходителство – отговори Мантов, като повдигна главата си.

Сладкарницата бе пълна със свят. Всички следяха с голямо любопитство разговора и при последната театрална реплика на Мантова изтръпнаха – кои от страх, кои от възхищение. Подир четвърт час Якобсон се върна, придружен от гавазина на консулството и от гавазина на Каулбарса. Той съобщи официално на Мантова, че генералът ще му направи утре визита.

На другия ден Каулбарс посети консулите. В окръжното управление той не се вести въпреки обещанието си; но на Филова изпрати писмо, с което го молеше да му доведе офицерите си, за да им съобщи волята на императора. Филов събра със записка всичките офицери от гарнизона и им съобщи поканата. От себе си той добави, че това желание на Каулбарса е естествено и трябва да се уважи. Офицерите се отзоваха на тоя съвет съвсем враждебно. След като бе станало гласуването по мисията на Кожухарова, те се освободиха от голям товар и сега не искаха да се хвърлят в нови приключения. Те заявиха на Филова, че той може да отиде при Каулбарса, но „не като комендант или бригаден командир, а като частно лице".[1]

Филов ходи при Каулбарса. Какъв разговор водиха двамата, не е известно. След това свиждане обаче генералът се изразил, че Русчушкият гарнизон постъпил „подло" спрямо него.[2]

От страна на населението се явиха в руското консулство депутации от две партии в града. Начело на русофилите бе Тодор Тодоров; той каза, че българският народ чака своето спасение от Русия и е готов да изпълни всичко, което му заповяда императорът. Начело на националистите бе Захарий Стоянов.

Откакто Каулбарс бе дошел в България, Захарий Стоянов непрестанно упражняваше върху него своя весел хумор. Той карикатуреше неговата особа и иронизираше майсторски политиката му. В ред отворени писма, обнародвани в Славянин, хвалеше генерала за неговото великодушие към престъпниците на 9 август и го канеше в името на славянската взаимност да освободи руските затворници от Сахалин, Сибир и Петропавловската крепост.

„Ние ще ви дадем всичките наши престъпници начело с полковник Константин Искрич Кесяков, а вие ни проводете Чернишевски само. Може и Вера Фигнер."[1]

Захарий Стоянов влезе в консулството веднага подир русофилската депутация. Той водеше със себе си 120 души. Каулбарс ги посрещна много сурово. Той не ги пусна да влязат в салона. От прага им съобщи с няколко думи волята на императора и после им обърна гръб. Захарий се спусна подир него, заеквайки:

– Ч-ч-чакай бе, г-г-осподин Каулбарс! Ч-ч-акай да се изкажем!

Но Каулбарс затвори вратата.[2]

На другия ден, 28 септември, неделя, щяха да стават изборите. Каулбарс, у когото нещастният опит в София не бе охладил охотата да играе в България ролята на Николай Павлович, намисли да се яви на изборното място и да държи реч на тълпата. Мантов, не по-малко буен от него, има пък една още по-оригинална идея: той заяви, че ако Каулбарс се яви на изборното място, ще го арестува, и съобщи тоя си

[1] Телеграма от Паприкова до Рачо Петрова. Паприков тъкмо-що бе пристигнал от Варна в Русчук, а Рачо Петров бе вече заминал за Шумен.

[2] Из същата телеграма на Паприкова.

[1] Славянин, 23 септември, който се издаваше в Русчук от Т. Х. Станчев.

[2] По разказа на Мантов.

план в София „за сведение". Радославов одобри намерението, но му препоръча, щото инициативата за ареста да излиза от бюрото на основание избирателния закон. Мантов нагласи едно бюро, което да има смелостта за такава мярка.

Заканването на Мантова се пръсна между туй в града. Подир обед при него се яви Якобсон.

– Дмитрий Василич, неужели това е възможно?

– Възможно не, ами и по-нататък – отговори Мантов.

Якобсон си отиде. Подир него дойде сам Шатохин. Той почна да говори надълго за толерантността, за славянството.

– Славянството – възрази Мантов – изисква ли да правите революция в чужда страна?

Шатохин си излезе, стреснат от тоя тон.

Стъмни се. Ето и Григорий Русчушки. Той почна с добро:

– Вие знаете, г-н Мантов, че аз не обичам русите, ама ще стане голям скандал. Той е представител на царя.

– Аз и царя ще арестувам! – изкрещя Мантов, комуто очите изскачаха из орбитите.

Григорий си зема бройниците и си отиде уплашен, като да бе видял дявола.

На другия ден рано сутринта Каулбарс взе трена за Шумен.

Каулбарс заминаваше двояко недоволен: Филов бе го излъгал и населението бе го посрещнало враждебно. Но той телеграфира в Петербург (чрез Гюргево) триумфални бюлетини. За цялата си обиколка той заблуждаваше систематически императора, както Хитрово бе го заблуждавал в 1881 г. На 26 септември веднага след пристигането си в Русчук той съобщаваше на Гирса:

От ходенето си из България аз изнесох най-благоприятно впечатление; навсякъде ентусиазъм и радост у народа при обявяване височайшата воля и искане на императорското правителство.

За вътрешното положение на България той даваше ужасна картина:

За оказания ми радостен прием незаконните власти подхвърлят на нечовешки наказания и убиват хората.

Руските поданици в България били почти толкова изложени, колкото самите българи:

Нашият вицеконсул във Варна, телеграфираше той, потвърдява моите сведения, че не един път руски поданици, посещаващи консулството, били подхвърлени на арест и насилия по разпореждането на тамошния военен началник капитан Драндаревски и че на направената му забележка Драндаревски много грубо и невежливо се отнесъл към г. Потихонова.

Каулбарс си отваряше и една врата за отстъпление, пишейки:

Вследствие това възнамерявам да прекратя обиколката си из България, като се огранича с отиването си в Шумен и Варна и се върна в София през Лом-паланка.

Тази телеграма трябва да е предизвикала у Александра III някои от тия страшни вълнения, които избухваха у него в големите случаи и караха да затреперва целият царски двор; наистина той заповяда, щото веднага няколко военни парахоли да заминат за Варна. На 27 септември Гирс телеграфира Каулбарсу:

Телеграмата на Ваше превъзходителство с вчерашна дата имах щастието да я докладвам на Негово величество императора. На Негово величество било угодно да даде височайшата си заповед на генерал-адютанта Вановски по искането на ваше превъзходителство немедленно да отправи во-

енни параходи във Варна за защита честта на руския флаг в България и интересите на живеещите там руски поданици и намиращите се под наше покровителство. На командира на Черноморския порт му е дадена заповед за приготовление на първо време на три военни парахода с боеви припаси за бомбардиране и заемане на гр. Варна. В случай на повтаряне на каквито и да било неприязнени действия от страна на българските незаконни власти по отношение нашите поданици или към тези лица, които са под наше покровителство, аз съм решен веднага да взема още по-строги мерки.

Най-покорно моля Ваше превъзходителство да благоволи и съобщи на одеския временен генерал-губернатор за времето по ваше усмотрение кога да отправи във Варна нашите военни параходи, а тъй също да уведомите и мен.

Убоя ли се Каулбарс от голямата отговорност, която щеше да падне върху него, ако поради неверните му сведения една голяма европейска война се предизвикаше и повлечеше Русия към катастрофа? Той беше импулсивен човек и умът му обикновено не отиваше по-далече от впечатленията на минутата, но може би той да бе имал сега един промеждутък на спокойно съждение. Както и да е, той отговори, че засега една военна демонстрация е излишна , тъй като Регентството ще бъде свалено от войската. Наистина, Филов не бе дал категоричен отговор, но бе оставил надежди за бъдещето. На другите гарнизони той се считаше сигурен.

На 28-и, в деня на заминаването си от Русе, той телеграфира на Гирса:

Преговорите с командира на 3-та бригада за присъединяването на Русенския гарнизон към исканията на императорското правителство досега не са дошли до желания резултат. Подполковник Филов, като изявява готовността си да се откаже от централното правителство, намира, че Русенският гарнизон като малочислен в случай на стълкновение с други войски не ще бъде в състояние дълго да се задържи на удобни позиции. Главна сила командирът на 3-та бригада намира в Шуменския гарнизон. При съединяването на тези два гарнизона изходът ще бъде благоприятен и сегашните управители ще бъдат принудени да отстъпят властта на лицата, определени от нас. Нашият консул от Видин ни съобщава от своя страна, че и тамошният гарнизон е изявил готовността си да се присъедини към Русенския и Шуменския гарнизон, но офицерите се колебаят в собствената си инициатива.

От Бургас нашият вицеконсул ми донесе за сведение, че капитан Набоков приготвлява там открито движение и се надява на пълен успех.

Аз днес заминавам за Шумен. До окончателния резултат на преговорите ми аз намерих за необходимо да съобщя на Емелиянов да преустанови действията на капитан Набокова.

Що се отнася за изпращането на нашите военни параходи във Варна, аз го намирам за възможно само тогава, когато офицерите от Шуменския гарнизон се откажат да изпълнят исканията на нашето императорско правителство.

Най-здравите надежди на генерала почиваха на решителността на Шуменския гарнизон. Но и тук го очакваше голямо разочарование.

Двете граждански събрания, които станаха на 24 септември, едното сутринта на часа 11, другото подир обед от 5 до 7, се свършиха в полза на Регентството. Русофилската опозиция, която се представляваше главно от братята Икономови, като се видя малобройна, оттегли се от разискванията и остана да действа самостоятелно. На другия ден русофилите се събраха насаме, но националистите нахълтаха насила в залата им и вдигнаха голям скандал, вследствие на който Диков бе принуден да изпрати една рота, която да ги разтърве.

Между туй, повлияни от общото настроение в града, офицерите почнаха да негодуват още по-силно срещу полко-

вите командири. От София Стамболов ги насърчаваше. Той телеграфира на Загорова:[1]

Със Заимова съберете тайно долните офицери, които са нам предани. Покажете им, че полковите им командири ги тикат към предателство, и да не слушат техните лоши съвети.

Офицерите националисти сами бяха вече разбрали, че гарнизонът бе служил досега за оръдие на тъмни интриги и че бе крайно време да се тури край на тази опасна игра. На 27 септември офицерите от Преславския полк воглаве с тримата дружинни командири предложиха на Дикова да престане да политиканства и да изпълнява точно правителствените разпореждания, защото в противен случай ще вземат спрямо него строги мерки. Кавалерийските офицери, повлияни от тоя пример, решиха да направят същите постъпки пред техния командир Людсканова. Оставаха верни на революционната идея само артилеристите, но те не можеха вече да мислят за никакво действие, бидейки застрашавани от щиковете на пехотата. Тъй се сломи най-опасният заговор в България, който цял месец държа Регентството под угрозата на едно военно въстание.

Каулбарс тръгваше за Шумен тъкмо в деня, когато цялата тая съзаклетническа история бе вече ликвидирана. Никой от полковите командири не излезе да го посрещне. Няколкото офицери, които полюбопитстваха да го видят, бяха пръснати между публиката.

Една малка група, с кмета Начко Дюкмеджиев начело, отиде да причака генерала чак на Шейтанджик. Щом слезе от трена, цанковистите му прочетоха един адрес; той поч-

[1] Загоров бе се върнал на 25 септември в Разград, отдето телеграфира Стамболову:
„Сега офицерството от тукашната дружина ми даде честна дума за вярност на правителството и отечеството.“

на своите стереотипни вече фрази. Но кметът бе националист и му отговори в духа на народните желания. Разгневен, Каулбарс го блъсна, качи се на файтона, потегли. Валеше дъжд. Публиката, мълчалива, тичаше подир колата. Пред казармата бяха излезли една рота войници: Каулбарс ги поздрави и те му отдадоха чест. Той видя в тая демонстрация добър знак за успеха на заговора, тъй като не знаеше нищо за последните произшествия в гарнизона.

Но илюзиите му трябваше скоро да се разсеят. Щом слезе в определената му квартира – къщата на Димитриева, – на улицата се струпа голямо множество, което шумеше под прозорците. Някой си Маркеевич, руски заточеник, наскоро избягал от Сибир, бе събрал опълченците и командваше. Иваница Данчев, един от редките комити, останали живи от Ботевата чета, яростен привърженик на Регентството сега, се бе качил на едно празно каче и ораторстваше. „Искаме, викаше той, клатейки се над качето и сочейки с пръст прозорците, искаме да излезе Каулбарс, за да чуе волята на народа.“ Тълпата подемаше:[1]

„А бе, г. генерал; а бе, г. Каулбарс, нали си дошел да ни видиш? Ето ни: ела тука!

Излезе Шатохин на балкона и извика:

– Генералът не желае да говори с пияна тълпа.

Данчев, на когото езикът се заплиташе, възрази:

– А бе, брате, тълпа ли сме ние бе? Тълпа ли сме?

– Не сме тълпа! Не сме! – отговаряше множеството.

Данчев продължаваше:

– А бе тук народ сме ние, български народ...

Но Шатохин се бе вече оттеглил. Между туй качето, над което Иваница Данчев формулираше волята на народа, се проби и той падна в него. Посред широкия смях на тълпата се спуснаха да го вадят: извадиха го и той почна пак да

[1] По разказите на Кожухаров и Рачо Петров, и двамата очевидци.

апострофира с умолителни и иронически фрази отсъствуващата фигура на Каулбарса.

В това време влезе при генерала една русофилска депутация начело с Т. Икономова. Множеството викаше: „Долу предателите!" Чуха се гласове:

– Продават сега България тия синковци!

– Нека слязат само, ще им покажем ние дебелия край.

Депутацията горе се уплаши. Някой каза на Каулбарса, че между публиката е и Рачо Петров. Той прати да го викат.

– Вие, майор Петров – каза му той сурово, – отивате пред мене, за да ми устройвате скандали от пияни тълпи.

– Аз отивам – възрази Рачо Петров – по своята служба и вашата мисия не ме интересува.

Каулбарс смекчи тона си:

– Сега може да се случи някое нещастие. Понеже сте старши в гарнизона, моля ви да вземете мерки.

Рачо Петров отказа:

– Тук има власти, отнесете се до тях...

Между туй множеството не мърдаше от улицата. Цялата Чобан махала бе тук и дигаше шум, колкото за две дивизии. Всяка минута се издигаха викове: „Да живее независима България!"

Най-сетне депутацията се реши да си отиде. Когато тя се показа на улицата, екна един страшен рев „Долу". Опълченците се спуснаха да ги заплюят. Каулбарс, който гледаше от балкона тази ярост на тълпата, посочи юмрук и извика:

– Я вам дам!

На което стотина гласа отговориха: „Да живее свободна България!"

Като слезе доле, Рачо Петров забеляза пред Димитриевата къща един часовой. Той отиде да се разправя с Дикова:

– Кой ви е позволил да поставяте часовой при Каулбарса?

Диков се сбърка:

– Няма такова нещо.

– Идете да видите.

Диков вдигна часовоя.

Р. Петров направи анкета и върху случката при казармите: доказа се, че войниците били наредени от поручик Москова.

Вечерта се представиха пред Каулбарса и тримата полкови командири. За разговора му с тях се знае само това, което Диков разправи на Рачо Петрова и което Р. Петров докладва на военния министър със следната депеша:

Вчера съгласно съобщението на Дикова разговорът на Каулбарса с полковите командири се е въртял върху нотата, подадена от правителството. Той им говорил, че Батенберг не може да бъде преизбран и че сегашното правителство постъпило робячески относително неговата нота, защото министрите всякой отделно се съгласил с него, а после всички наедно му отказали. Той ги съветвал да поддържат порядъка и че това е било волята на императора. Днес, когато им върнал визит, той говорил в същата смисъл и прибавил още, че когато бил в Петербург, императорът му заповядал в свободното си време да обходи България, да узнае положението на работите. Питал ги е получават ли редовно съдържанието си. Говорил им, това го само забелязах от думите на Дикова, че трябва да се назначи ново правителство, в което да не участва Стамболов, а Каравелов да бъде в министерството. Говорил, че Русия не ще признае нито това Велико народно събрание, нито пък решенията му.

Междувпрочем Каулбарс днес говорил още Дикову, че от княза се получила телеграма, с която той съобщил на правителството, че ако бъде преизбран, то по настояването на Австрия и Англия той ще се завърне в България.

На 29 септември генералът замина за Варна. На станцията в Провадия излезе да го посрещне една русофилска депутация начело с поп Радева, който каза, че България не може да същества без поддръжката на руския цар. Каулбарс благодари и извика накрай: „Да живее България! Да живее Ру-

сия!“ Очевидно тук публиката му бе симпатична. Един гражданин се доближи до него и му каза нещо.

– Вий от себе си ли говорите, или от името на населението? – попита генералът.

– От себе си, от себе си – викаше множеството.

Тогава един стражар изведе смутителя вън от станцията.

Във Варна една страшна манифестация очакваше Каулбарса. На гарата бяха се събрали да го посрещат тридесетина русофили, но те взеха Рачо Петрова за генерала и към него отправиха своите овации. Когато генералът слезе от трена, никой не дойде да го приветства освен консула. Той се упъти за града крайно озадачен. Щом наближи, чуха се стотини викове. Между гарата и чаршията по пътя се бе довлякло грамадно множество българи, гърци, гагаузи, татари, евреи, събрани доброволно или насила от Желтова, Паунчева и др. Когато Каулбарс се показа, по един знак на водителите всички извикаха колкото им глас държи: „Долу!“ После тръгнаха подир колата му, продължавайки да реват. Каулбарс влезе в консулството, те налегнаха вратата. Един женски глас извика от прозореца: „Караул! Караул!“ Подир малко се показа една рота и помете улицата. По града се пуснаха патрули, за да пазят Каулбарса от народния гняв.

Между туй една десеточленна депутация от русофили се яви при генерала. Тя се състоеше според рапорта на Рачо Петрова от следните лица: Михаил Жеков, отчислен подсекретар на тукашното окръжно управление, Балканский и Танасов – отчислени старши стражари, Шишков – писар на войнския началник, Карабатаков – кръчмар, един покръстен евреин от Добрич, един руски татарин Курткакай, Руси Янев – прошенописец, Белкин – рибарин русин, и дядя Иван – западнал московец в България.

IV

ВОЙНА С НОТИ МЕЖДУ КАУЛБАРСА И РЕГЕНТСТВОТО

Изборите за В. н. събрание. – Скандалът в София и трагедията в Дупница. – Нападки на печата против Русия. – Заговори против Регентството. – Каулбарс в Русе. – Революционни настроения в Русе, Шумен и Видин. – Остър разговор между лорд Идеслей и руския посланик в Лондон. – Гадбан ефенди на сцената. – Из дневника на Стамболова. – Клиперите.

Откакто бе учредена българската държава, за трети път щеше да се свиква Велико народно събрание; но по-рано тоя голям съвет на нацията не бе имал такова съдбоносно значение, както сега. По-рано се касаеше за съставянето на конституцията или за нейната защита; сега щеше да се решава въпросът за самото съществуване на България. Великото народно събрание се свикваше като върховно оръжие срещу чуждата намеса; но в случай на неуспех това оръжие можеше да се обърне срещу България: тогава законът можеше да погуби свободата.

Правителството имаше всички основания да вярва, че победата му ще бъде голяма. Населението, уморено от борби, щеше да върви инстинктивно с властта, понеже чакаше от нея въдворение на спокойствието. Интелигенцията в грамадното си болшинство бе пропита с националистически дух. Русофилите бяха предварително отчаяни; от законните средства те не очакваха никакво разрешение на кризата: всичката им надежда бе в един военен бунт или в една руска

окупация. Освен това навсякъде, дето бе минал, Каулбарс препоръчваше на руските партизани да се въздържат от гласуване.

При всичко че имаше всички шансове за себе си, правителството не пренебрегна никаква мярка, за да осигури своята победа. Освен окръжните до партийните бюра разпратиха се и до администрацията, и до военните най-строги наставления.[1] Д-р Стоилов дигна на крак и прокурорите.

„Единственото средство, пишеше им той, за да се избави страната от неизвестността, в която е поставена от неотдавните грозни и предателски престъпления на неколцина хора, е по-бързото избиране господар на вакантния български престол. Затуй вярвам, че вий ще оцените важността на предстоящите избори и ще положите всичкото си старание за точното и строго изпълнение законите, като вземете законните мерки против всички ония, които би се опитали да побъркат реда в държавата и да компрометират независимостта и свободата на България чрез нарушение на законите."

Опасението от смущения, което прозира в това окръжно на д-р Стоилов, бе предизвикано от многобройни донесения за агитация на руските агенти между населението: установено бе, че в някои русофилски центрове се приготовлявали скандали за изборния ден. Присъствието на руски поданици в големите градове, които изобщо служеха на консулствата за агенти, усложняваше значително положението, тъй като поради режима на капитулациите полицията не смееше да действа спрямо тях енергически. Трябваше да се внуши на тях, че тоя път властите няма да се шегуват. Но за

[1] От своя страна д-р Стоилов и Начович изпратиха окръжно до своите съмишленици от консервативната партия да действат задружно с либералите, догдето се изведе България от страшната криза.

да няма повод Русия да се счита обидена, на 27 септември Начович отправи до всичките агенти една нота, с която ги молеше да предупредят поданиците си да стоят настрана от изборната борба. Той добавяше, че „чужденците, които биха се намесили в изборите, ще бъдат екстернирани".

Всичките агентства посрещнаха тая нота равнодушно; само руското възрази, защото чувстваше, че тя бе насочена срещу неговите намерения. Същия ден Неклюдов писа на Начовича:

Господине министре,

Повръщам ви тук приложената циркулярна нота, която сте счели за необходимо да ми отправите с днешна дата.

Считам за свой дълг да ви предупредя, че представителите на руското правителство в България ще съумеят да защитят своите поданици против всяко насилие на властите, тъй както са съумели да държат поведението на руските поданици, живеещи в България, в границите на най-строгата законност.

Неклюдов не бе се задоволил с тоя протест: той реши да скъса в знак на угроза всякакви сношения с министерството.

Имам чест да ви предупредя, господине министре – добавяше той, – че до получаване на инструкции от генерал Каулбарса относително подигнатия от вас инцидент, всяка размяна на ноти се спира между руското императорско дипломатическо агентство и българските управници.

Той казваше: в руския текст – „правители Болгарий"; на френски – „Les gouvernants bulgares". С това искаше да подчертае фактическия характер на една власт, непризната от Русия.

Неклюдов съобщи своя отговор на всичките членове на дипломатическото тяло; той го мотивираше „със заплаши-

телния тон на тази нота[1], съвсем непристоен спрямо представителите на Русия" и с нейното съдържание, което било противно на „действащите договори и капитулации".[2]

Опасенията на правителството се сбъднаха на другия ден; само че действащите лица не бяха руски поданици, а шопи от софийските села.

Когато те идвали в София, руски агитатори ги срещнали вън от града и им казвали: „На вас не ви трябват избори, а Русия. Русия не ще данък, Русия не ще реквизиция, Русия няма да ви взема войници." Набрали се тъй около 150 шопи. Агитаторите ги повели към руското агентство. „Когато пристигнахме в агентството – разказваше сетне на полицейското дознание един от шопите[3], – те ни въведоха и си взехме по едно дърво оттам; а гавазите донесоха триони да ги издяламе." Според официалната версия тук сам Неклюдов им държал реч, в която им изложил мотивите на руската политика в Изток. Това обаче не се потвърдява от никой свидетел. Най-вярното е, че съществените думи са били казани от гавазите.

Въоръжени със сопи, 150-ях шопи, странен доброволчески отряд на руското агентство, се упътиха към изборното място. Тук бюрото беше вече съставено; то бе в ръцете на либералите. Насърчавайки се с викове, шопите се нахвърлиха върху тях и почнаха да чупят урните. Настана схватка, която трая няколко минути. Дотърча и полицията. Шопите, чувствайки се малцинство, хвърлиха сопите и удариха на бяг. Преследвани от публиката, те се скриха в руското агентство.

Тук те се разположиха като на стан. Гавазите им донесоха хляб и сирене. В двора биде настанена една бъчва с

[1] Начовичовата.

[2] Всичките тия ноти се намират в Английската синя книга.

[3] Архива на Министерството на вътрешните работи: вж. показанията на Велчо Стоилов от с. Бояна.

ракия, от която всеки отиваше да си точи. Един от шопите забелязваше в своите показания, че ракията била лоша, понеже съдържала много спирт. Между туй стотина любопитни стояха пред консулството и гледаха какво става в двора. Шопите, полупияни, се доближиха до решетките на улицата и почнаха да закачат публиката. От приказки работата дойде до бой. Шопите взеха от двора дърва, камъни и почнаха да ги хвърлят. От улицата им отвърнаха със същото. Тогава един от гавазите, някой си Васил Черногорецът, извади револвера си и гръмна по направление на улицата. Последваха след това други вистрели. Един куршум удари коня на поручик Фичева, помощник на военния комендант. От гърмежите се набра голяма тълпа. Фичев, буен човек, сега съвсем освирепял, искаше да насили вратата на консулството и да сече. Д. Ризов се намеси в тоя момент и го задържа.[1] После дойде една рота войска, която разпръсна тълпата и окръжи консулството. Привечер шопите излязоха: ротата ги заведе в казармата на 1-вия пехотински полк. По пътя и в казармата бидоха бити немилостиво.

Стрелбата на шопите от двора предизвика един инцидент и в дипломатическото тяло. Няколко куршума бяха се забили в английското агентство, което бе съседно с руското. Веднага Неклюдов писа на Ласелса, за да се извини, като казваше, че това били само два вистрела. Ласелс отговори на руския дипломат, че писмото му трябва да е било сигурно писано в промеждутъка на „двата вистрела" – и другите.[2]

На 28 септември, в самия ден на изборите, Начович получи от Неклюдов две ноти. Едната гласеше:

По заповед на генерал барон Каулбарса подновявам писмените сношения между руското дипломатическо агентст-

[1] По разказа на Ризова.

[2] *Новое время* 21 октомври, кореспонденцията на Русский странник (Е. Кочетов).

во и Българското министерство на външните работи, за да ви съобщя енергическото порицание, изразено от генерала по повод съдържанието и формата на окръжната нота, от която ми съобщихте един екземпляр вчера с № 4352.

Другата нота заявяваше, че руското правителство счита изборите за незаконни и неимеющи в неговите очи никаква стойност.

На 29 септември Неклюдов изпрати трета нота, с която протестираше за нападението, което било извършено с камъни от тълпата върху руското агентство, и за побоя, нанесен на шопите.

Начович му отговори също с три ноти: две на 1 октомври, една на 2-ри. Нотите, писани от Вернаци, са образци на дипломатически стил. Те бяха толкова спокойни и достолепни, колкото руските бяха нервозни.

Нотите на Начовича съдържаха за ползването на руските дипломати кратък курс по държавното право. С първата нота той казваше на Неклюдова:

Колкото се касае за „енергическото порицание", което Негово превъзходителство генерал барон Фон Каулбарс ви е натоварил да ми изразите от негова страна, имам чест да ви моля, господине управляющи, да благоволите да осведомите Негово превъзходителство, че българските министри могат да получават порицания само от народното представителство, както е установено във всичките конституционни страни.

Втората нота обясняваше коя власт може да се произнася върху законността на изборите и излагаше един коментар върху постановленията на конституцията по тоя въпрос.

С третата нота Начович изпращаше правителствената версия върху случката с шопите, като забелязваше, че смутителите на обществения ред не заслужавали покровителството, което им оказвало руското агентство.

В провинцията изборите минаха безбурно. Само в Дупница стана едно кърваво приключение; но по жестокост и по грозота то надминаваше всичко, видено досега в нова България.

Скандалът и тук биде започнат от русофилската партия. Той бе скроен отпреди няколко дена. От околните села бяха доведени още вечерта най-буйните хора, на които бе дадено наставление как да действат. Планът се изпълни точно. На часа осем сутринта, когато се съставяше бюрото, селяните, събрани наоколо, почнаха да дигат шум и да викат: „Нечеме избори! Сакаме Русия." Народният представител Грънчаров стана да възразява, в това време тълпата, предвождана от агитатори, отиде да нападне участъка, дето неколцина русофили бяха арестувани. Първият път стражарите успяха да я отблъснат, но тя се повърна пак, въоръжена със сопи, с камъни, с револвери, нахълта в участъка със сила, грабна арестуваните и ги доведе триумфално на изборното място. Между туй Грънчаров се вдигна пак да държи речта си, но тълпата не искаше да слуша никакви увещания и заглушаваше думите му. Дрезгавите гласове на агитаторите ревяха: „Нечеме старите депутати. Те правиха война със сърбето и сакат сега да се биеме с Русия. Заради ним плащаме данъци, а Русия данък не взема." Разярена, тълпата нападна сега бюрото, чупейки каквото ѝ падне на ръка. Членовете на бюрото избягаха: някои се скриха в околните къщи; други се пръснаха по лозята. Едно отделение от десет войници довтаса след това, но тълпата ги посрещна с камъни, принуди ги да отстъпят. Тогава тя се упъти отново към участъка. Стражарите я посрещнаха с няколко залпа, дадени във въздуха: това я ожесточи още повече, без да я уплаши. В участъка тя намери околийския началник Димитров, почна да го бие, смъкна го на улицата. Тук стотини ръце се спуснаха да го разкъсат, викайки: „Дръжте го бре, още не е псовисал!" Полумъртъв, доведоха го до телеграфната станция, качиха го горе, пак го свалиха. Ужасната

процесия продължи сетне към реката. Хванаха Димитрова за краката и го повлякоха. Той бе вече в безсъзнание. Униформата му бе раздрана; от всички страни на тялото му шуркаше кръв; главата му бе разглобена: тя отскачаше по калдъръма и мозъкът се пръскаше по улицата. А тълпата, полудяла от яростта на разрушението, ревеше: „Да живее руският цар!“ Когато стигна до каменния мост, тя хвърли своята жертва в реката. Някой забележи: „Още не е умряло проклетото куче!“ Но той бе вече издъхнал. Почнаха се сега гаврения с трупа. „Как си, г-н началник?“ – викаше един. „Русия нечеш, а?“ – подхвърляше друг. Трети се оплакваше: „Изедохте ни веке! Оня ден финансовият ни зема 150 гроша. Нà сега левове!“

Тоя разговор с мъртвеца трая няколко секунди.

Сетне побеснялата сган тръгна да дири другите врагове на Русия. В една къща до училището се бяха скрили народните представители Хр. Зограф и Х. Грънчаров, учителят Папукчийски. Тълпата ги намери на тавана, хвърли ги на пода с главата надоле и ги доби със сопи. На Грънчарова забиха ножове в главата, разпориха му корема. Някои викаха: „Гледайте бре, колко е той набрал от нашата пот!“

Ужасното дело трая три часа. Сетне настъпи пълна анархия. Тълпата обикаляше улиците, сеейки ужас по пътя. Почна се пиянство; завиха се хорà. Никой не смееше да вдигне труповете. Националистите се бяха затворили в къщята си, чакайки последния си час. Кознички, гонен от тълпата почти до селото си, успя да се спаси само благодарение на бързината на своя кон.

Чак привечер пристигна от Самоков един ескадрон и въдвори ред. На другия ден се почнаха арести; но главните виновници бяха избягали. Повечето от тях можаха да се домъкнат в София; тук вече се скриха в руското агентство.[1]

[1] Съдебното следствие установи това напълно. Главният деец бил някой си Коле Ризов, харамия. Той се крил 16 дена в руското агентство, дето били и 15 негови другари от Дупница. Агентството им давало по 6 гроша на ден. Коле Ризов бил родом от село Влах, Мелнишко. На връщане от София за Дупница той убил пощенския куриер от Самоков. При разпита от съдебния следовател той даде всички тия подробности, призна, че е буйствал с тълпата, но отказваше да е взел прямо участие в убийствата. Неговите другари Васил Анастасов, Госта Георгов заявили също, че били в руското агентство и че получавали оттам заплата. В агентството ги навещавал Лазар Хаджиев, предприемач в София и виден член на партията на Цанкова.

Тия сведения вземаме от едно конфиденциално писмо на прокурора при Кюстендилския окръжен съд до Министерството на правосъдието, № 1053, дата 2 декември 1886.

Произшествията в Дупница произведоха по цяла България потресающе впечатление. Всички предугадиха, че те са дело на руската политика, плод на Каулбарсовите агитации, начало може би на нови трагедии; и страшен бяс обладà душата на националистите, които виждаха как без свян и без препятствие един чужд агент тласкаше българите към братоубийство. В един трогателен некролог, поместен в *Славянин*, Захарий Стоянов напомнюваше и за други жертви на руската политика и заръчваше на убитите в Дупница:

Поклон на дяда Райча и на поп Ангела![1] Кажете им: „И ние паднахме от руската рубла! Утешете Раковски, Хаджи Димитра, Ботева, Бенковски, Левски, Ангел Кънчева, Любена, Волова, Каблешкова и др. Кажете им, че България живее, че тя тлее в лицето на всякакви барски слуги, че тя ще издъхне със свети думи на уста: „Свобода и независимост!“

Редакторът на *Независима България* Д. Пет-

[1] *Славянин*, 7 октомври. Дядо Райчо биде убит в Пловдив в деня на Съединението от един русофил; поп Ангел Чолаков убит пак от русофили в Хаджи Елес през изборите в май 1886.

ков изрази своята болка с още по-голяма ярост.[1] „Паднахте жертва на руските рубли!" – се провикваше той и сетне продължаваше:

Радвайте се прочее, братя, православни руси! Радвайте се, че успяхте поне в едно място да възбудите брат против брата и да произведете кръвопролитие.

Радвай се и ти, сатана с пагони и генералски мундир, който се наричаш Каулбарс и който дойде у нас да насъскваш брат против брата. Иди, иди, сатана, и се похвали на своя господар да ти окачи някой орден! Иди му кажи, че сенките на тия жертви ще го преследват и в гроба му... Кажи му, че за да пороби тоя народ, той трябва да гази по неговите трупове.

Кръвта на поп Ангела, Хр. Грънчарова, Хр. Зографа, Папукчийски и Димитрова няма да го остави спокоен никога. Комка когато вземе той, ще трепва (царят) и ще си припомнува кръвта на тия мъченици. Злото, което се старае да стовари на българските глави, да даде Бог на неговата глава да се стовари. Три дни като пребита котка да се влачи и тогава да пукне.

А вам, мъченици за своята независимост, лека ви пръст! Разкажете на умрелите, че сте убити от руския цар, от руски рубли.

Само във време на Френската революция санкюлотите говореха с тоя език за европейските монарси; в ново време за подобни апострофи няма пример. Няма пример обаче и за поведението на Каулбарса и неговите агенти. Те вече без никакво стеснение прямо проповядваха бунт на населението. Във Варна руският консул викаше селяните от улицата и ги питаше: „Плащате ли данък? Ами защо да плащате? Нали знаете, че сега нямате княз?" Той поръчвал, когато пристигне Каулбарс, да дойдат във Варна на тълпи със сопи в ръце, да окачат черно платно на една върлина и да викат пред консулството: „Не щеме това правителство! Искаме Русия!" „Ако някой ви срещне, казваше им той, и ви говори да се върнете назад, удрете със сопите, без да гледате кой е!"[1]

[1] Независима България, 1 октомври.

Управляющият окръга Петев се оплака на консула от тия агитации и му заяви, че снема от себе си всяка отговорност за последствията; консулът обаче, като прочел писмото, изругал разсилния, който го донесъл, и го изпъдил.

Посрещането на Каулбарса далече не бе тъй триумфално, както бе го мечтал консулът, и на 1 октомври Каулбарс замина обратно за Русчук. Тук той установи за известно време своята главна квартира поради близостта с Видин и Шумен, върху които той още разчиташе.

В Русчук имаше отново вълнения между военните. Филов се обявяваше вече открито против Регентството. По града се бе пръснала мълва, че гарнизонът чака да се върне Каулбарс, за да прогласи формално революцията. На 2 октомври д-р Вачов, д-р Жечов и З. Стоянов повикаха Радославова на апарата. Почна се по телеграфа следният разговор:

Те. „Казват, че тази вечер щели да обсадят телеграфа, също и управлението, да буйстват, това подир пристигането на Каулбарса. Филов постоянно се намира при Каулбарса и възможно е да са устроили това нещо с някои малки офицерчета. За тоя предначертан скандал ни съобщи сега Мантов и отиде да търси полковия, за да се земат мерки, или имаше надеждата на дружинните командири, че ще отстранят този скандал, но положително не можем каза. Каквото стане, ще съобщим. Беше най-добре да се изпрати една дру-

[1] Телеграма на управляющия окръга Петев, 3 октомври 1886. Архивът на Министерството на вътрешните работи. Тия инструкции консулът давал между други и на селянина Костов от Карагьол, на кмета от Пашакьой Д. Димов и на М. Иванов, русларски кмет.

жина от Търновский полк тук, за да държи равновесието, ако намирате за добре, може и сега да стане разпореждането за предпазване на злото.

Радославов. „Кажете управителю да бъде нащрек с полицията. Споразумейте се с Драндаревски; Филов е отстранен. Приятелят[1], предполагам, е избрал (Русчук) център за действие. Следете добре. Не се оставяйте само на военните."

Те. „Имахме и друго да приказваме, но от това известие се смутихме. Ако можете, кажете ни числото на депутатите от наша страна."

Радославов. „Имаме избрани всичко 524, от които 470 души чисто наши. Какво се смущавате така? Работете, господа, енергически. Отечеството има нужда от вашето съдействие. Малодушието няма да помогне."

Те. „Добре. Сбогом. Отиваме да работим."

По настояването на Радославова Филов биде наистина временно отстранен. Командването на бригадата биде поверено на капитан Драндаревски, известен по своята решителност и по националистическия си фанатизъм. Всичко това не мина без инциденти. При предаването Филов издаде един приказ по бригадата, който бе оскърбителен за военния министър. Николаев го наказа с 15 дена арест. Филов, който бе старши по служба, му телеграфира от своя страна: „Арестувам ви на 20 дена домашен арест за произвол." Тази оригинална преписка се завърши с едно ново наказание на Филова на един месец арест.[2]

В същия ден биде уволнен от командването на IV бригада и арестуван за неопределено време подполковник Шива-

[1] Каулбарс.

[2] Приказ № 301, 9 октомври. Приказът гласеше:

„Наказвам с един месец домашен арест с приставление на часовой подполковника Филова за несъхранение на военно приличие при отношенията си със старшия и за крайне дерзките му телеграми."

ров, който бе си заминал от София без разрешение.[1]

Между туй от руското консулство в Русчук продължаваха опитите за революция. Либералите съобщаваха на Радославова:

> Между войската главно е, че се пъхват Блъсков и Дерманчев, а Филов подстрекава; Каулбарс е в постоянно сношение с последний. Файтони са откупени уж за път, а още никакво разпореждание няма. Той стои в консулството, малко то цанковисти го посетяват един по един и пръскат слухове, че ту за Букурещ, ту за Търново уж ще върви.

Слуховете се пръскаха, за да се заблуди властта; тя обаче бдеше зорко. Мантов упражняваше върху града страшен надзор, плашейки света толкова със своя ръст на исполин, колкото и със своята репутация на свирепост. Захарий Стоянов от своя страна подигаше духа на населението чрез своя оптимистичен смях. В хумористическите писма, отправени чрез Славянин до Каулбарса, той подиграваше с безпощадна весела ирония руските дипломати в княжеството. Когато се извърши превратът в 1881 г., казваше той, Ернрот и Хитрово твърдяха, че това ставало по волята на руския цар: излезе сетне, че било лъжа. Сорокин заявявал в Пловдив, че на императора било противно да произнесе името Румелия: когато се извърши Съединението, оказа се, че и това било лъжа. От всичко това Захарий вадеше заключението, че на руските дипломати не трябва много да се вярва.

> Тогава, генерале, заявяваше той[2] на Каулбарса, да ми бъде простено, но като имаме пред очи миналото, да не би и

[1] Приказът казваше:

„За неточното изпълнение на приказанията ми подполковник Шиваров се отстранява от командуването на IV пеша бригада и се арестува до особено разпореждане."

[2] Славянин, 7 октомври.

твоя милост да си разбрал ялъш волята на царя, т. е. и вие да поизлъгвате тук-таме като Сорокина, Хитрова и Ернрота?

... Ако бяхте казали човешки, че свободата на България си остава непокътната, че волята на Русия е, щото Батенберг, право или криво, веднъж намразен от Русия, не може да бъде избран вече, и пр., и пр., то аз ви уверявам, че подир вас щеше да тръгне всичко честно и патриотично.

Противоречието между произхождението на Каулбарса, балтийски немец, и претенциите му да командва в България от името на славянството не можеше да бъде забравено в тази дипломатическа история, писана ден по ден от един фейлетонист. Захарий го запитваше:

...Най-после, генерал, вашето име – Каулбарс – май не прилича на славянско, казват, че сте били кален и варен немец, а немците, както казва вашият Катков, са заклети врагове на славянството. На коя черква ходите? Целувате ли нашите свети икони? Истина ли е, че Вие сте протестантин?

Тоя популярен хумор, груб, но пълен с краски и с движение, склонен пряко мярката към карикатури, но верен в основата си – тоя хумор на един дълбок психолог, който умееше да приказва с езика на народа, будеше по България широк радостен смях и разпръсваше тревогите от неизвестността на утрешните дни. А нужно бе някой да разсмива България, защото събитията вземаха сѐ по-неблагоприятен вид и една катастрофа изглеждаше близка.

Докато в Северна България Каулбарс простираше между Русчук, Видин и Шумен мрежата на един военен бунт*, в Южна България Игелстром организираше за народно въстание русофилската маса. Партията на лъжесъединистите беше всецяло в услугите на руското консулство. Многочислена, дисциплинирана, фанатизирана също, тя разпространяваше революционната агитация много ловко. При все това властта бе в течение на вършените приготовления. На 26 септември някой си Б. Иванов, арестуван в Стара Загора, откри на прокурора един обширен план. Движението щяло да почне чрез чети. Устройвал ги един стар войвода, на име Георги, родом от Панагюрище. Един македонец, именуем Ефрем Димитров, живеещ във Варна, намерил във Варна, Русчук и Свищов хора за четници. Сам войводата щял да дигне една чета от Пловдив; в Търново и Орхание щял да събере момчета друг македонец, Ставре Симеонов. Русчушката и свищовската чета щели да ги командват Димитър Паница и Стефо Македончето. Руското консулство в Русчук щяло да плаща на всекиго по 90 л. т. Четниците щели да бъдат въоръжени с пушки „Мартини". Сборният пункт на четите щял да бъде върхът Св. Никола, на Шипка; датата на въстанието – 27 октомври.

Какъв бе в тоя разказ делът на хайдушкия романтизъм и делът на истината? Администрацията вярваше, че всички тия подробности са верни. В Южна България владееше поради това голямо смущение. На 6 октомври д-р Стоянович повика от Стара Загора Радославова, за да му опише положението. Заведе се между тях следният разговор.

Д-р Стоянович. „Тези дни се съгледа едно извънредно агитационно движение от страна на опозицията в града и околията. Известно ви е какво е и защо настроението на населението у нас и колко малко трябва да се то възбуди към незаконни дела; заради това аз мисля, на това също мнение е и управителят Дагоров, че трябва да се туря Ст. Загорският окръг във военно положение. Този последният, вярвам да ни телеграфира, и сам. Какво ще прикажите?"

Радославов. „Там имате войска. Управителят нека се споразумява с полковия и нека му съобщава редовно всичко. За военно положение няма нужда; администрацията не трябва да спи."

Д-р Стоянович. „При всичко туй аз мисля, че обявяването окръга във военно положение би било необходимо за по-голяма сигурация. Пак ваша работа да направите, както намервате за по-добре."

Радославов. „Сега е дълг на всички български патриоти да положат труд за запазване без извънредни мерки независимостта си. Нека Дагоров внимава добре и няма да се случи нищо особено, уверен съм."

Д-р Стоянович. „Възможно ли е да ми съобщите нещо по хода на работите ни?"

Радославов. „Работите отиват добре. Великото събрание е викано в Търново за 25 октомври."

Удивителен е оптимизмът на Радославова през всичките тия събития. В никой момент той не изгуби своето хладнокръвие и своята вяра. Той крачеше край пропастите на историята, както сомнамбулистите вървят по стрехите нощем: без представление за опасността.

Ходатайството, за да се обяви военно положение, Радославов получаваше и от Пловдив. Тук положението бе извънредно напрегнато. В къщата на Найден Геров, руски поданик, и у русина Новицки се държаха всяка вечер тайни заседания, на които присъстваха русофилските водители: М. Маджаров, Ив. Ст. Гешов, Д. К. Попов и др. Бе образван един таен комитет, който действаше под ръководството на Игелстрома и със средства на руското консулство. Властта знаеше за тия събрания на съзаклетниците, но не можеше да улови никакви доказателства. Най-сетне тя се реши да действа без външен повод: на 4-ти срещу 5 октомври бидоха арестувани Ив. Ст. Гешов, д-р Хаканов, Д. К. Попов. През нощта те бидоха преведени със затворени очи в стария конак и бити. Вследствие оплакването на Ст. Гешов, баща на Ив. Ст. Гешова и тъст на д-р Хаканова, окръжният управител П. Димитров заповяда на градоначалника да произведе дознание, но градоначалникът отказа, понеже делото минало в ръцете на следователя. По тоя побой се заинтересуваха и консулите, без обаче да могат да направят нещо в полза на жертвите. Макар военното положение да не бе формално обявено, всичката власт бе в ръцете на капитан М. Савова, комендант на града, който не държеше сметка за никаква чужда намеса.

Въпреки това че опозиционното настроение бе най-силно в Тракия, че масата бе там по-наклонна към революционна инициатива – поради традицията от бившите въстания, – големите безпокойства за правителството идеха от Северна България, дето заговорът продължаваше по гарнизоните. В Свищов запасният поручик Константинов бе образвал таен комитет, към който принадлежеше повидимому и дружинният командир Мандаджиев. Във Видин почти всички големи военачалници бяха минали на руска страна. На 8 октомври тук пристигна капитан В. Тодоров, воински началник в Лом. Той бе организирал бунта в своя район и идеше да се споразумява с Видинския гарнизон. Вечерта се събраха той, Любимски и Белинов, за да обсъдят въпроса. Присъстваше и секретарят на руското консулство Гранаулт. Белинов бе на мнение, че във Видин нищо не може да се направи, тъй като настроението на гарнизона не било благоприятно. Тодоров и Гранаулт настояваха при все това да се действа, разчитайки на това, че гарнизонът ще се увлече подир Шумен. Съвещанието не доведе до никакъв резултат; отложи се за другата вечер. През деня обаче пристигна от София заповед за арестуването на Тодорова, който едва успя да избяга в Калафат.[1]

Няколко дена подир това, дойде във Видин един пратеник на Шуменския гарнизон, капитан Кожухаров. Той бе ходил в Русчук, за да се споразумява с Филова, но замина бърже оттам, защото Драндаревски бе му влязъл в дирите. Във Ви-

[1] Заговорът бе открит от капитан Мечконев. – Архива на Военното министерство.

дин Кофухаров очакваше да види един град в навечерието на революцията; срещна, напротив, само омърлушени лица.

Видях се с Любомски, разказва Кожухаров,[1] той ме предупреди, че щял съм да бъда арестуван, и ме посъветва да се върна обратно в Шумен. Каза ми да безпокоим Регентството и ако е възможно, да дигнем бунт. „Трябва, заявяваше той, да се избавим от Николаева и Муткурова." Когато заговорихме за Видин, той отсече: „Тук нищо не можем да направим." Белинов ми държа същия обезсърчителен език. „С тукашния гарнизон, каза ми той, бунт не може да се вдига. Моят авторитет е разколебан, откакто бях в София.[2] Тъкмо тогава се получи телеграма, че го местят в Търново. Получи се тоя ден и друга една телеграма: тя се отнасяше до моето арестуване. Опитах се да избягам с лодка по Дунава, но не успях.

Кожухаров биде задържан два дена във Видин и оттам изпратен под конвой в София.

Тоя нов арест можеше да възбуди още повече съзаклетниците от Шуменския гарнизон и да ги предизвика към революция: той ги съкруши. Освен Козарова, който бе решителен човек, и Людсканова, който можеше да се ентусиазира, всичките други водители на заговора бяха със слабо сърце. Диков, тежък ум, се изтощаваше в мудни умозаключения и парализираше всичко. Той не бе човек нито на големите пориви, нито на големите планове. Храбър – да, но като войник; един от тия войници, които мрат охотно в един пристъп и се слисват пред един митинг. В заговора той се увлече малко по малко от другарство, от стеснение към другите, под натис-

[1] Нека забележим, че Кожухаров отказва, че е дошел във Видин да се споразумява с гарнизона за едно общо действие; но сведенията от архивата на Военното министерство говорят противното.

[2] Белинов бе в София като член на комисията по изследването на преврата.

ка на тая инстинктивна солидарност, която поробва пасивните натури. Но когато видя, че кризата вече наближава, че около него младите офицери на полка роптаят, че обръчът на законната власт се вие се по-тясно около Шумен, той се уплаши. Арестуването на Кожухарова го отчая съвсем. Но да се върне назад бе сега невъзможно: нито другарите щяха да му простят, нито русите. Той можеше да излезе от заговора само като излезе от войската. Той подаде прошение да го уволнят и на 11 октомври оставката му биде приета. Козаров и Людсканов последваха неговия пример.

Макар и уволнени, тримата командири стояха още начело на полковете. Заговорът формално не бе разтурен. Те се събираха тайно, крояха планове по инерция. В София впечатлението бе даже, че тъкмо сега, когато началниците на Шуменския гарнизон бяха скъсали законните си връзки с правителството, ще бъдат най-много изкушавани да се възбунтуват. Тревогата бе тъй голяма, че сам военният министър замина за Шумен.

Николаев пристигна на 14 октомври. „Вечерта, разказва той, свиках офицерите. Четох им нотация. Казах им: който иска да води политика, нека си хвърли пагоните." Тогава поручик Ив. Москов стана, скъса погоните си и ги хвърли под краката ми, като ми каза: „На̀ ви ги, можете да си ги земете." Аз скочих и извиках с ярост: „Ето резултата от агитациите! Погоните, гордостта на България, се тъпчат от самите офицери!" Москов си излезе. Подир него тръгнаха и неколцина други. Моментът бе много критически. Настана голяма тишина. Всичките бяха вперили очи в мене. Да бях здрефил за минута, изгубен бях. Аз казах няколко строги думи, но без да заплашвам; напротив, успокоих ги. „На миналото, казах аз, трябва да се тури точка. Нека да забравим всички раздори и от утре да си почнете военните занятия. Политиката оставете на министерството." На другия ден арестувах Москова, без никой да се опита да го защити. Докато бях още в Шумен, новите командири взеха полковете."

Новите командири бяха: капитан Лудогоров – на Прес-

лавския полк; капитан Кърджиев – на кавалерийския; Рясков – на артилерийския.[1] Бригаден командир на мястото на Шиварова биде изпратен капитан Велчев. По тоя начин опасният гарнизон – терорът на Регентството, надеждата на Каулбарса, изкушението за Северна България – мина изцяло в ръцете на националистическото офицерство.

Успоредно с тая тъмна и глуха борба с несигурните гарнизони правителството трябваше да води и една дипломатическа борба с Русия.

На 29 септември, деня след изборите, Начович посети Ласелса и поиска помощта на Англия, за да се тури по-скоро край на междуцарствието. „Вчерашните произшествия, каза той, и враждебността, която руските консули открито раздухват в страната, правят едно помирение с Русия безнадеждно и налагат необходимостта да намерим веднага едно разрешение на българския въпрос. Правителството би могло сега да свика немедлено Великото народно събрание, за да избере един наследник на княз Александра, но това би било безполезно, докато не ни е известно името на кандидата, който би бил одобрен от великите сили."[2] Начович заяви, че същата постъпка е направил конфиденциално и пред другите агентства в София с изключение на руското.

Още на другия ден, 30 септември, лорд Идеслей отправи до английските посланици в Берлин, Париж, Виена, Рим и Цариград едно окръжно, с което ги питаше: Какво впечатление са произвели случките в руското агентство в София? Как се гледа на молбата, отправена от Регентството до великите сили за разрешението на кризата?[3]

Отзивите бяха съвсем неутешителни. Турският министър на външните работи смънка, че ще се съветва с колегите си; Калноки каза, че засега не бил наклонен да отправя

[1] Рясков взе временно полка, додето пристигне капитан Увалиев.
[2] Английската синя книга, № 412.
[3] Английската синя книга, № 415.

нови предупреждения към Русия; в Париж на английския посланик вместо отговор зададоха въпроса: „Знаете ли какво мислят в Берлин?" Ди Робилант забележи: „Трябва да се пита Бисмарк." А Бисмарка английският посланик не можа даже да види.[1]

Европа се отдръпваше от българския въпрос и Англия пак остана лице с лице срещу Русия. На 2 октомври лорд Идеслей повика в министерството руския посланик фон Стаал и има с него крайно нервозен разговор.[2]

– Аз бях прав – каза му той, – като забелязах още отначало, че Каулбарсовото поведение в неговата мисия бе насочено повече да раздразнява, нежели да усмирява. Неговият език има повече тон на команда, нежели на съвет. Опитът показва сега, че той произведе само възбуждения и омраза. Похватите на тероризъм, проявени в последните избори, произхождат прямо или косвено от страна на опозицията и изглежда, да са били насърчавани от руските власти.

Като илюстрация на своите твърдения лорд Идеслей посочи на сцените, станали в двора на руското агентство през деня на изборите.

Посланикът го прекъсна, за да му забележи, че за тия сцени имало разни версии. Лично той знаел за тях само това, което чел по вестниците.

Лорд Идеслей пак се повърна на Каулбарса.

– Поведението на генерала – каза той – може да се осъди по две причини: първо, защото се опитва да застрашава българите при упражнението на техните конституционни права, и, второ, защото иска да установи в княжеството една отделна руска власт, която е една обида (affront) за другите сили, участвуващи в Берлинския договор. Не зная доколко езикът, който държи генералът, е негов и доколкото той изразява заповедите на неговото правителство, но във

[1] Ibid., № 424, 425, 426, 427.
[2] Ibid., № 430.

всеки случай аз не мога да не кажа, че то е недопустимо.

„Г-н де Стаал, пише Иделсей, каза пак, че за езика, държан от Каулбарса, не знае нищо повече от онова, което видял в печата; че по негово мнение генералът вършел всичко на своя отговорност." След като пожертва по тоя начин Каулбарса, посланикът каза няколко думи, за да защити неговата мисия. Той напомни специалния интерес, който Русия имала в княжеството, създадено с руски жертви.

– Русия – каза той – се старае да предпази България от анархията и тероризма, както Англия се грижи и поддържа ред в Египет.

Иделсей протестира против тази претенция да се уподоби България на Египет. Той протестира още веднъж и против похватите на генерал Каулбарса. Между туй посланикът му съобщи, че Русия е решена да не признае законността на изборите за Велико народно събрание.

В същия дух руските посланици говориха пред всичките велики сили. Европейските кабинети, които виждаха, че Русия усложнява положението и пресича всяка възможност за разрешението на българската криза, посрещнаха зле това съобщение. Ди Робилант забелязва на руския управляющи барон Фон Мейендорф, че би било по-съгласно с общеевропейския интерес и по-практично за Русия да посочи тя един кандидат на българите, вместо да оспорва валидността на едни избори, които са станали сравнително много спокойно.[1]

Докато, от една страна, съветваше Русия да бъде примирителна, Ди Робилант предупреждаваше Регентството да бъде благоразумно. Той пишеше на италиански дипломатически агент в София граф Де Соназ (4 октомври):

Ако постъпките на правителството или тия на Събранието предизвикват от страна на Русия една окупация и особено ако се заяви, че тя е временна, съмнително е много

[1] Италианската зелена книга, № 39.

дали ще се намери някоя от великите сили, която да даде ефикасна помощ на българите, понеже никоя от тях не желае да поеме отговорностите за усложнения, на които би било невъзможно да се предвиди развитието и краят.[1]

Италианският министър съветваше българското правителство да се държи с „достойно благоразумие" (dignitosa prudenza).

Между туй Начович съобщи на дипломатическото тяло, че Великото народно събрание е свикано за 15 октомври. Нотата биде изпратена на 4 октомври. Същия ден пристигна в София и турският комисар Гадбан ефенди.

Като онези птици, които хвърчат над морето всякога, когато наближава буря, Гадбан се вестяваше всякога в навечерието на някой остър момент на кризата. Тоя сириец, комуто носът бе от мукава, имаше чудесен нюх. Дебел и жив, комичен, трагичен, безконечен в своите разновидности, той тичаше – палячо, който би тежал сто кила – по агентствата, по министерствата, хлопаше на всичките врати, обещаваше на едните, обещаваше на другите, лъжеше всички и на всички правеше услуги, без да се знае в кой момент от кого е подкупен.

С пристигането си в София той заяви, че Нелидов и Портата се били споразумели върху българските работи и че той искал сега да помири Каулбарса с Регентството. В действителност той бе натоварен по настояването на руското посолство в Цариград да направи една анкета по изборите.[2] Но той си задаваше сам другата мисия, преувеличавайки своята рол, за да може да се оскубе и България, и Русия.

[1] Италианската зелена книга, № 40.
[2] Английската синя книга, № 437.
На 10 октомври Кямил паша съобщи на управляющия агентството в Цариград Генович, че Гадбан нямал заповед да действа заедно с Каулбарса, а само да вземе сведения върху изборите. – Архива на Министерството на външните работи.

Гадбан най-напред посети Стамболова. Стамболов се безпокоеше много за поведението на Портата. Той бе чул, че английското влияние отслабвало в Цариград, че Нелидов завладявал постепенно положението в Илдъза. Напоследък султанът се бе даже противил много на назначението на Уайта за посланик в Цариград: това бе вече един много характеристичен признак за настроението на турските кръгове. Уайт биде при все това назначен. Между него и Нелидова щеше да се започне отново дуелът, който те водиха в конференцията по Съединението. Как щеше да се свърши тоя дуел? Без съмнение, Уайт имаше голям престиж пред турците; но и Нелидов представляваше големи традиции. Турция винаги живее под най-последното впечатление на силата; а силата бе повидимому на страната на Русия, която бе изпъдила княз Александра, напук на англичаните. Всичките интереси на нейното бъдеще караха Турция да върви по българския въпрос с Англия; всичките страхове на Абдул Хамида му шепнеха да слуша Русия. На коя страна щяха да натегнат везните? От Гадбана Стамболов очакваше да отгатне не цялата истина, защото сириецът бе лукав, но последната диагноза за султановите страхове.

Крайно любопитни бяха свижданията между Гадбана и Стамболова. Гадбан продължаваше безконечно своите посещения, повтаряше едни и същи мисли, едни и същи фрази, врязваше се в креслото със своя вид на хипопотам, рухтеше и чакаше да види Стамболова уморен, за да му изтръгне някоя важна дума, някое обещание. „Много проста май тая хитрост, бележи Стамболов в едно писмо. Това нà се казва левантинска политика." От своя страна Стамболов го посрещаше с една смес от фамилиарност и презрение, която разнищваше всичките хитрости на сириеца; понякога той издигаше тона, заплашваше го и го изпращаше зашеметен.

В дневника, който Стамболов е държал през цялото време на Регентството, той разказва подробно разговора си с Гадбана на 7 октомври.

„Вчера, пише той, като дойде при мен Гадбан, каза ми, че той бил пратен от Портата и от султана, за да се споразумее с Каулбарса за някои работи, които се отнасяли до нашите с него споразумения. Аз помолих Гадбана да ми каже и точно определи каква е сегашната му мисия. Той отговори, че още не можел да направи това и че щял да ми съобщи за това след свиждането си с Каулбарса, като ме помоли да не свикваме Събранието, докато той не се окончателно споразумее с Каулбарса. Аз му възразих, че Събранието е вече свикано, че чрез телеграми е съобщено на представителите да отидат в Търново и че за това е съобщено на великите сили и представителите. Остава само да се публикува указът, на който публикацията беше преустановено до идването му. Да отложим свикването ние не можем; защото няма причини за това нещо да стане, а още нямаме ние сами съставено убеждение, че от това ще излезе някоя полза. Ако отлагането може да послужи за примиряване и споразумение с русите, ние сме съгласни това да стане, но само за един определен и назначен с нов указ срок. След това още му разказах кои мотиви ни подбуждат час по-скоро да свикаме Събранието. „Вие не бяхте тук, му казах аз. Вие не знаете какви мерки и агитации употребиха русите, за да компрометират правителството и да направят бунт в страната. Пари, продукти, заплашвания, обещания и измама, всичко се употреби от русите, дано само сполучат да направят някои размирици. Ние оставихме Каулбарса да лудее и да опита всички – позволени и непозволени – средства срещу нас; защото вярвахме в нашата популярност и в благоразумието на народа и войската. Знаете ли коя е съкровената мисъл на русите? Те искат да си свикат едно Събрание, което да им е послушен слуга и да избере то руския цар за български княз, и понеже царят не може да дойде тука, то той да си изпрати свой комисар, който всичко да измени и да преобърне България на руска губерния. Това, докато сме ние на власт, няма да позволиме да стане."

Сетне аз пак попитах Гадбана защо е дошел в София и понеже той и сега ми даде уклончив отговор, то аз му казах:

„Вие не искате да ми кажете каква е вашата мисия. Е, добре, аз ще ви кажа какво за нея зная. Вие сте изпратен от Цариград да се произнесете прави ли са нашите избори, или не. За да се убедите в това, вие имате две средства. Едното е да дойдете в Търново, да чуете и видите документите, по които Великото народно събрание ще прави проверка; другото е да направите и вие една статистическа обиколка по България като Каулбарса." Тогава Гадбан каза, че не щяло да бъде зле да се направи нещо за приемането трите предложения на Каулбарса. Повечето от офицерите са пуснати. Остава само въпросът за Събранието. „Русия е една голяма сила, притури Гадбан. Трябва да се държи сметка за нейните искания, ако не ѝ ги дадете доброволно, тя ще си ги вземе сама. Аз ще потърся средство да направя един златен мост за отстъпването на Русия, но вие трябва да имате пълно доверие в мен." Като го изслушах, аз му казах: „Ние послушахме Каулбарса и снехме военното положение. Ние пуснахме някои от арестуваните офицери и за да се примириме, ние можехме да пуснеме и останалите; но по никой начин няма да се съгласиме да се унищожат изборите, които направихме, защото знаете, че те са законни и редовни и защото, ако сега пак станат нови избори, ще има много кръвопролития и безредици. Русите ще гледат да настроят селяните срещу гражданите и сцените, които станаха в Дупница, ще се повторят на много места. Едно нещо можем да отстъпим и то е да отложим свикването на Вел. нар. събрание за 15 – 20 дена или за повече дена. Но това ще направиме само тогава, когато успеете да ни примирите с русите. И те да се обещаят да не вълнуват народа и още да ни дадат уверение, че от тоя срок ще ни покажете кого да изберем за български княз. Инак без тия гаранции няма да отложиме. Аз щях да замина в сряда, но отложих за събота заминаването си, а и министрите за тогава ще останат, за да видиме какво ще направите с генерала. Ако сполучите в мисията си, ние незабавно ще отложиме свикването на Събранието."

Когато в разговора с Гадбана му казах, че ние не разбираме поведението на Турция, която не само остави московците да хазяйстват в България, но още иде и да им помага да се бъркат в нашите вътрешни работи, Гадбан каза да не мислиме, че Турция не работи. „Кой спря Каулбарса да не ходи в Румелия? – Ние. Кой стана причина Каулбарс да не замине за Русия, но пак да се върне в София? – Пак ние. Значи Турция не спи, а работи и защитава своите васали."

Попитах Гадбана за кого трупат на румелийската граница войска и правят големи укрепления. Ако е за българите, могат да бъдат спокойни, никой няма да ги напада. Ако е за русите, това ни дава повод да мислиме, че те са се отказали да бранят Балканите в една война с Русия. На това Гадбан не ми даде положителен отговор, но само даде да се разбере, че войската и укрепленията не могат да бъдат правени само за българите.

После се докоснахме и по други въпроси. Ако ние не приемеме турските и руските предложения, могат да се опитат да окупират България. Че това го искат и мислят русите, няма никакво съмнение. Каулбарс даже е говорил Клименту, че Турция с искането на Русия ще окупира Тракия и България и че за това имало вече споразумение. „Добре, казах аз, ако това е така, аз мога да ви обявя, че ние се не боим от турска окупация; защото вие ще дойдете в България и след шест месеца или година вие ще бъдете принудени да си отидете. И ние пак ще си останем свободни. Но не е така с руската окупация. Ако московецът дойде в България, той няма вече да я напусне. И тогава ние завинаги ще пропаднем, а след някоя година и Цариград ще влезе в ръцете му, а за това, ако ни пита Европа, от турската и руската окупация коя предпочитаме, ние ще предпочетем първата."

Гадбан пак потрети да ме моли да отложим свикването на Велико народно събрание, но аз му казах, че това ще зависи от резултата на неговите преговори с Каулбарса, от предложенията му, които след това ще ни направи, като му казах още, че понеже Каулбарс пратил на правителството

нота, в която казва, че всяко наше разпореждание, противно на неговите искания, се счита за незаконно, то ние ще публикуваме указа за изборите, за да бъдем обезпечени за всеки случай. Така се разделихме, като трая визитата на Гадбана цели четири и половина часа.

Докато траеше нашият разговор с Гадбана – Радославов дал разпореждание и указът за свикването на Народното събрание се отпечатил."

На часа седем Гадбан се върна при Стамболова и почна да се сърди за обнародването на указа. Стамболов не искаше да признае, че Радославов е действал на своя глава, без да му обади. На упреците на Гадбана той отговори с по-тежки обвинения. Той пише в дневника си, че му казал:

„Понеже идете да ме мъмрете за неща, които не съм ви обещал, каза той на Гадбана, то позволете ми да ви забележа, че днес, като ви питах ходихте ли у Каравелова, откак сте дошли тука, вие ми казахте, че не сте ходили, а между това излиза, че вие, щом сте дошли в София, още вечерта сте отишли у Каравелова, което той сам ми съобщи. Ако искате да имаме взаимно доверие, трябва да си говорим истината, инак ще се всее помежду ни недоверие и общата ни работа няма да сполучи."

„Това като казах, продължава Стамболов, Гадбан се изчерви и изпоти и мен ми се стори, че от срам се зачерви чак и негова картонен нос. В разговора си, който след това имахме – защото Гадбан и след тоя казус не си отиде, но продължи своята арменска визита, – аз попитах Гадбана защо не покаже нам или министру на външните работи книгите си.[1] За да разберем в качество на какво се той праща при нас, защото официалното му назначение като член в Акувската комисия не може да има нищо общо с неговите сегашни думи и действия. На това Гадбан възрази, че той бил императорски комисар, но не като предшественика си Нихад паша, а с по-широки права и прерогативи, че той досега бил употребяван за много важни работи като за Съединението, за преговори с княза по протокола[1] и пр., и че му се виждал чуден моят въпрос за книгите му. Аз му отговорих, че затова искам да видя книгите му, за да уразумееме с какво е благоволила сега Портата да го натовари и дали той при нас е пратеник, или при Каулбарса; защото от думите му излиза, че главното му послание било до Каулбарса. „Ако е така, казах аз, то аз не мога да разбера като за какво друго ще говорите с генерала освен за нашите вътрешни работи, защото, ако е въпросът за някои работи международни, то за тая цел могат да се разговарят в. везир с Нелидов, а не вие с Каулбарса. Във всеки случай предупреждавам ви още отсега, че ако вие се сговорите за някои наши вътрешни работи, без да искате съгласието ни, няма да сполучи мисията ви. Още една зебележка: ние ако видим, че има полза от вашето предложение за отечеството ни, ще го приемеме и ще направиме отстъпките; но ще ги направиме на Каулбарса, а не вам; защото тогава ще ни кръстят туркофили и руските ще гледат поне по тоя начин да ни скомпрометират, понеже другояче не можиха, и да произведат срещу нас мятежи."

От Гадбана и тоя път Стамболов не можа да научи нищо положително; но от неговото поведение заключи, че руското влияние в Цариград не е тъй подавляюще, както някои го представляваха, и че всичко се е ограничавало в добрата воля на султана да помогне на едно помирение между княжеството и Русия, за да няма лично той главоболия.

В тия дни Стамболова тревожеше и друг един слух: напоследък се бе говорило много за някакво споразумение между трите империи върху българската криза. В дневника си той

[1] Иска да каже: акредитивните писма.

[1] Касае се за протокола на турско-българското съглашение по Румелийския въпрос, което биде санкционирано от конференцията на посланиците в Цариград (1886 – март).

бележки и за разговора, който имал по тоя повод с Буриана (9 октомври):

„След пладне идва при мене австрийският агент Бурián, комуто се оплаках, че не само не виждаме никаква действителна поддръжка от Европа, но още европейските сили не искат да пуснат агентите си да дойдат в Търново. Още му казах, че по стигнали до нас слухове вече имало споразумение между трите империи по българските работи и че съгласието било Русия да не окупира България, а Германия и Австрия да не признават Регентството и да оставят инициативата на Русия за избирането на български княз. Бурián ми каза, че това не е истина. Такова споразумение нямало. Ако агентите не са дошли в Търново, причината е българското правителство, което съобщило, че в Търново ще се правят само проверки и може да се видоизмени Регентството, но за избора на княз нищо не им било казано.

Бурián ми още каза, че Австрия признава нашите избори за съвършено вътрешна работа и правото на В. народно събрание е да се произнесе то за тяхната законност и валидност."

По въпроса за изборите Каулбарс оставаше значи уединен между агентите.

Каулбарс бе още в Русчук, но много озадачен. Всичките хоризонти на неговата политика се бяха затворили. Позивът му към населението се завърши с печалната сцена във Варна; един подир друг гарнизоните изклинчваха. Не оставаше сега друго средство освен това, което бе намислил сам императорът: военните параходи. На 4 октомври генералът изпрати дълга телеграма до Гирса, с която обясняваше своя двоен неуспех с насилията на властта, която не оставяла да отиват при него нито гражданите, нито офицерите. Освен това в България владеело впечатлението, че Европа поддържала силно Регентството.

В преговорите с офицерите от различните гарнизони, съобщаваше той, последните ми обръщат внимание на това, че из София постоянно се получават официални сведения, разпространявани от правителствените агенти за туй, че сегашното правителство се ползва с поддръжката на европейските държави, представителите на които дават съвети на регентите да не правят никакви отстъпки на нашите искания, като ги уверяват в готовността на Европа да отклони намерението на Русия да вземе България. Тъй също негласно съветват българските управници за новото избиране на принца Батенберга.

Вследствие на това, чест имам най-покорно да помоля ваше високо превъзходителство да благоволи да направи разпореждане за заминаването на военни параходи във Варна. По нямане шифър на Министерството на вътрешните работи аз не мога да имам непосредствени сношения с временния одески генерал-губернатор.

След три дена – които той по всяка вероятност употреби, за да добие съгласието на Бисмарка – Гирс отговори, че е дадена заповед на два военни клипера да тръгнат за Варна, щом се приготвят за път. На Каулбарса се пратиха същевременно инструкции да заяви на българското правителство, че ако случаите на насилие се повторят, Русия ще прибегне до най-крайни мерки.

Като почувства зад себе си военна сила, Каулбарс не мислеше вече освен как да ускори развязката. Той почна сега всеки ден да бомбардира правителството с ноти, една от друга по-повелителни. На 7 октомври той телеграфира на Начовича, за да се оплаче от администрацията, която не оставяла депутациите да му се представляват, изтезавала селяните, които се срещали с него, устроявала шайки, за да тероризира населението, и малтретирала даже и руските поданици. Начович препрати това оплакване в Министерството на вътрешните работи, което отговори, че властите давали на Каулбарса всичкото законно съдействие. „Колкото до твърдението на генерала, пишеше Радославов в сложената от него резолюция, че шайка някакви го безпокоили, чест

имам да кажа, че подобно нещо няма, освен ако руският агент обича да квалифицира мирните български граждани с това име."[1]

Начович отговори с едно окръжно до агентите в София (10 октомври), че администрацията се е държала неутрално навсякъде, дето минал Каулбарс, че никакви насилия не са били отбелязани от нейна страна, но че министърът на вътрешните работи щял да произведе анкета, за да накаже виновните, ако такива се окажат.

Полемиката върху случките с руското агентство в София през деня на изборите между туй не бе свършена. На 8 октомври Неклюдов възразяваше на Начовича, че не можел да повярва на версията на Радославова, тъй като той сам с очите си видял безчинствата на полицията. Това, на което той бил очевидец, го карало да вярва и на сведенията, които идели от всички краища на провинцията за буйствата на администрацията и на правителствените партизани. „Тия сведения, казваше той, ни говорят за нечути преследвания, за затваряния, толкова жестоки, колкото и незаконни, за х о р а, у м р е л и п о д у д а р и т е н а с о п а т а, за кражби и за изнасилвания на жени, вършени от представителите на публичната власт."[2]

В тия оплаквания имаше нещо вярно. Без съмнение терор съществуваше; случваха се побоища: в Сливен например един русофил на име М. Греков биде изтезаван ужасно по заповед на окръжния управител Минко Радославов.[3] Русите обаче преувеличаваха. И когато в една нота, пълна с ирония, Начович поиска от агентството (10 октомври) да му даде един списък на изнасилените жени, на хората, убити със

[1] Архива на Министерството на вътрешните работи.
[2] Италианската зелена книга (Annesso II), стр. 68.
[3] Оплакванията на М. Грекова се намират в Архивата на Министерството на вътрешните работи; те са сърцераздирателни.

сопа, и пр., Неклюдов се намери в затруднение и не можа да отговори.

На 10-и сутринта се върна в София и Каулбарс. Същия ден той посети Гадбана и някои други дипломатически агенти, на които каза, че в провинцията имал чудесен прием и че страната била всецяло за Русия. Той твърдеше велегласно, че под гнета на русофилските елементи правителството щяло да бъде принудено да се оттегли. От тая самоувереност на генерала бе се вече смутил и Ласелс. „Има наистина признаци, пишеше той на лорд Идеслея, че ако не бъде подкрепено, правителството не ще бъде в състояние да противостои дълго на давлението, което Русия упражнява върху тази страна."[1]

Положението бе действително критическо. Великото народно събрание щеше скоро да се събере и нищо не бе направено от великите сили, за да се споразумеят върху един кандидат. Между самите управляющи съществаше голямо колебание. На 6 октомври Стамболов и Муткуров посетиха Ласелса и му говориха за нуждата да посочи на Събранието един общ кандидат на силите. Те заявяваха, че ако силите не могат да се съгласят върху едно име, Събранието ще избере някой принц, за когото да има вероятност, че ще бъде одобрен от Европа; като най-подходящ те посочиха Валдемара, син на датския крал и брат на руската царица. „Ако, казаха те, тъй избраният княз не бъде потвърден или откаже да приеме престола, един път ни остава отворен: да помолим Александра, когото всякога сме считали като свой княз, да се върне в България и да спаси страната от анархията и разорението, които я заплашват."[2]

Начович бе на друго мнение. Той поддържаше пред Ласелса[3], че не трябва да се пристъпва избирането на един

[1] А н г л и й с к а т а с и н я к н и г а, № 472.
[2] Ibid., № 451.
[3] Ibid., № 458.

княз, без да има сигурност, че той ще добие санкцията на Европа. Според него Великото народно събрание трябвало да изпрати немедленно една депутация при великите сили, за да узнае тяхното мнение.

Между туй на 12 октомври Каулбарс съобщи официално[1] на Начовича, че руското правителство, „като счита за незаконно Събранието, което ще се открие в Търново, няма да приеме нито едно от неговите решения от какэвото естество и да са те". В същия ден руските посланици заявиха на европейските кабинети, че понеже руският консул във Варна бил един вид обсаден от партизаните на Регентството и руски поданици били малтретирани, императорът дал заповед, щото два клипера от черноморската ескадра да заминат за Варна.

На другия ден, 13 октомври, органът на Цанкова в. Светлина излезе с особена притурка, в която съобщи, че клиперите вече потеглили от Одеса. Новината произведе навсякъде грамадно вълнение. И националисти, и русофили помислиха за минута, че руската окупация е вече на прага на България.

Когато се пръсна в столицата този ужасен слух, Стамболов бе вече заминал за Търново (11 октомври) заедно с Мутнурова и Радославова. Той бе обладан от много мрачни предчувствия.

„По пътя, пише той в дневника си, аз си отпочинах, поизбистрих главата си и за много работи мислих и си правих предположения.

Русите не искат да признаят В. н. събрание. Те са отишли много надалече и надали ще им бъде възможно вече назад да се върнат. Що ще трябва да правим ний, ако те не поискат да признаят и се не съгласят да утвърдят княза, когото ще изберем? Може ли ние да разтурим В. н. събрание, или да останем пак на власт до произвеждане избори? Не ще

[1] Италианската зелена книга (Annesso II), стр. 73.

ли стане в такъв случай нужно да предадеме другиму властта? На кое лице ще дадеме ние тая власт, когато руските приятели са готови да предадат България на русите и да ги повикат сами да дойдат да ни окупират. Що да се прави? Тия и много други въпроси се въртяха из главата ми и не ми даваха покой из пътя. А между тем времето беше от най-приятните. Дните бяха от тия, за които нашите хора казват, че са останали от лятото."

В селото Микре на 13-и сутринта един конен стражар донесе телеграма от Луканова, която известяваше за предстоящето пристигане на руски параходи във Варна. В първия момент пътуващите управници на България останаха като смаяни от тази новина. Но това униние бе кратко.

„Тия известия ни попариха като слана, пише Стамболов. Ако русите са дошле дотам, то окупацията е на вратата на България. Що да правиме? Да се предадем ли на русите, като приемем самоволно всичко, що искат? Или да чакаме и ги оставим да си вземат насилом всичко, което би те могли и би им позволили европейските сили да вземат? За нас въпросът е решен – ние бихме биле по-съгласни да видим руска окупация, отколкото сами да напишем и подпишем своята смъртна присъда. И така хайде за Ловеч, че там да видиме що ще правим!

Из пътя ний говорихме с Мутнурова и Радославова за тая работа. Моето мнение беше, че щом видим русите да правят десант във Варна, да заповядаме на войските, там находящи се, да се оттеглят, а ние в един ден да отворим Събранието, да протестираме срещу вандализма и грабителството на казаците, а да изберем за княз на България Валдемара.

Във военно отношение аз имам начертан план, който да тури русите в безизходно положение и да спаси честта, а може би и свободата на България. Планът е следующият: да оттеглим всичката си действующа войска във Видинската крепост, дето да се укрепим и да не се сдаваме на русите без бой. Това наше поведение ще ги тури в много трудно по-

ложение; защото ще им бъде твърде трудно да ни нападнат и бомбардират и за да вземат крепостта, ще им трябват 50 – 60 хиляди войска. Видин има доста топове, към които може да се добавят още три-четири батареи. Храна можем да внесем 4 – 5 милиона оки жито. Държавното казначейство може тоже там да се пренесе. Муниция и припаси за оръдията да се внесат във Видин от Русчук, Шумен и София. Така щото да се приготвим да издържим една обсада от 10 месеца, без да усетим нужда от нещо. Ще се осъществи ли тоя мой план, ако русите дебаркират България, или не – това аз още не мога да кажа; но мисля, че вече друго средство не ни остава, защото твърдоглавият московец от други резони не иска да разбере. Ако изберем и укрепим един як и непристъпен пункт, ние можем да спечелим доста време, а дотогаз може и да се образува някоя европейска коалиция, която да пребие ръцете на московеца, за да му мине ищахът да посяга на чуждо нещо. Но дано дадеше Бог да не дебаркират русите, че нека тоя план остане без последствия."

Мутkуров и Радославов се съгласиха със Стамболовия план. Никаква смела мярка не плашеше Радославова, а Мутkуров бе сега винаги готов да бъде третият, дето има вече двама. Тримата те изпратиха до управляющия окръга във Варна следната телеграма:

Ако би русите да искат да направят десант, войските няма да стрелят срещу им, но да се оттеглят по шосето към Шумен и да не правят никакви нападения, докато не получат от правителството изрична за това заповед. Русите се мъчат да предизвикат българското правителство на някоя крайна постъпка, за да оправдаят окупацията. Бъдете предпазливи! Съобщете полковому командиру.

Регенти: Стамболов
Мутkуров
Министър: Радославов

Другите членове на правителството бяха пръснати. Николаев бе на път за Шумен. За Начовича не се знаеше даже къде е. Той се обади по телеграфа от Свищов и попита главния секретар на министерството Панайотова какво казва дипломатическото тяло. Панайотов прати Вернаца по агентствата. Представителите на Италия и Германия заявиха, че не знаят нищо. Австрийският агент Буриян бе по-добре осведомен. Той обади, че Русия предупредила великите сили, че праща двата военни парахода само за да защитават руските поданици. Неговият съвет бе правителството да не се тревожи много, но да бди, щото да не се появи никакво стълкновение между населението и руските моряци, в случай че те излязат в града на разходка.

Ласелс бе още по-насърчителен. Той бе вече получил от Цариград известие, че Портата считала изпращането на клиперите неоправдано и протестирала против тази мярка на Русия. И Ласелс посъветва: „Не се вълнувайте; не давайте голямо значение на тия параходи. Избягвайте всякакви конфликти." „Освен това, съобщаваше Панайотов на Начовича[1], г-н Ласелс уверява, че се известил от верен източник, какво Каравелов заявил, че няма да отиде в Търново, понеже руските кораби били във Варна."

През деня Каравелов бе срещнал наистина едного от дипломатическите агенти, комуто казал, че клиперите са първа стъпка към руската окупация и че той не може да се солидаризира с политиката на своите колеги от Регентството.[2] Не бе само Каравелов, който се уплаши от руската военна демонстрация. Всички по-слаби натури се намираха под давлението на най-мъчителни догадки. Мнозина вече мислеха как да установят пред русите едно морално alibi. Ив.

[1] Вечерта, на часа шест и половина, Панайотов съобщи мненията на агентите в една дълга депеша до Начовича. – Архива на Министерството на външните работи.
[2] Английската синя книга, № 493.

Ев. Гешов готвеше оставката си и търсеше предлог, за да я подаде.

Каулбарс се възползва от тази видима в София паника, за да направи един голям удар: на 14 октомври той подаде на правителството следната нота:

> Принуден съм да ви съобщя от името на императорското правителство, че ако офицерите, участвали в преврата на 9 август, бъдат предадени на наказание, то такава една стъпка ще бъде приета като прямо предизвикателство към Русия, след което императорското правителство ще счита себе си в право да прибегне до най-крайни мерки.

На тази нота се даде голяма гласност. Чрез своите агенти руските консули я пръснаха между населението, като забелязваха, че тя е последният опит на Русия да се разбере с княжеството по мирен начин. Във Варна консулът я прочете и на офицерите, на които обърна сериозно внимание върху морската демонстрация. „Параходите, казал той, няма да си отидат, догдето Русия не възстанови в княжеството своите специални права, които и силите вече ѝ признават."[1] Той заплашил, че ако стане нужда, параходите ще бомбардират града.

На 13-и през нощта пристигна „Забяг"[2]. Сутринта целият град се стече на пристанището, за да го види. Населението бе дълбоко разтревожено. Смутена бе и властта: на всяка минута можеха да се случат инциденти. Военните телеграфираха в София за инструкции. Паприков им предписа: да не се срещат българските офицери с руските; да се поставят в казармите дежурни офицери, които да не пропущат никого; да се пуснат патрули по града; кръчмите да се затварят рано и пр. От своя страна Радославов, за да ободри духовете, прати окръжно на управителите да съобщят на народа, че Европа не позволявала на Русия да предприеме никакво действие против княжеството и че клиперите ще си отидат, както са дошли.

[1] Депеша от капитан Обрешков до Военното министерство, Архива на Военното министерство.
[2] „Забяг" имаше 12 топа и 155 матроси.

Тоя оптимизъм, който бе още мним, но звучеше победоносно, раздразни ужасно Каулбарса. Той искаше да се знае непременно, че демонстрацията е сериозна. На 15 октомври той телеграфира на Начовича:

> Предвид разпространяванията от правителствените агенти слух, че уж пребиваването на военните параходи във Варна нямало значение, принуден съм да ви предупредя, че пристигането на тия параходи съставлява прямо и непосредствено последствие на това, което имах честта да донеса до вашето знание в нотата ни от 7 октомври, № 29, и че те не ще закъснеят съвсем решително да докажат своето значение, ако се повторят печалните факти, указани в споменатата нота.[1]

Разгласяването на Каулбарсовите ноти, алармистическата агитация на русофилите, която намираше потвърждение в изпращането на двата клипера, държаха страната в най-голяма тревога въпреки успокояванията на Радославова. Както в навечерието на сръбското нападение, всеки ден се явяваха нови мълви. На 15 октомври околийският началник от Самоков питаше министерството: „Вярно ли е, че руски войски слезли във Варна?" В Южна България се бе пръснал слухът, че три хиляди селяни вървели срещу столицата. В София пък се говореше, че Шумен въстанал и прогласил Каулбарса за диктатор.

В това време Николаев бе вече напуснал Шумен, дето

[1] Касае се за нотата, която Каулбарс бе изпратил до Начовича от Русчук.

бе усмирил гарнизона, и се намираше във Варна. Тук той завари офицерството в отличен дух. „Параходите произведоха ожесточение, нежели страх" – телеграфираше военният комендант на града до Паприкова в София.[1] Но какво щеше да стане в бъдеще? Щяха ли русите да извадят матроси на брега, или демонстрацията им щеше да се ограничи с чисто моралния ефект? Радославов бе изпратил вече до управителя една оптимистическа депеша, но на нея се погледна малко недоверчиво. Стана нужда по искането на военните, щото Николаев да потърси мнението на Начовича. На 16 октомври Начович отговори:

Вероятната цел обаче ще е да се уплаши населението и да се упражни натиск върху правителството, за да се подчини на всичките требувания на генерала Каулбарса; а може би да се предизвика някой конфликт, за да се окупира Варна и по-нататък. Тия планове и намерения могат да се осуетят по мое мнение чрез щателно избягване конфликти с консулството и поданиците, чрез едно умерено и тактично поведение срещу тях и чрез крайно търпение срещу всичките техни провокации.

Но Каулбарс не се задоволяваше вече с предизвикателства; той сега прямо заповядваше. След като бе настоял на 14 октомври да не се екзекутират арестуваните офицери, на 16-и той вече изискваше направо тяхното освобождение. Той пишеше на Начовича:

„В допълнение на депешата ми от 14 октомври моля ви да освободите немедленно всичките офицери, арестувани по преврата на 9 август, и да ме почетете с отговора си в най-къс срок."

Пред великите сили Русия оправдаваше тая брутална намеса на генерала в делата на правосъдието със слухове-

[1] Архива на Военното министерство.

те, че българското правителство мислело да осъди офицерите по къса процедура и да ги разстреля набърже, преди да може някой да се застъпи за тях.[1] По тоя повод Гирс бе телеграфирал на руските поданици да поискат застъпването на европейските кабинети в София, за да се отклони Регентството от едно намерение, което било от естество да предизвика от страна на Русия най-крайни мерки.

Силите посрещнаха много скептично алармата, подигната от руската дипломация; те обещаха да се осведомят чрез своите представители в София. Вернаца, до когото агентите се отнесоха за справка, можа лесно да ги убеди, че нямаше нищо истинско в тия слухове, тъй като следствието не бе още привършено по преврата на 9 август и за насрочване на процеса още не беше ставало дума.[2] По тоя въпрос проговори най-сетне и Бисмарк: чрез своя син граф Херберт той заяви на посланиците в Берлин, че руските страхове за някакво немедлено разстрелване на виновниците по преврата били досущ безосновни.[3] Тогава, уловен в лъжа, Каулбарс се принуди да разправи на своите колеги, че сведенията му идвали от някои български чиновници и от самите семейства на арестуваните.

Между туй клиперите стояха пред Варна и чрез тях двусмислената руска политика продължаваше своята игра. Пред европейските кабинети руската дипломация заявяваше, че двата военни парахода ще се ограничат да защитават руското консулство, в случай че то бъде застрашено; в същото време Каулбарс тръбеше открито, че те са първата стъпка към военната намеса на Русия. Опасното в случая бе да не би под предлог на защита на консулството да се извадят

[1] Италианската зелена книга, № 54.
[2] Италианската зелена книга, № 56.
[3] Английската синя книга, № 517.

моряците на брега и да се даде на окупацията фактическо начало на изпълнение.

За да се предотврати тази възможност, правителството взе всички разпореждания; но от своя страна руският вицеконсул във Варна въстана срещу тия предпазни мерки. На 15 октомври той се яви при управляющия окръга Петев и след като руга пред него Регентството с най-циничен език, бидейки във формено изстъпление, той поиска[1]: да циркулират свободно по селата агентите, които той пращаше, за да разпространяват Каулбарсовите ноти; да не пречи никой на населението, за да отива в консулството; да се вдигнат патрулите, които пазеха дебаркадера, и пр. Петев обеща всичко, освен да махне патрулите; но на това именно наймного настояваше вицеконсулът. Между тях се заведе тогава извънредно остър спор. Вицеконсулът бе дързък човек; Петев – страшна хаймана. За да се сбият, бе останало твърде малко. На излизане консулът заплаши, че ще бомбардира града.

Тази нервозност на руските консули спрямо предохранителните мерки на правителството откриваше техния план: те мислеха да предизвикат инциденти, които да превърнат дипломатическия конфликт между България и Русия във въоръжено стълкновение, след което не можеше вече да не последва и окупация. Такова едно стълкновение щеше да извади и северноБългарските гарнизони из тяхното колебание: защото в своите хипотези русите предвиждаха винаги едно въстание в България успоредно с руското военно действие – едното трябваше да оправдае в очите на Европа другото.

В свръзка с тоя план правителството бе се научило, че в отсъствието на министрите и регентите, които щяха да отидат в Търново по случай Великото народно събрание, Каулбарс мислел да произведе революция, начело на която щели да стоят някои съмишленици на Цанкова, а може би и Каравелов.[1] Това стана причина, за да се прогласи (15 октомври) военно положение в целия Софийски окръг. Каулбарс мислеше да се противопостави и на тази мярка, но правителството бе го preварило и при гърмежа на топовете указът бе вече обявен на населението. Тогава генералът телеграфира на Начовича в Свищов: „Позволете да ви дам съвет да отмените обнародваното днес положение.“ Съветът бе наивен и не можеше да не усили подозренията на правителството.

На 17 октомври пристигна във Варна и вторият руски клипер „Память Меркурия“. По-голям от „Забяг“, той имаше 18 топа и екипаж от 418 моряци. Тоя път впечатлението от руската демонстрация като че ли е било по-силно. Въпреки уверенията на агентите правителството помисли, че Русия може да е решена да отиде докрай. Както бе казал изрично Ди Робилант, никоя европейска сила нямаше да се вдигне да гони русите от България, щом еднаж кракът им стъпи в нея. Трябваше поне от българска страна да не се дава никакъв повод за внезапното инсцениране на един свършен факт, трябваше да се направят на Русия всички отстъпки, които да я обезоръжат пред Европа. Събрани на съвет в Търново, министрите и двамата регенти – Стамболов и Муткуров – решиха да направят една голяма морална жертва: да освободят провинените по преврата офицери. На 17 октомври вечерта Начович телеграфира на Каулбарса:

В отговор на вашата депеша от 16 т. м. имам чест да уведомя ваше превъзходителство, че според сведенията, получени от компетентните военни власти, взети са необходимите мерки, за да се удовлетвори желанието, изразено от вашата гореспомената нота.

[1] Архива на Министерството на вътрешните работи.

[1] Италианската зелена книга, № 53.

Още същия ден всички офицери, арестувани по преврата, се пуснаха на свобода. От главните виновници – Бендерева и Груева – се взе поръчителство: Д. Тончев стана поръчител на Бендерева и Камбуров – на Груева.[1]

Освобождението на офицерите бе несъмнено един дипломатически успех за Русия, но успех, чисто отрицателен: за разрешението на кризата в руска смисъл не се правеше ни крачка напред. Русия искаше едно от двете: или образването на едно българско правителство, което да ѝ бъде всецяло подчинено, или окупация. На Русия бе оставена от силите само свободата да заплашва: тя заплашва отначало с думи, сетне с демонстрация на военна сила, но по-нататък не можеше да иде. „В българския въпрос, казваше старият Бюлов на Хохенлое, русите не знаят как да излязат от фаталното положение, в което ги поставиха инструкциите, дадени на Каулбарса лично от императора." Друго средство не оставаше за Русия, освен да върви по начената път: да създава конфликти, разчитайки, че те ще докарат една развязка, каквато тя не можеше да наложи направо.

На 18 октомври Каулбарс изпрати телеграфически до Начовича в Търново следния ултиматум:

[1] На чуждите кореспонденти, които бяха в Търново, направи странно впечатление, че след като видоха освободени, Бендерев и Груев дружеха с министрите и регентите. Същия ден, когато излязоха от затвора, те бяха на чай у Радославова. Тук бе и Захарий Стоянов, който закачи двамата офицери за начина, по който се оставиха да ги арестува в Рахово един рибарин. „Не желаехме да проливаме братска кръв" – отговори Бендерев, който винаги позираше. Груев, човек чистосърдечен, го прекъсна: „Ами секирата?" Тогава той разказа как станала цялата сцена. Те били тръгнали по Дунава с лодка, но щом се отдалечили малко от брега, чули се викове: „Стой!" Лодкарят поискал да се върне, но Бендерев му казал: „Ти знаеш ли кои сме ний? Ние сме Бендерев и Груев!" „А, тъй ли?" – извикал лодкарят и грабнал секирата. Тогава двамата офицери се подчинили.

Ежедневно повтарящите се както в София, тъй и в другите градове на България насилствени действия против руските поданици и срещу лицата, ползващи се с руско покровителство, турят и императорското руско дипломатическо агентство в невъзможност да стои по-нататък в настоящето положение.

Като се обръщам сега към вас с искането да се приемат най-енергични мерки за прекратяването на означеното положение, считам за свой дълг да ви предупредя, че в течение на три дни ще чакам изпълнението на означеното искане и че ако не получа удовлетворителен отговор, ще бъда принуден да напусна България заедно с цялото агентство, като стоваря на настоящото българско правителство отговорността за всичките последствия.

Кои руски поданици бяха пострадали? И какви бяха тия лица, които се ползвали с руско покровителство?

Очевидно Каулбарс искаше да предизвика по какъвто и да е начин един разрив. Но правителството не можеше да знае за какво е нужен тоя разрив на генерала: за да предизвика военна намеса или за да си отвори път за своето връщане в Русия. На всеки случай по настояването на Стамболова то реши да се покаже търпеливо докрай. Същия ден (18-и), на часа пет вечерта, Начович отговори от Търново, че Радославов е издал окръжно, с което дава най-строги заповеди, за да не се допускат никакви насилия върху русите и ползующи се с руска протекция.

Нотата свършваше с това предложение:

При това имам честта да моля Ваше превъзходителство да благоволи и да ми извести на кое място и кои руски поданици и лица, които се ползват с руското покровителство, били преследвани, за да може правителството да издири виновните и да ги предаде на съд.

Всичката тази дипломатическа разпра ставаше бър-

же, като че ли историята тропаше на прозорците. Щом получи нотата на Начовича, Каулбарс възрази в същата минута. Неговото възражение е много странно. Той забравяше вече специалния предмет на своята постъпка, повръщаше се към миналото и от него изваждаше един общ обвинителен акт, неопределен и следователно недостъпен за никакво опровержение. Каулбарс телеграфираше:

Получих вашия отговор на днешната ми нота. Предвид явното нежелание на българските управници да изпълнят исканията на Русия и предвид на многото печални факти, на които аз бях свидетел от деня на пристигането ми в България – факти, твърде добре известни на самото българско правителство, – не намирам за възможно да влизам в обясненията, искани във вашия отговор.

След това считам за дълг да ви предупредя, че при първото насилие, което би се случило, където и да е на българска територия, ще бъда принуден да прибягна до мерките, указани от мене в нотата ми от 18 октомври.

Баснята за вълка и агнето добиваше още веднъж една дипломатическа илюстрация: на всяко оправдание на България Каулбарс отговаряше: „Ще те изям!“ За правителството не остана вече никаква надежда да примири Каулбарса с отстъпки. Не оставаше, освен да се направи ново ходатайство пред Европа. На 19-и Начович телеграфира на главния секретар в Министерството на външните работи Панайотова:[1]

Съобщете конфиденциално и немедлено на агентите, че от последните ноти на генерала Каулбарса и от другите частни данни правителството е дошло до заключение, че руският дипломатически агент е решил да напусне България и

[1] Архива на Министерството на външните работи.

да предизвика може би окупацията на Варна и че търси благовиден предлог и средство да хвърли отговорността върху правителството.

Опасението на правителството се потвърдяваше косвено и от други сведения. Във Варна се забелязваха от страна на параходите явни признаци за близко действие. На 19 октомври гавазинът на руското консулство, придружен от двама моряци от клиперите, бе отишъл пред затвора и бе извикал на арестантите:[1] „Не бойте се, братя, след три дена ще ви освободя.“ Три дена, това бе срокът, даден от Каулбарса на правителството. Каквото можеше да има тъмно в тия думи на гаваза, вицеконсулът го дотълваше от своя страна: той ходеше по пазара и заявяваше, че днес-утре окупацията ще бъде свършено дело.

При такива предизвестия се откри на 19-и Великото народно събрание.

[1] Телеграма на управляющия окръга до Радославова. – Архива на Министерството на вътрешните работи.

V

ОКТОМВРИЙСКИТЕ БУНТОВЕ

Каравелов и русите. – Опасенията на Стамболова. – Рапортите на Грекова от Цариград. – Един разговор с екзарха. – Промяна в Регентството. – Преговорите на Стамболова с Цанкова. – Вълнение у националистите. – Инцидентът с Неболсина в градския съвет. – Бунтът в Панагюрище. – Бунтът в Бургас. – Залавянето на Набокова. – Руският консул във военнополевия съд.

Великото народно събрание бе свикано за 15 октомври, но то се откри четири дни по-късно. Формалната причина, за да се отложи то, бе закъснението на някои народни представители; в действителност правителството чакаше да се изясни положението, създадено от руската демонстрация във Варна. То се изясни донейде, обаче в лоша смисъл, и Събранието трябваше да почне заседанията си при най-печални перспективи.

Въпреки обичая никой от дипломатите не дойде в Търново. Отначало агентствата бяха мислили да изпратят по един секретар, който да следи за пренията; но Калноки възрази, че Събранието ще се занимава изключително с въпроси от вътрешен характер, към които Европа не може да прояви непосредствен интерес. Мотивът бе съвсем несъстоятелен: задачата на Събранието – изборът на нов княз – бе, напротив, в голяма степен и колкото засега, преимуществено европейски въпрос, но силите, които не искаха да се де-

лят една от друга, се съгласиха с австрийския министър.[1]

В Търново не дойде и Каравелов.

След случката във Военното министерство Каравелов бе лишен фактически от своето звание на регент. Министерският съвет бе постановил да не го допуска вече в своите заседания.[2] Със Стамболова той се срещаше още сегиз-тогиз; но всички министри бяха прекъснали личните си сношения с него. Той впрочем почти не излизаше вън от къщата си. Един тесен кръжок от приятели, които му бяха и фанатични поклонници, съставляваше всичкото негово общество. Чрез тях той имаше още илюзията на някакво господство върху умовете; действителното му влияние в страната беше обаче съвсем незначително.

Революционните времена издигат хора с крайни мнения: Каравелов искаше да бъде умерен. По всичките съдбоносни въпроси той заставаше на кръстопътя с едно книжно мнение, досущ неприложимо. На русофилите той правеше упрек, че продават България заради своето властолюбие; на националистите – че я погубват със своите предизвикателства. По свалянето на Батенберга той пак поправляваше историята в името на своя логически ум: в неговите очи превратът бе престъпление, а контрапревратът – авантюристическо дело. Едната част низложи княза, другата го върна: и двете според него постъпили безумно. В Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я , възобновена след вдигането на военното положение, той караше Никифорова да пише:

Както действието на първата част на войската бе военна революция – пронунциаменто, така също и действието на втората. Поведението на първата част е осъдително, развращающе и деморализирующе, но и поведението на втората не е за одобряване и на практика се оказа, че поведението на втората част, в смисъл на деморализация на войската, така също и даже е повече пагубно, защото във втората революция или контрареволюция прие участие почти повече от половината от войската, следователно районът на разпространението на революцията бе по-голям, нежели в първата революция, в която взема участие само твърде незначителна част от войската.[1]

В България имаше за преврата две мнения: едни го наричаха подвиг, други – предателство; Каравелов оставаше на средата сам и се откъсваше постепенно от реалната политика.

Когато пристигна Каулбарс, той почна обаче да клони повече към Русия не от симпатии, а от страх. Той казваше, че трябва да се отстъпи на генерала, защото, ако той си отиде, на негово място ще дойде руска войска. Искането да се отложат изборите за Велико народно събрание той намираше „и уместно, и право".[2] Когато правителството отговори с отказ, Каравелов предвидя за България най-страшни последствия: при пристигането на клиперите той изтръпна.

Всичко показва, пишеше Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я , че ний се намираме в предвечерието на една възможна руска окупация и че думите „последно предосторожение" вероятно показват, че ако не се образуми българското правителство и после тая мярка, то ще последва окупация на България от руските войски.

Отсега вече отстъпчивостта на Каравелова ще расте съразмерно с неговия страх. Указът за военното положение в Софийския окръг той с мъка подписа; в Събранието не рачи

---

[1] Английската синя книга, № 494.

[2] Това постановление бе взето, за да се даде удовлетворение на Радославова.

[1] Търновска конституция, 27 септември.

[2] Търновска конституция, 27 септември.

да се яви, макар да бе дал на Стамболова изрично обещание, че ще потегли за Търново три дена подир него. Обаче оставката си не желаеше да даде, защото разчиташе още на един политически обрат, който да го наложи на неговите колеги от Регентството. Той правеше следното умозаключение: Русия няма да търпи Радославова; Европа не ще Цанкова; трябваше значи един човек, който да даде на Русия исканото удовлетворение, а пред Европа да представлява самостоятелността на княжеството. Тоя необходим човек той виждаше в себе си. Затова, от една страна, той поддържаше връзки с Каулбарса, а, от друга страна, не искаше да губи и съприкосновението си с народното правителство. Затова тронната реч, с която се откри Великото народно събрание, носеше и неговия подпис.[1]

Докато Каравелов, затворен в къщата си, гадаеше бъдещето с помощта на исторически аналогии и чакаше, щото една голяма криза да го извади на сцената като спасител, Стамболов полагаше в Търново върховни усилия, за да предотврати всяко сътресение.

До пристигането на клиперите Стамболов не вярваше във възможността на една руска окупация. Сега тя непрестанно мъчеше неговия дух. Наистина Ласелс и Буриян казва-

[1] Тронното слово занесе у Каравелова за подпис главният секретар в Министерството на вътрешните работи Илия Луканов. Ето и телеграмата, която Луканов прати по тоя повод на Стамболова:

„Каравелов подписа тронното слово, като каза, че против съдържанието му изцяло той няма нищо, даже го намерва за доста добро, но последните думи „Да живее независима и свободна България!" му се виждат като едно неуместно подчертаване. На няколко пъти му задавах въпроса за настроението на русите и за неговото мнение относително мерките за избягването окупацията, но той не даде отговор. Каза, че не знае и че едва ли не сам Каулбарс знае точно намеренията на царя. Между другото Каравелов каза, че царят бил много зле настроен, но се предпази да даде каквото и да е мнение."

ха от София: „Не се безпокойте!"[1] Но Стамболов знаеше, че нито Австрия, нито Англия ще обявят война на Русия, ако тя заеме Варна. Най-многото, което можеше да стане, то бе да поискат тия сили компенсация срещу руската печалба: Австрия – в западната половина на Балканския полуостров; Англия – в Афганистан.

Стамболов беше по природа мнителен. Към това се прибавяше и фактът, че с европейския дух той никога не се почувства в родство. Той се осланяше на Европа по необходимост, без да вярва на нея, без даже да я цени. Нямаше нищо западническо у него освен голямата ясност и дисциплина на ума. По наклонностите си, по своя възглед върху живота и нещата, по впечатленията, които се натрупват у човека в юношеството му и господстват неусетно над неговото съзнание, той бе славянофил – един славянофил с широка душа на източен човек.

Но от източните хора той се отличаваше по едно много високо и понякога трагично чувство за отговорностите. От въстанията той бе запазил твърде горчив спомен. Той знаеше какво значи да си водил народа си към поражение. Под неговата весела външност се криеше крайно чувствителна натура, в която моралните въпроси се поставяха с мъчително напрежение. Поет по душа, той имаше моменти на униние; но унинието му не идеше никога от недостиг на воля, а от величината на неговия дълг.

Какъв беше неговият дълг сега, когато голяма напаст застрашаваше България? С големи терзания той си задаваше тоя въпрос, откакто бе в Търново. Ако неговата личност бе пречка за помирението с Русия, той бе готов да се оттегли; но той не искаше, щото оставката му да бъде дезертьорство; той щеше да си иде, след като осигури за България всичките възможни шансове за избавление. Тъй се породи у него идеята да се преобразва Регентството.

[1] Телеграма от Панайотов до Начовича в Търново, 19 октомври. – Архива на Министерството на външните работи.

За една промяна в Регентството най-много настояваше в своите депеши от Цариград Греков.

Греков бе изпратен със специална мисия при Портата по съвета на Англия. Понеже Гадбан бе подкупен от русите и защитаваше в рапортите си политиката на Каулбарса, Греков биде определен да осветлява великия везир и посланиците върху истинското положение в България. Той трябваше да действа пред Портата и за определянето на кандидат за българския престол.

Греков изпълняваше мисията си по най-съвършен начин. По своята забележителна култура той бе много добре подготвен, за да се сношава с европейски дипломати. Годините бяха усмирили в него буйността и бяха дали на голямия му естествен ум пълна зрелост. Той имаше такт, светски обноски и тоя изглед на достойнство, който трябва за турците. С Кямил паша той завърза отлични отношения. Всички посланици ги посрещнаха добре, даже и руският. До положителни резултати той не можа обаче да дойде.

Най-напред Греков посети екзарха, за да узнае от него какво е положението в Цариград. В своя рапорт от 12 октомври той съобщаваше на Начовича:

> Днес видях българския екзарх, с когото говорих надълго. По сведенията, който той има, русите не желаят да окупират България, защото мислят, че към това ги бута Англия, за да може да състави коалиция против тях и да се разреши Восточният въпрос против руските интереси. Руският посланик му казал, че Русия не може да иска окупация, защото тя не е готова за война, и не може да знае колко от европейските сили ще бъдат против нея и кои ще бъдат те. Русия желае да остави на България вътрешна самостоятелност и самоуправление, но тя иска да разполага с външната ѝ политика и да има в ръце българската войска, така щото когато настане време да се разрешава Восточният въпрос, да може напълно да разчита на пълното и безпрекословното съдействие на освободената от нея страна.
>
> Руското правителство няма доверие на днешното правителство и Регентство и затова желае неговото сваляне; обещанията на последното, че то ще съдейства да се избере княз, който да е приятел на русите, не ги задоволява, защото те искат заедно с това да установят в България (едно управление), ако и конституционно, но в такъва форма, щото бъдещият княз да има достатъчна власт, за да бъде лично отговорен пред русите за вървежа на работите в България. Личното мнение на екзарха е, че трябва да се направят отстъпки на Русия, защото иначе България се излага на голяма опасност.

Екзархът бе в това време доверено лице на руското посолство и няма никакво съмнение, че Нелидов бе му казал върху намеренията на Русия цялата истина: това бе старата програма на Милютина и на Обручева. Но освен Нелидова тая програма нямаше друг представител в руската дипломация. Събитията бяха оставили сега в Петербург само две крайни течения: едното искаше да се дигне ръка от България, като се изостави тя на нейната съдба; другото ратуваше за окупация. Със своите сравнително умерени възгледи Нелидов бе едно закъсняло ехо от времето на Александра II. Че той искаше да се избегне окупацията, това е сигурно; но че Каулбарс искаше да я направи неизбежна, и това бе от ден на ден по-осезателно.

Греков щеше да се намери скоро, без сам да си дава отчет за това, под впечатлението на тази умереност на Нелидова и неговите съвети ще идат постоянно да искат от Регентството по-голяма отстъпчивост. Това настроение толкова повече се усилваше у Грекова, че в Портата той не намираше никакво насърчение. „Ходих при великия везир – телеграфираше той на 12-и, – той ме прие доста любезно, но от разговора заключих, че не трябва да чакаме от него решителна и твърда политика.“ Кямил паша му каза, че трябва да се търси изход от положението, създадено от отказа на

Русия да признае законността на Великото народно събрание, и че най-разумно ще бъде да се даде, докле е време, някакво удовлетворение. „Какво удовлетворение може да се намери?" – попита Греков. Везирът отговори, че не желае да задава формално тоя въпрос на русите, защото те ще станат още по-взискателни, но обеща да види Нелидова и да го разпита отдалече. От своя страна Греков питаше Начовича: „В случай че русите поискат изменението на Регентството и на правителството, желая да ми съобщите какво е мнението на правителството по тоя въпрос. Не може ли да се приеме да влязат в правителството и цанковистите?"[1]

На другия ден, 13 октомври, Греков биде приет от Нелидова.

Разговорът ми с посланика, пишеше той на Начовича, беше много интересен, той ме прие доста хладно, отурдиса ме и замълча, като ме гледаше постоянно право в очите. Аз му изказах целта, за която съм бил изпратен в Цариград, да изложа на Високата порта и на неговото (на Нелидова) правителство положението, в което се намира България, и да може да се вземат мерки, за да се тури край на това положение, като ги уверя същевременно, че правителството (българското), като знае опасността, на която се излага България с преизбирането на княз Александра, няма да действа за неговото преизбиране и е готово да тури всичкото си старание и да употреби всичкото си влияние, за да се избере за княз лицето, което бъде приятно на Русия, че правителството ще прокара бездруго кандидата на Русия, щото целият български народ е единодушен, за да се покаже тоя знак на привързаност към Русия.

Посланикът ме изслуша, без да ме прекъсва, но като свърших и млъкнах, той ме обсипа с един непреставающ порой от аргументи и доказателства. Аз се опитах да го прекъсна няколко пъти, но безуспешно, защото той продължаваше да приказва.

Личи от писмото на Грекова, че и той не му останал длъжен, колкото се отнася до богатството на аргументите и разточителство във фразата.

Най-после му казах, добавяше той, че аз ходатайствам пред него да осветли правителството, че не е в интерес нито на Русия, нито на България да се продължава това положение, че това ще има пагубни последствия, че не трябва да се дават причини да се възбуждат и така възбудените вече страсти и че трябва императорското правителство да даде съгласието да се избере княз, като благоволи същевременно да ни окаже кандидата, който би му бил приятен, като му дадох най-големите уверения, че правителството взема ручателство, че то ще прокара кандидата, който бъде приятен на Русия, и това без големи усилия, защото всичките българе желаят да се даде удовлетворение на Русия и да се подобрят отношенията ни с нея.

От това първо свиждане Греков излезе доста смутен. Умереността на Нелидова се състоеше в това, че изглеждаше да не иска окупация; но към помирение и той не бе много наклонен, поне засега.

„Както видиш – пишеше Греков на Начовича, – русите не са разположени да действат в помирителен дух, пък не може и да се разчитва, че ще им се направи сериозно препятствие, за да не отидат, докъдето искат; затова политиката d'une résistance à outrance[1] може да представлява голяма опасност за самостоятелността на България; затова мисля, че не ще бъде зле да се иногюрира[2] една по-отстъпчи-

[1] 12 октомври.

[1] Крайно противостоение.
[2] Да се почне.

ва политика и във всеки случай трябва да се приготви терен за едно отстъпление в ред, за да може да се избави България от погубване."

В заключение Греков пак предлагаше да се състави, докато заседава Великото народно събрание, ново правителство и ново Регентство, в които да участва и партията на Цанкова. След вестта за изпращането на руските параходи във Варна той настоя на своите внушения с още по-силна енергия. Съветът му добиваше тоя път голяма тежест, защото идеше едновременно със сведенията за неизцеримата мекушавост на Турция.

Портата съветва, съобщаваше той, в случай на дебаркиране да не се прави никакво съпротивление на русите и да се оставят да влязат на българска територия; това нещо според мен поне доказва, че Турция, ако и да не желае окупирането на България от братушките, но ако такава случайност се представеше, тя ще има доста широко сърце, за да пренесе и това злополучие, ще си кръстоса ръцете и ще остави да ни окупират; може в такава случайност, толкова угрозяюща самото съществуване на Турската империя, да се реши да напише една платоническа нота.

Песимизмът на Грекова схождаше напълно със собствените впечатления на Стамболова. Отстъпките, които Греков бе намерил за нужни след разговорите си в Цариград, Стамболов бе ги намислил сам по внушението на своята съвест. Щом като за България се представляваше един шанс да излезе от кризата, без да пожертва независимостта си, той не можеше да се колебае: както Цанков в 1883 г. бе се помирил с Начовича, за да възвърне конституцията, тъй и Стамболов се опита да се спогоди с Цанкова, за да предотврати окупацията.

С водителя на Цанковата партия в Събранието Симидова Стамболов бе стар приятел: те бяха работили заедно като революционери във Влашко и по-сетне начело на либералната партия, преди тя да се разцепи. Стамболов повика Симидова, изложи му искрено своите страхове за бъдещето на България и го покани да му съдейства, за да се спаси страната от гибел. Стамболов говори много красноречиво; у Симидова затрептя струната на миналото: разчувстваха се и двамата. Симидов, както много привърженици на Цанкова от провинцията, бе в душата си националист; той не изпитваше по отношение на Русия това рабско чувство, което хвърляше кръжока на Цанкова в София: Данева, Людсканова, Сарафова и пр., в краката на Каулбарса. Той се съгласи с радост на Стамболовите предложения, на които склони и цялата своя група. Оставаше да се придобие сега одобрението на Цанкова, пред когото същия ден почнаха постъпки.[1]

На 20 октомври Стамболов телеграфира на главния секретар в Министерството на вътрешните работи Луканова:

Идете при г. Цанкова и съобщете му, че сме готови да сформируваме ново правителство, което да започне преговори с русите, за да се прекратят взаимните недоразумения. В правителството ще влязат представители от всичките партии, които съществат у нас. Събранието е готово да направи всичко, което го би съветвали за благото на отечеството. Нека Цанков укаже на лицата на партията му, които би могли да влязат в правителството, и дали той може да работи с Каравелова, защото Мутkуров и аз ще подадем оставка от Регентството. Чакам скорошен отговор.

Същия ден и Симидов прати на Цанков следната телеграма:

Предвид трудните обстоятелства, които прекарва отечеството ни, Стамболов е съгласен и ме натовари да ви пред-

[1] Цанков, пропаднал в изборите, бе в София.

ложа да вземете участие в състава на едно ново Регентство с ново министерство. Нашите политически приятели се присъединяват към мен, за да ви помолим да приемете. Не оставяйте да загине отечеството. Забравете миналото и мислете за бъдещето.

Луканов изпълни мисията си и докладва на Стамболова: „Излизам от Цанкова. Той каза, че ще отговори, след като се съветва със своите. Но в тая минута дойде Людсканов да пита дали може да се иска съвет от Каулбарса. Какво казвате?"

„Възможно е" – отговори Стамболов.

Малко по-късно с една нова телеграма Луканов донасяше, че Цанков питал колко хора от неговата партия би влезли в Регентството и министерството.

„Понеже правителството ще бъде смесено, отговори Стамболов, понятно е, че от партията на г. Цанков ще има двама в министерството и едного в Регентството."

Планът на Стамболова бе три партии да участват в управлението: националистите, т. е. либералите, които вървяха с него и Радославова, консерваторите и партията на Цанкова.[1] – Цанков изглеждаше наклонен да приема тази комбинация. Тя му се нравеше преди всичко с това, че изключаваше Каравелова. Стамболова той считаше за свой ученик и в дъното на душата си го обичаше; с консерваторите той също можеше да работи, както в 1883 г. Лошото влияние на неговите съветници го отклони обаче от първия му порив, който бе добрият. Балабанов, Людсканов, Сарафов, Данев, целият кръжок налегна върху Цанкова да откаже; защото те се надяваха, че ще вземат чрез него като човек на Русия цялата власт. Подир това Каулбарс, който не желаеше никакво примирение, а търсеше да изостри кризата, победи и последните колебания на стария държавник.

[1] „Стамболов", от Биман, София, 1896, стр. 102.

На 20 октомври вечерта Симидов получи следната телеграма от Цанкова:

От страна на Стамболова Луканов ми съобщи днес същото нещо. Ето що му отговори: „Скърбя за лошото положение на работите, което се създаде. Като по-стар, позволете ми да ви дам един съвет за благото на отечеството: Регентството и министерството трябва да се оттеглят, събравшите се в Търново представители трябва да изкажат желание да се състави министерство без Регентство със съгласието и одобрението на Русия. Г. г. регентите и министрите, а тъй също и представителите ще принесат в тия критически времена голяма услуга на отечеството чрез подобна постъпка.

Надея се, че вие, наши съмишленици, и всички ония, които желаят доброто на отечеството, ще действат в горната смисъл, защото това е единственият способ, за да се избави страната от явната опасност. Аз всякога съм готов, колкото ми е възможно, да действам за благото на отечеството.

Д. Цанков

Мълвата за Стамболовите преговори с Цанкова се пръсна същия ден в София и произведе голямо вълнение. Чу се, че регентите си дали оставката и че правителството паднало. Дипломатическите агенти се затекоха в Министерството на външните работи за новини. Някои от тях казали: C'est une chose grave."[1] Бяха се разтревожили и военните. Рачо Петров повика Захарий Градинарова в Търново и води с него по телеграфа следния разговор:

Рачо Петров. „Тук ходят безпокоителни слухове, ка-

[1] „Това е опасно". – Депеша от Панайотова до Начовича. Архива на Министерството на външните работи.

то например за променяването на правителството, назначение на ново министерство, в което да участва Каравелов и Бурмов. Кои са причините, които накараха правителството да отпусне арестуваните офицери? Как отиват работите с приятеля[1], за когото се говори, че утре щял да си отива?"

З. Градинаров. „Събранието е солидарно с правителството, никакви безпокоителни слухове не вярвайте; никакво ново министерство няма. Каравелов е презрян от цялата камара. Освобождението на арестуваните е по натиска на приятеля. Работите превъзходно добре. След няколко деня ще избираме княз, навярно Валдемара. Приятелят може да си отиде, но нищо особено от неговото отиване. Тук всичко е тихо. Там как е?"

Рачо Петров. „Тука сега е превъзходно. Кажете на военния министър да се извика и Любомски от Видин, защото бунтува офицерството. По какви съображения трябва да се избере Валдемар? Какво поведение държи опозицията? Ще изкажат ли съболезнование на бившия ни княз? Как стои въпросът за окупацията? Капитан Савов от Пловдив иска Пазарджишки и Пловдивски окръг да се обявят във военно положение. Това да се съобщи военному министру."

З. Градинаров. „Добре. Сега отивам при военния министър и ще му съобщя за Любомски. Валдемар трябва да се избере от немай-къде. Опозицията, както знайте, държи винаги противното. Аз зная, че ви стряска една депеша от Симидова към Цанкова, но това е нула. Окупация никаква, нито дума даже не може да става за таквоз нещо. За искането на капитан Савова ще говоря тоз час министру. Бъдете спокоен във всичко."

Твърде характеристичен е тоя разговор между военния и депутата: нито единият, нито другият си даваха сметка за сериозността на момента. Такова бе настроението на

[1] С думата „приятеля" те означаваха Каулбарса.

цялото болшинство в Търново: една крайна самонадеяност и пълно неведение за опасностите.

При това в деня, когато Захарий Градинаров и Рачо Петров намираха положението за „превъзходно", то се бе още влошило: един значителен скандал бе станал в София и едно малко въстание бе избухнало в Перущица.

Скандалът бе предизвикан от руския поданик Неболсин, юрисконсулт на градския съвет. Понеже кметството бе разтурено, няколко чиновници от Министерството на вътрешните работи и на Финансите отидоха начело с градоначалника А. А. Хранов да поемат делата от съвета и да ги предадат на една временна комисия. Когато тази формалност се извършваше, влезе ненадейно Неболсин, пиян, и се хвърли на едно канапе. Поканиха го да си отиде, той се съгласи; сетне се върна и заяви: „Не хочу!" Тогава Хранов се принуди да вика стражари, които го извлякоха навън със сила. Подир един час яви се един от секретарите на руското агентство Сонов и поиска да състави акт за обидата, нанесена на Неболсина. „Актът е вече съставен" – отговори Хранов. Сонов си отиде, след като протестира още веднъж. До вечерта се получи от Каулбарса следната нота:

Искам, щото Хранов да състави протокол в присъствието на секретаря на агентството и да се извини в присъствието на градския съвет; в противен случай искам неговото уволнение.[1]

Въстанието в Перущица бе по-тревожен факт, отколкото нотите на Каулбарса. То бе дело на комитета, основан от Д. К. Попова и който заседаваше в къщата на Новицки, на пътя за станцията, близо до Костаки Пеев. Планът бе дви-

[1] Начович направи позив към патриотизма на Хранова, който на 26 октомври сам си подаде оставката.

жението да почне най-напред в родопските села от Пловдивския окръг, където руситe бяха раздали кринки във време на окупацията. Главният организатор бе Никола Гатев, който бе избрал за център с. Яврово (Конушка околия). Оттук той действаше във Воден, Куклин, Бейково, Ситово, Дядово и пр. В Перущица агитираше Никола Гичев, агент на Найден Герова; в Панагюрище – Митю Гичев. От всички тия пунктове населението трябваше да се подигне и да върви в Пловдив, за да провъзгласи оттам Каулбарса за диктатор.

В Яврово стана само една проста демонстрация. Н. Родопски и Н. Гатев събрали една малка група и тръгнали да обикалят околните села, за да ги канят на бунт. Те стигнали до с. Карагач, тук били зле посрещнати и се върнали назад. В Перущица въстанието бе формено. То стана по традиционните вече образци. Сутринта камбаните почнаха да бият. Събра се публика; явиха се оратори, които държаха фантастични речи: те разправяха, че руски войски слезли във Варна и едновременно тръгнали за Търново, Шумен, Русчук и Видин; че Регентството било свалено, а Великото народно събрание – разпръснато, и пр. Когато се свършиха речите, тълпата (тя се състоеше от 100 – 120 души) издигна знамето и обиколи селото, пеейки:

Бой, бой искаме ний.

На връщане тя даде сред селото един залп. И пак се държаха речи. Сетне въстаниците се почерпиха. Между туй от Пловдив Митю Гичев, който бе обещал да донесе инструкции, не пристигаше. Зароди се безпокойство. Към обяд от тълпата останаха само 20 – 30 души. Надвечер те взеха знамето и го занесоха в местността Св. Троица. По пътя за Пловдив и Чурен те поставиха стража. На другия ден пристигна войска и ги излови.

Когато новината за перущичанското въстание пристигна в Търново, властта бе го вече потушила. Затова впечатлението бе слабо. Стамболов предвиждаше обаче и други движения, които можеха да бъдат може би по-опасни. Без съмнение те щяха да бъдат смазани, но с кръвопролитие, а това рискуваше да даде на русите желания предлог за окупация. Най-доброто средство за защита оставаше според него едно сплотяване на всички партии около девизата за националната независимост. На 22 октомври той пак накара Симидова да направи нов опит. Симидов телеграфира на Цанкова:

Стамболов не приема без Регентство. Мнението на цялата опозиция е да се състави едно Регентство от трима души, взети от всичките партии; също и за министерството. После – да се отложат заседанията на Събранието до споразумение с Русия. Ако това споразумение е невъзможно, да се произведат нови избори под грижите на това ново правителство. Отговорете веднага.

И тоя позив остана безплоден. Сега Цанков настояваше да се предаде цялата власт в ръцете на доверени хора на Русия, т. е. нему и на тия, които ще посочи Каулбарс. На 23 октомври той отговори на Симидова.

Положението е от най-критическите. Единственият възможен изход е в оставката на Регентството и министерството и в съставянето на ново министерство без Регентство от лица, ползующи се от доверието на Росия. Конституцията предвижда Регентството само когато наследникът е малолетен. Не правителство, формирано от всичките партии, а правителство, състояще от лица, които се радват на доверие от Русия, ще може да спечели отново покровителството на царя за България, единственото нещо, което може да гарантира независимостта и нейния успех. Нужно е нашите партизани да се произнесат в тоя смисъл; в случай че техният глас се не чуе, те трябва да протестират и да се оттеглят от Събранието, за да не носят никаква отговорност за лошите последствия.

Почването преговори с Цанкова предизвика голямо незадоволство среди крайната националистическа левица в Събранието, на която бе водител Радославов. Тя настояваше да се води борбата неуклонно: със сурова ръка вътре в страната, с безусловен отпор спрямо Русия. Представление някакво за разрешението на кризата тя нямаше, а само една тъмна и фанатична вяра, че България няма да погине; един бурен инстинкт, който задушаваше всяко чувство на отговорност; едно упорито самовнушение, което при всяка нова опасност се екзалтираше.

На 23-ти вечерта Стамболов свика частно събрание на болшинството, за да изложи побужденията, поради които е предложил да вземе Цанкова в Регентството, и неблагоприятния край на преговорите. „Цанков, каза той, ни предлага да предадем властта чрез него на Каулбарса. Аз исках Цанкова да изведем страната от днешната криза и да спасим независимостта ѝ. С това изпълних своя дълг. Страх ни е, че един ден той ще се разкайва, като види, че е пропаднало всичко, за което се е трудил в миналото." Стамболов пак настоя, че положението е крайно опасно и че не трябва да се усложнява още повече с една крайна политика.

Грамадният престиж на Стамболова, възвишеният дух на речта му, на която събитията даваха нещо трагично, поразиха силно събранието. Голямата маса от депутатите, които представляваха здравия народен разум, бяха съгласни с него. Крайната левица обаче посрещна думите му с глух ропот. Мускетарите на крайния национализъм: Захарий Стоянов, Д. Петков и др., у които опозицията спрямо Каулбарса се съчетаваше с един вид нихилистическа омраза към руския царизъм – наследство от някогашните Каравелови проповеди, – считаха, че едно ново помирение с Русия ще видоизмени кризата, без да я разреши, и че само пълният разрив с русите може да докара истинско спокойствие за страната, като я освободи от тяхното опасно настойничество.

В Министерския съвет се отразяваха и двете тия течения: Радославов бе за неотстъпчива политика; Стоилов и Начович споделяха възгледите на Стамболова. Имаше в съвета и едно трето течение – за пълна капитулация пред Русия: то се представляваше от Ив. Ев. Гешова.

Откакто Каулбарс бе му казал в паметното свиждане на 17 септември „и Вий ли?" – Гешов не можеше да спи. Една непрестанна мисъл го мъчеше денонощно как да излезе от отговорност пред Русия. От пристигането на клиперите във Варна той живееше вече в страшен кошмар. Оттогава датираше и решението му да излезе от правителството; но, от друга страна, поради вродения си страх от всяко шумно начинание той не смееше да си даде оставката, за да не въоръжи срещу себе си националистите. В Търново той отиде със смътна надежда, че развязката ще дойде отвън, че нещо ще се случи, което да го избави без риск от това тежко положение. Но след отказа на Цанкова той изгуби и тази надежда. На 22 октомври той поиска да се оттегли и писа на Радославова:

До господина В. Радославов,
председател на Министерский съвет

Господин председателю,

Имам чест да ви помоля да благоволите и подложите на господа регентите на България моята оставка от поста на министър на финансите.

Приемете, г. председателю, уверението на моето към вас дълбоко почитание.

Ив. Ев. Гешов.

Министерският съвет не прие оставката на Гешова, като му забеляза, че ще бъде неприлично да напусне той властта тогава, когато тя ставаше опасна. Гешов се посрами да настоява и остана пак между два огъня.

Между туй Великото народно събрание не пристъпваше още към задачата, за която бе свикано. Дипломатическите агенти в София бяха дали съвет на правителството да бави въпроса за избирането на княз, додето се подобри международното положение и се даде възможност на Силите да се съгласят върху един кандидат. Засега Събранието се занимаваше с проверка на изборите.

Положението обаче продължаваше да бъде сѐ тъй неблагоприятно, както и по-рано. Без съмнение, общественото мнение в Европа бе много разпалено в полза на българите. Хора от най-противоположни лагери издигаха гласа си в полза на малкия народ: специалисти по международното право като Ролен-Жакмен и Гефкен; романисти като великия маджарин Йокай, който бе посветил на българската криза цяло послание до избирателите си; социалистически агитатори като Бебеля и Зингера, които държаха в Дрезден митинг от 4000 души, за да протестират против руската политика. Почти целият европейски печат бе против русите и бичуваше Каулбарса като невменяем. Меродавният виенски вестник Neue Preie Presse захващаше една уводна статия с думите: „Съществва ли в Европа международно право?“ Ако съществва, заключаваше той, как Силите търпят лудешката диктатура на Каулбарса? До тоя тон бяха дошли най-сериозните европейски листове.

Великите сили обаче бяха понизили своя тон. Никоя от тях не показваше решителност да се опре докрай на Русия. Ди Робилант заявяваше на английския посланик в Рим, че ще бъде по-почтено да се съобщи на българите да не очакват чужда помощ. „Ако ми позволите една игра на думи, казваше той, няма да скрия, че е неморално да се даде морална подкрепа на една малка държава, когато не сме готови да ѝ окажем в случай на нужда материална поддръжка.“[1] Същият обезсърчителен език държеше в Берлин и Бисмарк. Той се надяваше, че Русия няма да окупира княжеството, но „ако това се случи, казваше той, нито Австрия, нито Англия ще мобилизират един войник, за да изгонят русите.“[1] След шумните заявления на Тиса Австро-Унгария бе наистина стихнала. Калноки, слаб темперамент, боязлив, се плашеше от война със същия трепет, както и Гирс. Колкото за Англия, тя стоеше твърдо на своето двояко становище: да се опира с всички мирни средства срещу Русия, но да не почва сама никакво действие. Неуморно тя се стараеше да предизвика между някоя велика сила и Русия някой дуел, в който тя да бъде секундант.

В началото на октомври лорд Чърчил потегли за Берлин и Виена с тайна мисия. През Берлин той мина набърже, но във Виена се бави няколко дена. В писмата си до своята жена той се оплаква от нескромността на журналистите, които го блокирали в Hotel Imperial, за да го интервюират, но за своите преговори не казва ни дума.[2] Разбира се, той видя Калноки няколко пъти; срещна се и с маджарските държавни мъже. Постигна ли той някакво споразумение срещу Русия? Досега белезите говореха наглед противното. Впечатлението бе, че Англия оставаше пак сама срещу Русия.

Трябва да се забележи, че Англия държеше при все това в Петербург много енергичен език, разчитвайки на моралното въздействие на своите заплашвания. На 20 октомври английският посланик има свиждане с Гирса, за да му предаде една нота, в която лорд Идеслей се оплакваше от недопустимия застрашителен език на Каулбарса спрямо Регентството. Той намираше, че този език е в прямо противоречие с изявленията на Русия пред Силите, и питаше дали да извади от това заключението, че както и в другите случаи, генералът е действал по своя инициатива. Гирс се стараеше да омаловажи нотите на Каулбарса, казвайки, че техният ос-

[1] Италианската зелена книга, № 45.

[1] Times, 24 октомври 1886.
[2] W. Churchill, op. cit.

тър тон бил само отговор на предизвикателствата на българското правителство, което триумфално тръбяло, че клиперите не могат нищо да направят.

Аз казах[1] – пишеше посланикът до лорд Идеслей, – като оставим настрана последната нота[2], важно е да се знае доколко са били изпратени от Петербург инструкции, за да употребят клиперите насилие. Негово превъзходителство не ми даде съвършено прям отговор; при все това неговите думи ясно значеха, че подобни заповеди не са били дадени. Казах му, че руският консул във Варна е заплашвал с бомбардиране. Той отказа абсолютно да повярва това и каза, че идеята за руско бомбардиране на Варна била абсурдна.

Тия заявления на Гирса бяха очевидно искрени; известно бе, че той бе миролюбив и че неговото влияние се упражняваше всецяло в дух на умереност. Неговото влияние обаче бе много спаднало. Каулбарс получаваше заповеди от императора. А императорът вземаше често пъти важни инициативи, за които неговият министър на външните работи се учеше от вестниците.

Тази аномалия в руското управление бе именно, която задаваше на Европа най-големите безпокойства. Не по-малко тревожен бе новият обрат на руската намеса в България. Гирс признаваше сега пред английския посланик, че Русия стои по отношение на юридическите си права в България на една линия с другите Сили, но по въпроса за насилията, вършени върху нейните поданици в княжеството, той искаше да действа самостоятелно, като даде на конфликта последствията, които се налагаха. „Русия е, казваше, самата съдия за това, което се отнася до нейното достойнство."

[1] Английската синя книга, № 521.
[2] Ултиматумът на Каулбарса от 18 октомври.

При опасенията, които будеха новите мотиви, давани от Русия за нейната намеса, утешителното бе, че Портата се държеше добре; от Цариград новините изглеждаха сега донейде по-благоприятни. Греков бе успял малко да извади Турция от нейната апатия; но нейният порив щеше ли да бъде дълготраен? Между Портата и Илдъзкьошк нямаше пълно единомислие. Великият везир бе голям англофил; а султанът се намираше под влиянието на традиционния страх от Русия. Положението на Кямил паша бе станало вследствие на тоя антагонизъм много несигурно. При все това той обеща на Грекова, че ще действа пред русите, за да поставят на Регентството приемливи условия. На 20 октомври Греков телеграфира на Начовича:

Великият везир не беше видял още Нелидова, който дойде на Портата, когато бях там. Негово височество ми каза, че ще иска настоятелно от Нелидова да му каже ясно какви са исканията на Русия и ще действа за развръзването на кризата чрез избиране на княз; добави, че проверките трябва да се продължат, за да се даде поне малко време за преговорите. Артин ефенди ми каза, че Портата не може да остане в бездействие, защото положението става от ден на ден по-опасно; утре ще ви съобщя каква постъпка е направила Портата и какъв отговор е дал Нелидов.

Греков съобщаваше тоя ден и друга една добра новина: Австрия бе направила нови постъпки в Петербург. Той бе имал с барон Каличе едно свиждане, за което донасяше:

Молих австрийския посланик да ходатайства пред виенския кабинет да посредства за споразумение с Русия, за да стане възможно избирането на българския княз с одобрение на силите и да се тури край на това положение, пълно с опасности. Негово превъзходителство ми обеща, че ще телеграфира във Виена, но добави, че отговорът може да се позабави по причина, че Калноки ще отиде в Пеща, за да при-

ства на делегациите. Забележи ми обаче защо правителството не се е отнесло за това до Буриана, с когото се намира в добри отношения.

Повери ми още, но със запрещение да телеграфирам в София, затова поверявам, което следва само лично до теб, че австрийското правителство направило постъпки пред петербургския кабинет, за да укаже кандидат за българския престол, и вярва, че понастоящем се водят преговори по този въпрос.

Това е още една причина, по която трябва да не се бърза с проверките; настоятелно ви моля да изпълните обещанието, което съм дал, че проверките ще се продължат, за да се даде време за преговори между Силите по определение на кандидат; без това ще подкопаете довериeто, което се вселява към българското правителство, това е и мнението на Вайта.

Откакто се бе открило, Събранието съгласно съвета на Грекова се занимаваше само с изборите. Заседанията вървяха безбурно. От страна на опозицията Стоян Михайловски изтощаваше своя голям темперамент на витня в дълги, страстни и пълни с ненадейности сентенции, но те оставяха Събранието равнодушно: интересът бе другаде. Интересът бе в глухата мълва за смутове, която шумеше по страната; в новините, които донасяше от Европа една току-що основана в Търново телеграфна агенция, на име Т р а п е з и ц а[1], и които идеха всеки ден противоречиви.

Всичко изглежда противоречиво в тази епоха и главно действията на руската дипломация. Докато Нелидов заявяваше на Грекова, че Русия няма по никакъв начин да признае Регентството, Каулбарс чрез Шатохина се опитваше да влезе в тайни преговори със Стамболова.

На 22 октомври Мантов съобщи на Стамболова с шифрована депеша, че Шатохин го помолил да замине немедлено за Търново, за да се споразумее лично със Стамболова, в когото Русия имала най-голямо доверие. Шатохин предлагал няколко кандидати, като обещавал, че ако някой от тях се избере, Каулбарс ще се откаже от своите други искания. Това предложение, изпратено до него чрез един вицеконсул, когото началството му всяка минута можеше да опровергне и който бе играл вече пред княз Александра загадочна роля, накара Стамболова да се усъмни, че тук има интрига. Той отговори на Мантова:

Мисля, че Шатохин иска да те махне от Русе и да направи там бунт. Не тръгвай за Търново без разрешение. Съобщи ми още днес телеграфически имената на кандидатите.

Шатохин бе загатнал най-напред за Дондуков-Корсакова и за Олденбургския херцог. Сетне бе му дошло наум, че ще бъде по-добре, ако се избере някой генерал с громко име: например Гурко. Най-подир той се спря на граф Игнатиева. Стамболов намери тия кандидати за несериозни. Той се повече се убеждаваше, че русите искат да приспят неговото бдителство, за да устроят революция. Тъкмо в тоя момент в Русчук се бяха събрали освободените офицери: Груев, Бендерев, Гуджев, Кърджиев, Зафиров. Те се срещаха ежедневно с руския консул и близко бе до ума, че разговорите им не можеха да не се въртят около плановете за революция.

„Следете ги добре, телеграфираше Стамболов на Мантова, и ако видите, че готвят бунт, незабавно вземете мерки за арестуването им и поискайте разрешение за екстрадирането им." „Нужните мерки са взети, бъдете спокойни", отговори Мантов и пусна стражари по дирите им.

Бунтове се произведоха наистина в същия момент, когато Шатохин искаше да даде княз на България; но не там, дето ги очакваше Регентството, а в Тракия: в Бургас и Сливен.

Те бяха устроени от руския консул в Пловдив Игелст-

[1] Т р а п е з и ц а бе основана от Ив. Стояновича.

ром с помощта на русофилите. След като биде потушен опитът за въстание в Перущица, съзаклетниците не се отчаяха, а намислиха да направят по-голяма проба. Някои от военните в Пловдив бяха съвършено в услуга на консулството.

„Днес, телеграфираше Игелстром на Каулбарса[1], дойдоха да се видят с мене майор Кисов, капитан..., поручик Женев и поручик Матеев и ми заявиха, че са готови да действат против правителството. При това те ми съобщиха, че не трябва да се надяваме на Пловдивския гарнизон, но че те имат половината от кавалерийския и артилерийския полк. Помолиха ме да ги поддържаме и да им обезпечим сношението с другите части на войските в Румелия и България, готови да въстанат чрез П... К...“[2]

Планът бе да се действа в пристанищата и в градовете, близо до турската граница: по тоя начин щеше да се даде предлог на Русия да свали матросите от двата парахода на сухо, а за Портата се създаваше ново изкушение да мине в Тракия – едно изкушение, което Александър III можеше в решителния момент да превърне спрямо султана в дълг.

Планът обаче се раздроби. На 22 октомври Бургас се повдигна, без да чака другите гарнизони, вследствие на едно прибързано съобщение на Игелстрома.

Главатарят на бунта бе запасният капитан Набоков, русин. Арестуван по заговора срещу княз Александра (май 1886 г.), той биде освободен по настояването на Русия и бе останал в Бургас повидимому за свое удоволствие. Набоков ходеше по кръчмите в руска униформа и псуваше цинично Регентството, заканвайки се, че Русия скоро ще го помете. Полицията се оплакваше много от тоя авантюрист, но не смееше да вземе спрямо него никакви мерки. Понеже от месеци вече той правеше тия манифестации, без да предприеме нищо сериозно, властта бе престанала от някое време да го следи. Тъкмо тогава той се готвеше да пристъпи към действие.

[1] От съдържанието се вижда, че депешата е пратена на 22 октомври.

[2] Депешата не можа да бъде отшифрована изцяло. Някои имена останаха неизвестни.

Последното решение се взе на 21-ви през нощта в дома на братя Кишелски. Тук бяха се събрали: Набоков, руският поручик Залевски[1], поручик Кишелски, брат му Ив. Кишелски, Ан. Горанов и няколцина други русофили. Набоков прочете една шифрована депеша от Каулбарса, която гласеше, че по цяла България щяла да избухне революция. Приготви се след това планът: да се арестуват дружинният командир капитан Караиванов, тримата ротни командири и субалтерн-офицерите, за които се знаеше, че няма да съчувстват на заговора.

На 22-ри срещу 23-ти Кишелски бе дежурен по дружината. Призори той взе няколко войници и арестува съмнителните лица, военни и цивилни. Капитан Караиванов, предизвестен от фелдфебеля на 9-а рота, успя да избяга. Той се скри в лозята, повика няколко войници и ги научи как да агитират в дружината. Сам той тръгна за Айтос, като скъса по пътя телеграфните жици.

Ротите, останали без офицери, се подчиниха на революционната команда. Войниците бидоха пуснати по града да викат ура; само кашаварят биде оставен в казармата. Набоков в това време устройваше нещо като временно правителство. Сетне той замина за Анхиало, за да вдига резервисти. Тоя ден (23-ти) той се връща в Бургас и пак дойде в Анхиало. Целта му бе да събере достатъчно войска от двете околии, за да потеглят за Пловдив.

Караиванов между туй бе стигнал в Айтос. Оттук той дигна 60 души войници и заедно с поручик Хаджиев се упъти да превземе Бургас. Те вървяха през нощта и на часа 8 заранта пристигнаха. „Временното правителство“ не бе взе-

[1] Залевски бе служил в българската войска и бе изключен от нея.

ло никакви мерки за отбрана: Караиванов влезе безпрепятствено в казармата и подир малко цялата дружина му се подчини. Тогава той освободи арестуваните лица и почна да гони бунтовниците. Кишелски и Горанов избягаха с лодка; Набоков биде заловен в Анхиало; някой си Бракалов избяга в Турско. В Айтос полицията тури ръка на някои русофили, пратени да агитират между населението за революция: Йови Воденичаров, Коларов, А. Топракчиев. В Бургас поручик Залевски, черногорците поп Драгович и Контич[1] и някои русофили от града, които се бяха компрометирали в бунта, се скриха в къщата на Набокова, в консулството и при гаваза иа консула.

Потушен набързо без кръвопролития, бургаският бунт не изглежда да е произвел голямо впечатление в страната. Той даде само повод да се увеличат нападките срещу Русия. В Независима България Д. Петков осмиваше Каулбарса, че сега пак ще почне да се оплаква от насилията на правителството.

Тъй ли е, питаше той, тъй ли е, г. г. Балабанове, Цанкове, Каравелове, и ти, о безумний старче, Славейкове? Възмущават ли се вашите съвести против „гнусните нападки" на освободителите? Няма ли да напишете пак някое антрефиле или статия, да докажете, че сме неблагодарни!1 Как ви се вижда това, което се върши в Бургас от руските поданици? За благоденствието и щастието на България ли става това?[2]

Начело на една група тракийски депутати Захарий Стоянов отправи до населението в Южна България възвание, в което им напомнюваше, че са потомци на Бенковски, Ботев-

[1] Те бяха осъдени през май по заговора срещу княз Александра. Набоков ги освободи, за да вземат участие в бунта.
[2] Независима България, 28 октомври.

Григор Начович

Капитан Коста Паница

Майор Сава Муткуров

Митрополит Григорий
Доростоло-Червенски

ва, Каблешкова, и ги канеше да бдят върху независимостта на отечеството. Той им обясняваше какво искат русите:

Брат с брат да се коли, град с град да се бие, село срещу село да въстане. И защо всичко това? За кого и за каква полза? Гнусно и позорно е за казване: да се самоубием, да наложим сами грозния рабски хомот.

Русофилите от своя страна не смееха явно да защитават бунтовете. Поради военното положение в Софийския окръг вестниците бяха под цензура и не смееха да се изказват. За да се разбере техният протест, те оставяха празни места, които зееха в колоните, или пък обнародваха вместо изхвърлените от цензурата статии извлечения от Библията. В устните им изявления обаче тяхната радост личеше, радост зла, която предчувстваше нови смущения, по-големи. Фактът, че бунтовете зачестиха, макар и потушени на първо време, даваше наистина големи надежди на враговете на Регентството. Но най-силното им насърчение идеше от факта, че Каулбарс извади насила из затворите офицерите, които бяха свалили княза: те видяха, че за най-голямото престъпление в държавата Русия не бе допуснала наказание!

Това настроение можеше да стане много опасно, ако не се вземеха мерки, които да докажат на населението, че Регентството е господар в България. Затова реши се, щото репресиите в Бургас да станат с жестокост.

Правителството изпрати в Бургас българина, който можеше да покаже най-голяма жестокост: майор Паница. То му даде чрезвичайни пълномощия, каквито впрочем и без това Паница щеше сам да си присвои. Той имаше страшна репутация; когато пристигна, целият окръг затрепера. Около Бургас бяха се явили чети, въоръжени с берданки. Паница пусна потери и им даде най-свирепи инструкции. „Той не се церемони“, телеграфираше капитан Караиванов на Николаева. На 26 октомври пристигна от Варна един от клиперите,

„Забяг", който идеше с намерение да извади моряци под предлог да защити руското консулство. Паница разреши само на офицерите да слязат в града, и то с условие, че няма да се срещнат освен с консула и неговия секретар. Разследването стана много бърже. На 27-и почна да се разглежда процесът на бунтовниците пред военнополевия съд, образван от Паница. В съда бе докаран и Набоков. Но щом се почна разпитът, яви се руският консул и каза високо на Набокова:

„Щабскапитан Набоков, я Вам запрещаю отвечать суду; я его не признаю; я возьму Вас и отправлю в России"; Вы туда должны ехать."[1]

Консулът си излезе след това демонстративно. Набокова обаче не пуснаха: той биде осъден и чак тогава го предадоха на русите на основание на капитулациите. От българите осъдени бидоха двама низши чинове и един войник по на петнайсет години затвор в окови.

Едновременно почти с Бургас дигна се бунт и в Сливен. Той бе дело на Енчеевича и Пакова.

Паков избяга от София заедно с Радко Димитриева на 12 август. Те се криха няколко дена в руското консулство в Пловдив, което ги препроводи в Цариград тайно, във вагона за животни. Руското посолство ги посрещна хладно; Нелидов отказа даже да ги приеме. Тогава те заминаха за Москва при Каткова, когото те считаха за пророк на славянската идея. У Каткова те намериха по-добър прием, но без особена горещина. Човек със силна енергия, той не можеше да прости на детронаторите, че са оставили да им се изплъзне властта от ръцете. Но пред руската публика трябваше да се каже една добра дума за тях. На Радко Димитриев биде позволено да обнародва в Московские ведомости едно обяснение по преврата; то бе много тромко и фалшиво: в него имаше много низки нападки против личността на Баттенберга, но никакво оправдание за погрома, от който самият Радко Димитриев се бе спасил с бягство.

[1] Архива на Министерството на външните работи.

В Москва бе се прибрал и друг един беглец: капитан Тянков от Шуменския гарнизон, след като стояха известно време в Москва – колкото за да бъдат на показ пред славянофилското общество, Тянков, Паков и Радко Димитриев заминаха за Букурещ, където основаха един таен революционен комитет. Към тях се бяха присъединили и някои цивилни, избягали от България, между които Теню Начев. По-късно дойде в Букурещ и капитан Енчеевич, който бе уволнен на 26 септември.

Целта на комитета бе да организира едно голямо въстание в Северна България. Тянков бе в сношение с Шумен; Енчеевич – с Русчук. С Видин сношенията ставаха през Калафат; с капитан Мандаджиева от Свищов – на руските параходи по Дунава. Радко Димитриев, архистратег на революцията, даваше команди от своя хотел.

След неуспеха на Каулбарсовата обиколка, разказва Теню Начев[1], русите още повече налегнаха, за да се ускори движението. Аз заминах да обиколя гарнизоните в Северна България. В Русчук ходих да видя подполковник Шиварова и му открих своята мисия, но той ми каза, че не може да вземе никакво участие в изпълнението на нашия план, тъй като бил арестуван. Обещах му, че ще устроя да избяга; той заяви, че това било неудобно. Виждаше се, че той е щастлив със своя арест, защото се чувстваше свободен от всяка отговорност и пред правителството, и пред русите. Оттам заминах за Шумен. По пътя срещнах Т. Икономова и Ив. Славейкова. Икономов ми каза, че в Шумен е всичко пропаднало; на същото мнение бе и Славейков, който бе ходил да агитира

[1] Предаваме неговите сведения с резерва. Ще забележим само, че те напълно схождат с автентичните документи, които имаме на ръка, и със самия ход на събитията.

между Шуменския гарнизон против Регентството и се връщаше разочарован. При все това аз отидох в Шумен. Полковите командири бяха вече сдали, но още ходеха в униформа. Свиках ги на събрание една вечер в къщата на Ряскова, тогава капитан. Присъстваха и двама други пратеници от букурещкия комитет: Енчеевич и Паков, които бяха дошли тайно, по друг път. Козаров бе готов за всяка крайност; той бе убеден, че артилерийският полк ще го последва. Людсканов се храбреше, но не бе в себе си много бодър. Диков изглеждаше отчаян. Но в разговора си той явяваше, че няма да се дели от другарите си. Когато щяхме да вземаме решение, появи се една оригинална пречка: нямаше между тях старши, който да вземе командата, а без старши те не искали да се бунтуват. Разбрах, че работата им не е сериозна. Видях се частно с Дикова; той ми каза тоя път, че няма нужда от никаква революция, тъй като руските войски ще окупират България. Мисията ми се свърши злочесто: аз се върнах в Букурещ, а Паков и Енчеевич заминаха за Сливен.

На 24-ти вечерта в къщата на Юрдан Белов в Сливен се бяха събрали капитан Ст. Белов[1], Паков, Енчеевич, полковият командир, Христо Белов, управляющият делата на VI бригада, капитан Вълнаров и няколко млади офицери. Паков разправи за своето пътуване в Русия. Той бил видял Каткова, „който управлявал цяла Русия и всеки ден ходел на доклад при царя“[2], бил приет от военния министър в Петербург и от най-големите хора на империята. „Русия, казваше той, не иска да завладее България, но има нужда от нея, за да вземе Цариград. Обаче ако не се приемат условията на Каулбарса и не се събори Регентството, тя ще се принуди да ни окупира. Може ли българската войска да направи революцията, която ще даде на страната едно правителство, както иска Русия?“ От присъствующите офицери някои се съгласиха, други мълчеха. Капитан Христо Белов, виждайки Ст. Белова между съзаклетниците, каза: „Аз против брата си ръка не вдигам.“ Несъгласни с Пакова останаха: капитан Антонов и поручиците Петров, Козаров и Киряков. На другия ден (25-и) те съобщиха всичко на командира на първата дружина капитан Данева.

[1] Капитан Ст. Белов бе също емигрант.

[2] Из следственото дело по бунта в Сливен.

На 25-и вечерта станаха две събрания: едно в къщата на Данева, друго пак у Юр. Белова. У Данева офицерите националисти решиха да вземат мерки против заговора: сам Данев трябваше още сутринта да иска обяснения от Хр. Белова, а капитан Галунски същата вечер да предупреди окръжния управител Минко Радославова.

У Юр. Белова заседаваха тримата емигранти: Ст. Белов, Енчеевич и Паков; после: капитан Вълнаров, поручик Каваджиев и подпоручиците Топузов, Дерменджиев и Симидчиев. Паков предлагаше да се вдигне войската още същата нощ, но Вълнаров възразяваше, че това било „лудешка работа“. Реши се най-сетне революцията да се прогласи на утрешния ден при биенето на камбаните. Още от вечерта се определиха дежурни по града и началници на патрулите.

Утрешният ден (26-и) бе неделя. Подир отпуск църква Юр. Белов почна да държи на публиката реч, която бе дълга перифраза на думите „Да живее руският цар!“ Ст. Белов, Паков и Енчеевич го подкрепиха със своите одобрения. Докато Белов говореше, един от гражданите, Петър Галунски, изгърмя три пъти с револвер и извика: „Долу ораторът!“ Публиката почна да бяга. Но Ст. Белов я повърна назад. „Елате, викаше той, не бойте се, войската е с нас! Това зная от брата си.“

Тълпата се набра пак и потегли сега за казармата с викове: „Да живее капитан Белов! Да живеят офицерите! Да живеят войниците!“ В казармата войниците бяха събрани от Данева и Галунски, които ги въодушевиха, като им казаха, че отечеството чака от тях да спасят свободата му. Когато множеството наближи, то почна да вика: „Дайте ни

пушки! Да излезе капитан Белов!“ Но Хр. Белов не смееше да се покаже. Излезе, напротив, Галунски, който почна да увещава множеството да се разотиде. Но неговите думи се посрещнаха с враждебни възклицания. Демонстрацията ставаше по-буйна; в тълпата умовете се разгорещяваха. Тогава капитан Данев извади една рота и я постави в цеп. Когато войниците насочиха пушките си, множеството, изненадано, нададе уплашен вик и хукна да бяга. Никой от водителите на заговора не се опита да я спре. Ст. Белов, Енчеевич и Паков се скриха първи. Други бидоха арестувани безпрепятствено. Данев пусна патрули по града и на обед всичко бе спокойно.

Сливенският бунт, който се свърши като обикновена демонстрация по улиците, бе намислен нашироко. Енчеевич и Паков бяха дали на съзаклетниците големи надежди: че от Шумен ще пристигнат два ескадрона и две батареи; че Стара Загора щяла да прати 5000 доброволци, че в Хасково 3000 души чакали заповед да тръгнат. Сливен, отдето тръгна движението против Берлинския договор в 1879 г., Сливен, седалище на първия таен събор за Съединението в 1880 г., бе избран за център на румелийската революция. Перущица бе първата проба; Бургас – главната репетиция; Сливен – пълното представление. То се изигра жалко, с няколко гърмежи, дадени във въздуха, и се свърши с паника.

След това завесата пада върху руските заговори* в Тракия и няма вече да се вдигне пак.

VI

ИЗБИРАНЕТО НА ВАЛДЕМАРА

Бургаският бунт и Европа. – Разговорът на Д. Греков с посланиците в Цариград. – Речта на лорд Солзбъри. – Руски протести срещу тая реч. – Писмо от Гладстона до българските депутати в Търново. – Кандидатите за българския престол. – Писма от Батенберга до Стамболова и до Радославова. – Валдемар Датски. – Запитване от Стамболова до датския крал чрез атинския двор. – Народни манифестации в полза на Батенберга. – Мнението на силите за Валдемара. – Избирането. – Отказът. – Оставката на Каравелова. – Бурни разисквания в Събранието. – Г. Живков – трети регент. – Избиране на депутация при великите сили.

Демонстрацията в Сливен мина незабелязана в Европа, но бургаският бунт направи голямо впечатление: Бургас като пристанище даваше възможност за едно ограничено руско действие, толкова по-удобно, че двата военни парахода се стояха във Варна под пара. Наистина, щом Набоков състави своето временно правителство, „Забяг“ потегли за Бургас: ако редът да не бе вече въдворен, несъмнено е, че руските моряци щяха да излязат в града и да го завземат. По тоя начин щеше да се произведе „свършеният факт“, против който Европа щеше да се задоволи със сух протест и от който тъй много се боеше Стамболов.

В София дипломатическите агенти на приятелските Сили бяха поради тия перспективи много разтревожени. След като бунтът биде потушен, те се затекоха в Министерст-

вото на външните работи и казаха, че наказанието трябва да бъде безпощадно. „Те съветват, телеграфираше на 26 октомври Панайотов до Начовича, щото правителството да накаже с всичката строгост на законите причинителите на тия смущения и да даде спасителен пример, за да запази престижа на властта сред населението и в очите на силите."[1] Даже Гадбан ефенди, който обикновено бе за крайно благоразумие, заявяваше вече, че е необходимо „да се даде на размирните елементи жесток урок".

В Русия прогласяването на бунта от Бургас биде в първия момент посрещнато като предвестния удар на голямата революция, подвига, който трябваше в няколко дена да се разшири в страната като бърза епидемия, „началото на края". Но на другия ден възторгът от бунта падна и се явиха безпокойства за съдбата на бунтовниците. Н о в о е в р е м я[2] пишеше:

Несъмнено трябва да съществат средства, за да не се допусне, щото българският град, който се реши пръв да свърши с узурпаторите, да падне отново в техните ръце – толкоз повече че тоя град е на брега на морето и че стоящите във Варна руски параходи не са по всяка вероятност единствените, които се намират близо до българската част на черноморския бряг. Бургас не трябва да падне отново в ноктите на г. Стамболова и с-ие.

Вестникът предлагаше да се извади на брега екипажът на руските военни параходи, „плавающих по соседство", за да предупредят „жестоката разправа" над усмирените. Кои са тези руски военни параходи, които са плавали наблизо и са чакали момента, за да хвърлят войска на брега? Никакви данни за такива vaisseauxfantômes на руската черноморска

[1] Архива на Министерството на В. Р.
[2] Н о в о е в р е м я, 26 октомври.

ескадра не съществат. Може би това да е било плод на голямата фантазия на Суворина[1]; освен ако русите са успели да скрият тая морска експедиция, която е изфирясала след потушаването на бунта.

Както и да е, всичко свидетелства, че Русия е очаквала голямо революционно движение. Това призна косвено и Нелидов пред Грекова.

Съобщих на руския посланик за станалото в Бургас, съобщаваше Греков[2]; той ми каза, че няма никакво известие за това, но че това не го учудва и може подобни действия да се извършат и на други места, и ми каза, че видял телеграмата, обнародвана в Х а в а с или друг някой вестник, в която се съобщавало, че същото станало в Балчик и Ловеч.

Равнодушието на Нелидова не се споделяше нито от Портата, нито от другите посланици. На другия ден (25 октомври) Греков пишеше на Начовича:

Съобщих телеграмата ти за бургаското приключение на великия везир и на всичките посланици, които намерих у тях си; тя произведе доста силно впечатление на великия везир. Аз се възползвах от това, за да му представя, че никое правителство не може да същества при такива условия: от една страна, генерал Каулбарс прави толкова гюрултии, за да защити руските поданици, и протестира от някакви произволи на правителството, а, от друга, същите тия поданици правят въстания против правителството, което по причина поведението на Каулбарса не смее да вземе нужните мерки за потушването на въстанието и за наказването на виновните.

...Везирът ми каза, че наистина положението е опасно

[1] Директор на Н о в о е в р е м я.
[2] 24 октомври, депеша до Начовича.

и трябва да се тури край на него и че щял за това тая заран да говори със султана; но на всичко това аз не основавам големи надежди, понеже турците са нерешителни и не смеят да захванат една по-смела политика.

Греков даваше след туй важни сведения за борбата, която се водела зад кулисите на Илдъза и Портата.

Великият везир, обясняваше той, минава за англофил и той сам ми е изказвал няколко пъти son admiration[1] за Вайта, но везирът не смее нищо да предприеме, понеже в палата друга политика преобладава. Султанът, както казват, се намирал под влиянието на някой си Али Риза паша, председател на моаджир комисиону[2], а пък този паша бил креатюра на Нелидова и подкопавал везира в палата, така щото великият везир, ако се допусне даже, че е на мнение да действа Портата по-решително, не смее даже да изказва това си мнение твърде високо. Нашият Гадбан е протеже на същия Али Риза.

Гадбан, макар и подкупен от руското посолство в Цариград, показваше напоследък неодобрение към поведението на Каулбарса. Според Грекова това се обяснявало уж с едно ново веение в Петербург.

Великият везир, продължаваше Греков, ми даде един рапорт на Гадбана и една негова телеграма; в рапорта си Гадбан се произнася доста категорически против действията на Каулбарса и поведението, което държи в България; в телеграмата съобщава, че от два-три дни се забелязва едно променение в поведението на Каулбарса и отдава това на

---

[1] Своето възхищение.

[2] Комисията за мухаджирите (изселниците турци из България). Тя бе учредена след Руско-турската война.

нови инструкции, получени от Петербург чрез един нарочен куриер.

Това ми се види доста вероятно, защото тук общото мнение на посланиците е, че Нелидов съветва умерена политика в Петербург, и се надяват, че тая политика ще преодолее най-после.

На същото мнение били и някои от посланиците.

Френският посланик ми казваше снощи, пишеше Греков, че той добил сведения, че Гирс лично бил за умерена политика, че той не одобрявал това, което става днес в България, но императорът давал сам лично и направо заповеди на Каулбарса; но всички вярват, че императорът ще се убеди най-после, че умереният път може да докара по-добри резултати за самата Русия!

За впечатленията си по тоя въпрос от един разговор с барон Каличе Греков съобщаваше:

Австрийският посланик ми казваше вчера, че не само Нелидов, който е бил всякога умерен, съветва умерена политика, но че и настроението в Петербург е в същата смисъл от няколко време насам, че може би от страна на турците да стане някоя постъпка пред европейските сили в смисъл на полагане край на днешното положение в България; тогава той ми каза, че наистина може турците да се решат да направят нещо, но тогава не е ли излишно, щото Австрия да посредства, както го бях молил от името на правителството преди няколко дни; аз му казах, че, напротив, аз мисля, че ако турците направят някоя постъпка, това няма да повреди на посредстването на Австрия, напротив, че това може да помогне. Тогава барон Каличе ми каза, че австрийското правителство, преди още да поискаме това, било направило постъпки пред С.-петербургския кабинет, за да покани Русия да окаже съдействието си, за да се възстанови в Бъл-

гария законният ред, и че тия преговори следват. Почти същото ми беше казал австрийският посланик и напред, но с много резерви и със запрещенията, които ти съобщих; сега, напротив, ми говори за това, както ми говори обикновено за всичко, затова помислих да ти го съобщя повторно.

Въпреки това общо впечатление за неговата умереност Нелидов се показваше наглед много суров. Когато Греков го попита – вследствие на един разговор, който бе имал с Кямил паша – дали наистина той се е споразумял с Портата относително една промяна в Регентството, която Русия ще счита за достатъчно удовлетворение, посланикът отговори отрицателно, като забележи, че тази идея е била разисквана мимоходом между него и Кямил паша, но без да ѝ се даде някакво друго значение. След това той говори против Регентството. По тоя повод Греков пишеше на Начовича:

Нелидов като че ли искаше да се оплаче, че работите не се представлявали точно и че там, гдето Цанков поискал да се състави правителство от лица, приятни на Русия, вие сте представлявали, че искал да се състави правителство по указание на Каулбарса, но после призна, че разликата съществува само във формата, а всъщност е едно и също.

Също така ми каза, че правителството правяло много зле, че постоянствало да вярва, че Русия има неприятелски замисли против България; Стамболов, който в едно частно събрание на представителите дал отчет за преговорите, които се водили с Цанкова, казал, че тия преговори били прекъснати, защото искането на Цанкова било антипатриотическо; и по този случай ми даваше пак уверения, че Русия е дала много доказателства за симпатиите си към българите и че тя и сега има такива симпатии и затова е твърдо решена да избегне окупирането на България, защото подобно нещо може да докара сериозни недоразумения и да всели неизкоренима вражда между двата народа.

Нелидов се оплакваше и от това, че между българите съществувала антируска партия, че тя била създадена от княз Александра и че „Русия, засега поне не се надявала да я привлече към себе добром“. Щом като „добром“ Русия не можеше да привлече националистите, за които е дума, значи ставаше нужда да се употреби сила; но в каква форма щеше да се упражни тази сила, ако окупацията бе немислима? Всичко това като че ли е било много смътно у самия посланик. Под неговия остър тон Греков съзираше ясно колебанията и противоречията. Той пишеше:

При всичко, че Нелидов ми говори доста рязко по тия въпроси, аз сѐ си оставам на убеждението, че той е dans son for interieur за примирителна политика.

Греков се бе вече успокоил горе-долу относително окупацията.

Всички тук, съобщаваше той, и турци, и чужденци, са на мнение, че Русия няма да прибегне лесно към тази крайна мярка, но че все пак правителството трябва да действа с голяма предпазливост, за да не би някой от руските представители в България, които всякога се показват повече, отколкото трябва ревностни за славянската идея, да не докарат някое такова събитие, което да направи окупацията неизбежна.

Това именно караше Грекова да настоява за помирение с Цанкова.

На мнение съм, повтаряше той, с каква да е цена да се докара едно споразумение; ако цанковистите са подивели, трябва да се действа на Цанкова, когото аз вярвам все таки по̀ патриотин от ония, които го окръжават; покаже ли се той неотстъпчив докрай, трябва да им се даде всичко, каквото искат; и откак дойдат на власт, не само да не им се

противодействва, но даже да им се помага, за да усещат, колкото е възможно, по-малко нужда от външна поддръжка. Това е моето крайно убеждение и няма да престана да ви го повтарям, защото мисля, че откак го разгледа човек всестранно, ще види, че в него само може да се намери изходен път за сегашното ни положение.

Когато Греков даваше на Регентството тия съвети на отстъпление, извършваше се от европейската политика едно голямо политическо събитие: свикването на австро-унгарските делегации. Вниманието на силите бе устремено сега към Будапеща, дето заседаваше тоя парламент на двуглавата монархия. По необходимост Калноки трябваше да вземе думата и от неговата реч много енигми щяха да се изяснят: успял ли бе лорд Чърчил в своята мисия пред Виенския двор, или бе се върнал в Лондон, без да е убедил Австрия да застане на пътя на русите в Балканския полуостров? Посредническата роля, която Бисмарк бе играл между Виена и Петербург, фалирала ли бе окончателно, или старият вълк след тревогата, произведена от Тиса, бе съумял пак да примири двете съперници, като им раздели плячката, честен комисионер и в тоя случай, както сам той се бе титулирал някога? Едно бе за всички очевидно: че развязката на българската криза в една или друга смисъл зависеше от Австрия и че бе дошло времето да се кажат решаващите думи.

Както е известно, делегациите на Австрия и на Унгария заседават поотделно. Всяка си избира свой председател. Новоизбраният председател на австрийската делегация Смолка, като зае мястото си, произнесе една политическа реч, която има голям отглас в Европа. Смолка говори преди всичко за новите военни кредити, които щеше да представи общият министър на войната: той ги одобри. „Мирът, каза той[1], е бил поддържан досега благодарение мъдростта на на-

[1] Английската синя книга, № 558.

шия монарх; но докога тоя мир ще трае, е един въпрос, който не може да не ни тревожи, и всичко трябва да се направи, за да се обезпечи на монархията ни това влияние в съвета на силите, за което тя е призвана." Речта си той свърши с това недвусмислено заявление: „Делегациите искат да покажат, че австро-унгарската нация е решена да поддържа своето положение с всички средства – даже с един позив към най-крайните от тях." Това значеше, че Австро-Унгария е решена да воюва и предупреждението не можеше да се отнася освен до Русия.

Председателят на унгарската делегация граф Лудвиг Тиса[1] бе още по-рязък. Той каза, че събитията в Балканския полуостров давали две права на делегациите: преди всичко да знаят дали външната политика на Австро-Унгария е била водена съгласно нейните интереси; и, второ, да се загрижат, щото военните сили на държавата да бъдат равни на ония на нейните съседи. „Колкото тежък товар и да ни се наложи, завърши той, народите на Австро-Унгария – а найвече от всички може би гражданите на Унгария – заявяват с толкова решителност, колкото и с право, че важните интереси на монархията в Изток не трябва да бъдат пожертвани на никаква цена – даже с риск да се отиде до война."

Речите на двамата председатели произведоха в Европа и специално в Петербург такова силно впечатление, че стана нужда, щото органът на Министерството на външните работи във Виена Fremdenblatt да намали тяхното значение, като отдаде острия им тон на увлечението, на което лесно се поддават ораторите, когато говорят без отговорност. Критиките се отнасяха обаче по-скоро до формата, нежели до духа на тия речи. Защото, когато два дена покъсно императорът прие делегациите, той им държа един език, който под умерения и предпазлив тон на фразите имаше същата смисъл на отпор спрямо Русия. След като споме-

[1] Брат на министър-председателя на Унгария.

на за опасната криза, избухнала в София тъкмо когато редът, нарушен от румелийската революция, бил вече възстановен, Франц-Йосиф заявяваше, че „усилията на неговото правителство имали за цел да създадат с окончателното разрешение на българския въпрос, което трябвало да стане чрез задружното действие на силите, един законен порядък в автономното княжество, като се държи сметка за справедливите желания на българите, и бъде в съгласие и със съществащите договори, както и с интересите на Европа.“ Върху смисълта на тоя пасаж не можеше да има двоумение: тоя позив към общоевропейските интереси и към задължителната сила на договорите бе един пряк отвод на руската дипломация в нейното стремление да решава сама българската криза.

Един тънък наблюдател на европейските събития[1] бележи, че изявленията, направени в Будапеща, били резултат на едно предварително споразумение между Англия и Австро-Унгария, към което се била присъединила и Италия. Наистина, както лорд Чърчил държа своята бойна реч подир оная на граф Тиса през септември, тъй и предупрежденията, отправени към Русия от средата на делегациите и чрез устата на Франц-Йосифа, бидоха последвани след три дена от една голяма манифестация на лорд Солзбъри.

Лорд Солзбъри говори на един банкет, даден от кмета на Лондон (28 октомври). Отначало той каза няколко думи за Ирландия, чиято автономия бе на дневен ред, за Египет и сетне се впусна в балканските събития. Той даде едно пълно историческо изложение на българската криза. Говори за Съединението, за войната и сетне дойде за преврата: тук неговата реч стана необикновено нервозна.

[1] André Daniel. „L'Année politique", 1887, стр. 281. – André Daniel е псевдоним на бившия френски министър на колониите André Lebon.

В момента, се провикна той, когато бъдещето на тая възраждающа се нация се очертаваше в най-блестящ вид, внезапно се случи едно нощно съзаклятие. Един храбър и умен княз биде свален от престола от офицери, в които той хранеше особено доверие, които той бе водил към победа, но които чуждото злато бе подкупило.

Това събитие дълбоко възмути съвестта и чувствата на Европа. Не бе по-малко изумлението ѝ, когато тя се научи за средствата, пуснати в ход от една дипломация, за да спаси тия офицери от наказанието, което тъй добре бяха заслужили. Зрелището, което последва, възбуди чувства от същото естество.

В една буйна полемическа форма, която напомнюваше неговия лют стил, когато, млад журналист, той бичуваше в английските списания либералната политика, Солзбъри изброяваше действията на руския произвол в България след идването на Каулбарса.

Европа, продължаваше той, говорейки с правовото чувство из целия цивилизован свят. Европа трябваше да присъства със силно съжаление, с дълбоко порицание на тези посегателства върху правата на един независим народ. Тия събития дадоха повод за злокобни мълви, които аз имах повод да считам за неоснователни; тия мълви събудиха в християнските народи на Балканския полуостров мрачното предчувствие за това, което, изглежда, да ги очаква.

Солзбъри говори с много ласкави думи за куража, постоянството, решителността, показани от българите след низвержението на княз Александра, и от тия качества заключи, че едно блестяще развитие ще почне в България, когато тя ще почне да упражнява безпрепятствено правата, които ѝ е дал Берлинският договор. Колкото за защита на тоя договор, той каза, че това съставлявало едно общо задължение на Европа. Но както по-рано лорд Чърчил, и той забележи, че на

първо място са заинтересувани в българския въпрос Турция и Австро-Унгария. Върху последната той се спря най-вече, като каза, че нейното поведение ще има най-голяма тежест за английското правителство. „От политиката, която ще следва тази сила, каза той, ще зависи в значителна степен политиката на Англия." Тази люта реч, пълна с мрачни бои, проникната с гняв, заплашителна, предизвикателна, реч на човек, завладян от нервите си, или на дипломат, който е дал умишлено воля на езика си, свършваше с едно оптимистично заключение.

В тоя момент, казваше Солзбъри, нищо не ни дава повод да се страхуваме за европейския мир. Ние знаем, че английският народ ще ни поддържи, ако ще трябва да изпълним своя дълг, но се надяваме, че такъв случай няма да се появи. Надяваме се, че няма да се накърнят младите свободи, които сега са заплашени, и че правата, които сега се застрашават, ще останат невредими.

Трябва да напомним, че лорд Солзбъри бе пръв министър на Англия, че той бе взел думата в един момент, когато и за най-спокойните умове войната изглеждаше като близка възможност, за да можем да си представим тоя необикновен шум, който причини в Европа тази реч – шум, в който имаше яд от страна на едни, възмущение от страна на други, но над който господстваха изненадата, удивлението, нещо повече: смайването. Солзбъри бе говорил с език, какъвто от времето на войните срещу Наполеона никой английски министър не бе държал срещу една голяма европейска държава: това, което бе казал Тиса в маджарската камара, бледнееше сега пред явните обвинения, отправени срещу Русия от Лондон.

Гладстон е дал за Солзбъри една характеристика, която обяснява добре тона на тази реч. Нека не забравяме, че тоя портрет е нарисуван от един политически противник и че сенките в него са по-гъсти, отколкото у модела, но съществените черти изглеждат майсторски уловени. „Солзбъри има, пишеше Гладстон до един свой приятел[1], малко знания и сила по външната или източната политика; той е груб в езика си, когато говори пред публика, но е голям джентълмен в обществото, той е много сръчен, с несигурно съждение, един забележителен човек въпреки всичко; няма предразсъдъците на Дизраели[2]; има съвест и е изобилен с характер и мъжество." Наистина, в цялата тази реч личеше един човек с извънреден кураж и един човек с голяма съвест. И един куртизанин също: Солзбъри със своя изобличителен език спрямо руската политика даваше израз на душевната мъка на кралица Виктория, която не можеше да се утеши, че русите са свалили нейния любимец княз Александра.

Речта на Солзбъри – с някои малки резерви относително нейния тон – биде посрещната одобрително от целия английски печат. И двете големи английски партии бяха съгласни върху необходимостта да се брани от всяко посегателство независимостта на България. У либералите този възглед не се придружаваше наистина с ненавист към Русия*, но те не по-малко държеха за него. Два дена преди Солзбъри да направи своите изявления, Гладстон бе се изказал в същата смисъл. Той бе получил от една група депутати от Търново молба да вземе под своята нравствена закрила българската свобода, за която той напред бе позвал човечеството на поход след кланетата в Батак. На 26 октомври великият старец им отговори от своя замък Howarden: „Според мене от страна на Александра II бе едно благородно дело, дето издейства за България една независимост, подчинена на известни морални задължения. Ако тази страна ще трябва да попадне под ново робство откъм Русия, всичкото благородство на това дело изчезва." Но публично Гладстон не искаше да изкаже своето мнение, „тъй като, свършваше той,

[1] J. Morley, The Life of W. E. Gladstone, т. II, стр. 561.
[2] Известен по-късно под името лорд Биконсфилд.

нямам никакво основание да се съмнявам, че единодушното чувство на Англия не е вярно представено в съвещанията на Европа от настоящия министър на външните работи".

Ако Солзбъри бе искал да обиди със своята реч русите, неговото намерение бе постигнато напълно – и може би пряко мярката. Александър III бе вън от себе си. Първият му порив бе да прати веднага руски войски да нахлуят в Индия; но Гирс го отклонил от тази мисъл. Лютият гняв на монарха за дълго време не можа да се уталожи. Даже след като бяха се изминали няколко години, приемайки на аудиенция лорд Чърчиля, императорът не се бе стърпял да се не оплаче от злобата, показана от Солзбъри към Русия.

Русия нямаше тогава трибуна, за да излезе на нея руският министър на външните работи и да отхвърли обвиненията на англичанина. Задачата да отговори бе възложена на официозния лист, който се издава в Петербург на френски език, на Journal de Saint Petersbourg. Отговорът бе кратък, но крайно суров. Вестникът пишеше:

Пред очите ни е пълният текст (на речта на Солзбъри) и ние намираме в нея инсинуации от такъв характер, че не ни е възможно да се занимаем с тях. Остава ни да съжаляваме, дето един тъй високопоставен мъж поставя въпросите върху една почва, на която един вестник, който се уважава, не може да го следва, без да се изложи да изпадне в неприличие.[1]

Чисто руският печат отговори с още по-голяма язвителност. Отзоваха се и детронаторите, които Солзбъри бе обвинил, че са подкупени от Русия: в своята наивност те се отнесоха до Гладстона, за да им защити честта. После някои им внушиха идеята да дадат английския пръв министър под съд и да искат от него вреди и загуби.

[1] Journal de Saint Petersbourg, 3/15 ноември.

Зад яда на руското обществено мнение имаше нещо още по-мъчително: чувството на безсилие. Срещу коалицията, която Солзбъри бе успял най-сетне да образва, Русия се намери сама. И едно тежко съзнание на безпомощност подави огромната империя. Тя отстъпи уязвена. Органът на руското правителство в Европа Le Nord[1] пишеше:

Русия никога не е мислила да отнеме българския въпрос от Европа; тя не е имала никога намерение да разрушава самостоятелността на България, която е нейно дело, нито да върви срещу справедливите и реалните стремления на българите; тя никога не е искала да въведе в тая страна едно положение на нещата, което да противоречи на договорите...

Докато тая полемика се водеше между Англия и Русия, Великото народно събрание в Търново извърши едно решително дело: избра датския принц Валдемара за княз на България.

II

След отречението на Батенберга в общественото мнение в Европа се явиха две кандидатури: едната на Олденбургския принц, другата на Валдемара. Заговори се и за Сакс-Кобург-Готския принц Фердинанда и даже Независима България му обнародва биографията, в която го изкара внук на бразилския император дон Педро; но това бе мимоходом.[2]

[1] Le Nord се издаваше в Брюксел.
[2] За кандидатурата на Кобургския принц заговори най-напред виенската Politische Korrespondenz в едно съобщение, датирано от Париж (5 октомври).

И Валдемар, и Олденбургският принц бяха близки роднини на руския двор; затова техните кандидатури се сочеха като средство да се даде удовлетворение – на Александра III... Към Валдемара бяха наклонни самите българи; за Олденбургския херцог настояваше най-много княз Александър.

Както бе обещал при своето заминаване, Батенберг не бе забравил България. Чрез своите връзки в Лондон и Париж той работеше усърдно за едно благоприятно разрешение на кризата. Той поддържаше своите сношения с приятелите си в София, радваше се на успехите им, даваше им съвети. На 3 октомври той пишеше на Стамболова:

Драгий Стамболов,

Ползвам се от заминаването на Увалиева да ви изразя искреното си съчувствие и сърадване за сполуките в последно време. Толкова повече се радвам, че с извънредния успех в изборите доказвате на целия свят моята пълна сполука в назначението ви за регент. – Благодарение на вашето патриотическо и мъдро управление на страната можахте да запазите независимостта, порядъка и честта на България, без да докачите Русия. С това симпатиите на целия образован свят към българския народ стават от ден на ден по-големи. Продължавайте в този дух и бъдете уверени, че Господ няма да остави България.

Аз ще остана цяла зима в Дармщадт и ако се случи, мога да ви бъда полезен с нещо – готов съм тъй на драго сърце, както и когато бях помежду ви, да ви помагам. (Тайно ще продължавам да работя за вашето дело, както и досега работя. Вашите акции стоят високо.)

Бог да бъде и занапред на помощ при изпълнението възложената на вас трудна задача и да води България към добри сетнини.

Увалиев ще ви разкаже по-подробно за положението на работите.

С най-сърдечен поздрав оставам ваш предан и искрен приятел.[1]

А л е к с а н д ъ р

По-рано Батенберг бе писал на Радославова, за да го съветва как трябва да постъпи правителството спрямо исканията на Каулбарса и кой княз да избере. Ето това писмо:

Schloss Heiligenberg bei
Jugenheim a d. B.

Драгий Радославов,

От пристигането ми в Югенхайм до днес употребих най-голямото старание да изуча политическото положение на България и специално възможността на моето възвръщане. Резултатът от всичко това е: великите сили няма да препятстват на Русия в нейната дипломатическа борба с България, но една окупация на България от страна на Русия не ще бъде допусната. Австрия, вследствие давлението на Венгерский парламент, заяви това в Петербург; а Германия, ако и да се държи настрана, но вследствие приятелството ѝ към Австрия ще бъде принудена, ако и в по-мека форма, да поддържа същото. Англия е изпратила една нота към Силите, в която заявява, че няма да допусне нарушението на Берлинския трактат в България. Франция и Италия се държат неутрално, но клонят към поддържането на този трактат.

В заключение ще кажа, че ако в България се задържи порядъкът и ако не се допусне открито стълкновение с Русия – положението не ще бъде опасно. Скритото желание на

[1] Писмото е написано от Увалиева. Княз Александър е прибавил със своя почерк думите: „и искрен приятел".

Европа е, щото да сполучи правителството да си остане девизата: „България за българите", без да раздражава Русия.

Що се отнася до въпроса за нов княз – мое лично мнение е, че Русия въобще ще желае да няма княз в България.

А Европа не само че няма никого за кандидат, но мъчно е да се намери някой, който тя би санкционирала. Русия е заявила категорично на в. сили, че никога няма да допусне моето или на някого от братята ми възвръщание в България. Аз в това отношение ще съветвам следующето:

Ако има Регентството сила и авторитет да управлява страната – то аз би съветвал да се отложат изборите до пролет, за когато е вероятна една общоевропейска война (здравието на германския император е твърде лошо). Ако ли Регентството няма силата – в такъв случай ще съветвам да се избере Олденбургският принц и аз ще се заема да склоня Англия да одобри избора.

Защото нищо не може да бъде по-опасно за България от вътрешните междуособия и аз съм убеден, че Олденбургският принц в късо време ще стане толкози българин, колкото и аз бях.

Що се отнася до Каулбарсовите требования, общественото мнение е следующето: на първите два пункта да се отстъпи, ако Регентството намерва за възможно, но що се отнася до затворниците, то по-добре всичко да загине, отколкото да бъдат освободени. Честта на българското име категорически иска осъждането на престъпниците; единствената концесия, която би могла да направи правителството, е след осъждането да измени смъртната казнь с вечно заточение вън границата. Но това не трябва да стане вследствие някакво си задължение към Русия, но от инициативата на самото Регентство. Всичкият цивилизован свят е възмутен от тези руски требования и симпатиите му са с вас.

В заключение още едно лично обстоятелство. Ако и да има засега малка вероятност за възможността да се върна в България; но, от друга страна, аз съм с всичките си чувства тъй свързан със съдбата на България, щото по никакъв начин не мога да се примиря с мисълта, че завинаги съм изгубил всяко отношение към нея. От това ще заключите какво значение придавам на обстоятелството, тъй като не мога вече да бъда български княз, то да мога макар едно българско име да нося. Освен това аз считам в политическо отношение твърде важно, ако оставам барим нравствено българин. По тази причина пожелах да придам към моето име името княз Търновски, а именно Търновски, защото там бях избран за княз. За да се избегне турганието на кого и да било във фалшиво положение, аз реших сам да си дам името, а именно като последне решение на царствующи княз и да ви съобщя това като на тогавашний министър-председател. Следствие на горевказаното припращам ви с настоящето официалното писмо с молба да го не публикувате, но просто да се приложи към актовете на Министерството на вътрешните дела.

За да се избегне всякакво възможно впечатление – аз ще се наричам, както и по-преди, княз Батенбергски; но считам за политически полезно, ако аз в един даден момент ще имам възможността да напомня на Европа, че съм българин.

Моля да ми телеграфирате след получаванието на това думата „съгласен", аз ще считам делото за извършено.

С най-топли молитви за бъдещето на България.

Оставам Ваш
искренен

Югенхайм
септември, 17 ден, 1886 г.

Александър

Александър Петрович Олденбургски бе наистина доблестният човек, който Батенберг виждаше в него: тъкмо за това той не можеше да приеме един избор, който щеше да го постави във фалшиво положение спрямо Русия. Когато се пус-

на слухът за неговата кандидатура, той заявил[1] на Александра III: „Едно от двете: аз трябва да бъда или български княз, или верноподаник на Ваше величество, но да съединя едното с другото е немислимо. Поради това аз предпочитам да остана ваш верноподаник." Императорът, който в тоя момент мислеше, че не ще стане нужда да препоръчва княз на българите, не можеше, освен да посрещне одобрително предварителния отказ на тоя по неволя кандидат.

Впрочем в България за Олденбургския принц стана дума само в тесни кръгове, между тия, на които Радославов съобщи писмото на Батенберга. Широката публика посочи още отначало на Валдемара.

Името на тоя датски принц бе известно още от Освобождението. Когато заседаваше в Търново Учредителното събрание, някои руски генерали, приближени до царския двор, бяха загатнали за него, види се, за да угодят на сестра му Мария Феодоровна, съпруга на престолонаследника Александра Александровича. Подир няколко години за Валдемара почнаха пак да говорят двамата руски генерали Каулбарс и Соболев, които устрояваха заговорите, за да свалят княз Александра. Това име ще бъде произнасяно отсега нататък при всяка нова мълва за една предстояща ваканция на българския престол. Един месец преди преврата на 9 август някои големи европейски вестници, които предвиждаха, че Батенберг не ще може дълго да устои срещу Русия, считаха Валдемара за вероятния му наследник. В Европа бе пусната даже в ход една версия, според която Александър III преследвал Батенберга по внушение на царицата, която искала да настани своя брат на един трон. Във всеки случай от толкова дълго време се бе приказвало за Валдемара като за кандидат на руския двор, тъй интимно бе свързано представлението за него с руските агитации против Александра, щото първо-

[1] Карцов, op. cit., 354.

то впечатление на политическия свят в България подир развязката на преврата бе, че императорът ще посочи него за бъдещи княз.

Откато Русия заяви, че не признава законността на изборите за Велико народно събрание, и се постави в открита вражда спрямо Регентството, идеите на публиката бяха се малко разбъркали, но управляващите кръгове продължаваха още да считат Валдемара като за най-подходящ кандидат. Те поставяха следната алтернатива: ако руският цар одобри избора, това ще бъде пълно разрешение на кризата; ако ли го отхвърли, за българското правителство ще остане нравствената печалба, че е направило всичко, за да угоди на Русия.

Но освен одобрението на Русия поставяше се и друг въпрос: щеше ли сам Валдемар да приеме предложената му корона? Че сестра му бе амбициозна, за него това бе известно; но лично той щеше ли да се наеме с такава тежка и неблагодарна мисия? Изкушението не можеше да бъде голямо за никой принц, откато светът видя участта на Батенберга.

Преди да се предприеме каквото и да е за избора на Валдемара, трябваше да се узнае значи неговото лично мнение. За тая цел Стамболов се отнесе чрез гръцкото агентство в София до крал Георги, брат на Валдемара (10 октомври).[1] От Атина дойде отрицателен отговор: Валдемар не можеше да приеме избора без разрешението на руския император. При все това Регентството не се отказа от своето намерение. То поръча на Грекова да узнае върху тая кандидатура мнението на посланиците в Цариград.

От Нелидова Греков не можа да узнае много нещо: посланикът говори на тая тема много бегло. За предложенията на Шатохина той каза, че то не е работа на един млад вице-

[1] Стамболов се бе отнесъл, собствено, до секретаря на агентството А. Суцо, поради което титулярният агент Рангабе се бе почувствал обиден.

консул. Понеже някой спомена името на Кумберландския принц, Нелидов забележи, че той бил богат и мързелив – двояка причина, за да не приеме. Но върху кандидатурата на Валдемара, за която Греков специално го питаше, той избягна да се произнесе.

Австрийският посланик бе по-малко въздържан, но сам той не бе добре осведомен и се ограничи в общи съждения.

Той ми каза, пишеше Греков[1], че изборът на Валдемара, в особености ако той приеме, може да се отрази благоприятно на нашите работи; това избиране може да стане даже причина да се тури край на днешното положение в България; той обаче няма никакви сведения върху намеренията на княза Валдемара, но даже ако той не приеме, то пак самото му избиране amenerait une uetente de la situation; Петербургският кабинет ще добие убеждението, че българите се отказват от княз Александра, а това ще произведе благоприятно впечатление. Освен това с избирането на княз Валдемара русите може да се произнесат после кой би бил приятният тям кандидат á défaut de celui-la.

Английският посланик бе също за кандидатурата на Валдемара. Валдемар, шурей на английския престолонаследник, не можеше да бъде много неприятен на лондонския кабинет, макар кралица Виктория да гледаше въобще с антипатия на всекиго, който би заел мястото на княз Александра.

Вайт е на мнение, съобщаваше Греков, че избирането на Валдемара ще е най-сполучливото, защото това ще постави императора в много затруднително положение; датската кралица била много амбициозна и държала много да настани добре чадата си, че тя би могла да действа, за да се признае избирането на княз Валдемара, че като се избере и

[1] На 25 октомври, писмо до Начовича.

ако той приеме, тогава може да му се прати една депутация до него да го моли той сам да посредства пред Петербургския кабинет, за да се признае избирането му.

В полза на Валдемаровата кандидатура се произнесе и френският посланик маркиз Де Ноай. Син на Християна IX, на когото немците отнеха с насилие двете херцогства Шлезвиг и Холщейн, Валдемар не можеше да не споделя ненавистта, която целият датски двор храни към Германия: това можеше да бъде за французите една гаранция, че бъдещият български княз няма да получава наставления от Берлин. Освен това, женен за една орлеанска принцеса[1], той минаваше за голям приятел на Франция.

Германският посланик не се произнесе ни за, ни против: той вероятно знаеше, че тоя избор ще остане една платоническа манифестация. Италианският, както в повечето случаи, се присъедини към болшинството от своите колеги.

След привършването на тази официозна анкета правителството се отнесе и официално до силите, за да му посочат кандидат за българския престол. Нотата биде изпратена до агентите (25 октомври) от Панайотова, който до вечерта предаде на Начовича в Търново техните отговори: те нямаха никакви инструкции. На другия ден Каулбарс се обади, за да повтори, че всяко решение на Великото народно събрание ще бъде незаконно в очите на Русия, вследствие на което той считал за излишно да препрати нотата на българското правителство в Петербург. Най-късно се изказа Портата: тя заявяваше, че сега се занимавала със спора, повдигнат от Русия относително законността на изборите, и че само след уреждането на тоя въпрос тя щяла да посочи своя кандидат.

Турският отговор се получи в Търново на 28 октомври. Вечерта болшинството бе свикано на частно събрание, на

[1] Елена Орлеанска, дъщеря на парижкия граф.

което присъстваха двамата регенти и министрите. То трябваше да вземе окончателно решение върху избора на княз.

Сърцето на депутатите бе за Батенберга. У всички националисти в страната бе останала съкровената надежда, че той пак ще си дойде. Те очакваха сякаш някое чудо, което да повърне историята назад. И ето че сега това тайнствено чакане се пресече, на престола щеше да се качи друг княз. Едно голямо огорчение облада духовете. Провинцията все крещеше. Една депеша от Стара Загора до Радославова с копие до Стамболова, Захарий Стоянова и др. изразяваше добре това настроение. Либералната дружина от тоя град телеграфираше:

Преди да постъпите на поста, който занимавате, вие обещахте, че ще бъдете за постижение народния идеал. От известията, които се получават, излиза, че се съглежда у вас отстъпчивост вследствие някои външни заплашвания. Не бойте се, дерзайте. Досега, колкото преврати са ставали, не се е искало европейско мнение и – слава Богу – нищо. Мислете, че ако се избере Батенберг, опасяването на държавата е от една руска окупация, но тя ще бъде горда и народът запазва честта и славата си. А ако изберете друг, държавата е застрашена от две – страни: вътрешно междуособие и външна окупация. Предпочетете първото, защото следствията на второто са опасни.

Надяваме се и оставаме уверени на обещанията и патриотизма ви.

Мнозина от депутатите бяха на същото мнение, както и националистическата маса в страната, но те се помириха с необходимостта, защото я виждаха отблизо. Правителството им бе съобщило, че по тоя въпрос е взело изрично задължение спрямо Русия. Като взе думата сега, Стамболов им заяви с първите си думи, че нито правителството, нито Регентството ще стоят една минута на своя пост, ако Батенберг се избере отново: „Да преизберем княз Александра, каза той, ще рече сами да повикаме русите да ни окупират." За Валдемара той обясни, че бил принц от много висок род, шурей на царя, брат на английската кралица и на гръцкия крал, и че с личните си качества той давал всички гаранции за бъдещето на България. Стамболов не скри, че Русия може да не одобри тоя избор. „Но все пак тоя избор трябва да стане, заключи той, за да покажем на Русия своите чувства и на Европа – своята умереност." След Стамболова говориха неколцина оратори. Сетне се дигна Захарий Стоянов. Предполагаше се, че от него, фанатичния привърженик на Батенберга, ще се яви най-голямото противостоение, но той бе склонил вече на жертвата, която искаха събитията. Той почна с историческото изречение „Le roi est mort, vive le roi"[1] и свърши тъжно. В единадесет часа вечерта събранието се разотиде, като се установи единодушно върху избора на Валдемара.

Официалното заседание стана на другия ден (29 октомври), на десет часа. То бе кратко. Щом се прочете списъкът на депутатите, Радославов направи следното заявление:

Господа народни представители! Както ви е известно, българский престол от два месеца и няколко дена насам е вакантен и понеже за избирането на нов български княз се изисква и санкцията на великите сили, то правителството, което е водило делата в отсъствието на княза, се е постарало да узнае косвено като за кой кандидат великите сили ще дадат съгласието си да бъде български княз. От косвените указания правителството може да посочи на едно лице, което, ако бъде избрано енергично, с акламация от Великото народно събрание, може да се утвърди за български княз. Това лице е от царска династия на царствующий дом в Дания, от баща Християн IX, датски цар, и майка Луиза, царица.

[1] „Царят е умрял, да живее царят." Тази фраза, останала от обичаите на френската монархия, значи, че една страна не може да остане без владетел.

Това лице е брат на гръцкий цар Георгия I; това лице е брат на руската царица Мария и още е брат на английската принцеса. Това лице се казва Валдемар, който е роден на 15/27 октомври 1858 г. и който се е оженил миналата година за Орлеанската принцеса Мария. Аз мисля, че това лице може да бъде прието с акламация от Великото народно събрание още в сегашното заседание.

Когато председателят постави на гласуване това предложение, всичките депутати станаха на крака и извикаха „Урра! Да живее Негово височество." И посред ръкопляскания Валдемар биде прогласен за княз на България. След това избра се депутация, която да поднесе на новия владетел акта на възложеното му достойнство. Тя се състоеше от Георги Живкова, председател на Великото народно събрание, от Д. Грекова, д-р Михайлова, Захарий Байкушева и от един турчин от Шумен, Кесим Заде. Всичко това се извърши в по-малко от час.

В часа един после пладне Панайотов съобщи новината на дипломатическите агенти. Те не вярваха, че Валдемар ще приеме избора, но одобриха постъпката на Великото народно събрание като ново проявление на благоразумието на Регентството. С голям оптимизъм се произнесе Гадбан ефенди. „Докато правителството води делата с такава умереност и тъй твърдо, каза той на Панайотова, нека то не се бои от нищо."[1]

Валдемар бе на френската Ривиера, в Кан, когато получи от Търново официалното съобщение за своя избор. Той отговори същия ден вечерта (2-ри) със следната телеграма до председателя на Събранието Живкова:

Благоволете да приемете уверението в искрената ми благодарност за честта, която ми се отдаде чрез вота на Събранието. Аз препратих Вашата депеша на Н. В. датския цар, който само може да отговори официално на Вашето предложение; но изповядвам, че ми се струва да бъда лично задържан от други обязаности.

Валдемар, датски принц.

[1] Телеграма от Т. Панайотова до Началовича, 29 октомври. Архива на Министерството на външните работи.

Тоя отговор бе отрицателен в действителност, но неговата форма оставяше една врата отворена: Събранието се отнесе до Християна IX. Живков му изпрати на 30 октомври тая депеша:

Ваше Величество, представителите на българския народ с радост приеха от Н. В. княза Валдемара отговора, който той благоволи да изпрати, и аз съм натоварен да Ви изразя техните надежди, че В. В. ще благоволите да отговорите благоприятно на желанията на българския народ, като позволите на Негово височество да посвети скъпия си живот за величието и напредъка на българския народ и за славата на новата династия.

Отговорът на краля се получи чак на другия ден вечерта, на часа десет. Очевидно, той се бе допитал до императора и бе получил от него съвет да откаже. Телеграмата, отправена едновременно до Стамболова и до Живкова, гласеше:

При всичко, че оценявам знака на доверието, което Събранието изказа към моя царствующ дом, аз не се намирам в положение да упълномощя сина си да приеме един избор, направен от Събранието при настоящите обстоятелства; следователно ще му бъде невъзможно да приеме депутацията.

Християн

Събранието бе отложило заседанията си, дордето се получи отговор от Копенхаген. На 31 октомври Живков прочете на народните представители размененните телеграми. Те не произведоха голямо впечатление, тъй като изборът бе станал без големи надежди. В пренията за отказа на Валдемара се спомена само пътьом. Иван Славейков забеляза, че Събранието не може да разреши въпроса за княз, тъй като изборите не били отложени съобразно желанието на Каулбарса. На това Захарий Стоянов възрази:

Колкото за г-на Славейкова, който каза, че какво трябва да се прави сега, като отказва новият – княз, на мнение съм тоя наш княз, когото имахме воля да изберем и се отказа от избора, че той не е достоен и не може да бъде наш княз, защото е отивал по различни капии да пита, да се съветва. (Гласове: Вярно!) Аз ми е жалко, че за такъв човек си дадох гласа. (Смях.)

Тъй нетрагично се завърши посред шеги еднодневното царуване на Валдемара над България. На другия ден споменът за него заглъхна посред големия шум, повдигнат от оставката на Каравелова.

III

На 29 октомври, след като се прогласи изборът на Валдемара и се определи съставът на депутацията, която трябваше да замине за Копенхаген, секретарят на Събранието Каракашев прочете следната депеша от София, току-що получена от бюрото.

Председателю Великото народно събрание.

Копие до регентите Стамболова и Муткурова.

От възникнатите многобройни въпроси, на които не можах и не мога да се съглася с членовете на Регентството и министерството, моля да подложите на Събранието моята оставка от Регентството.

П. Каравелов.

Оставката на Каравелова не бе непредвидена. Регент само по име, той, откато се бе скарал с Радославова, не упражняваше никаква власт и отхвърляше явно всяка солидарност с управлението. В последно време той прекъсна дори формалните си сношения с правителството: като му се изпратиха указите за обявяване на военното положение в Пловдивския окръг (21 октомври) и в Бургаския (25), той ги повърна неподписани. Това негово поведение бе отворило в средата на управляващите една парадоксална криза, която очевидно не можеше да се продължава: нито Каравелов искаше да носи повече отговорностите на една политика, която чрез Търновска конституция той критикуваше найостро, нито правителството бе в състояние да търпи опозицията на регента стачник. Оставката на Каравелова бе единственият изход от положението, създадено от него чрез конфликтите му с другите висши власти; това, което можеше да причини удивление, то е, че тя бе тъй закъсняла.

Каравелов отлагаше своята оставка, защото неговият пръв план бе да не скъсва нито с Русия, нито с националистите.

Той гони, пишеше Стамболов в своя дневник, два заека изведнъж и си харизва черниците половината на черквата, половина на джамията, както направила прочутата търновка... като умирала; защото не е знаяла на оня свят Мохамед ли държи рая, или Исус Христос.

Колкото повече се изостряваха обаче отношенията между правителството и Каулбарса, толкова повече Каравелов клонеше към русите.

От два-три дена насам, бележеше Стамболов на 3 октомври, той като луд ходи из столицата и особено из градината и всекиму разказва, че след три дена щяла да дойде руска окупация. Това той го уж знаял от най-вярно и положително място. Неговите утвърждения по тоя деликатен въпрос крайно тревожат духовете в София.

Каравеловото поведение много озадачаваше Стамболова. Той си поставяше в дневника си ред въпроси:

Има ли Каравелов някои преговори с русите? Какви са те? Среща ли се с тях често? Взел ли е от тях някои гаранции? Като гони другарите си, добивал ли се е до някоя цел, или просто лудува? От патриотизъм ли се ръководи, или от егоизъм, амбиции и отмъщения?

На тия въпроси той не можеше да отговори, а пишеше: „Едно нещо само ще забележа, че Каравелов не знае що говори и не държи сметка на думите си."

Отношенията му с Каулбарса ставаха между туй все по-интимни. На съветите на генерала се дължеше отказът на Каравелова да подпише указите за военното положение. Вследствие на тия съвети той се отметна и от обещанието си да отиде в Търново. Дали с руското влияние трябва да се обясни и неговата оставка? Казахме, че тя бе неминуема; но твърде вероятно е, че руското въздействие я ускори. Най-голяма роля в решението на Каравелова да излезе от Регентството игра Иван Славейков.

Иван Славейков имаше едно голямо име, което дължеше на баща си, едно голямо благоговение пред Каравелова, което бе добил от своето време, и една голяма наивност, която му бе Божа дарба. Името му послужи да го направи известен; благоговението му пред Каравелова му попречи да направи политическо поприще и наивността му опропасти неговата партия за десет години. Обаян от Каравелова, нему се чинеше, че вижда чувствата си отразени в очите на всички. От

Майор Олимпий Панов

Ротмистър
Атанас Бендерев

Капитан Марин Маринов

Майор Петър Груев

Търново той даваше възторжени сведения, че депутатите били уморени от тиранията на Стамболова, че от Радославова били отвратени поради глупостта му, че Каравелова чакали всички като човека на провидението. Той заключаваше, че Събранието е готово да свали министерството и да образува ново Регентство с Каравелова начело.

Тия оптимистически донесения съвпадаха с уверенията на Каулбарса, че Русия ще прибегне неминуемо до принудителни мерки, ако нейните искания останат неудовлетворени. Каравелов се надяваше, че като поеме всичката власт в ръцете си, ще отстрани окупацията, като направи на русите необходимите отстъпки, които в неговите очи бяха по-скоро от формално естество.

Плановете на Каравелова не се сбъднаха обаче, защото почиваха върху химерически данни. Когато неговата оставка се оповести в Търново, не само не се образува болшинство около името му, но в цялото Събрание не се намери освен Ив. Славейкова нито един човек да каже добра дума за него. Стамболов от много по-рано знаеше за тоя голям отпадък на Каравеловата популярност. В началото на октомври той пишеше в дневника си:

Мнозина може да се питат защо най-добрите приятели на Каравелова се отделиха от него след преврата. Ето защо: Някои подозираха Каравелова, че участвал в преврата, а по-голямата част го презираше за това, че не е искал да предупреди преврата и да убие злото, ако и да му е било казано, даже от самите автори на преврата, че ще го направят. Каравелова го осъждат старите му приятели, че той се е показал недостоен за мястото, което заемаше, и че той с поведението си е опозорил както партията ни, така и целия ни народ и е докарал страната в сегашното критическо положение. Мнозина от най-върлите либерали, които бяха готови за Каравелова да положат главите си през юлската сесия, в последната сесия не само че не отидоха в къщата

му на посещение, но като го срещаха по пътя или в камарата, не го поздравляваха. Ето докъде достигна едно време популярният и всесилният Петко!

За ролята на Каравелова в събитието на 9 август Стамболов бележеше:

Вземал ли е Каравелов прямо участие в преврата? Не, отговарям аз. Знаял ли е за преврата? Да.

Той разглеждаше показанията на Бендерева и Груева, някаква изповед, която Каравелов правил пред Т. Иванчова и пред Н. Манова.

Пред мене лично, пишеше Стамболов, Каравелов се призна, че нещо му бил говорил един ден Бендерев. Но той не обърнал даже внимание на думите му – понеже бил с нещо занят.

Каравелов не бе участвал в преврата, това е и самата историческа истина. Неговите съвременници обаче бяха под силното впечатление на неговата виновност. Статиите, обнародвани в *Търновска конституция* срещу Александра, още повече усилиха тая вяра. Вдъхновителите на преврата, изпълнителите му, бяха минали на заден план; не говореше никой и за Цанкова, Бурмова и др., които поеха от детронаторите революционната власт и дадоха на престъплението фирмата на своята партия. Всичката агитация се водеше против Каравелова, срещу когото бе обърнала стрелите си и *Светлина*, орган на Цанкова. Тия обвинения ожесточаваха пък още повече Каравеловия домашен кръжок срещу Батенберга и неговите привърженици. В няколкото малки вестничета, от които издаде по няколко броя, П. Р. Славейков, който бе плакал, изпращайки княза, го наричаше сега със злоба „щъркокракия немец“. Резултатът от това взаимно възбуждение бе, че при свикването на Великото народно събрание цялата почти либерална партия виждаше в Каравелова князогонеца и човека, виновен за всичките бедствия на България.

Към това негодувание се прилепваха и всички лични недоволства, които Каравелов бе предизвикал у партизаните си със своето дълго властване и със своя нрав. Каравелов – известно е – бе невъздържан. За тая негова черта Стамболов пишеше в дневника си:

Езикът на Каравелова е негов най-голям враг. Не е останал човек, когото той да познава, за когото той да не е казал някои лоши и кръвни обиди. Еди-кой си е овца, онзи е крадец. Други е глупав като вол. Трети нямал мозък колкото една гарга. Аз тоз мошеник ще го обеся – и пр., и пр. Какво е говорил той за мене, аз не мога да зная; но като знам какво е говорил пред мене за най-добрите си приятели, въобразявам си какво може да каже и за мене... През същото небе и чистилище са минали: Сукнаров, Неделев, Д. Петков, Д. Ризов, Т. Иванчов, В. Радославов, Калинков[1], Камбуров, Пешев и пр. имже нест числа... Каравелов обича само тези, които стоят със зяпнали уста и се чудят на гения му. И то само дотогаз, докогато се продължава това обаяние. Мине се то, минава и Каравеловата обич. Каравелов е извънредно голям егоист с безкрайна амбиция.

Мнозина бяха оскърбени от Каравелова, но додето бе силен, повечето понасяха неговите обиди – които не идеха впрочем от сърцето, а от нервите му – безропотно. Сега, когато той падаше, събудиха се всичките уязвени честолюбия, всичката злонамереност на дребните хора, всичката мнима независимост на тия, които бяха блеяли подир него и събирали подире му трохите на неговата мисъл.

[1] Петър Калинков, бивши директор на статистиката в България, бесарабец. След като го уволниха от служба, върна се в Русия, стана русин и се занимава в Петербург с книгоиздателство.

Пренията върху Каравеловата оставка се почнаха на първи ноември и бяха много буйни. Пръв говори Стоян Михайловски, оратор на русофилската опозиция. Той доказваше, че Събранието не е компетентно да приеме оставката на един регент.

По моето дълбоко убеждение, заяви той, Каравелов е получил мисията си от княза, не може да я предаде другиму освен на бъдещия господар.

След Михайловски качи се на трибуната Н. Манов, но едва той бе казал две думи, и председателят заяви, че е пристигнала в тази минута оставката и на другите регенти. Посред голямо внимание един от секретарското тяло прочете:

До господина председателя на Великото народно събрание.

Един от нашите другари, г. П. Каравелов, си е подал оставката от Регентството, като я мотивира, че не бил съгласен в многобройни въпроси с нас, неговите другари, и с министерството. Като не желаем да влизаме в разбирателство, доколко са основателни и прави мотивите, които са подбудили П. Каравелова да си даде оставката, ние тоже подаваме своята и молиме Великото народно събрание да я приеме, защото след отказването на княза Валдемара Датский да приеме българската корона държавните работи влизат в нова фаза и може би щеше да бъде много по-добре за интересите на отечеството ни, ако почетната длъжност на български регенти се повереше на други лица.

Приемете, г-не председателю, уверение в нашето дълбоко към вас уважение.

В. Търново, 1 ноември 1886 г.
Регенти: С. Стамболов
Подпол. Муткуров

Оставката на Стамболова и Муткурова не бе сериозна; но несъмнено бе, че те не държеха никак на властта и че по-скоро тя ги държеше. В такива критически минути те мислеха, че нямат право да напуснат своя опасен пост. А опасността все растеше наглед. Греков в своите депеши от Цариград рисуваше положението в неблагоприятен вид. Последната му депеша (от 27 октомври) донасяше едно много тревожно изявление на английския посланик.

Вайт ми каза, че не трябва да разчитаме на никаква поддръжка нито от страна на Портата, нито от страна на великите сили; трябва да разчитаме само на собствените си сили и средства, за да излезем из кризата; той не може да ни даде никакъв съвет и нашето благоразумие ще ни покаже как да постъпим. Вярва обаче, че крайната политика не може да ни изкара на добър край, че трябва да се направят отстъпки на Русия: съставянето на смесено правителство е най-целеизходно, защото ще може по-лесно да запази тишината и спокойствието в страната.

Посланиците на Германия и Австро-Унгария изказваха неутешителни мнения в същия дух:

Радович и Каличе ми казаха, че знаят от Нелидова, какво Русия няма да отстъпи от заявлението си за незаконността на Събранието и че трябва да се търси средство, за да станат нови избори; германският посланик вярва, че Русия ще приеме коалиционно правителство; ще бъде голяма лудост и отсъствие на политическа зрелост от страна на българите, ако при това безизходно положение не умеят да се споразумеят, за да избавят отечеството от неминуема опасност. Австрийският и германският посланик са на мнение, че никоя сила няма да се застъпи за нас, и виждат в съставянето на коалиционно правителство единствено средство да се избягнат смутове и окупация.

Французкият посланик даваше още по-тревожни новини: той научил, че за Бургас заминал един руски военен параход с екипаж от 1200 моряци...

Не мога да разумея, пишеше Греков, подир всичко, което знаят другарите ви, да искат да водят крайна политика? Ясно като ден е, че с явното противодействие на Русия днескашното правителство не може да се удържи на власт и че наконец някои смущения ще бъдат произведени на някои места, а това ще е доста за военна намеса от страна на Русия. Съставянието на Цанково министерство пък е нежелателно, защото поне по-голямата част от войската ще се обяви против.

Ако предположим даже, че сегашното правителство може да се удържи и да запази всъду порядъка, положението остава пак безизходно, защото избиранието на княз е невъзможно, догде се не подобрим с русите; щом русите приемат съставянието на коалиционно правителство, не трябва да се двоумим, но час по-скоро да го направим дело свършено.

Дипломатическите вопли на Грекова и неговите мъдри съвети идеха в крайно неблагоприятно време: не само Каулбарс не искаше да приеме никакво помирение на българските партии, защото то щеше да изключи неговата роля като ненужна, но той бе успял да разстрои в известна мярка и това съсредоточение на големите политически имена, което Стамболов образува подир заминаването на Батенберга като отплата на националната солидарност срещу чуждото вмешателство: когато тия депеши от Цариград се дешифрираха, Събранието бе получило оставката на Каравелова.

Каравелов изпрати оставката си открито по телеграфа, като я мотивира с една къса фраза, която казваше, че по някои въпроси той не бил съгласен с регентите и правителството. Това бе от негова страна голяма тактическа грешка: като пропускаше да посочи ясно разногласията, той избягваше да се пороби на някое определено становище и държеше в своите развързани ръце всичките възможности на бъдещето; но настоящият момент му се изплъзваше съвсем. Това, което той считаше за хитрост, се яви на представителите като пренебрежение и ги разбунтува още повече. Спомняйки за въпросите, по които бе се появил конфликтът между Каравелова и колегите му, Н. Манов питаше:

Кои са тия въпроси? Защо той (Каравелов) не беше поискренен към българския народ, който му е поверил службата? Той всички ни презира тук. Когато другите министри и регенти дойдоха тук да се съветват и работят за доброто на отечеството, той не дойде. Следователно това е една от причините, за които трябва да се осъди. Ето защо мисля, че няма да се двоумим, че трябва да приемем оставката му... Още една хитрина да кажа. Г-н Каравелов, като се научава – понеже той има сношение с големи хора – още преди единдва дена, че князът, когото избрахме, ще откаже, прибърза да си даде оставката. Защо не я даде по-напред? Защо не се отказа да влезе в Регентството тогава, когато всички негодуваха против неговото влизание? В София в едно частно събрание, ако бяха събрани петдесет души, нито пет души не поддържаха него; но той влезе в Регентството. Ще знаете, мисля, че има работи, на които той не бил съгласен, но в общи думи казва това в оставката си; не казва той подробно. Той не е съгласен да се обяви Бургас във военно положение, когато има въстание в Бургас, когато се запалва огънят да изгори България, да пропаднат свободата и независимостта на отечеството ни... Да се оставят свободни тия, които са направили въстанието, че да пламне огънят по цялата страна; Вам е това достатъчно, за да разберете защо г-н Каравелов не е искал да подпише указа. Той иска въстанието да вземе по-голям размер – той не желае доброто на България...

Манов изказваше със своя прибран език и със спокойния си тон възгледа на умерените хора, на тия, които не мразеха в Каравелова човека, който бе ги господствал, но държавника, чието поведение им се виждаше нелогично и тъмно. Сега ще се издигне гласът на улицата. Ще се качи на трибуната Хр. Басмаджиев, помощник-адвокат, и чрез него ще заговори със своите люти думи и със своя дъх на ярост и със своите вещания политическата плеба. Нейното възмездие ще бъде сурово; покрай своя политически грях той ще трябва да изкупи пред нея и всичките си превъзходства: на мисълта, на науката, на личността.

Г-н Каравелов, казваше Басмаджиев, досега у нас с нищо не се е отличил освен с туй, че тъй много знае конституцията и че когато приказва на някого за конституциите, изведнъж ще му каже, че Жул Пудр или че Бентам тъй мислил и тъй сторил и че и ние тъй трябва да направим; а когато дойде на власт, освен преврати и злини в България друго нищо не е направил.

Аз съм на мнение, че нам не остава друго нищо, освен високо да осъдим тогоз, Каравелова, днес да приемем оставката му и да го прокълнем. Да не види хаир никога! (Смях, шум. Председателят: Моля да не прекъсвате оратора!)

Посред виковете „Долу Каравелов! Долу предателя!" Басмаджиев продължи:

Сега не трябва да разправям какво е направил Каравелов и какво е измислил, защото синца знаете и ще заплачите, ако повтарям.

В резюме ще кажа, че той трябва да се изгони. Не да му се приеме оставката, а да се изгони.

Със З. Градинарова, който взе след това думата (в интервала д-р Вачев бе произнесъл една юридическа реч), се подигна още повече негодуюещето настроение на Събранието. По-рано и самите врагове на Каравелов признаваха поне неговата честност, Градинаров и нея отричаше. Той се провикна, акламиран от болшинството:

За честността и патриотизма на Каравелов аз няма да говоря, защото онзи, който е имал случай да познава отблизо тоя господин, той се е уверил в маската, зад която се прикрива той. Аз ще кажа само това, че Каравелов е изменник, Каравелов е предател, Каравелов е авторът на 9 август, Каравелов е главният лост, който хвърли милото ни отечество в това критическо и безизходно положение, в което се намира днес; Каравелов е главният виновник, гдето заседаваме ние тук!

Ако Каравелов да бе тук в тоя момент, да бе се изправил срещу бурята, какъвто бе някога – със своите къси и нервозни фрази на мислител диктатор, със своя стиснат юмрук, може би мнозина от тия, които бяха се превивали някога пред неговата команда, щяха и сега да изпитат нещо от силата на едновремешния му престиж. Но вместо да поведе като шеф хората, които можеха да му останат верни[1], той бе се затворил у дома си в София и чакаше по телеграфа победата като някой генерал, който би пратил един разезд да даде генералното сражение. Когато цялото Събрание разпъваше накръст Каравелова, един-единствен човек стана да го защити: Ив. Славейков.

Ив. Славейков се търпеше като писател: бе наистина скучен, тежък, но пишеше на чист и правилен език. Като оратор той беше обаче съвсем лишен от дарба.

Фалшивото положение, в което бе поставил своята пар-

[1] Те са били наистина малко. П. Р. Славейков разказва за Карцова: „Влиянието на нашата партия (Каравеловата) далеко не е такова, каквото е било. Сега любимецът на българския народ е Стамболов." (Карцов, op. cit., стр. 317)

тия с невeрните си сведения, бе го смутило при това много: той бе предсказвал на Каравелова един лесен триумф, а сега виждаше пяна на устата у тия, на които бе разчитвал най-много. И вместо да поеме рисковете на борбата, която сам бе разюздил, той се стараеше да я избегне. На трибуната той разви мисълта, че Великото народно събрание, свикано със специалната задача да избере княз, няма законно право да се занимава с оставката на регентите.

Защото, казваше той, съгласете се, г-да представители, че макар г-н Манов и да поиска да претълкува 143 чл. от конституцията, като каза, че Събранието е свикано, без да е определено в указа дали по първий или по вторий пункт, аз ще кажа, че щом Събранието се е завзело да избира княз, то се разбра, че е свикано по първия пункт; следователно мисията му не е по въпроса за регентство, а за княз, заради това сме били свикани, това извършихме и щом го извършихме, трябваше да ни кажат: идете си по работата!

Славейков се разправяше посред голямо възбуждение в залата. На всяка фраза болшинството го прекъсваше с викове и тропания. „Позволете ми да говоря, господа, молеше той. Не е нищо, ако си казва человек мнението; не трябва да го нападате безсъвестно!" „Лъжеш!" – викаха от всички страни и му заглушаваха гласа. Тъй преди няколко месеца, в юни, Величков бе прекъсван от Каравеловото болшинство по прението върху Съединението.

По въпроса за преврата Славейков прибегна към едно адвокатско средство, за да оправдае Каравелова. Той каза:

Аз напълно съм убеден, че ако действително, както казват някои, г-н Каравелов е предначинателят на тая работа или ако той умишлено и нарочно е замесен, аз съм напълно уверен, че нито г-н Стамболов, нито г-н Муткуров щяха да приемат да действат с него заедно в Регентството, те не щяха да станат негови другари; г-н Каравелов нямаше сила да се наложи сам. (Гласове: „Не е вярно!" З. Градинаров: „Други наложиха Каравелова!")

За мотивите на Каравелова при подаването оставката му Славейков не пожела да се произнесе. „Г-на Каравелова, каза той, не съм го виждал от повече от три недели." Обаче обясни, че несъгласията между регентите се отнасяли до трите искания на Каулбарса. Каравелов бил за приемането им. Изборите трябвало да бъдат отложени, понеже въпросът за бъдещия княз бил международен. „Кой ще бъде най-после крив или прав, времето ще покаже", заяви той и после завърши:

Аз, господа, ще свърша, не обичам да говоря много. Ще свърша, като кажа, че аз считам мисията на това събрание свършена и не вземам участие в никакви вече разисквания.

От болшинството му извикаха: „На добър час!"

В такова едно важно прение не можеше да не се чуе гласът на Ризова. В неговата реч има риторика, право, политическа философия и една експертиза за Каравеловото умствено състояние въз основа на експерименталната психология. За компетентността на Събранието той каза:

Никой не е избрал днешните регенти, т. е. никое Велико народно събрание. Щом не сме избирали, не можем да приемаме и тяхната оставка.

– Ами страната? – попита някой.
Ризов, който има отговори за всичко, възрази:
– Ще кажа и за страната.
После продължи:

Днешното Регентство е избрано от бившия княз, който си е подал оставката, та за туй, макар мнозина и да пред-

лагат, че то не може да се държи насила на власт, но аз мисля, че то не може да подава оставка освен на същата власт, от която я е приело, т. е. на княза, а понеже князът е подал оставка, то на онзи, който би заел неговото място. Дотогава трябва да стои Регентството; то знаеше при какви условия е приело властта, то знае, че е фактическо Регентство – продукт на известна революция, и то знае, че може да подаде оставката си само на онзи, от когото е взело властта, или на гилотината.

Стълкновението, в което Каравелов бе влязъл с другите регенти, Ризов го отдаваше на неговото умствено разстройство.

Това, което каза г-н Манов, заяви той, че г-н Каравелов в София допуснал военно положение, а в Бургас и Пловдив не допускал, аз мисля, може да се отдаде на невменяемост. Хора с известна нервозна натура след такива преврати, каквито ние прекарахме, не е мъчно да изпатят такова нещо.

Той предлагаше да се не приема оставката нито на Каравелов, нито на другите двама регенти.

С това, обясняваше той, ще дадем още един вот за доверие на г-да Стамболова и Каравелова и ще докажем, че сме погледнали на действията на г-на Каравелова като на действия, произтекающи от едно изключително душевно разколебание.

Речта си Ризов свърши с една фраза, която пак напомнюваше гилотината. С това призоваване на Френската революция той си даваше илюзията, че заседава в някакво подобие на Конвента.

Ризовите думи се посрещнаха одобрително от Събранието. Той говореше с жар, с апломб и в една литературна форма, която тогава бе рядкост. След него Радославов стана и от името на правителството постави въпроса за доверие, като заяви:

При всичко, господа представители, да чувам одобрения после речта на предговорившия г-н Ризов, считам за длъжност да заявя от страна на г-да регентите, че след даванието оставката на г-н Каравелова по несъгласие с действията на другите регенти, както и на правителството, другите двама регенти не могат да останат, ако приемете оставката на г-н Каравелова. Второ, заявявам от страна на министерството, че предвид на депешата на г-н Каравелова, че не може да бъде съгласен с нашите действия, щом Вел. нар. събрание не приеме оставката му, то естествен резултат е, че нашата оставка се приема.

Появяването на З. Стоянова на трибуната внесе след това голяма веселост в събранието. Захарий говореше спънато, със засквания и правеше отчаяни движения с ръце, като че ли искаше да улови думите, които му бягаха. Но когато го слушаше публиката, мислеше за фейлетоните му и се смееше. Той бе фамилиарен в своя тон, разпуснат и обичаше да се глези, но без да изпадне в блудкавост.

Каравеловото поведение той си го отдаваше на някакъв таен съюз с русите. „Г. Каравелов си дава оставката от Регентството – казваше той. – Защо? ще питаме. Всеки знае, мисля, че той е съветникът на Каулбарса. Той не желае да се избере княз на България.“ Захарий предлагаше да се приеме оставката на Каравелова и да се избере на негово място Г. Живков. Той направи и предложението за депутацията.

Аз мисля, казваше той, че още днес, щом уредим Регентството, ще затворим камарата, но да задължим правителството да прати депутация до силите, да пита какво искат от нас. Ние си искаме княз и управление, което е било и допреди 2000 год.; ние не искаме комунистическо или социалистическо управление, нито даже демократическа републи-

ка – княз си искаме бе, джанъм... (Ръкопляскания. Гласове: Браво!) Ще се помолим на дворовете. Аз съм уверен, че Европа я няма, тя е избягала от нас. Погледнете тук у ложата (обръща се към дипломатическата ложа) – няма нито един консул, проводили ни тук писари-мисари... (Смях.) Затова, г-да, ние да пратим депутация да представи на силите поне, че ако желаят да няма България, нека дойдат да ни избият. Но ние трябва да следваме до последната степен. Всеки народ, докогато сам не се самоубие, няма да умре. Той се самоубива, когато... както знаете вече (смях), когато последва съветите на Каравелова, който е помощник на Каулбарса. (Ръкопляскания.)

Подир устния фейлетон на Захарий Стоянова последваха дълги речи на М. Векилски и В. Неделев; но събранието ги слушаше разсеяно. То бе нетърпеливо да гласува и да се разотиде.

Предложенията на З. Стоянова бидоха приети изцяло. Г. Живков биде избран на мястото на Каравелова. За членове на депутацията, която трябваше да обиколи дворовете, Събранието посочи д-р Стоилова, Грекова и К. Х. Калчева. Всичко това се извърши набърже, без разисквания, почти машинално (1 ноември).

И когато председателят заяви, че Събранието се отлага за неопределено време, народните представители изръкопляскаха от радост, защото мислеха, че са извършили своя дълг и защото бяха гладни: часът бе тъкмо един и десет минути подир обед.

VII

ЗАМИНАВАНЕТО НА КАУЛБАРСА

Случката с гавазина в Пловдив. Ултиматум на Каулбарса. – Заявления на граф Калноки в Делегациите. – Постъпки на Начовича пред Каулбарса. – Несъгласие между Начовича и Николаева. – Съвети на дипломатическите агенти в София. – Последната манифестация на Каулбарса. – Една рецепта на Портата за българската криза. – Окръжно на Радославова по заминаването на Каулбарса и на руските консули. – Каулбарс при султана. – Руският печат за окупацията. – Националистите и разривът с Русия. – Оставката на Ив. Ев. Гешев. – Годишнината на Сливница. – Депеши до Батенберга. – Заговор във военното училище. – Стамболов спасява майор Панова.

Откакто се освободиха офицерите, провинени в заговора на 9 август, Каулбарс изглеждаше да е мирясал. „Генералът е турил афион във виното си", пишеше Стамболов в своя дневник. Това мълчание се оказа обаче подобно на затишията, които предшестват големите бури: от него изскочи внезапно големият конфликт, който доведе Регентството до пълен разрив с Русия.

Поводът бе съвсем маловажен. На 29 срещу 30 октомври, подир часа десет през нощта, гавазинът на руското консулство в Пловдив отивал в телеграфната станция, за да занесе една депеша. По пътя го срещнал патрулът и на основание военното положение, при което бе забранено да се

излиза нощем по улиците, поискал да го арестува. Гавазинът, един черногорец, се възпротивил, почнал да вика, извадил и револвер; тогава стражарите го сграбчили и го набили. Като се върнал в консулството, гавазинът бил тъй уплашен, че не можал да говори. Виждайки го в това състояние, Игелстром помислил, че е пиян, и повикал другия гавазин да го бие.[1] Два пъти бит в една и съща нощ – по две разни причини, гавазинът чак на другия ден се свестил и можал да разкаже своето приключение. Консулът съобщил за случката на Каулбарса, без да ѝ отдава сам голямо значение. Но генералът се заловил за нея като за някоя благодат на провидението, защото пред него се явяваше най-сетне един предлог, за да излезе из положението, в което го бяха хвърлили заповедите на императора и собственото негово лекомислие.

На 2 ноември той изпрати до Начовича една нота, в която искаше: 1) да се уволнят бригадният командир и военният комендант на Пловдив; 2) да се накажат прямите виновници за биенето на гавазина; 3) да се отдаде официално чест на руския флаг пред консулството. От самата нота, писана собственоръчно от Каулбарса с тоя нервозен почерк, който свидетелстваше у него за голямото неравновесие на духа, се вижда, че той отначало не е мислил да ѝ даде характер на ултиматум: тази идея бе му дошла по-късно, след като я бе подписал. „Сроком считаю 5-го ноября вечером", бе прибавил генералът с тънки букви между две фрази.

Когато се получи тази нота, министрите и регентите, които се връщаха от Търново, бяха разпръснати: Стамболов бе в Русе; Начович в Свищов; Николаев на път за София. Начович не можеше да даде никакъв отговор, докато отговорните за политиката лица не се съберат в столицата. Той трябваше да чуе също и мнението на дипломатическите

[1] По разказа на П. Димитрова, тогава окръжен управител в Пловдив.

агенти в София върху разположението на Европа.

В Европа между туй се бе случило едно голямо събитие: Калноки бе държал своята реч в Делегациите.

Положението на Калноки беше в последно време много разклатено. Върху него падаха всичките упреци, задето на руската политика бе оставено в България свободно поле. Особено зле настроена бе спрямо него маджарската Делегация, която се заканваше даже да му отхвърли бюджета. Стана нужда да се намеси пред водителите на маджарската опозиция сам императорът, за да се предотврати едно формално порицание. Обвиненията срещу Калноки бяха две: че допуснал, щото Каулбарс да играе в княжеството роля на диктатор; че търпял, щото, напук на австро-германския съюз, Бисмарк да защитава руските интереси в ущърб на Австро-Унгария. Калноки се постара да се оправдае и по двата пункта.

Още в началото на своята реч (1 ноември) той подчерта самостоятелния характер на княжеството и задължението на Европа да бди върху съществените принципи на Берлинския договор. Мимоходом, не с доста строги думи, той характеризира мисията на Каулбарса като преувеличена в своите проявления и нещастна по своите резултати. „Генерал Каулбарс, каза той в заключение, даде да се почувства по най-неприятен начин, който може да се вообрази, руското действие върху България; но последствието бе, че той направи общественото мнение в Европа съчувствено спрямо българския народ."

Сетне Калноки се спусна в по-важни изявления – относително бъдещото поведение на Австро-Унгария по българския въпрос.

Докато съществува Берлинският договор, заяви той, интересите на Австро-Унгария ще бъдат напълно запазени. Следователно ако ние се видим принудени да защитаваме Берлинския договор, ние ще имаме симпатията и съдейст-

вието на всичките сили, които са решени да защитават европейските договори. Докогато ще има надежда да постигне желаемата цел с мирни средства, Австро-Унгария няма да се отклони от тях. Освен в случай на абсолютна необходимост, ние ще трябва да избягваме да държим едно заплашително поведение, докато нашите отношения със силите остават каквито са сега и докато нашият глас се слуша.

Миналата година аз заявих, че съединението на България и на Румелия не е вредно за нашите интереси. Турция не пожела да се възползва за въдворението на своята власт от гаранциите, които ѝ бе дал Берлинският договор. В случай че Русия би изпратила един комисар, който да поеме управлението в България, или би пристъпила към окупацията на някой град по крайбрежието или вътрешността, тогава ние бихме били заставени да се намесим по-решително във въпроса. Но нищо подобно не се е случило. Никой в Австро-Унгария не иска война; ние всички искаме мир, но не, разбира се, един мир на всякаква цена.

По-деликатна бе задачата на Калноки, когато пристъпи към разглеждането на отношенията между Австро-Унгария и Германия. Безспорно бе, че Бисмарк бе дал голяма морална поддръжка на Русия. Отречението на княз Александра се дължеше в голяма степен нему. Нему се приписваше и привидната свобода на действие, от която наглед се ползваше Русия спрямо княжеството. Калноки, комуто липсваше кураж, но бе много тактичен, излезе и даде много ловки обяснения. Политиката на Бисмарка той я отдаде на факта, че Германия нямаше в Изток специални интереси: главната нейна грижа била да се запази мирът. Това бе вярно, както личи от самите мемоари на Бисмарка. Обаче мирът можеше да се запази по два начина: или като се остави Русия да изпълни своите завоевателни планове в България, или като се постави княжеството под общоевропейска гаранция. Досега Бисмарк бе защитавал тезата на русите; щеше ли в

бъдеще да се приближи повече до становището на Австрия? Такова заключение можеше да се извади от речта на Калноки, който каза: „Между двата[1] кабинета съществува най-съвършена хармония, едно пълно доверие, една абсолютна сърдечност."

Тази мисъл добиваше особен релеф от заявленията, с които Калноки свърши; той съобщи на Делегациите, че е получил изрични уверения от Русия, според които тя щяла да се придържа в договорите; тя не мислила още да ограничава независимостта на България, нито да изменява международното положение на тая държава, с една реч, тя нямала да предприеме нищо без сътрудничеството на Силите.

Калноки бе принуден да поиска това важно обещание по натиска на маджарската опозиция. Той му даваше гласност сега в отговор на една остра критика на Андраши.

Андраши бе без съмнение най-голямата политическа фигура в Делегациите. Министър на външните работи на Австро-Унгария, той бе участвал в Берлинския конгрес и бе подписал една година по-късно австро-германския съюз. Той мразеше русите и за тяхната сила имаше много лошо мнение. Всичките техни заплашвания той считаше за блъф. Пред един чужд дипломат той бе казал: „Les Russes nous mettent à chaque instant le pistolet à la gorge, mais leurs armes nònt pas de capsule."[2] Откакто се появи българската криза, той постоянно критикуваше политиката на Калноки. И сега, в Делегациите, той искаше да изтръгне от него обещанието, че на Русия няма да бъде призната никаква привилегия в България, никакво специално положение в ущърб на договорите.[3]

---

[1] Германският и австро-унгарският.

[2] Русите на всяка минута ни турят пищов под гърлото, но техните оръжия нямат капсули.

[3] Чешките представители в австрийската делегация се държаха въпреки своите традиционни чувства към Русия в полза на българите. На 6 ноември Матус заяви, че трябва да се защитава от всяко посегателство независимостта на бъл-

На два пъти Калноки бе заставен да заяви, че самостоятелността на България ще бъде уважавана и че никаква промяна няма да стане в нейното международно положение без общото съгласие на Силите. Колкото за съветите, които Русия давала на княжеството, те нямали в себе си нищо необикновено, нито съставлявали някакво право: всяка от Силите можела да се отнесе към България с внушенията, които счита за уместни.

Последният път Андраши каза, че е доволен от отговора (4 ноември). Можеше да се мисли, значи, че опасността от една крайна руска намеса е минала.

Това се виждаше и в езика, който държеха австрийските представители в Цариград и София. Греков телеграфираше, че барон Каличе не настоявал вече да се направят отстъпки на Русия. Буриян, от своя страна, даваше на Регентството съвети да стои твърдо на своите позиции и да не се бои от русите.

Между българските министри бе се появило между туй пак разногласие. Начович мислеше, че трябва да се отстъпи на Каулбарса. Основавайки се на сведенията на окръжния управител П. Димитров, той телеграфира на военния министър, „че наистина военните власти са постъпили с гавазина неблагоразумно, инатчийски, и заслужават наказание за неприятностите, които са причинили на правителството".

Где е Николаев, не се знаеше. Телеграмата бе адресирана: „в Лом или Клисура, или Берковица". На другия ден (3 ноември) Начович пак му телеграфира, настоявайки пред него

гарския народ и че пълното съединение между България и Източна Румелия трябва да бъде признато от силите. За стария чешки деец Ригер бе пусната мълва, че той се бил изказал одобрително за Каулбарсовата мисия, но в заседанието на 5 ноември той сам протестира против приписваните му изявления. „Симпатиите на чешкия народ, каза той, са на страната на българите, които се борят за свободата си."

да се върне в София и да се споразумее лично с Каулбарса върху начина на удовлетворението. Военните обаче не искаха да чуят за никакво удовлетворение. Те даваха на случката една версия, от която излизаше, че всичката вина била у гавазина. В своя рапорт капитан М. Савов, военният комендант на Пловдив, казваше, че гавазинът извадил срещу патрула шашка и револвер и че войниците се задоволили само да го обезоръжат, докато той креснал и псувал Регентството.

В това време в Русия растеше негодуванието. Каулбарс бе заблудил своето правителство, като бе дал на случката трагични размери. Нелидов казал на Греков, че гавазинът „бил бит до смърт, занесли го в несвест в консулството и докторите се произнесли, че животът му е в опасност".

Срокът между туй наближаваше. Начович, спъван от опозицията на военните, се отнесе до Стамболова, който тогава бе в Русе (5 ноември).

Тая вечер, телеграфираше той, изтича срокът за удовлетворението, което Каулбарс иска, и трябва непременно да се отговори навреме. Аз мисля да му телеграфирам приблизително така, че ако правителството и да не е било в състояние да изпита случката с гавазина в Пловдив, като желае да се намира с руските представители в добри отношения, заповядало е да се уволни градският военен комендант, да се арестуват и накажат стражарите, които са обезоръжили и завели гавазина в консулството, и да се отдадат на руския флаг всичките почести, ако и да е убедено, че арестуването на гавазина не е имало никаква смисъл за докачение на Русия. Колкото за отстранението на бригадния командир, правителството не е в сила да го направи, понеже той е регент.[1] С един такъв отговор обвиненията на русите против стражарите не се признават и се показва, че отстъпваме просто на силата и защото желаем да не се увеличават раз-

[1] Касае се за Муткурова.

дражненията между двете страни. На мнение съм, че такава една примирителна политика ще произведе добро впечатление. Не е в нашия интерес да провокираме скъсването сношенията, особено ако наистина излезе, че вината е в нашите стражари. Ако сте съгласен с тоя отговор, моля да ми телеграфирате немедленно, за да го изпратя, преди да се качите на парахода.

Телеграфирайте в същото време и на Николаева да даде нарядните заповеди в Пловдив за изпълнение обещанията. Опитванията на Панайотова да се продължи срокът до 10 ноември не са имали резултат, по тая причина отговорът трябва да се даде още днес.

Още на 3 ноември, по заповед на своя министър, Панайотов моли секретаря на руското агентство Сомова да ходатайства пред Каулбарса, за да се продължи срокът на ултиматума, догдето Начович се завърне в София. Сомов обаче отказа да се натовари с тази мисия. Твърдото желание на русите бе да принудят българското правителство на пълна капитулация, която да бъде почувствана от цялата страна, или да предизвикат окончателен разрив.

Панайотов видя тоя ден и другите агенти. Те му казаха: „След изявленията на Калноки България знае каква политика може и трябва да следва."[1] От тия съвети министрите, които бяха в София, добиха голямо насърчение. Сега нито Радославов, нито Николаев даваха да се помисли за отстъпление. Военните от своя страна направиха от противостоението срещу ултиматума на Каулбарса въпрос на чест. При тия условия посредничеството на Стамболова, което бе поискал Начович, не можеше да бъде освен безплодно. Сам Стамболов не бе съгласен да се правят жертви, които щяха да огорчат офицерството. Ако Каулбарс искаше да

[1] Телеграма от Панайотова до Начовича (Архива на Министерството на външните работи).

покаже на народа в България, че за въображаемия или доказан побой на един гавазин той може да добие уволнението на двама военачалници, Регентството от своя страна считаше необходимо да поддържа на всяка цена у войската вярата, че няма никога да се допусне едно посегателство върху нея. Не трябва да се забравя, че войската бе обиколена с големи изкушения. Русофилските агитатори ту я плашеха с отмъщението на русите в деня на окупацията, ту я примамваха с мнимите облаги на руското покровителство. Патриотизмът можеше да направи хората твърди срещу обещанията; но от угрозите трябваше да ги защитава властта. Да се уволнят офицерите, които бе посочил Каулбарс, щеше да рече да се даде на войската впечатлението, че тежката руска ръка може да се сложи над тях даже преку главата на Регентството.

Фаталният ден на срока 5 ноември дойде и мина, без да е успял Начович да склони на своето гледище другите министри. Каулбарс бе заявил в нотата си, че ако не му се даде исканото удовлетворение, ще скъса официалните сношения и ще напусне княжеството с всичките руски консули. Това заплашване бе у неговите уста още щом дойде в България: в първите седмици то произвеждаше страшно впечатление, разривът с Русия се явяваше във всички въображения като някаква катастрофа, която сякаш щеше да раздруса от дъно българската земя, да помрачи хоризонтите, да сгромоляса небето; малко по малко обаче това впечатление отслабна, буйността на Каулбарса изхаби страха на управляющите, ежедневното мислене за опасността разсея тайнствеността на нейния ужас. И днес вече скъсването на сношенията с Русия се явяваше като някоя естествена развязка на станалите събития, нещо неприятно, но предвидено, като смъртта на някой стар роднина.

Дипломатическите агенти между туй продължаваха да дават кураж на правителството. На 5 ноември те казваха на Панайотова: „Ако правителството отстъпи сега, Каул-

барс ще стане по-нахален. Той търси само предлог, за да си отиде. Нека правителството да се не бои. Българският въпрос става вече въпрос на силите." На другия ден Буриян повтаряше: „Русите са принудени да налеят много вода във виното си. От окупация не се страхувайте. Ако Каулбарс си вземе консулите и си отиде с тях, толкоз по-добре: страната ще се освободи от агитаторите и от опасните елементи." При все това Начович правеше големи усилия, за да предотврати разрива, тъй като една сянка от отговорност можеше да падне върху правителството на България. На 6 ноември, в часа 3 и 40 минути подир обед, той телеграфира отново до Каулбарса, за да иска продължение на срока до 10-и. За тая цел Начович бе съчинил любопитни мотиви: че телеграфирал до едного от своите колеги, че телеграмата се изгубила, с една реч, цял дипломатически roman chez la concierge. Каулбарс отговори в една нота от две думи – може крайно любопитен документ в своя род. Нотата гласеше: „Господине министре, твърде късно!" На оригинала има след думите „trop tard!" една удивителна, голяма колкото една тояга: човекът, който я е написал, сякаш е викал от радост, тържество и злоба...

Скъсването на сношенията Каулбарс обяви формално още същия ден (6 ноември) с една последна нота до Начовича.* След като определяше своята мисия, отказа на правителството да му съдейства за нейното изпълнение, насилията върху руските поданици и протежета, свикването на В. н. събрание въпреки съветите на Русия – той свършваше:

Като признавам за безполезно предвид на гореизложеното моето по-нататъшно стоене в България, обявявам, че днешните управници на страната са изгубили окончателно доверието на Русия и че императорското правителство намира за невъзможно да поддържа сношения с българското правителство в настоящия му състав.

Една идентична нота биде отправена чрез Игелстрома до пловдивския окръжен управител Димитрова, когото русите искаха да считат като представител на отделна власт в Източна Румелия.

Забележително е, че двете държави, които обнародваха дипломатическата си преписка от време на Регентството, Англия и Италия, минават мимоходом разрива между Каулбарса и българското правителство: Синята книга, тъй изобилна с рапорти и телеграми, не го даже отбелязва. Единственият официален извор остават депешите на Грекова от Цариград.

Те донесоха напоследък една много обезпокоителна новина. Под давлението на Нелидова, който постепенно завладяваше духа на султана, Портата се готвеше да излезе из своето бездействие. Един план ѝ бе внушен, който идеше едновременно да даде нова сила на нейните сюзеренни права над България и удовлетворение, поне формално, на руската политика. Кямил паша сондира Грекова най-напред издалеко.

Великият везир, телеграфираше Греков на 3 ноември, ми съобщи, че султанът желаял да се тури край на днешното положение в България час по-скоро и от уважение към Негово величество се водят между силите преговори, за да се определи кандидат за българския престол; за да стане обаче възможно това избиране, трябва да станат изменения в Регентството и да станат нови избори за В. н. събрание, и да ги признае Русия. Ако това се решеше, Портата би настояла, за да станат изборите час по-скоро и да се избере князът, върху когото би паднали силите съгласни. Възразих му, че няма законна власт, която да измени Регентството, а Събранието, свикано, за да избере княз, трябва да си изпълни мисията и че то не може да се закрие преди това. В заключение ми каза, че трябва да се намери средство, инак няма възможност да се излезе от това положение, тъй като Русия няма никога да отстъпи.

Средството, което най-сетне бе измъдрувала Портата, бе следното: тя да определи сама, с одобрението на великите сили, по аналогия на процедурата, която Берлинският договор бе предвидял за назначението на княза, нови регенти на България, които да бъдат приемливи за руския цар. Английският посланик предупредя Грекова за това намерение и даде съвет, щото българското правителство да вземе мерки, за да не се намери пред някое неблагоприятно решение, изтръгнато от умората на Европа. На 6 ноември Греков телеграфира на Начовича.

Вайт ми каза днес, че Портата имала намерение да подложи на одобрението на великите сили намерението си да назначи регенти в България; по този начин тя мисли, че ще се даде удовлетворение на Русия и ще може да се тури край на днескашното положение; той съветва, че трябва да се видят всичките дипломатически агенти и да се предупредят за всичките възражения, които българското правителство ще има да направи на подобна намеса от страна на Портата във вътрешното управление на България, за да могат агентите навреме да предупредят правителствата си, за да не би, бактисали както са от българския въпрос, да приемат това средство като изход от кризата и така да се усложни още повече въпросът.

Разривът, предизвикан от Каулбарса, пресече плана на Портата и тя ще изпадне за няколко месеца пак в апатията, от която я изваждаха един подир друг двама галванизатори: Нелидов и Вайт.

След прекъсването на сношенията Каулбарс остана в София само два дена. Той ги употреби в разговори с русофилските водители и в телеграфически съвещания с руските консули в провинцията. Заминаването на всички представители на Русия трябваше да стане по възможности в един ден, за да се намери цялата страна под страшното впечатление на тая демонстрация. Напускайки България, те трябваше да заявят на населението, че ще се върнат скоро начело на руските войски. За да предотврати у населението това вълнение, което можеха да подигнат консулите с подобни заплашвания, Радославов от своя страна изпрати до окръжните управители (7 ноември) телеграма, с която им обясняваше, че Каулбарс е принуден да бяга от България. Ето тази телеграма:

Истинската причина за напущането на Каулбарса е неговото поведение в България, осъдено от министрите Солзбъри и Калноки в речите им, казани на банкета в Лондон и в австро-унгарските Делегации, вследствие на които той е станал невъзможен в България.

След неговото заминаване изворът на смущенията в България изчезва и българският въпрос се предава в ръцете на Европа. Разпоредете се да се наблюдават лицата, подозрителни, и да не се допускат демонстрации и смутове.

Последното разпореждане бе изпълнено буквално: заминаването на руските консули стана под най-строг и демонстративен полицейски надзор. Навсякъде то мина мирно. Във Варна само се придружи то с тържественост. От „Память Меркурия", който още бе в пристанището, излязоха моряците и наредени пред консулството, отдадоха чест на знамето, преди то да бъде свалено; в това време от парахода топовете дадоха три залпа. Церемонията бе събрала много зрители, но те мълчаха, държани от стражарите на далечно разстояние. Никаква манифестация не се произведе. Полицейските рапорти гласяха вечерта, че д-р Цачев, като гледал на брега как консулът се качва на парахода, заплакал. На другия ден (10 ноември) градоначалникът повика виновния и го разпита какво значели тия сълзи и защо той изказвал публично скръбта си, задето един враг на народната независимост напуснал България. На д-р Цачев се състави надлежни-

ят акт, който биде изпратен в Министерството на вътрешните работи.[1]

От Видин и Русчук заминаването стана незабелязано. В Бургас консулът се качи на „Забяг" заедно с участниците в бунта: Набоков, Залевски, и двамата черногорски попове Контич и Драгович. На един субалтерн-офицер, който минаваше край брега, Набоков[2] извика: „Скоро ще се видим пак!"

С такива закани замина и Игелстром. Тоя флегматичен финляндец бе станал напоследък яростен славянофил и перефразираше Каткова с онова рабско чувство, което има у някои северни раси. Преди да напусне Пловдив, той каза на австрийския консул Пиомбаци и на гръцкия Логотети, че заминаването му било за кратко време. „След две седмици, им заяви той, ще се върна като генерал-губернатор на Източна Румелия."[3]

Пред своите колеги от дипломатическото тяло Каулбарс се държа по-тайнствено. Той нищо не каза за своите бъдещи намерения, но даде да се почувства, че те ще се проявят по страшен начин. На германския дипломатически агент барон Фон Тилман той съобщи за своето предстоящо заминаване, преди да е изтекъл срокът на неговия ултиматум, още на 4 ноември; той го предупреди също, че мисли да му остави защитата на руските поданици. За голямо учудване на генерала, който мислеше, че прави със своето предложение чест на Германия, Тилман се задоволи да каже, че ще пита своето правителство. След два дни от Берлин дойде отговор, че германското агентство може да приеме покровителството на руските поданици, но не и онова на черногорците и на русофилите българи, които руските консулства вземали обикновено под своя закрила.[4]

---

[1] Архив на Министерството на вътрешните работи.

[2] Телеграма от окръжния управител, 10 ноември.

[3] По разказа на П. Димитров.

[4] Times, 10 ноември. Германският официозен вестник Norddeutsche Allgemeine Zeitung опроверга това обстоятелство.

Тая резерва, която съдържаше косвено порицание на руската политика в България, направи в Петербург много неприятно впечатление. Императорът намисли да поиска от Франция тя да се натовари със защитата на руските поданици; но след като се успокои от първия си гняв, той сам разбра, че Русия не трябвало да оскърбява в лицето на Германия единствената държава, която от две години насам я подкрепяше в европейския концерт. Тогава Гирс намери един компромис: в Северна България покровителството на руските поданици взе германският агент; в Южна България, която русите афектираха да считат още за Източна Румелия – френският консул.

Европейските агенти се отнесоха към Каулбарса много хладно; Тилман даже не му върна визитата. На изпращането му не се яви никой от тях. Тоя импулсивен човек, който бе нагазил в дипломацията подобно на някой бик, пуснат в магазин с порцеланови съдове, те го виждаха да си отива, облекчени от голяма тежест.

Каулбарс напусна София на 8 ноември. Денят бе невесел, един мрачен ноемврийски ден на София, в който небето се снишаваше сякаш до земята. Валеше сняг и духаше вятър. На Цариградското шосе бяха излезли петдесетина русофили. Каулбарс им каза: „Напускам страната, защото тя е управлявана от хора, които не искат да слушат гласа на Русия. Сбогом и благодаря."[1] Раздялата бе много меланхолична. Неволно изпращачите ще да са мислили за ясния и топъл ден, когато те чакаха Каулбарса в с. Връбница, възрадвани, че императорският пратеник им носи в своя куфар документи за едно дълго властване.

Пътуването на Каулбарса се ознаменува с няколко безвредни инцидента. В Ихтиман, докато той обядваше, гавазинът му разнасяше по кръчмите на селото едно обявление, на което бе напечатана последната нота до българското

---

[1] Агенцията Havas.

правителство. На заминаване генералът руга Регентството пред една група от файтонджии – турци, слуги на хотела и десетина зяпачи. Вечерта (9 ноември) той преспа в Пазарджик; приставът се яви пред него, за да го пита с какво може да му услужи: той го нагруби. И тук нотата биде раздадена заедно с няколко броя от *Светлина*, в които се оплакваше България, задето русите са я напуснали.

На пловдивската гара Игелстром чакаше да замине със същия трен. Щом генералът слезе, почна сам да раздава своите ноти. Като забеляза един пристав, връчи му цял сноп от листове и му каза: „Раздайте ги на населението." Приставът не рачи да ги вземе, извинявайки се, че поради военното положение никакви обявления не могат да се разпространяват без разрешение от коменданта. Каулбарс му извика: „Ще ви науча аз... Потрайте само за няколко седмици." Гласът му бе пресипнал. Той изглеждаше крайно възбуден. Когато да се качи на трена, един от стражарите не му отдаде чест; той се завърна, хвана го за раменете, раздруса го силно и го накара да държи под козирог. На перона имаше малко публика. У нея не се забелязваше нищо друго освен любопитство.

Заедно с Каулбарса пътуваше и един кореспондент на *Новое время*. Пред него генералът си откри душата.[1] Той каза, че в София пристигнал с най-благи разположения, мислел, че миролюбивите средства ще бъдат достатъчни. „Аз твърдо вярвах, изповядваше той, че каквито и да са управителите на тая страна, каквито и да са внушенията на Батенберга и на неговите приятели, искрената и приятелска дума на императорското правителство ще се покаже дружествена." В България русите трябвало да се борят главно със задкулисните интриги и насъсквания на европейските ѝ врагове. „Колкото за изхода от настоящето положение, твърдеше генералът, и мерките от страна на Русия, според мене само окупацията може да спаси страната и да я постави в нормални и правилни отношения." Той мотивираше добре своето мнение: Фактически властта била в ръцете на военноначалниците, те щели да бъдат враждебни спрямо всяко правителство, добре настроено към Русия, защото се боели да не се завърнат пак руските офицери и да вземат големите служби във войската. Каулбарс мислеше, че ако чрез натиска на Русия Цанков поеме властта, той ще бъде твърде скоро съборен от военен заговор.

[1] *Новое время*, 27 ноември 1886, дописка, пратена от Цариград на 11 ноември.

На турската територия Каулбарс биде посрещнат с големи почести. В Одрин цял един кавалерийски отряд конвоира екипажа му. Султанът показа към него особена любезност; той го награди с най-големия кордон на „Меджидие" и устрои в негова чест след селямлъка преглед на войската, в който участваха десет хиляди души – внимание, което Абдул Хамид бе показвал много рядко, и то само на чужденци от царски род.[1]

Нелидов посрещна с голяма хладнина тоя буен свой колега, който бе направил смешна пред света руската дипломация. По дълг, но съвсем неохотно, той го заведе във Високата порта, дето имаха с великия везир тричасова конференция, на която присъства и министърът на външните работи Кюрд Саид паша. Руският кореспондент М. Шахтахтинский съобщава на *Московские ведомости*, че в тая конференция било решено какво „формално давление" щяло да бъде употребено спрямо България[2]; в действителност и тоя път разговорът се свърши с платонически обещания от страна на Портата.

Руските империалисти между туй настояваха за немедленно действие. След неуспеха на Каулбарсовата мисия, те не виждаха друг изход за честта на Русия освен в една

[1] *Московские ведомости*, 22 ноември.
[2] Ibid, дописка от 12 ноември.

военна намеса. Идеята за окупация ставаше вече популярна и в широките кръгове на обществото. Разбира се, либералите продължаваха да считат всяко насилие над княжеството като фатална грешка, петно за славянството, нравствена катастрофа за Русия – както бяха считали и Каулбарсовите похвати за лудост,[1] – но техният глас минаваше през решетките на цензурата и се губеше в тежката полицейска атмосфера, царуваща в империята под режима на Александра III.

Официалното обществено мнение в Русия, без никакво съприкосновение с тия скрити източници на политическия либерализъм, отчуждено и от вдъхновенията на идеалистическото славянофилство, откато голямата фигура на Аксакова бе влязла в гроба, сега се намираше изключително почти под суровата дисциплина на Каткова. А Катков не виждаше друго разрешение на българската криза освен завоеванието на България.

Като се чу, че Събранието ще избира Валдемара, Московские ведомости пишеше: „България може да бъде управлявана сега или от княз Батенберга, или от един наместник на Русия: за трети управител няма място."[2] След заминаването на Каулбарса сам Катков пишеше в една уводна статия:[3]

Не българските министри, не Радославов, Начович и сие, но руският императорски комисар в съгласие с турския комисар както подир войната, така и сега подир революцията и „разбоя" са длъжни отново да устроят България, преди да може да се мисли за избиране на нов княз.

[1] Критиките на Каулбарсовата политика от руско гледище са най-добре изложени в книгата на С. С. Татищева „Из прошлого руской дипломации." В либералните списания „Вестник Европы" и „Русская мысль" се явяваха често, в отдела на чуждестранната политика, косвена защита на българското дело.

[2] Московские ведомости, дописка от Цариград от 27 октомври.

[3] Ibid, 19 ноември.

В Гражданин духовитият, язвителен и смел публицист на реакцията княз Мещерски, който не се спираше пред никаква бруталност на мисълта и хранеше голямо презрение към лицемерието на официалното славянофилство, хвърляше маската на доброжелателство и казваше, че от чувствата на българите Русия не трябва да очаква нищо, а сама да наложи със силата си своите искания.

Главният резултат за Русия, добит от мисията на генерал Каулбарса, пишеше той,[1] е, че от него с дългогодишното му пребиваване в България се разкри настоящата правда и се доказа несъмнено, че всичките съмнения и тълкувания върху някакви симпатии на българския народ към Русия са безусловно неверни и че не Регентството насилва свободната воля на българския народ, а народът поддържа със своето доверие такова Регентство, което явно смее и иска да отива против указанията и авторитета на руското правителство.

Не оставаше значи вън от насилието никакво друго мислимо средство...

Гирс правеше всичко възможно, за да успокоява това нетърпеливо очакване на една брутална развязка. Той не бе питан за изпращането на Каулбарса[2]; и инициативата за едно военно действие в България можеше да бъде взета мимо

[1] Гражданин, 2 ноември.

[2] Това се потвърдява от всички европейски данни. Ето едно сведение и от български източник. Г-н Петър Станчев разказва, че като бил приет от Гирса в Петербург, руският министър му казал: „Аз бях против изпращането на Каулбарса. Императорът го назначи без мое знание, когато аз бях във Финландия."

него, в един порив на гняв у императора. Във всеки случай, доколкото се простираше неговото влияние, той го упражняваше в миротворна смисъл.

Едно официозно съобщение от Петербург до агенцията Havas определяше ясно становището на Гирса.[1] Отказът на Русия да признае Великото народно събрание правеше невъзможно едно законно разрешение на българския въпрос, тъй като за утвърждението избора на бъдещия княз бе нужно съгласието на всичките велики сили. Неопределеното положение, в което се намираше България, щеше значи да се продължи по необходимост и щеше да роди според Гирса тази дилема: или Регентството, отчаяно от безизходността на своето дело, ще даде оставката си, за да бъде заместено с едно правителство, което само ще потърси руска протекция; или то ще упорства и тогава самата маса начело с войската, в която най-интелигентните офицери са руски привърженици, ще се подигне срещу своите наложени и с мъка понасяни управители.

Заминаването на руските представители от България трябваше да бъде според сметките на Азиатския департамент знакът за начеването на едно ново движение против Регентството. Очакваха се значи големи смущения и междуособици.

Възможно бе според тия предвиждания да стане нужно и присъствието на руски войски, но, казваше съобщението в Havas, „то би било при условия, против които и самата Австрия не би протестирала". Колкото за избора на княз, Русия мислеше да се произнесе върху него само когато страната поиска с един вик на молба да бъде спасена от анархията.

Заминаването на Каулбарса биде посрещнато от цяла Европа с голяма иронична радост. Хумористичните вестници, правейки едно сполучливо игрословие с името на българската столица, го кръстиха Sofiasco. Най-умерените вестници го осъждаха с резки думи. „Светът се поздравлява, пишеше Journal des Debats, че вижда свършека на една тъй – шумна, тъй заядлива намеса."[1] Меродавният френски вестник бележеше, че диктатор с кнут в ръка или агитатор по площадите, генералът имал еднакъв неуспех и със своето странно поведение затвърдил положението на Регентството. Станала в други времена или извършена от друг човек, демонстрацията, която Каулбарс направи, като дигна руските консули от България, щеше да подигне голямо вълнение, защото можеше да бъде претълкувана като прелюдия на едно военно действие; но европейското мнение, добре осведомено и върху характера на тоя своеобразен дипломат, и върху слабостта на Русия, намери, че императорът е повикал назад своя пратеник, за да извади своята лична политика от едно положение, което всеки ден ставаше по-тягостно. Нито един глас не се издигна в цяла Европа, за да оправдае Каулбарса или поне да смекчи неговата вина. Повикът бе всеобщ. Даже официозният вестник на Германия Norddeutsche Allgemeine Zeitung, който с такъв груб тевтонски сарказъм бе осмивал преди два месеца почитателите на Батенберга и защитниците на България, приветстваше сега отстранението на генерала като много благоприятно събитие за запазването на мира. „След заминаването на Каулбарса, пишеше Бисмарковият орган, ще се прекрати усамотената дейност на Русия, която можеше само да повлече към по-нататъшни усложнения."

В България националистите изпратиха генерала с дълъг възглас от удоволствие и смях. Д. Петков пишеше:[2]

Негово превъзходителство Каулбарс замина завчера, на 8-и текущи. И какво чудно съвпадение! Миналата година Ко-

[1] Havas, 7 ноември.

[1] Journal des Desbats, 10/22 ноември, статия от Jules Dietz.
[2] Независима България, 11 ноември.

яндер и Кантакузен[1], след като пиха шампанско, че България ще пропадне, на 8-и си отидоха през Лом посрамени. Сега пък бае Каулбарс на тоя същия ден си отиде през Цариград. Разликата се състои само в това, че когато Коядер и Кантакузен си отиваха, времето беше хубаво, слънцето печеше, а завчера, когато генералът си отиваше, сняг и дъжд валяха. Мнозина – на смешка ли, наистина ли – говореха, че самата природа плачела за положението на Каулбарса.

Статията бе озаглавена „Обратним путем!"

Д. Петков бе със своята Н е з а в и с и м а Б ъ л г а р и я леката кавалерия на национализма, казашката команда, ако можем да наречем тъй един вестник, който бе насочен изключително срещу Русия. Сериозният орган на Регентството бе С в о б о д а. Тя почна да излиза на 4 октомври в голям формат, с много сътрудници. Издаваше я правителството на свои средства; главен редактор бе отначало Д. Ризов. Вестникът се списваше с апломб, цитираше големи имена, влазяше в кулисите на дипломацията като у дома си, наставляваше Гирса и изглеждаше да признава Бисмарка само от уважение към една европейска традиция. За заминаването на Каулбарса С в о б о д а казваше:

Немският тоя барон се повика назад в Русия, защото възнегодува цяла Европа против себе си и против Русия чрез глупавото си поведение и защото компрометира пред света царя и руското правителство. Но понеже генералският мундир в Русия е свят и един руски генерал трябва да има всякога право пред руската публика – трябва всякога да изглежда като непогрешим, затова генералът трябваше да напусне България, като се хвърли вината върху българите.

[1] Кантакузин бе български военен министър до Съединението; Коядер – руски дипломатически агент. И двамата напуснаха България след победата при Сливница. На 7 ноември те очакваха, че Милан ще влезе в София.

Българската опозиция, рабски послушна към руските съображения, намираше също вината за разрива с Каулбарса у Регентството. В своите вестници тя оплакваше България, че е напусната от естествения ѝ покровител – руския цар, и предвиждаше за едно близко бъдеще най-страшни бедствия. Каравелов, когото самите събития тласнаха вече мимо него към русофилския лагер, подемаше горе-долу същия план. Откакто си подаде оставката, той нападаше яростно управляющите, че извадили на пазар българската корона и не можели да намерят никого, който да пожелае да я тури на главата си. От заминаването на генерала и той очакваше едно ново озлобление на Русия, което не можело да не се изрази в материална намеса, по всяка вероятност: във вид на окупация...

Би било твърде ценно за психологията на това време да можеше да се възпроизведе от непосредствени наблюдения на съвременниците или от искрени донесения на властите душевното разположение на простия народ. Такива данни обаче засега липсват. Положително е само, че по градовете населението бе в грамадното си мнозинство националистическо и постепенно се ожесточаваше срещу Русия. След заминаването на генерала почнаха да се основават известните патриотични дружини, които играха по-сетне такава голяма роля за подема на българския дух в страната. Те се състояха от решителни хора, фанатизирани в своето дело, и напомнюваха в някои отношения якобинските секции, които се прочуха във времето на Френската революция. Първият позив за устройване на тия дружини излезе от Русчук. Той бе подписан от една група запасни войници.[1] Лозунгата им бе: „България за себе си, свободна и независима."

Позивът на запасните намери горещ отклик. На 15 ноем-

[1] Идеята да се образуват дружества от запасни войници се появи най-напред у русофилите, но тя пропадна. Само Н. Константинов основа в Свищов таен комитет от няколко запасни.

ври се отзова Свищов, гдето в един ден двесте души се записаха в дружината. На 17-ти се обадиха опълченците от Севлиево. Те пък се считаха обидени, задето на младите войници от запаса се давало някаква преднина в народното дело. Те се провикваха:

Другари! Наистина ние претърпяхме много по снежния Балкан през 1877 г. и по скалистата пуста сръбска граница през 1885, гладувахме, жадувахме, оставяхме искрени приятели да ги кълват орли и гарвани, но с всичко това ние не изпълнихме ли един дълг? Не спасихме ли честта, свободата и независимостта на многострадалната ни родина? Някой отказа ли ни това? Всичко свободомислящо не ни ли обсипа с похвали, не накити ли челата ни с лаврови венци? Какво искаме повече? – Историята ще изпълни своя дълг.

Те заявяваха, че от дружини само на запасни войници няма нужда България в това трудно време, а от един общ съюз на всички граждани и селяни, които не искаха да загине пред техните очи самостоятелният дух в българската земя. Страната последва тоя тласък: на север и на юг от Балкана идеята за една голяма националистическа организация се възприе и почна бърже да се осъществява.

Забелязваше се вече много по-голяма бодрост и у Регентството. Заявленията на Калноки, тълкуванието, което европейският свят даде на Каулбарсовото заминаване, признанието на самите руски вестници, че коалицията срещу Русия е свършен факт, караха управляващите България да отдъхнат малко от дългите техни тревоги.

На 11 ноември тримата регенти посетиха след връщането си от Търново дипломатическите агенти и показаха пред тях голям оптимизъм. Граф де Соназ предава в своя рапорт[1] до италианския министър на външните работи

[1] Италианската зелена книга, № 26. Отсега нататък ще цитираме новия том от тая книга, носещ заглавие „Bulgaria" и издаден в 1890 г.

техните заявления. От тримата регенти говорил само Стамболов. Той признал, че в Търново прекарал моменти на голямо обезсърчение.

Впрочем, добавил той, как можехме да бъдем във весело разположение, като мислехме, че цяла Европа ни е изоставила; когато вие, представител на една съчувствена и искрено приятелска нам страна, ни казвахте да бъдем най-благоразумни, за да избегнем окупацията; когато Каулбарс ни бомбардираше с енергични ноти и руските параходи стояха пред Варна? Това, което също ни правеше най-голямо впечатление, това бяха съобщенията на Грекова от Цариград, който ни предупреждаваше, че сме били напуснати от всички и окупацията ни застрашава от час на час? Министрите Солзбъри и Калноки говориха за нас твърде късно, сега сме вече по-добри, за да защитаваме своята независимост.

Стамболов говорил на италианския дипломат за големия политически разум и за патриотизма на народните представители в Търново: въпреки интимните чувства на своето сърце, което било тъй дълбоко привързано към княз Александра, те се съгласили да изберат Валдемара, надявайки се, че с тази си жертва ще спасят страната си.

Стамболов считал положението подобрено, но кризата още открита. Той заявил на Соназа:

Тежестта на управлението в тия моменти е много голяма. Ние бихме били най-щастливи да можехме да предадем властта в други ръце и за тая цел бихме свикали подир някое време отново Великото народно събрание в София; но България е бедна с държавни мъже и ако се оттеглим ние, рискуваме да оставим страната в анархия.

За управляващите бе наистина въпрос на нравствен дълг да останат на опасния пост, на който страната бе ги поставила на стража. За чест на това смело поколение, ко-

ето завари България на една стъпка от нейната гибел и я води цяла година покрай пропастта, никой от отговорните лица не се опита да избяга от отговорностите си – никой освен Ив. Ев. Гешов.

След като Министерският съвет не прие първата му оставка, подадена под впечатлението, което произведе върху неговата плаха душа пристигането на руските параходи във Варна, Гешов чакаше да види какъв крак ще вземе опитът с избирането на Валдемара. Отказът на датския принц го хвърли сега в нови страхове, нищо вече не му даваше надежда за един мирен изход из конфликта с Русия. В уплашеното си въображение той чуваше тракането на казашките сотни по България и виждаше себе си изправен да дава ответ. Когато другите министри се връщаха за София, той отиде в Букурещ, при Евлогия. От стария сарафин, който бе в тесни сношения с руската легация, той узна, че окупирането на княжеството било решен въпрос. Между туй Каулбарс бе подал своя ултиматум. Гешов бе в Букурещ, когато вестниците обнародваха телеграмите за скъсването на отношенията между Русия и Регентството. Един страшен трепет го облада тогава; в смутената му глава бе останала само една мисъл: да излезе от правителството, докато руските консули още не са си заминали. Той взе трена за Гюргево и на 7 ноември телеграфира от Русе на Радославова, че си дава оставката. Тя не беше мотивирана: истинските си побуждения той не смееше да изповяда; мотиви на някакво разногласие не можеше да намери, тъй като в Министерския съвет той никога не бе си издигал гласа, за да даде противно мнение. И тоя път колегите му отказаха да го освободят от службата му, обаче Гешов настояваше на нея, без да има куража да намери поне някой предлог на своето оттегляне. На 13 ноември той писа на Стамболова:

Уважаеми г. Стамболов,

Прибирам се у дома и се научавам, че сте ме повикали на заседание с другите г. г. министри. Аз няма да дойда на това заседание, тъй като желая да оставя моите събратия свободни да разискат въпроса на моята оставка. Както ви съобщих устно, както телеграфирах и г. Радославову от Русе, аз настоявам върху моята оставка и ви моля да не откажете приемването ѝ.

Приемете и пр.

Но нито регентите, нито министрите искаха да приемат една оставка, която значеше бягство и можеше следователно да деморализира умовете в страната било като усили страха у боязливите, било като създаде впечатление, че между управляващите има нов раздор. На 15 ноември Гешов се принуди да се отправи пак до Радославова[1], който отлагаше да представи указа. Д-р Стоилов отиде тогава при Гешова като негов приятел и се постара да го отклони от неговото намерение, като му каза, че той ще опозори името си пред историята, ако се отдели без причина от хората, с които е предприел общото дело за спасението на България. Гешов обаче повтаряше тихо и упорито, че не може да остане в правителството: Стоилов не можа да изтръгне нищо друго от тоя посърнал човек, който показваше зад пенснето си две уплашени очи, несмеющи да гледат право. Регентството прие най-сетне оставката му и натовари Радославова да управлява временно и Финансите.

[1] Писмената оставка до Радославова беше също немотивирана. Тя гласеше:

„Господине председателю,

В допълнение на телеграмата, която ви отправих от Русе на 7-и того, имам чест да ви помоля пак да настоите да се приеме моята оставка от поста министър на финансите.

Приемете, господине председателю, уверение в отличното ми към вас почитание.

София, 15 ноември 1886

Ив. Ев. Гешов"

Оставката на Гешова мина незабелязано: нито за правителството, нито за опозицията той бе някоя от тия фигури, които могат да изменят шансовете на борбата, всичко се свърши с няколко безобидни антрефилета по вестниците. Едно друго произшествие даде в това време по-сериозна грижа на управляващите: заговорът във военното училище.

Към средата на ноември един юнкер отиде в хотел „България", гдето бяха слезли тримата регенти на връщане от Търново, и съобщи на Живкова, че в училището имало заговор срещу правителството: планът бил да се обсади една нощ хотелът и да се избият регентите. Водителите на заговора бяха майор Панов и началникът на военното училище капитан Хесапчиев. Регентите повикаха веднага военния министър Николаев и коменданта на града майор Попова. Заговорът можеше да избухне днес-утре, трябваше да се действа незабавно. Те решиха, щото първият полк да обиколи училището, да вземе пушките и мунициите, които намери там, и да арестува юнкерите. На другия ден, на часа един през нощта, тоя план се изпълни бърже и безшумно: фелдфебелът на училището Ст. Манафов събра пушките, докато юнкерите спяха, и чак сутринта те узнаха, че са заловени. С арестуването на Панова се натовари сам Стамболов.

Отношенията между двамата бивши приятели бяха много охладнели. Влиянието на Каравеловия дом бе направило от Панова непримирим враг на Регентството. Той, който нямаше никакво участие, прямо или косвено, в преврата и бе спомогнал за окончателното му поражение в София, бе взел върху си тежкото морално наследство на детронаторите, без сам да подозира по кой път върви: дотолкова интимните връзки бяха му забъркали ума. В заговора той влезе като хипнотизиран само за да послуша една зла воля, която го владееше всецяло.

На полунощ Стамболов отиде в къщата на Панова, не го намери и каза на вестовоя му да му обади, когато се завърне, че го вика Стамболов. Панов не се усъмни никак, че може да е издаден. Той се яви спокоен; Стамболов от своя страна не даде никакъв знак на вълнение. Те захванаха приказки, почнаха да играят на карти. На няколко пъти Панов поиска да си ходи, но Стамболов го задържа под разни предлози. Бе вече призори – часът четири, когато Панов си отиде. Подир два часа той се върна разтревожен, побледнял и извика:

– Стамболов, какво направи ти с мене?

– Избавих ти честта, отговори Стамболов; попречих ти да станеш предател спрямо отечеството си. Но ти вече не можеш да останеш във войската, защото не съм само аз, който зная какво си готвил за България...

Панов наведе глава и си излезе. Същия ден името му биде заличено от списъците на войската.

Бунтът на военното училище трябваше да бъде може би знакът за тая обща революция, която предварително бяха оповестили руските вестници. Подготовка за такова сериозно движение обаче не съществаше. Между офицерството не бе останал вече никой виден русофил. Бендерев, Груев и помаловажните им другари бяха в Румъния; Гуджев бе се изселил; Блъсков и Филов бяха под надзор; бившите полкови командири от Шуменския гарнизон – интернирани. Колкото съмнителни офицери бяха останали във войската, се чувстваха безпомощни.

Голямата офицерска маса бе сега открито националистична. Отпразнуването годишнината на победите над Сърбия даде ѝ случай да направи и една шумна манифестация в полза на Батенберга. От всички войскови части се изпратиха в Дармщадт телеграми, пълни с възторжена преданост. Александър отговори с тая топлота на чувствата, която идеше у него от голямото му любящо сърце. Чрез майор Попова той телеграфира на I полк:

Макар и далеч от вас, продължавам да живея помежду вас. Догдето ще има един българин на всичкия свят, той ще си спомни за вас, герои на Гургулята!

На поздравленията на I кавалерийски полк той отговори:

Бог да ви дари един шеф, който тъй да обича своя полк, както аз съм обичал вас.

Във всички депеши на княза – до военните, както и до гражданите – имаше по една дума, която го озаряваше с пламъка на патриотизма. На Захарий Стоянов той телеграфираше: „Забравете мене, но не забравяйте Сливница!" На столичния кмет Йосиф Ковачева той молитстваше: „Бог да ви помага всякога, както помогна на Сливница." На Влаева в Севлиево честитеше: „Поздравлявам ви с този исторически ден, който доказа на целия свят, че българският народ е достоен да се управлява сам."

Обнародвани във вестниците, тия сърдечни депеши екзалтираха още повече спомена за Батенберга, дадоха на неговата популярност ново обаяние. Легендите, които се създадоха за участието му във войната, почнаха пак да минават от уста в уста. В селата запасните разказваха за него чудеса, както ветераните от Наполеоновите войни. Едни разправяха: „А бе какво искаш още? Аз го видях да лежи в сламата заедно с нас, на дъжда!" Други подемаха: „Ами помниш ли, като дойде у шанецо?" Как не го удари куршума беее! Току до него припищя. Той се прекръсти и ни каза: „Да живеете, юнаци!" „Ех, че княз ни беше! – добавяше трети. – Дохожда при казаните, дето ни готвят, и току виждаш, че взел лъжицата да опитва ястието. Веднъж, тамам той обикаляше покрай шанецо, ето че сръбските гранати зафучаха. Една падна до коня му: не мигна той с човек бей! „Няма нищо, момоци, каза, мен гранати не ме ловят!"[1]

Няколко възторжени думи, които Ди Робилант каза в

[1] Независима България, 11 ноември.

Италианската камара за храбростта на княз Александра, още повече разпалиха въображенията: почна се голяма агитация за връщането на бившия княз. Д. Петков застана начело на това сантиментално движение. На 20 ноември той даваше на уводната си статия заглавие „Княз Александър трябва да се върне" и за мото думите на Ди Робиланта: „Симпатиите на Италия са за България и за княза Александра." След една седмица той повтаряше: „Тук е пътят. Друг изход няма." На 29 ноември той заявяваше в заглавието на статията си:

„Европа има думата, но и ние я имаме."

Ние не искаме от нея, пишете той, нищо невъзможно; не искаме нещо чуждо. Ние искаме своето си; искаме да си запазим отечеството, неговата независимост и свобода. Ако е истина, че образована Европа мисли да направи едно добро на злощастния български народ; ако е истина, че тя искрено желае да отърве България от едно ново, по-грозно робство, към което се стремят русите – то тя трябва да вземе сериозно във внимание желанието на българите. Тия желания са две неща: признаването на съединението с Южна България и възвръщането на княза Александра Батенберга.[1]

Наивната логика, с която Петков предлагаше своите патриотични въжделения като ръководство за европейската дипломация, имаше с какво да прелъсти въображението на националистите. Повикването на княз Александра, опасно, докато руският гнет се чувстваше в България непосредствено, се явяваше сега, след заминаването на Каулбарса и вдигането на руските параходи от Бургас и Варна, като единствената възможна развязка на кризата. Публиката разсъждаваше по следния безхитростен начин: „Щом като Европа принуди Каулбарса да избяга, щом като тя върза ръцете на

[1] Независима България, 29 ноември.

Русия, за да не може да посяга върху България, каква пречка можеше да има за връщането на бившия княз?" Движението, насърчено от това умозаключение, растеше тъй бърже, че правителството бе принудено да позове страната към благоразумие. Радославов изпрати до окръжните управители една телеграма, която гласеше:

> Научавам се, че някои от гражданите мислили да правят митинги за полза на княза Александра. Като ви съобщавам това, предлагам ви, г. управителю, да разправите на тези господа, че подобно действие в *сегашно време*[1] би турило в голямо затруднение пред Европа както правителството, така и депутацията на Великото събрание и би усложнило народното дело, което се намерва сега почти на свършване.

Когато телеграфът носеше това предупреждение на провинцията, тримата делегати, които България пращаше до дворовете, бяха на път за Виена.

[1] Курсивът е на Радославова.

КНИГА ТРЕТА

България пред вратите на Европа

I

ДЕПУТАЦИЯТА ПРИ ВЕЛИКИТЕ СИЛИ

Задачата на депутацията. – Кандидатурата на Мингрели. – Нота на Кямил паша за тази кандидатура; отговор на силите. – Реч на Робиланта. Тройното съглашение на Англия, Австрия и Италия по българския въпрос. – Сръбско-българските отношения. – Българската депутация при крал Милано. – Депутацията във Виена. – Заявленията на Калноки. – Първите тайни преговори и свиждания с Фердинанда Сакс-Корбуг-Готски. – Аудиенция на Кобурския принц при австрийския император. – Калноки в полза на неговата кандидатура. – Окръжно на Гирса по разрива с България. – Русия отказва да приеме депутацията. – Аудиенция при граф Бисмарка. – Свиждането на Грекова и Калчева с Батенберга в Кьолн. – Българските пратеници на гости у лорд Солзбъри и у лорд Идеслей. – Изявленията на тия двама министри в полза на България. – Преговори на депутацията за заем. – Депутацията в Париж. – Възторжен прием на българските пратеници в Рим. – Връщането на К. Калчев в София. – Греков и Стоилов в Цариград.

На 19 ноември Начович посети дипломатическите агенти, за да им съобщи мисията, с която Греков, Стоилов и К. Калчев бяха натоварени пред европейските правителства. Тям бе възложено: 1-во – да очертаят положението на България; 2-ро – да изразят желанията на народа; 3-то – да мо-

лят за едно бързо разрешение на кризата чрез избирането на нов княз.[1]

Последната точка бе най-важна, но по нея самата депутация най-малко разчиташе на успех. На италианския дипломатически агент граф Де Соназ Стоилов казваше, преди да замине, че вероятността да се намери кандидат, приемлив за всичките сили, е засега твърде далечна и че спешният дълг на българите е да бранят сега правата си.[2] Въпросът за избиране на княз бе наистина усложнен напоследък от намерението на Русия да наложи кандидатурата на Мингрелийския княз.

За тази кандидатура се говореше от няколко седмици. Още в първите дни на ноември Нелидов загатна за нея на Портата. Великият везир я посрещна обаче твърде зле. На Грекова той каза, че Мингрелийският княз представлявал лоши семейни традиции, тъй като баща му продал своето малко княжество на Русия. Посланиците също бяха удивени от странната идея, която Александър III бе имал да търси чак в Кавказ един непознат никому провинциален благородник, когато около своя дом и при роднинските нему дворове можеше да намери тъй лесно принцове с голямо име и с позната физиономия. В София впечатлението бе извънредно лошо. Българите бяха очаквали, че в краен случай Русия ще им препоръча някого от своите поданици, известни по заслугите си към славянството – някой генерал като Гурко, някой дипломат като граф Игнатиева, но никому не бе дошла мисълта, че тя ще иска да постави на българския престол един азиатец. В действителност Николай Давидович Мингрели бе израсъл в Париж и представляваше от себе си, както се изразил и Катков, един boulevardier[3]; но във въображението на българите той се явяваше с дълга долама, калпак на главата и ханджар, препасан на кръста. „Ние не можем да изберем Мингрели, казваше Стамболов на едного от дипломатическите агенти, не можем, защото Берлинският договор забранява преселването на черкезите в България."[1]

[1] *Италианската зелена книга*, № 47.
[2] *Италианската зелена книга*, № 22.
[3] Карцов, op. cit., 350.

Възмущението ще порасне още повече, когато ще се узнае от руските вестници, че не бащата на Мингрелийския княз предал владетелските си права на Русия; а сам той;[2] но и засега то се проявяваше в националистическите кръгове с един жесток и почти уличен език. В *Независима България* Петков пишеше:

Сметките на руското правителство са твърде ясни: то ще тури Мингрели за княз и подир един месец ще го накара да се откаже от трона за някое скъпо-скъпо възнаграждение и да го предаде на руския цар. По тоя начин България ще осъмне някой ден руска провинция... И наистина, какво ще държи скъпо един подобен вагабонтин вроде Мингрели да се награби с руско злато и да отиде да си живее мирно в Русия?

Яростта на Петкова се смекчаваше в хумор, когато той напомнуваше азиатското произхождение на Мингрели. „Че ние, провикваше се той, по-добре ще се съгласим да турим дядо Георги Гаджал войвода, отколкото да се подчиняваме на всевъзможни черкези и грузинци – мингреловци, за които сама Русия настояваше в Берлинския конгрес да се махнат от България."[3]

Петков заявяваше, че в България само двамина били

[1] Тази фраза е била приписвана и на Каравелова. Това показва, че негодуването против кандидатурата на Мингрели е било общо.
[2] *Московские ведомости* пишеше: „На 4 януари 1867 г. княз Николай Давидович Мингрели поднесе на о бозе почившия император Александра II своята корона и своите владетелни права на Мингрелия, като моли императора да го приеме в числото на своите верноподанни."
[3] *Независима България*, 11 ноември.

способни да дигнат ръка за Мингрели: Каравелов и Цанков. Той се лъжеше: Каравелов по никой начин не би възприел тая кандидатура; а Цанков щеше да се преклони мълком пред нея, понеже такава бе волята на Русия, но без радост.

Между туй Русия запита официозно европейските правителства дали биха те одобрили кандидатурата на Мингрели. Въпросът биде поставен най-напред във Виена, тъй като оттам можеше да дойде най-важното възражение. Калноки посрещна руското предложение много хладно. Сам той се готвеше да внуши на Силите друг един план. На 10 ноември той го съобщи на италианския посланик:[1] касаеше се да се образува една международна комисия, която да прегледа Румелийския устав съобразно конвенцията на Топхането (1886, март) и да подготви „преминаването от сегашното положение към управлението на бъдещия княз на България." Идеята на Калноки бе двойно нещастна: тя щеше да отвори старата рана на румелийската революция и после да постави избирането на княз в зависимост от преработката на устава, която можеше да се продължи неопределено. Тази несгода посочи и Ди Робилант. Очевидно бе, че и Русия нямаше да се съгласи на тоя начин на действие, тъй като той щеше да тури България под общия европейски надзор.

Руското запитване върху Мингрели съвпадна с разговора, който Калноки водеше в Рим относително своя план. Може би той да бе помислил за устройването на европейска комисия само за да отстрани руската кандидатура. Във всеки случай на Лобанова той отговори много уклончиво. Върху личността на Мингрели той заяви, че не може да се произнесе, понеже не знаел доколко той е подготвен да заеме един такъв висок и труден пост;[2] но постави две формални условия: 1-во – всички велики сили и Турция да си дадат съгласието; 2-ро – изборът да стане в скоро време. Другите велики сили се отзоваха одобрително. Само Англия отказа да се произнесе, като заяви, че ще даде своето мнение, когато въпросът бъде поставен официално.[1]

[1] Италианската зелена книга, № 16.
[2] Италианската зелена книга, № 13.

Официално въпросът можеше да бъде поставен според Берлинския договор само от Турция. Портата обаче показваше голямо неудоволство спрямо посредничеството, което ѝ предстоеше. Тя бе решена да направи тайно всички усилия, за да провали руската кандидатура, но открито тя не смееше да излезе срещу нея. За Кямил паша настъпваше много деликатен момент: русофилската партия в Илдъза, която постоянно се усилваше, можеше да се възползва сега от трудността на положението, за да го катурне. Трябваше да се действа с голям такт, за да се осуети руският план, без да се предизвика Русия.

Кямил паша не бе недостоен за една тъй сложна задача. Произходящ от едно еврейско семейство, потурчено не преди много, той бе наследил от семитската раса живостта на ума, плодовитостта на въображението и една извънредна гъвкавост на темперамента. Между турските държавни мъже от миналия век той бе несъмнено ако не най-даровитият, то във всеки случай най-образованият. От време на Кримската война той бе абонат на в. Times и тоя малък факт говори достатъчно за неговия интерес към светската политика. Учен той не бе – не е имало още и досега учен мъж между политическите мъже на Турция, но добре запознат с европейските идеи, с психологията на своето време, с големите течения на историята от Парижкия мир насам (1856). В Русия той виждаше естествения враг на турската цялост и в отпора към нейния вековен устрем – главната задача на Портата. България, скарана с Русия, афоре-

[1] Ibid., № 19.

сана от славянството, му се явяваше като едно сечиво, фабрикувано от провидението, за да брани Турция от руско нашествие към Цариград; тая идея тъй дълбоко бе загнездена в него, че от румелийската революция до избирането на новия княз той ще бъде най-ревностният адвокат на българите пред Европа. Тази ревност не бе винаги действующа, защото Кямил паша, крайно ловък, не притежаваше никаква енергия; но в пасивното противостоение, в отлаганията, в тая сила на инерция, която обезсърчава буйните дипломати и приспива демона на историческите кризи, той показва непрестанно един неподражаем дар.

На руските постъпки за Мингрели везирът отговори с една благовидна обструкция, която бе свойствена на неговия нрав; той каза, че ще постави официално тази кандидатура, ако тя бъде одобрена от всички велики сили – което значеше да се повърне въпросът пак пред Европа – и ако Великото народно събрание бъде свикано немедлено, за да произведе избора. Последното условие събаряше в действителност целия руски план, тъй като нито Регентството бе наклонно да приеме Мингрели, нито Русия щеше да се съгласи, щото изборът да стане от едно Събрание, прогласено от Каулбарса за незаконно.

Наистина, в същия ден (10 ноември) Начович заявяваше на дипломатическите агенти[1], че кандидатурата на Мингрели е недопустима, а Нелидов съобщаваше на Портата, че да се произведе изборът от настоящето Събрание е немислимо. Русия предявяваше освен това и други изисквания. „Руският посланик, пишеше Галвант[2] на своя министър, е получил заповед от своето правителство да заяви на великия везир, че избирането на княз трябва да бъде поверено не на настоящето, но на едно ново Събрание, че Русия щяла да

[1] Италианската зелена книга, № 25.
[2] Италиански посланик в Цариград.

положи още като абсолютни условия, щото, преди да се постъпи към избора на княз, да се промени Регентството, да се измени Търновската конституция и да се уволнят от българската войска някои от най-влиятелните офицери, известни по своите симпатии към Александра Батенберга.[1] С една реч, Русия искаше да постигне чрез посредничеството на Портата това, което не бе успяла да постигне чрез мисията на Каулбарса: предаването на цялата власт в княжеството – политическа и военна – в ръцете на хора, посочени от руския цар. Ролята на великия везир трябваше да бъде, значи – подобно на евнусите, които занасяха едно време на провинените робини от харема фаталната връв – да намаже въжето, с което Регентството трябваше да обеси независимостта на България, себе си и своята партия.

За такава роля Кямил паша не се чувстваше призван. След изумителния отговор, който се получи от Петербург, той се опита да пресече всякакви по-нататъшни разговори с Нелидова върху Мингрели. Пред Европа той се постави, като че ли шансовете на грузинския принц са пропаднали окончателно. На италианския посланик, който му казваше, че не би било зле да се приеме руската кандидатура и изборът да бъде произведен от съществващото Събрание, той възрази, че не може да последва неговия съвет, тъй като той е станал безпредметен след резервите на Англия и Австрия и след заявлението на Регентството, че личните качества и семейните традиции на Мингрели не давали достатъчна гаранция на българите, какво той ще умее да пази независимостта им.

Докато се водеха тия преговори, мингрелийският принц, повикан телеграфически от императора, бе пристигнал от Кавказ в Петербург. Той има няколко пъти разговор с

[1] Италианската зелена книга, № 20.

императора и с министъра на външните работи. Изглежда, че мечтата да стане княз на България не го е блазнила много. Италианският посланик от Петербург съобщаваше, че той бил безвреден човек, стоял настрана от панславянското течение, нямал военни наклонности и русин бил само по име.[1] Гирс като че ли не е бил в голям възторг от него; но Александър III го познаваше още от детинство и го ценеше много. Това обясняваше енергията, с която руската дипломация бе принудена да поддържа тази парадоксална кандидатура.

Главното усилие бе сега съсредоточено в Цариград. След своя неуспех пред великия везир Нелидов почна да действа още по-силно пред султана, биейки у него на познатите струни на малодушие и на личен егоизъм. От Илдъза дойде наистина заповед до Портата да постави официално пред европейските кабинети кандидатурата на Мингрели. На 21 ноември министърът на външните работи Кюрд Саид паша изпрати до турските посланици надлежната нота, която свършваше тъй:

> Справедливо загрижени от въпроса за ваканцията на княжеския пост, българите са се отнесли вече до сюзеренния двор, тяхната върховна законна власт, за да им посочи какъв кандидат да изберат. Между туй руското императорско правителство ни предложи кандидатурата на Мингрелийския княз. Императорското правителство, като видя, че не би имало никаква причина, за да отклони това предложение, даде своето съгласие предвид на едно бързо разрешение на въпроса, бидейки убедено, че и другите Сили не ще откажат от своя страна одобрението си.
>
> Като подложите горното на високото внимание на правителството, пред което сте акредитирани, ще му изкажете нашата вяра, че то ще ни окаже благосклонното си съдействие в мерките, които императорското правителство (турското, Б. А.) ще счете за нужно да препоръча в София за избирането на Мингрелийския княз.

[1] Тия сведения бидоха предадени поверително от граф Де Соназ на Начовича.

На другия ден турският посланик в Рим Фотиядес паша се представи пред Робиланта и му прочете инструкциите си. Една погрешка, станала в предаването на нотата по телеграфа,[1] бе изменила съдържанието ѝ в смисъл, че Русия е дала някакво обещание на Портата относително разрешението на кризата. „Какво е това обещание на петербургското правителство?“ – попита италианският министър, който бе помислил, че се касае за условията, с които Нелидов бе съпроводил кандидатурата на Мингрели. После той каза на посланика, че е странно, дето Портата иска от Силите съдействието им за мерките, които ще препоръча в София, без да каже в какво именно ще се състоят те. „Докато тия две точки не ми бъдат обяснени, заключи Ди Робилант, невъзможно ми е да се произнеса относително ходатайството, отправено към кралското правителство.“[2]

Не по-благоприятен отговор турската нота намери във Виена, дето Калноки повтори това, което бе казал по-рано на руския посланик: че е нужно съгласието на всичките Сили; че е необходимо изборът да стане немедлено. Граф Херберт Бисмарк от своя страна одобри намерението на Портата да действа в София примирително, но поиска също да знае какви мерки тя мисли да препоръча на Регентството. Отзивът от Лондон, както трябваше да се очаква, бе съвсем неблагоприятен. Лорд Идеслей телеграфира на английския посланик в Цариград да изрази учудването си, че Портата е

[1] В нотата бе казано „en vue de la prompte solution de la question"; телеграфистът бе предал „en vue de la promesse d'une solution“.

[2] *Италианската зелена книга*, № 34.

приела и препоръчва кандидатурата на Мингрели[1], която била очевидно противна на Берлинския договор.

Кореспондентът на **Московские ведомости**[2] в Цариград П. Шахтахтински описа в една от своите дописки начина, по който сър Уилям Уайт изпълнил тия инструкции на своето правителство. Той укорил преди всичко Саид паша, че Турция се повлияла от руските заплашвания и склонила да упражнява насилствено давление върху княжеството.

> Ако вашето давление, казал той, се увенчае с успех, България ще бъде руска провинция и нейната армия, която при вашето благоразумие би била естествена съюзница за защита от рисковете на руското нашествие, ще бъде руски авангард за настъпването към Стамбул и за забиването на руското знаме над „Св. София". Ако вашето давление не се увенчае с успех, вие ще се разсърдите на живот и смърт с българите.

Уайт казал на пашата да не губи предвид, че всички народи ще държат сметка за покушението, което Турция се готви да направи върху българската независимост, и че когато тя, Турция, ще бъде на свой ред предмет на посегателства, нито един глас нямало да се издигне в нейна защита. „Политиката на Русия, добавил той, е да възбужда турците против Европа и когато Европа се разположи зле спрямо тях, да им обяви война." Тъй действал граф Игнатиев до 1877 година.

Доводите на Уайта бяха силни, но той ги отправяше до хора от Портата, които мислеха като него; трябваше да може той да ги каже лично на султана. Абдул Хамид обаче

---

[1] **Италианската зелена книга**, № 39.

[2] Дописката е от 29 ноември. Шахтахтински твърди, че чул разговора на Уайта от едно лице, което присъствало на свиждането.

избягваше да го вижда, чувствайки инстинктивен страх от неговата пряма и могъща природа и от умозаключенията, в които щеше да го улови като в клещи. Скрит в Илдъза, где то го обсаждаха агентите на Нелидова начело с Риза паша, той даваше заповеди на Портата да върви по руските води.[1]

На запитванията, които някои Сили бяха отправили към турските посланици върху пълните точки на тяхната нота, Портата мислеше да отговори с едно ново окръжно. Тя го приготовляваше тайно, когато Гадбан ефенди съобщи предварително на Начовича съдържанието му. Начович от своя страна предупреди агентите и преди Портата да е съчинила окончателно тоя документ, европейските кабинети се съвещаваха как да действат в Цариград, за да отклонят Портата от опасните ѝ попълзновения. Гадбан се разяри, когато видя, че е станал причина за една голяма неприятност на Портата. Той се затече да се разправя в Министерството на външните работи, но там му обадиха, че министърът не е дошел. „Дженджеме гитсън!" – извика той и пред разсилния почна да ругае Начовича с ужасния речник на сирийски роб, пиян от лоша мастика. След тая сцена Начович престана да приема Гадбана. А Портата се отказа да прати своето окръжно.

Тя даде на посланиците устни обяснения върху съветите, които щяла да прати в София. Тия съвети се заключавали в следното: да се съставят ново Регентство и ново министерство, в което да влизат представители от всичките партии, и да се свика Великото народно събрание за избирането на Мингрелийския княз. Русия щяла да се съгласи, що-

---

[1] Любопитна е борбата, която водиха Нелидов и Уайт по въпроса дали султанът ще приеме Грекова на аудиенция. Уайт бе издействал едно обещание; Греков даже си бе приготвил речта за тоя случай, но в последния момент султанът се престори на болен и прати на Грекова златни копчета в деня, когато той напущаше Цариград.

то новото Регентство да реши дали изборът трябва да стане от съществуващето събрание или от едно друго.

Срещу тоя руски план излезе най-напред Италия. В последно време Италия се бе окончателно сдружила по българския въпрос с Англия и Австро-Унгария. На 14 ноември в отговор на една интерпелация, представена от депутата Сант'Онорфио, Ди Робилант бе заявил:

Отношенията ни с Германия и Австро-Унгария се отличават с най-голямо взаимно доверие и със сърдечност. Кралевското правителство се присъединява към миролюбната програма на двете съседни империи и ще продължава да се присъединява и занапред към нея в същата форма и мярка, като ще се грижи да направи споразуменията си колкото е възможно по-интимни и да отговарят още по-добре на взаимните интереси. С Англия Кралевското правителство ще поддържа и ще се старае да развие още повече, ако обстоятелствата го изискват, връзките на онова особено приятелство, което е традиционно за италианската политика и което нито времето, нито неизвестността на бъдещето ще изменят.

Последните думи означаваха безусловната солидарност на Италия и Англия по един въпрос, в който Лондонският кабинет бе взел определено становище. Това изявление бе доста ясно; Ди Робилант го допълни с една по-широка формула. Говорейки за положението в България, за нуждата да се тури край на кризата, той каза:

Относително ролята, която се пада на Италия в тия работи, никой не може вече да се съмнява, че нейното съдействие, което ще бъде толкова деятелно и енергично, колкото го наложат обстоятелствата, ще е за ония сили, които, както нас, искат запазването на мира и почитанието на договорите.

След като се колеба известно време между страха от големи европейски усложнения и влеченията, произходящи от нейното революционно минало, Италия заставаше редом с Англия и Австро-Унгария срещу руската политика и заявяваше готовността си да иде в това направление до всяка крайност.

Изявленията на Ди Робиланта се посрещнаха във Виена с най-голяма радост. Калноки телеграфира на австрийския посланик в Рим:[1]

Моля ви да се възползвате от първия случай, за да изразите на граф Ди Робилант голямото задоволство, с което видях в неговия отговор на интерпелациите по българския въпрос съвършеното съгласие, което съществува по тоя предмет между нашите взаимни оценения. Кажете на г-н министра, че неговата реч произведе тук навсякъде най-добро впечатление и че се надявам, какво едно крепко сътрудничество между нас и Италианския кабинет ще има най-полезните последствия за по-нататъшното развитие на този въпрос.

Както Солзбъри се бе стремил да изпречи срещу Каулбарсовите опити за диктаторство опозицията на Австро-Унгария, тъй и Калноки сега очакваше, щото Италия, по-безкористна поради своето географическо положение, да стане тръбачът на новия дипломатически пристъп срещу Русия. Ди Робилант бе по големите спомени на своя живот и великодушието на своя темперамент най-призван за една рицарска роля в дипломацията. На плана, който Нелидов бе успял да наложи на Портата и който Саид паша бе изложил в устни обяснения, той се възпротиви с едно окръжно до италианските посланици, в което заявяваше, че великите сили не могат да подкрепят турските постъпки в София, тъй

[1] Италианската зелена книга, № 30.

като те съставлявали пряма намеса във вътрешното управление на княжеството. Окръжното доказваше, че начинът на действие, препоръчван от Турция вследствие на ценното споразумение с руското правителство, противоречал на духа на Берлинския договор, който дал самостоятелност на управлението на България.[1]

Окръжното на Ди Робиланта даде повод на Силите да определят по-скоро своето несъгласие с намеренията на Портата. Кямил паша, който бе станал по неволя проводник на руския план, не направи нищо, за да го защити. Пред упреците на някои посланици, че е склонил да упражни в България една намеса, която щеше да съставлява лошо начало за бъдеще, той отговори, че бил заблуден от Гадбан ефенди.

В това твърдение имаше нещо вярно. На 18 ноември великият везир[2] телеграфираше на Гадбана между другото:

В писмото ви от 10 ноември вие ми казахте, че настоящото правителство мислело да свика голям съвет от българските първенци и от всичките бивши министри от всички партии, за да изложи положението и да образува от всички партии министерство и наместничество;[3] в писмото ви от 10-и същи месец вие ми съобщавахте, че от разговора, който сте имали с г. Начовича, сте могли да разберете, че приемането на кандидатурата на Мингрелийския принц не се считало за абсолютно невъзможно.[4]

В тия сведения на Гадбана всичко бе изобретено от неговата сирийска фантазия: никой не бе му говорил за някакъв събор на политическите мъже и разговорът му с Начови-

---

[1] Италианската зелена книга, № 36.

[2] Италианската зелена книга, № 60 (annesso).

[3] Тъй Портата наричаше Регентството. Въобще избягваше думите „трон", „регентство", защото те даваха идея за самостоятелна държава.

[4] Ibid., № 60 (annesso).

ча за избора на Мингрели бе въображаем. Той заблуждаваше тъй дръзко своето правителство, за да улесни плановете на Нелидова в Цариград. Тая игра обаче не можа да се продължи много; осведомена от Регентството, Портата реши да отзове Гадбана, против когото бяха въстанали и всичките дипломатически агенти в София. Преди обаче да вземе тая мярка, която руското посолство щеше да счете насочена срещу него, Портата чакаше да види какъв прием ще намери българската депутация пред Силите.

II

Първоначалната мисъл на Регентството бе да прати членовете на депутацията поотделно на разните постове: Грекова в Цариград, Стоилова в Русия и после в Германия и най-после в Австро-Унгария, Кочо Калчева в Англия, Франция и Италия.[1] Тоя план бе неудобен, тъй като намаляваше значението и, тъй да кажем, тържествеността на позива, който България щеше да отправи към Силите; реши се поради това и тримата да тръгнат вкупом.

На път за Виена депутацията се спря в Белград, за да се представи на крал Милана. Отношенията със Сърбия бяха се възобновили официално и ставаха всеки ден по-сърдечни. На 13 октомври д-р Странски и Франасович подписаха спогодба върху всичките спорни въпроси между двете съседни държави.[2] Протоколът се състоеше от четири точки: 1. Спорната ливада в Брегово се обявяваше за неутрална и в замяна на нея Сърбия се обявяваше готова да отстъпи на княжеството една съответствующа част от сръбската територия. 2. Една сръбско-българска комисия трябваше да се образува и в срок от два месеца да изучи стопанските сно-

---

[1] Италианската зелена книга, № 22.

[2] Английската синя книга, № 516 (Inclosure).

шения между двете страни и да сключи в срок от шест месеца търговски договор. 3. България се задължаваше да държи сръбските емигранти на 60 километра разстояние от сръбската граница срещу едно тъждествено задължение на Сърбия по отношение на българските емигранти. 4. Княжеското правителство обещаваше да положи всичките свои старания, за да се свърши постройката на линията Вакарел–София–Цариброд колкото е възможно едновременно с онова на линията Пирот–Ниш.

Два дена по-късно (15-и) д-р Странски биде приет на аудиенция от Милана и му връчи писмото си като дипломатически агент. На 23 ноември новоназначеният сръбски агент Данич има аудиенция при регентите. Приемането му стана според церемониала, употребяван във времето на княза. Данич връчи на регентите собственоръчно писмо от Милана и сетне им държа реч според обичая. След това му отговори от името на Регентството Стамболов. Двете речи бяха надъхани с топло приятелско чувство.

В деня, когато Данич се представи в София, депутацията пристигна в Белград. За нейното пребиване в Сърбия Стоилов телеграфираше на Начовича (24 ноември):

В събота пристигнахме. От границата до тук благосклонен и официален прием от властите. Вчера свиждание с Гарашанина. Сръбското правителство е готово да подкрепи борбата за независимост, защото с нашата несполука те виждат опасност и за Сърбия. Каузата, защитавана от България, е кауза на всичките балкански народи. Сърбите няма да правят тайна от тая солидарност, като мислят, че това ще ни бъде в помощ пред Силите. Днес аудиенция у краля; трая 2 часа; прием сърдечен. Негово величество остана особено задоволен от спирането ни тук и посещението и ни натовари особено да благодарим на правителството и Регентството и ни е поръчал да му се представим. Той изказа възхищението си за начина, по които са водени работите досега. Потвърди напълно уверенията на Гарашанина и каза, че ще ни спомогне за сполучливото развързване на кризата. Негово величество ни попита с какво може да ни бъде полезен засега. Отговорихме: засега трябва да засвидетелства пред дворовете солидарността на сръбските и българските интереси, а по-после, след като се върнем и се осветлим от забиколката, ще можем да укажем по-конкретно на начина. Негово величество препоръчва на нашето правителство да следва досегашната си политика. Общо впечатление произведено е, че докато следваме тая политика, сърбите могли би да се решат да влязат в съюз с нас. Но не би направили предложение за това. Нашите разговори можат да служат за основа на по-нататъшни преговори. Утре тръгваме за Виена.

Стоилов

Намерението на депутацията бе да се спре един ден в Будапеща, за да влезе в съприкосновение с маджарския политически свят, който пръв бе надал вик срещу руската политика, и да осветли граф Тиса върху положението на Регентството. Но мисълта, че тяхното пребиване в унгарската столица ще даде повод за антируски манифестации, които щяха да унищожат и малкото им шансове да бъдат приети в Петербург, накара тримата пратеници да продължат пътя си направо за Виена. Краткото им спиране на будапещенската гара не мина обаче съвсем без манифестации. Публиката не биде допусната до трена, но пълнеше всичкото празно пространство пред станцията. На гарата чакаха журналисти и студенти. Щом депутатите слезнаха, една възторжена овация ги посрещна. Един студент им държа от името на университетската младеж реч, в която възпя доблестта на българския народ. От името на депутацията отговори Греков. Той изрази решението на България да продължава борбата, додето нейната независимост е застрашена. „Не ние, каза той, сме създали настоящето критическо положение и не върху нас трябва да паднат отговорностите

за последствията."[1] За бъдещето той заяви, че българите ще приемат всяко решение, което ще запази тяхната независимост и националната им физиономия. В заключението си Греков благодари на маджарския народ за благородното покровителство, което той прострял над младата свобода на България. Когато тренът изсвири, от перона, от площада пред гарата, от близките улици се издигна едно бурно и продължително приветствие към България.

Във Виена се готвеше за депутацията много добър прием. Калноки бе заявил предварително, че не може да ѝ даде официална аудиенция, но считаше, че ще бъде за всички правителства полезно да не откажат на пратениците на България официозно свиждане, за да узнаят лично от тях какво е разположението на духовете в княжеството. Той намираше състава на депутацията много сполучлив. Стоилова той лично познаваше и го ценеше като честен и образован човек.[2] От Грекова той очакваше добро осветление върху преговорите, водени в Цариград, и ролята на Гадбана. Кочо Калчев бе още непознат, но и за него от София бяха дадени отлични сведения.

Калноки бе се изразил пред английския посланик, че ще изслуша депутацията много симпатично, но без да влиза в преговори с нея. Същия тон даваше на печата и вестникът на Външното министерство Fremdenblatt. Поздравлявайки депутацията, той казваше, че тя ще бъде най-съчувствено посрещната във Виена, но добавяше, че никакво окончателно разрешение тя не трябва да очаква върху висящите въпроси. Нейната мисия трябвало да бъде чисто осведомителна. Другите австрийски вестници писаха по-насърчителни статии; някои от тях изказваха симпатиите си към България с голям лиризъм.

---

[1] Английската синя книга, №6. В идущите страници ще цитираме Английската синя книга, издадена в 1888 г.

[2] Английската синя книга, №5.

На виенската гара българските пратеници бидоха също причакани с овации. Един полски студент им поднесе в една пламенна реч привета на своето разпокъсано отечество. Австрийското правителство не даде обаче да станат големи демонстрации. Депутацията се установи в Grand Hotel (26 ноември).

Най-напред депутацията се срещна с главния секретар в Министерството на външните работи граф Сечений. Върху това свиждане Стоилов телеграфира в София:

> Днес видяхме Сечений, товарищ на Калноки, комуто изложихме целта на мисията си и желанието на българския народ да се тури край на кризата с избирането на княза. Казахме му, че избирането на Мингрели е невъзможно и че ако Силите не се споразумеят да ни изберат един княз, който по произхождението си и възпитанието си да ни дава достатъчни гаранции, че няма да продаде България, то ние сами ще търсим един княз, който да ни обещае, че като го изберем, ще се реши да дойде в България да вземе управлението на страната. Сечений ни изслуша и ни каза, че сме сторили добре да дойдем тук и че правителството ще ни приеме и ще ни изслуша с удоволствие. Но на всичко, що му съобщихме, ще ни отговори Калноки, от когото ни се назначи аудиенция утре, часа в три.
>
> Стоилов

На 28 ноември депутацията се представи на министъра, след което Стоилов докладва до правителството:

> Днес имахме аудиенция у Калноки час и половина. Присъстваха тоже Сечений, от когото останахме задоволни. От въпросите и отговорите извадихме следното:
>
> Калноки сърадва на правителството, че съумяло да спази порядъка в България; поддържа политиката, изложена в Делегациите, за България. Съзнава, че Русия се е положила в

безизходно положение спрямо нас, но мисли, че после тръгването на Каулбарса има една détente,[1] която ще позволи да отвори път на споразумение, че след падането кандидатурата на Мингрели ще се отворят преговори за други княз. Попитахме, ако сами намериме княз и ако той се съгласи да дойде, ще ли бъде подкрепен; отговори, че австрийското правителство ще приеме всеки княз, който се избере от българския народ, като прибави, че трябва да се придържаме и в тоя въпрос в границите на Берлинския договор.

На въпроса, че в случай че някое правителство предложи разтурването на настоящето правителство, какво поведение ще държи Австрия, той отговори – че австрийското правителство всякога се е придържало по принципа да не се меси във вътрешните дела на България. И понеже сегашното българско правителство е запазило порядъка, Австрия ще отблъсне всяко предложение за разтурването му, отгдето и да стане. На въпроса, какво мисли за кандидатурата на Мингрели, отговори, че ако българският народ не го иска, никой не може да му го наложи; въобще нито дума не каза в полза на Мингрели.

Най-после Калноки съветва правителството да пази порядъка в България, като се обеща да ни спомогне за по-скорошното излизане от настоящата криза и за изнамиране на княз. Като си излязохме, Сечений отделно ни сърадва за благоприятния изход на аудиенцията и ни каза, че Калноки е казал повече, отколкото обикновено говори.

Стоилов

Рапортът на английския посланик съдържа върху това свиждане някои допълнителни данни, които той научил от самата депутация.[2] Пред Калноки говорил главно Греков. Той изразил голямото желание на българите да видят мира, въдворен в земята си чрез избора на княз; казал, че Мингрели има вече лошо име поради миналото на своя дом, че Великото народно събрание ще приеме само един кандидат, който да дава със своето лично положение вяра, че ще брани независимостта на новото си отечество. За Русия Греков забелязал в течението на разговора, че тя иска от българите сляпо доверие, без да постави изрично своите искания, вследствие на което помирителният дух на българите не можел да се прояви.

След като биде приета от Калноки, депутацията посети всичките посолства, като остави картички там, гдето не завари самите посланици. Най-важният разговор тя има с руския посланик княз Лобанова.

Отношенията на България с Русия, след като бидоха формално скъсани, се влошиха още повече. След заминаването на Каулбарса Русия изпрати до посланиците си едно окръжно, в което означаваше развитието на мисията на генерала. Изложението бе тенденциозно и съдържаше големи фактически неверности. Тъй например Гирс твърдеше, че мисълта за едно помирение на партиите била внушена от Каулбарса, но „диктаторите" на България я осуетили, защото получавали насърчения отвън и разчитали на пълна безнаказаност поради отсъствието на всяка военна намеса.[1] Окръжното свършваше със следните заявления:

Русия, която създаде България, не иска да посяга на нейната независимост. Тя иска да ѝ я възвърне. Неин дълг е и нейно право да не позволи, щото българският народ, за когото тя се е била, да бъде угнетяван от едно малцинство от агитатори радикали, да бъде отклонен от естествения си път и превърнат в огнище на анархия, на революция и на враждебност спрямо нацията, която го е призовала на жи-

[1] Уталожение.
[2] Английската синя книга, № 11.

[1] Италианската зелена книга, № 31.

вот и няма друго желание, освен да му запази тоя живот.

Негово величество императорът не се отказва от надеждата да постигне тая цел. Негово величество ще посвети всичките си старания. Той иска да я преследва с мирни средства и без да се отдалечава от договорите, докато те бъдат еднакво съблюдавани от всичките други Сили.

При тия условия Августейшият ни Господар ще чака развитието на положението.

И тази руска нота има печална участ. Силите взеха бележка само от миролюбивия ѝ дух, като отхвърлиха обвиненията, които тя съдържаше срещу Регентството. „Аз оставям, каза Калноки на княз Лобанова, настрана всяко прение върху историята на Каулбарсовата мисия и нейните резултати, но се присъединявам към заключението на нотата, какво трябва да се действа съвсем мирно и съобразно с договорите."[1] В своя разговор с Нелидова Кямил паша не се задоволи с тази малко иронична почит към благите намерения на Русия, но се впусна и в оценение на поведението на Каулбарса. „Не съм съгласен, заяви той[2], с твърдението, че княжеството се намира в анархия; генерал Каулбарс представлява невярно положението на страната, като я описва стенеща под сопата на своите угнетители. Българският народ е доволен от настоящето си управление и не желае ни най-малко да променява правителството си, за да се хвърли в обятията на една партия, която съставлява в страната незначително меншество."

От всичката тази полемика, в която тя нямаше хубавата роля, у Русия бе останало едно тежко впечатление, пълно с горчивина. Пратениците на България, които идеха сега да съживят този спомен, не можеха да бъдат за Лобанова много приятни гости.

[1] Италианската зелена книга, № 44.
[2] Ibid., N 53.

Той ги прие обаче учтиво. Личен приятел на Батенберга, той бе гледал с голяма тъга на руските заговори срещу него; и сега неговото мнение бе, че славянофилите със своето лекомислие увлякоха Русия в едно положение, от което тя не можеше да излезе с чест. Лобанов познаваше добре Стоилова от 1883 г., когато българският държавен мъж заседаваше във Виена в конференцията а quatre.[1] Личните връзки послужиха и тоя път за звено. Изходът на свиждането не бе обаче много благоприятен. На 29 ноември Стоилов съобщаваше в София:

Вчера приети от руския посланик, който ни заяви, че не може да ни приеме официално, но частно, като стари познайници. Като предвиждал, че ще искаме да отидем оттук в Петербург, поискал инструкции. От Петербург му съобщили, че не можем да бъдем приети в Русия. Помолихме го да поиска разрешение да ни приемат частно, за да изложим на Гирса истинското положение на работите в България и да потърсиме средство за полагане край на кризата. Посланикът ни попита какви предложения ще направим в Петербург за свършване на кризата. Отговорихме, че ние не можем да направим никакви определени предложения и желанието ни е да чуем какви са исканията на руското правителство. Като дадохме уверения, че българското правителство е въодушевено от искрено желание да бъде в споразумение с императорското правителство, Лобанов обеща да телеграфира и да ни съобщи решението на руското правителство.

След три дена депутацията пак се срещна с Лобанова, който ѝ заяви, че е получил от Петербург отрицателен отговор.

[1] Тъй се нарича конференцията, в която представители на Австрия, Сърбия, България и Турция сключиха договор за свързването линиите Вакарел–Цариброд и Скопие–Ниш с европейската мрежа.

> Вчера руският посланик ни съобщи, телеграфираше Стоилов, че императорът е противен на приемането ни в Русия. Попитахме го, в случай че пожелаем да отидем в Русия – няма ли да ни спрат на границата. Руският посланик отговори, че не знае дали ще ни спрат, или не. В всеки случай отиването ни ще бъде безполезно, тъй като никой няма да ни приеме. Попитахме по кой начин може да се тури край на това положение. Лобанов вдигна раменете си и нищо не отговори.

От другите посланици депутацията не научи нищо: навсякъде я изслушваха с внимание и я изпровождаха с тоя род симпатия, която не създава никакво задължение за бъдещето. Мисията, за която бяха ги изпратили, бе по тоя начин вече свършена, но делегатите още се бавеха във Виена, защото им се откри едно ново поприще: да търсят княз.

На 1 декември вечерта тримата пратеници на вдовствуюша България седяха в една ложа в операта, когато им съобщиха, че един офицер в оставка, майор Лаба, искал да види Калчева. Калчев излезе веднага и Лаба му направи внезапно, без предговор, едно неочаквано предложение. „Във Виена се намира, каза той, един млад принц, от голямо семейство, роднина на всичките европейски дворове: той е Фердинанд Сакс-Кобург-Готски. По-добър кандидат от него не можете да мечтаете.“ Депутацията посрещна с голяма радост това предложение. След кратко съвещание с другарите си Калчев напусна театъра и отиде с Лаба заедно в Кобургския дом. На другия ден биде приета от младия принц цялата депутация. Стоилов съобщаваше за тия постъпки със следната телеграма до Начовича (2 декември):

> Снощи един отставной ни предложи да видим княза Фердинанд Сакс-Кобургот, който бил разположен да приеме кандидатурата на българския престол. Снощи Калчев се представи на княза, който потвърди, че приема да се избере за български княз, като изказал желание да ни види всинца.

> Днес ходихме тримата у него. Изложихме му положението на работите в България и му казахме, че българите са готови да изберат всеки княз, който се наеме да води народна политика и да има за цел запазването на народната независимост. Князът изказа, че е спечелен за българското дело и е готов да приеме отгоре си тая задача. Добави, че като австрийски офицер, преди да ни отговори окончателно, трябва да вземе позволението на австрийския император, с когото ще се срещне още днес. Утре се надеем да ни отговори, тогава ще разискваме с него начина, по който трябва да се действа по-нататък. От косвени сведения предполагаме, че австрийското правителство фаворизира тая кандидатура и ще да вземе инициативата да я представи. Тази кандидатура, ако австрийският император даде съгласието си, сматряме за сериозна, но мислиме, че ще срещнем съпротивление от страна на руското правителство. Князът е много богат и сроден с австрийския, германския, белгийския и английския двор. Уверява, че е persona grata при руския двор: като ни прие, носеше руски орден. Ако отговорът му бъде удовлетворителен, ние мислим да говорим за тая кандидатура и тук, и пред другите правителства. Тая кандидатура може да бъде един изход от кризата. Пазете засега най-голяма тайна.

Лесно бе да се каже: пазете тайна! – но един сонм от репортери бръмчеше като рояк около депутацията, следеше я стъпка по стъпка, дебнеше ѝ всичките движения. Почти едновременно с пристигането на Стоиловата телеграма в София агенция Havas разгласяваше по света срещите на българските пратеници.

Между туй депутацията и самият кандидат правеха първите постъпки пред силите. Една депеша до Начовича от 3 декември казваше:

> Стоилов съобщи на Сечений кандидатурата на Кобурга. Сечений изказа одобрение и препоръча да се пази тайна, в

особености, да не се дава на тая кандидатура австрийски характер. Съобщи още, че князът видял Калноки и днес, часа на 11, бил приет от императора. Подир обед майорът дойде да ни съобщи, че императорът позволил на княза да приеме кандидатурата. Подир това князът е ходил при руския посланик и го молил да телеграфира в Петербург. Руският посланик направил това... Отговорът ще ни бъде съобщен и тогава ще видим княза. Съобщете мнението на правителството относително тая кандидатура и този въпрос.

В управляващите кръгове в София кандидатурата на принц Фердинанда се посрещна много благоприятно.* За него се знаеше само, че произхожда от една много стара княжеска фамилия и че е млад: това бяха в очите на Регентството двете главни условия. След одобрителния отговор на Начовича депутацията продължи преговорите. Това, което я малко спъваше, бе, че не вижда у кандидата голяма решителност.

При свиждането ни, телеграфираше добавъчно Стоилов, положихме му въпроса – дали ще дойде в България без единогласното одобрение на великите сили – князът избегна да отговори направо на въпроса.

На 4 декември Стоилов има нова беседа с принца. Тя бе по-дълга и се докосна вече до по-практически съображения. В една депеша до Начовича депутацията съобщаваше:

Днес Стоилов, часа по 2, биде приет от княза. Князът няколко време напред обяви отново, че е съгласен да приеме нашето предложение, че още няма отговор от Русия и че тъй като Русия счита днешното Събрание за незаконно, той смятря нашето предложение за частно. Стоилов му възрази, че ако Русия поддържа нелегалността на Събранието, не е обаче в интереса на бъдещия княз на България да се постави на тая почва. Князът призна основателността на това възражение. Князът конфиденциално ни съобщи, че Събранието не трябва да го избира, догдето не се споразумеят силите помежду си, че въпросът на неговата кандидатура трябва да се остави да узрей, че в никой случай не желае да действа против волята на Русия; има надежда обаче, че Русия ще престане да прави затруднения, както въобще се забелязва тук от вчера насам едно изменение на руската политика. Останахме съгласни с княза, щото депутацията да посети всички дворове и да представи неговата кандидатура като българска кандидатура и да обяви, че ако силите са съгласни, князът приема да дойде в България. Князът от своя страна ще действа по дипломатически начин особено пред Русия. След като свършим пътешествието си, князът, който ще бъде в кореспонденция с нас, ще ни даде rendez-vous[1] на едно неутрално място, за да определим по-нататъшния начин на действие.

Във всеки случай князът обяви, че е предан на нашето дело. Ще води неутрална политика, сиреч нито руска, нито австрийска, но пак против волята на Русия няма да направи нищо. Князът прибави, че той своевременно ще тури и някои условия за неговото приемание, без обаче да укаже тези условия засега.

На Стамболова не се понрави много, дето Фердинанд Кобургски искаше да поставя условия, след като се уреди пред Европа въпросът за неговата кандидатура. Той подозря, че младият принц, преди още да бъде избран, мислеше да наложи волята си с хитрост, като постави България в невъзможност да противостои, бидейки веднаж обвързана пред силите със своите ходатайства за него. Телеграмата, която Стамболов написа до Стоилова и която носеше подписа на Начовича, препоръчваше категорично на депутацията да не предприема никакви постъпки пред европейските прави-

[1] Среща.

телства, догдето кандидатът не разсее загадката за бъдещите си намерения.

Стоилов обаче нема случай да иска тия обяснения; при това и самата кандидатура на принца за известно време заглъхна.

В България кандидатурата на Кобургския принц не задържа много общественото внимание: за толкова много кандидати се бе говорило от 9 август досега! Свобода обнародва едно антрефиле от няколко реда за биографията му, без да се впуска по тоя повод в никакви съждения. Само Петков, който ревниво пазеше бъдещето за Батенберга, бе се разтревожил. „Последните телеграми, пишеше той[1], ни донасят такива известия за сериозността на тая кандидатура, щото ний бая се позамислихме." Той препоръчваше на членовете на Великото народно събрание да не позволят да им се налагат „всевъзможни неизвестни и нечувани за нас мингреловци и кобурговци." Завладян всецяло от страха да не би Русия да постави на българския престол някой свой агент, скрит под европейска фирма, той се провикваше: „Нека не забравят (депутатите, б. а.), че такива хора, наложени, лесно могат да продадат един ден короната на България."

В тоя момент крайните националисти допускаха само тази алтернатива: или Батенберг, или република. Захарий Стоянов, в ума на когото димяха откъслечни идеи от Чернишевски, Лаврова, Бакунина и който смесваше във въображението си Парижката комуна, утопичния социализъм и народоволческите мечтания, Захарий, който носеше винаги в главата си покрай своя национален фанатизъм и един битпазар на революционната мисъл в Запад и в Русия, бе наклонен към една демократическо-социална република, която да донесе едновременно благоденствието на народа и окончател-

[1] Независима България, 9 декември.

ния разрив с Русия. Петков пък не виждаше друг изход освен повикването на Батенберга. Без съмнение, и той бе вкусил нещо от нихилистическа мисъл: и под неговото перо се срещат сегиз-тогиз имената на големите руски агитатори. Не бихме твърдили под клетва, че той не е цитирал никога дори и Луиза Мишел. Но той взимаше предвид и дипломатическите съображения.

Ако, пишеше той[1], географическото положение, което занимава България, би било на друго място, а не на Балканския полуостров, гдето още националността на населяемите го народи не е определена; ако ние да нямахме като народ никакви исторически задачи за бъдещото наше съществувание – то ние би били първите и най- горещите защитници на тоя порядък – републиканския. Ние би повдигнали искрено знамето на републиканския режим, защото той е най-близко до нашите понятия... Но при днешното положение, което занимава България, при интригите на русите, при неопределеността на самата България, ние няма да се решим никога да поддържаме за образванието на една неутрална република, защото ние не сме се отказали още да мислим и вярваме, че българският народ не ще се откаже от своите идеали, от своите исторически задачи. Ние би приели и би поддържали това, но ако се съгласят да включат в тая република и трите Българии: Мизия, Тракия и Македония.

В заключението Петков пак се повръщаше към leitmotiv-а на своята агитация: да се повърне Батенберг. Накрая той загатваше енигматично, че народът и войската няма да приемат лесно един друг княз.

Докато тия заплашвания се отправяха към охотниците за наследството на Александра, Кобургският принц правеше в Петербург постъпки, за да одобри царят неговата

[1] Пак там, 2 декември.

кандидатура. Той бе наистина, както сам каза на Стоилова, persona grata в руския двор. В 1883 г. той представляваше Кобургския дом на коронацията на Александра III и биде посрещнат в Москва с големи почести. С Лобанова сношенията му бяха много тесни; в посолството той отиваше както у приятелска къща. С руския дипломат той бе приказвал често за българските работи, преди още да се открие кризата за престола. Мнението, което той изказваше често и с особена настойчивост – като че ли по някое предчувствие или по някой тъмен още план, – беше, че Батенберг не се показал признателен към Русия. Когато княз Александър уволни някои руски офицери от свитата си (1883) и влезе в стълкновение с Петербург, младият принц казал на Каулбарса, тогава военен аташе в посолството: „Да бях аз на мястото на Батенберга, щях да уредя тия въпроси в четвърт час."

Въпреки доброто мнение, което имаха за него в руския двор и в руската дипломация, кандидатурата на Фердинанда се появяваше при обстоятелства, които я предопределяха фатално на неуспех. На Лобанова се дадоха инструкции да заяви, че Русия не признава правото на депутацията да полага каквато и да била кандидатура, тъй като Великото народно събрание, от което тя изхожда, било в нейните очи незаконно.[1] На самия принц Фердинанда биде изпратен отговор в същата смисъл.

Императорът даде наистина на своя отказ много мека форма, а руската дипломация искаше да се разбере, че чувствата на руския двор спрямо младия принц в нищо не са се изменили. В Journal de Saint Petersbourg се появи по тоя случай едно съобщение, което казваше:

> Ако руското правителство отклони кандидатурата на Сакс-Кобургския принц, внушена в известните на всички обстоятелства от г. Стоилов и другарите му, тоя отказ нямаше и не можеше да има нищо общо за личността на принц Фердинанда, която се радва на общо уважение.

[1] Италианската зелена книга.

Независимият руски печат обаче даде на царския отказ друго тълкуване. Новое время – пишеше[1]:

> От само себе си се разбира, че за избора на тоя принц Русия никога няма да даде своето съгласие. Католик по религия, роднина на английската кралица и на австрийската императорска фамилия, принц Фердинанд не представлява решително никакви данни, за да може нашето правителство да го допусне на българския престол. Формален, безусловен отказ, ето всичко, което може да очаква от Петербург кандидатурата на тоя поручик на австрийска служба.

Три седмици по-късно вестникът на Суворина трябваше да покаже още по-голяма откровеност. В една уводна статия, озаглавена „Нужен ли Болгарии князь?" – той казваше категорически, че на България княз не трябва. Интелигенцията била в по-голямата ѝ част враждебна на Русия; новият княз щял неизбежно да попадне под нейното влияние. „Работата не е значи, заключаваше авторът на статията, кой ще бъде княз, а в това, щото България да бъде без княз."[2]

Другите велики сили избегнаха да се произнесат върху кандидатурата на Кобургския принц. Общественото мнение в Европа му беше обаче съчувствено. Times считаше, че за неговия избор не ще да има непреодолими препятствия. Френският меродавен вестник Le Temps, който имаше тогава някои от старите си връзки с Орлеанския дом,[3] даде за младия принц похвален отзив. Неговият дописник съобщаваше от Виена, че Кобург щял да устрои княжеството по подо-

[1] Новое время, 5 декември.
[2] Новое время, 30 декември.
[3] Кобургският принц, внук на Луи-Филипа, бе по майка орлеанец.

бие на Белгия. За успеха на тази кандидатура бе важно обаче да се узнае мнението на Бисмарка, а Бисмарк не желаеше даже да приеме българската депутация.

Това неблагоприятно известие занесе на Стамболова германският дипломатически агент в София барон Фон Тилман. Стамболов прави много догадки за това поведение на Германия; сетне се спря върху две причини, които бяха наистина вероподобни. Бисмарк поддържаше кандидатурата на Мингрели и бе я препоръчал доверително в София; правителството обаче не послуша неговия съвет и това неповиновение огорчи могъщия човек. Освен това – разсъждаваше Стамболов с едно удивително чутье за характера на германския канцлер – Бисмарк, докато мълчи, държи Русия и Австрия в равновесие и дава на Европа впечатлението, че крие някой план, но ако приеме депутацията, ще трябва да заговори и тогава ще се изпари тайнствеността, ще се наруши и равновесието. Пред германския агент в София Стамболов силно настоя за приемането на депутацията в Берлин.[1] Той каза на Тилмана, че за България ще бъде едно голямо обезсърчение, ако нейните пратеници намерят затворени вратата на Берлин и се принудят да заминат, без да са чули гласа на най-могъщата империя в Европа.

От своя страна депутацията действаше пред австрийското правителство, за да посредничи то в Берлин. На 2 декември тя докладваше в София:

Днес Стоилов говори със Сечений за приемането ни в Берлин. Обеща да говори с Калноки и ще направят постъпки. Съветва да се направи постъпка и при германския посланик. Намира това повеление на германското правителство за странно, защото имали съобщение от Берлин, че официално ще бъде приета депутацията. Стоилов ще отиде днес, часа в 3, у германския посланик. Ще направим всичките си усилия

[1] Според дневника на Стамболова.

за приемането ни в Берлин и се надяваме ще бъдем подкрепени в усилията си от австрийското правителство.

Застъпничеството на Калноки отвори най-сетне за депутацията пътя за Берлин. Германското правителство се съгласи да приеме пратениците, но един по един, а не заедно,[1] защото в противен случай щяло да стане нужда предвид на васалността на княжеството да ги представи турският посланик, чието присъствие можеше да бъде неудобно. Депутацията не успя да види самия канцлер; тя биде приета (7 декември) от неговия син, граф Херберт Бисмарк, министър на външните работи. Граф Херберт посрещна странстващите български дипломати отначало много сурово; той бе приел по наследство от баща си тоя навик да плаши хората при първото си свиждане с тях, но синът нямаше, за да бъде истински страшен, нито гъстите вежди на бащата, нито неговия гений. След няколко минути на стеснение пратениците се окопитиха; те му изложиха мисията, с която бе ги натоварило Събранието, и поискаха, щото канцлерът да бъде посредник за едно помирение между българското правителство и Русия.[2] Той им каза, че най-сигурното средство, за да излязат българите из положението, в което ги хвърли свадата с Русия, би било да изберат Мингрелийския княз, за който Александър III настояваше като за своя приятел от младини.[3] Те възразиха, че грузинският принц бил тъй непопулярен, че ако правителството положело неговата кандидатура, твърде вероятно било, че Събранието ще я провали и ще избере немедлено и от яд, „par depit“, Батенберга. Граф Херберт обаче не даваше даже да се спомене за преизбирането на бившия княз. „Това име, каза той, е вън от въпроса.“ Три-

[1] Английската синя книга, № 14.
[2] Италианската зелена книга, № 82.
[3] Английската синя книга, № 18.

те аудиенции се свършиха без никакво заключение. Забеляза се само, че в настроението на Германия спрямо Регентството нямаше вече оная груба неприязън, която звучеше в заявленията на канцлера през месец август и началото на септември.

Заключението ни е, телеграфираше Стоилов в София, че предвид на важни германски интереси не желаят да изглеждат, като че ни насърчават, но ни съветват да поддържаме мира и тишината. Ако показват, че поддържат кандидатурата на Мингрели, то е вероятно да се отърсят засега от българския въпрос. Ние им ясно и определено начертахме положението в България, опасностите, които то представлява за европейския мир и интереси, и пътя, по който може да се излезе из тая криза – чрез избирането на един княз, когото българите могат да приемат.

След свиждането си с граф Херберта депутацията посети всичките посланици, тя се представи и у руския, но граф Шувалов отказа да я приеме.

Най-любезно посрещна депутацията турският посланик. Той ѝ говори с пълна откровеност и даде ѝ всичките насърчения.

Той ни каза, съобщаваше Стоилов (7 декември), че бил натоварен от Портата да ни съобщи, какво Портата води преговори относително кандидатурата на българския престол. Посланикът изказа надежди, че скоро ще се тури край на кризата. За кандидатурата на Мингрели се изказа твърде неблагоприятно. Понеже бил в Петербург, познава го лично и знаял, че бил без никакво значение и с лошо поведение и репутация. Като му казахме част от разговора ни с Бисмарка, помолихме го да употреби влиянието си в наша полза. Той ни обеща това, като прибави, че колегите му са добре разположени, че тук германското правителство много налягало за едно споразумение с Русия. Посланикът заяви, че избирането на княза е наше право, че заявлението на Русия за нелегалността на Събранието заради нередовностите на изборите и присъствието на източнорумелийските депутати не изменява резултата на избора поради числеността на тия депутати, взета сравнително с цялото число на депутатите в Събранието. Думите на Русия против законността на Събранието имат за цел да дадат на Русия възможност да назначи княз. Съветва умереност, за да не се предизвика Русия, и голяма бдителност за запазване на реда и тишината в България.

В тоя разговор с турския посланик най-ценно бе явлението, че Портата гледа на участието на румелийските депутати във В. н. събрание без неодобрение; с това се отслабваше едно оръжие, което Русия държеше в запас, и което можеше да постави Регентството, та даже и силите в много трудно положение.

От Берлин българските пратеници мислеха да отидат в Париж, но те измениха маршрута си подир свиждането си с княз Александра.

На 25 ноември Батенберг бе отишел да посети Лондон, за да се осведоми върху положението и да подготви почвата за депутацията. Той бе повече отвсякога популярен в Англия и обичан от кралския дом. Посрещането му стана с големи почести. Освен една грамадна публика, която го посрещна, като да бе някой народен герой на Англия, на гарата бе дошел Тексkият херцог (Duc of Teck) и генерал Duplat, представител на кралицата. На връщане от Лондон княз Александър се срещна в Кьолн с Грекова и Калчева, които го придружиха до Франкфурт. По пътя той им обясни, че ще бъде невъзможно поне за известно време да се избере княз против волята на Русия. Като преходно разрешение на кризата най-удобно било според него да се постави начело на властта в княжеството един временен управител, който да задържи положението, докато настъпят благоприятни обстоятелства за България, което нямало да закъснее, тъй като император

Вилхелм бил престарял, а неговият наследник щял немедлено да махне Бисмарка, главния виновник за противобългарската политика на Германия. Това бе старата идея на Батенберга: да се запази България независима и престолът ѝ да стои вакантен, догдето Бисмарк се оттегли от политическата сцена; той се надяваше, че след уволнението на канцлера ще може да се ожени за принцеса Виктория и да се върне пак в своята държава, но без страх вече от русите, с вдигната глава. Най-подходящи лица за ролята на временен управител на България – една роля, която изискваше голяма енергия и голямо безкористно едновременно – Батенберг намираше в Алеко паша Богориди и един германски генерал на турска служба Фон дер Голц. Греков и Калчев възприеха този план и се обещаха да го разискват с лорд Идеслея.

На 12 декември депутацията замина за Лондон. Тук тя намери най-възторжен прием. През цялото си пребиване в английската столица тя бе предмет на почти непрекъснати овации.

На 17 декември тя се представи на министъра на външните работи. Лорд Идеслей написа след аудиенцията своя разговор с българските пратеници и изпрати отчета[1] до английските посланици: по него можем да възпроизведем цялото свиждане. То трая дълго. Депутацията разказа своите впечатления от свиждането си с Калноки и граф Херберта. Запитана върху вътрешното положение на княжеството, тя каза: „България е спокойна. Данъците постъпват редовно. Новобранците тичат под знамената. От нищо друго не се боим освен от руска окупация. Населението иска княз Александра; всяко Велико събрание би го избрало немедленно, но спират ни мъчнотиите, които би подигнала Русия."

Пратениците загатнаха и за плана, който им биде внушен от Батенберга. „Изглеждаха ми, пише лорд Идеслей в своя отчет, че те гледат доста благоприятно на идеята за едно преходно спогаждане чрез поверяването временното управление на Алеко паша или на някой европейски генерал."

[1] Английската синя книга, № 44 (inclosure).

Главната им мисъл беше обаче да се намери княз; те се показаха готови да пристъпят към избора даже без съгласието на Русия, стига само да добият насърчение от някои от Силите. След като се изчерпаха общите съображения, лорд Идеслей ги попита върху кои точки, собствено, искат мнението на английското правителство. „Върху две", отговориха те. Първо, те искаха да получат уверение от Англия, че тя няма да се съгласи на руското искане за променение на Регентството; второ, питаха дали английският кабинет одобрява идеята да се избере от Великото народно събрание един временен шеф на фактическото правителство на България. Те казваха, че имат основание да вярват, какво Алеко паша би приел такава една мисия.

В тоя разговор лорд Идеслей се ограничи в общи уверения на симпатия. Той се извини, че не може да им даде гостоприемство в Лондон, тъй като семейството му отсъстваю от града, но ги покани в своя замък в Девеншайр.

На 20 декември той продължи с тях своя политически разговор. Той им каза, че отношенията на княжеството с Русия се усложняват от наличността на международни съревнования. За едно помирение между Регентството и Русия нито Англия, нито Австро-Унгария можели да вземат инициатива, защото на всичко изходяще от тях, русите гледали мнително. Ролята на посредница би се падала най-вече на Германия, но Бисмарк не искал да я поеме върху си. Остава Турция, която като сюзеренна държава била длъжна да търси едно разрешение на кризата. Лорд Идеслей посъветва пратениците да се обърнат до нея.

За промяната на Регентството той каза, че Англия няма да подкрепи руското искане, тъй като този въпрос е вътрешен и никоя Сила няма право да се меси в него; но той предупреди също депутацията да не предполага ни най-мал-

ко, че Англия е готова да отиде до война, за да защити българските интереси. Идеята за избирането на временен шеф на България лорд Идеслей намери за приемлива, но той нямаше голяма надежда в нейния успех.

Английският министър остана твърде доволен от разговора си с българските пратеници: в своя отчет той поздравляваше България, че имала такива достойни мъже. Депутацията обаче нямаше причини да се радва много на своя успех: освен благи думи, тя не чу нещо друго.

И в Лондон депутацията има дълго свиждане с турския посланик. Той я прие също с голяма сърдечност, но ѝ даде съвет да действа в София, за да се направят на Русия необходимите отстъпки. За кандидатурата на Мингрели той каза, че е приемлива и безвредна.

Ние му заявихме, докладваше Стоилов, че сме готови да направиме всички отстъпки, съвместими със запазване на нашата независимост, но вярваме, че избирането на Мингрели е невъзможно, защото неговото встъпване на българския престол може да тури в опасност независимостта на България. Добавихме, че за всяка евентуалност не ще бъде зле да станат някои споразумения за защитата на балканските държави в случай на война. Посланикът прие благоприятно тази мисъл и ни каза, че върху този въпрос не е разменил взглядове с правителството си, но ни съветва да направим увертюри за това на Портата, кога пристигнем в Цариград. Молим да ни съобщите има ли почнати преговори по този въпрос със Сърбия, в какво положение се намират и какви са взглядовете на Румъния върху това.

И Румъния, и Сърбия бяха отначало съгласни за едно задружно действие на балканските държави в защита на тяхната независимост; но от теоретическите положения те не желаеха още да минат към едно формално споразумение, защото ръцете им не бяха съвсем развързани: Сърбия чакаше заповеди от Виена, а Румъния се боеше да не предизвика гнева на Русия. Засега в Букурещ и в Белград се задоволяваха да дават на Регентството големи насърчения и морална поддръжка пред Европа. В една аудиенция, която напоследък румънският крал бе дал на управляващия българското агентство в Букурещ, той изказа горещи симпатии към България и похвали много мъдростта на Регентството, но заключението му бе пак, че е необходимо да се дойде до споразумение с Русия. Очевидно бе, че той бдеше зорко, щото солидарността му с България да не се превърне в открита опозиция срещу Русия.

От балканските държави само Турция можеше със своите права на сюзеренна държава и най-сетне със своето значение на империя да застане срещу руската политика в княжеството. Но и тя туряше своето поведение в зависимост от разположението на Европа. Тя нямаше да върви напред, освен ако бе сигурна да чувства зад себе си докрай една голяма част от силите.

Докъде бяха решени да вървят силите? Лорд Идеслей каза лоялно на българските пратеници да не мислят, че Англия ще воюва за тяхното дело. Въпреки някоя разлика в думите също им заяви и Солзбъри.

Солзбъри, съобщаваше Стоилов на Начовича (26 декември), в по-откровен и по-определен начин потвърди уверенията на Идеслея. Той вярва, че Русия няма да се изложи на последствията, които може да има окупацията за нея. Затова няма защо да се страхуваме от pareille случайност. Попитахме дали Русия е заявила, че при известни случайности ще окупира България, Солзбъри ни отговори, че никакви преговори относително окупации не са ставали и че Англия няма никога да приеме да влезе даже в разисквания по подобен въпрос. Съветва по-добре да продължим днешното положение и да печелим време, отколкото да приемем неблагоприятно разрешение на кризата. Английското правителство няма да изостави никой случай, който би могъл да се представи, за да се достигне до едно мирно и благоприятно за нас

разрешение на кризата, и можем всякога да разчитваме на дипломатическата поддръжка на английското правителство.

Ако англичаните бяха скъпи за своите положителни обещания, в проявленията на своята симпатия те бяха най-възторжени. Докато стоя в Лондон депутацията, тя бе предмет на най-шумни почести.

Всичко, което носеше познато име в английската политика, поиска да види хората, които България бе пратила да просят от Европа милост и правосъдие. На 22 декември кметът на Лондон им даде банкет, на който присъстваха 70 души. Един от английските министри и лорд-мерът държаха хвалебни речи за България. Отговори им на английски Кочо Калчев. Той каза между другото:

Не сме ние, които създадохме сегашното критическо положение в България, и следователно не сме ние отговорните. Борбата, която водим, е оправдателна, както всяка борба за независимост. Протестираме високо против упреците, че сме били непризнателни. Ние чувстваме признателност към всичките народи, които съдействаха за нашата самостоятелност. Ние ще постоянстваме в тоя път, догето получим гаранции за нашите права.

Поканите за обеди и вечери валяха ежедневно в хотела, където бяха слезли пратениците. Лондонският архиепископ пожела да ги има на трапезата си. Една особена депутация от борсата ги посети, за да им изкаже желанието си да ги види в своето учреждение: тук 2000 търговци и банкери ги приветстваха.

От тия симпатии на финансовия свят депутацията пожела да се възползва, за да сключи един заем.

Заемът бе станал необходим още преди преврата и сега бе по-належащ отвсякога. Наистина, постъпленията бяха добри, но държавата имаше да посреща извънредни разходи. Един опит за сключване заем във Виена, направен от Тенева, директор на Народната банка, не успя; несигурното положение на княжеството не вдъхваше вяра на никоя голяма банка: България можеше да намери само лихоимци, но не и сериозни заемодавци.

В Лондон депутацията влезе в сношение с финансисти, които предлагаха да направят заем от 25 милиона при следните условия: лихва 7%, емисия al pari и комисиона 8%. Депутацията поиска, щото лихвата да бъде 6%, а емисията 93, банките се съгласиха. Договорът обаче не можа да се сключи поради опозицията на Стамболова, който намираше условията много тежки. Депутацията прекъсна след това на известно време преговорите и замина за Париж.

След моралния триумф, който бе за нея пребиването ѝ в Лондон, депутацията отиваше да види в Париж най-студения прием. Тъкмо в тоя момент френската политика се намираше в началото на своя дълъг припадък на русофилство. Министърът на външните работи Флуранс, който пред заплашителното поведение на Бисмарка чувстваше твърде остра нужда от един съюзник, търсеше случая да покаже на руския император своите добри чувства към Русия и цената, която френската помощ можеше да има за руското действие в Европа.[1] Първото намерение на френското правителство бе да не приема никак българската депутация. В такъв смисъл се изказа и меродавният печат. Прочутият публицист John Lemoine пишеше във в. Le Matin: „За българите ние искаме да знаем, колкото рибата иска да знае за една ябълка. Когато се касае просто за въпроса да замени руския протекторат с английски и да се променят само окръжните управители, ние можем да правим икономия от симпатии-

[1] J. Hansen, Ambassade á Paris de M. Mohrenheim (1884-1808), стр. 25.

те си.“ Само в. Le Temps, в който благородният широк ум на Франси де Пресансе се издигаше над мимолетните и плитки съображения на минутата, намери за българските избраници няколко по-топли думи. Депутацията от своя страна посети видните политически мъже на републиката, защити умело делото на България и успя най-сетне да бъде приета от Флуранса.

На другия ден (29 декември) в Journal des Debats се появи върху тяхната аудиенция следното официозно съобщение:

Министърът на външните работи прие българските пратеници вчера на часа десет сутринта.

Свиждането, на което присъства г. Франсиз Шарм, полицейският директор, се продължи до часа единадесет.

Г-н Греков изложи на г-н Флуранса, почвайки от обстоятелствата, в които настоящето правителство на България се образва, разните фази, през които то мина, и особено трудностите, в които се намира днес поставено. Българското Регентство си дава точна сметка за своето положение, също и за положението на Европа; то е разположено да направи всичките отстъпки, съвместими с по-нататъшната независимост на България; но то не вярва, че кандидатурата на Мингрелийския княз може да бъде приета, защото тя не може да обезпечи на страната трайния ред, от който тя има нужда, нито свободата, на която има право.

Г-н Флуранс каза на българските пратеници, че ги приел като частни лица, защото не можел да им признае в никаква степен някакъв редовен мандат. България има наистина вътрешна самостоятелност, но в международните си отношения тя зависи от Портата, която има право да говори от нейно име. Франция уважава твърде много договорите и твърде много желае да се запази неприкосновеността на Турската империя, за да наруши това правило. При все това министърът на външните работи се съгласи да приеме г. г. Стоилов, Греков и Калчев и да ги изслуша. Той съчувства искрено на тягостното положение на тяхното отечество; но той вярва, че най-доброто средство да излязат от мъчнотиите, които му очертаха, би било да държат голяма сметка за чувствата на Русия, на която България дължи своето съществуване, и да направят нужните за това отстъпки; той не желае да се произнесе върху никоя кандидатура, тъй като това би било преждевременно, но може би е печално, задето Регентството отблъсва по тъй абсолютен начин кандидатурата на Мингрелийския княз.

Впрочем, каквито симпатии и да заслужава България, Франция трябва да гледа преди всичко общия европейски интерес, който се заключава в запазването на мира, и от това становище тя не може, освен да препоръча най-бързите и най-сигурните средства за едно разрешение на кризата.

Пратениците отговориха, че българското правителство искало също да не се наруши европейският мир и затова то се отказало от кандидатурата на княз Александра, успехът на която щял да докара война; но между княз Александра и Мингрелийския княз не можели да се намерят други комбинации и силите, които са безкористни в тоя въпрос, не могат ли да помогнат за тяхното изнамиране?

Г-н Флуранс възрази, че никоя Сила няма качество за това освен Портата. На Франция не предлежи да играе никаква роля в този въпрос. Тя не може, освен да насърчава разрешенията, които са най-приемливи за заинтересуваните две страни. Нейната единствена цел е мирът.

Българските пратеници тогава се оттеглиха, като взеха сбогом от г-н Флуранса по най-учтив начин.

Езикът, държан от Флуранса, биде одобрен единодушно от всичкия голям печат в Париж. La Republique Francaise пишеше:

Г-н министърът на външните работи беседва вчера с българските делегати. Той им даде най-доброто доказателство за благоволението на Франция към тях: изпрати ги дълбоко отчаяни.

Какво представлява наистина тази борба на България срещу Русия? Това е борбата на глиненото гърне срещу желязното.

Българските пратеници не изглежда да са били тъй отчаяни, както си ги представляваше френският печат. Техният доклад до Регентството се различаваше доста – ако не по същество, то поне по общия тон – от съобщението на френския министър.

На 28 декември Стоилов телеграфираше на Начовича:

Днес имахме аудиенция у г-на министъра на външните работи, гдето присъстваше известният Францис Шарм, началник на отделението. След като изложихме подробно положението на България и какво искаме, министърът отговори, че симпатизира както той, така и правителството му на нашата кауза, но че Франция не може да посредства за едно споразумение с Русия, нито пък да вземе каква да е инициатива по нашия въпрос; още повече че вземането на подобна инициатива може да ни принесе вреда и може да създаде лош прецедент, като се позволи на вмешателството на силите в работите на България. Франция ще поддържа, каза той, целостта на Турската империя, което е едно съществено условие за французката политика. Българските граници са гарантирани от Берлинския трактат, каза министърът, и Франция не ще позволи нарушението на тоя трактат. Попитахме: ако стане някое предложение за изменение на сегашното правителство, ще ли се подкрепи от Франция. Отговори, че ние сме господари на съдбините си и че всяко дело по устройството на България, което не нарушава Берлинския трактат, те нямат право да се месят. Попитахме: ако изберем княз, ще ли бъде одобрен от Франция. Отговори, че Франция ще а в и з и р а[1] тогава.

[1] Ще си помисли.

От двата тия документа излиза различно впечатление.

Кое изложение бе по-вярно, това на френския министър, или онова на българските пратеници? Възможно е, щото депутацията да е претълкувала в много оптимистична смисъл общите изявления, с които Флуранс бе пристъпил към положителната част на беседата; но може да се предполага с по-голяма вероятност, че френският министър бе съчинил своето съобщение до вестниците предвид на впечатлението, което трябваше да се произведе в Петербург.[1]

И в Париж, както в Лондон, депутацията се занима, покрай своята политическа задача, и с финансовия въпрос; тя влезе в сношение с Banque de Paris et des Pays Bas, която за пръв път се явява по тоя случай в историята на българските финанси. Но и тоя опит не сполучи. Директорът на тая парижка банка писа на Грекова (6 януари), че моментът не е удобен за един заем.

Нашето впечатление, казваше той, е, че не би имало никакво преимущество за вашето правителство да сключва дългосрочен заем, преди да се постигне едно разрешение за бъдещото устройство на България. При настоящите условия тоя заем не би могъл да се сключи при условия, съответствуващи на кредита, който заслужава в действителност страната.

Банката препоръчваше на българското правителство да вземе аванс, като заложи титрите на заема, за който

[1] За думите на Флуранса пред българската депутация Хансен пише: „Това откровено и ясно заявление предизвика сензация в европейските канцеларии. В Петербург тя произведе най-добро впечатление. Барон Моренхайм (руският посланик) посочи на своето правителство чувствата на истинско приятелство на френското правителство за Русия и Александър III изказа високо своето задоволство на г-на Лабуле, който токущо бе назначен френски посланик в Петербург." J. Hansen, op. cit., стр. 26.

Събранието бе му дало пълномощно. И тия преговори обаче трябваше да бъдат прекъснати, тъй като предложенията завариха Грекова в Рим, отдето той не можеше вече да се върне.

В Рим българската депутация отиваше с голяма радост. Във всичките столици, дето мина, тя биде предизвестена от италианските посланици, че Ди Робилант ще бъде твърде щастлив да я изслуша. Целият италиански народ се готвеше от своя страна да акламира по пътя пратениците на България, в борбите на която той виждаше някакъв отзвук от своята минала съдба.

Депутацията обаче искаше да избягва шума и манифестациите. В Турин тя пристигна инкогнито и публиката, която я чакаше на гарата, бе принудена да поздравлява със своите възгласи един празен трен. В Рим посрещането бе много внушително: 4000 души бяха излезли да причакат гостите, които младата България изпращаше в столицата на древния мир. Когато делегатите се показаха, всички присъствующи махаха шапките си и викаха: „Да живее България, свободна и обединена!" От страна на студентите им биде поднесен един адрес, който гласеше:

Като се възхищават от българския народ, който воюва храбро за свободата и води борбата с мъдрост и постоянство, студентите от Римския университет поздравляват неговите славни пратеници, ходатаи за защитата на отечеството, и им поднасят своите благопожелания.[1]

На другия ден вестникът на италианското правителство Opinione приветстваше с най-горещи думи пратениците на България, „които идат – казваше той – да кажат на Рим неизказаните скърби и славния отпор на една силна нация, наречена заслужено – Пиемонт* на Балканския полуостров." След тия похвали Opinione съветваше българите да бъдат благоразумни и да направят на Русия тъкмо толкова отстъпки, „колкото е необходимо, за да ѝ се отнеме всеки предлог за посегателството върху самостоятелността на княжеството".

[1] Corriere della Sera, 4 януари.

Най-напред депутацията се представи на Робиланта, който я задържа час и половина и на изпращане я придружи чак до вратата. После тя посети едно по друго председателя на Министерския съвет Депретис, камарата и турския посланик. От всичките тия свиждания впечатлението бе отлично. На 8 януари Стоилов телеграфираше в София:

Вчера ни прие Робилант много ласкаво. Увери ни за най-горещите симпатии на италианското правителство и народа. Всички политически партии в камарата имат гореща симпатия за България. Каза, че всички му са признателни за думите, които произнесе в полза на България в камарата, и че днес не оттеглюва нито една дума от казаното тогава. Прибави, че искреното му приятелство за българите му налага да бъде откровен и да ни каже и това, което може да ни бъде неприятно. Силата на българите се състои в почитанието на трактатите, а присъствието на източнорумелийските представители във В. н. събрание е против Берлинския трактат и цариградските протоколи. Макар Русия да не е заявила още официално за тази незаконност на В. н. събрание, тя може да се основе на това, тогава приятелските сили ще се намерят в мъчнотия да ни защитят. Българският въпрос трябва да се свърши по-скоро, защото продължаването на сегашното положение е опасно за нас и застрашително за Европа. После нашето връщане в София правителството трябва да вземе едно решение, защото чрезмерното продължение на кризата ще хване да уморява европейските сили, а от това може да последва реакция и намаление

на симпатиите. За да се тури край на българския въпрос, трябва да се направят отстъпки на Русия, защото никой сега не може да вземе на себе си да наложи на Русия изменението на нейната политика. Русия постоянства да иска променението на Регентството и правителството с разтурянето на В. н. събрание; следователно върху тази почва трябва да се търси и да се направят отстъпки на Русия, като се осигури отнапред, че после тия отстъпки ще може да се дойде до едно благоприятно за нас развързване на кризата. За да се водят тия преговори, трябва посредничеството на Портата, която сега е в добро разположение спрямо нас и с Русия се намира в отношения, които ѝ позволяват да посредства, Робилант дава тоя съвет частно като искрен приятел на българската независимост. От хората, които водят българските работи, ще зависи да решат дали е предпочтително да се следва досегашното поведение и да се чака; но мисли, че независимостта на народите не се осигурява с крайна политика и че трябва преди всичко да се осигури засега поне съществуването на България и възможността да може да се работи и занапред. Днес ни прие Депретис, който каза, че споделя напълно казаното от Робиланта. Той повтори, че с постоянство и благоразумие ще сполучим. Турският посланик ни съобщи от името на правителството си, че Портата храни най-добри чувства към България, желае да се разреши българската криза в наша полза и не ще загуби никой случай, без да положи стаpанията си за постигане горнята цел. Казахме му, че сте ни заявили, че в Цариград ни чакат, и го помолихме и той от негова страна да попита ако ще ни приемат в Цариград и ако Портата ще третира с нази условията за приемането на един начин на общо действие. Посланикът обеща да ни съобщи отговора на Портата.

Колкото горещ и да бе приемът, който Ди Робилант направи на българските пратеници, италианските патриоти останаха недоволни, когато прочетоха в печата меродавното съобщение за изявленията, в които той бе им определил становището на Италия. Във в. „Riforma" Криспи осъждаше министъра, че бил много въздържан и не изразил всичката горещина, с която Италия съчувства на българската свобода и на идеалите на България. Недоволни бяха и студентите, на които полицията не позволи да устроят по улиците една голяма демонстрация в чест на българите. По тоя повод пред хотел „Quirinal", дето беше слязла депутацията, се чуха между акламациите за България и викове „Долу Депретис!" Не само в Рим, но и в цяла Италия студентчеството бе ентусиазирано за българското дело. В Грекова, Стоилова и Калчева то виждаше герои, подобни на великите революционери, които странстваха по европейските столици, за да подготвят събитията, от които се роди италианското единство. От всички университети от провинцията идеха в хотел „Quirinal" дълги телеграфически послания, в които България се приветстваше във фрази, пълни с риторически дъх и възторженост.

Най-трогателно бе от всички поздрави, които получи депутацията, посланието на римския кмет княз Тарлония. То бе датирано от Капитолия и примесваше с тоя момент от българската история великите спомени на вечния град. Тарлония приветстваше българските пратеници „в тая столица, радостна, че им дава гостоприемство, желающе щото България да постигне своите съдбини".

Пребиването на депутацията в Рим се завърши с една внушителна почет, която им показа най-високата италианска интелигенция. В нейна чест дружеството на публицистите даде една интимна вечеря, на която присъстваха най-прочутите писатели и политически лица. Българските пратеници бяха през цялата вечер обсипвани с внимания. Всички искаха да им кажат няколко сърдечни думи, да им стиснат ръката. Някои, по-сантиментални, ги прегръщаха. От всички присъстващи най-голям интерес показваше към

положението в България Криспи. Той дълго приказва с Грекова и му каза: „Вашата кауза е наша. Ние обичаме народите, които се борят за своята независимост."

На другия ден депутацията напусна Рим. Калчев тръгна за Венеция, отдето трябваше да продължи пътя си до София; а двамата му другари заминаха през Бриндизи за Цариград, отдето бе пристигнал благоприятен отговор.

II

ПРЕГОВОРИТЕ С ЦАНКОВА В ЦАРИГРАД

Махзарът на румелийските емигранти до Портата. – Една историческа телеграма на д-р Стоилова по тоя махзар. – Отзоваването на Гадбан ефенди. – Д-р Вълкович в Цариград. – Цанков поканен в Портата. – Заминаването на Цанкова от София. – Задкулисните цели на Кямил паша. – Писма на Вълковича до Начовича. – Примирително настроение у Гирса. – Шестте точки на Цанкова. – Контрапроектът на Регентството. – Раздор между Балабанова и Цанкова. – Едно писмо на Людсканова. – Войнствена тревога на Бисмарка. – Заговор против живота на Цанкова. – Българската депутация в Цариград. – Цанков и представителите на Регентството на конференция у Кямил паша. – Д-р Стоилов за руската политика: писмо до Начовича.

Неочакваната съдба, която щеше скоро да направи Портата покровителка на българската независимост*, бе вече превърнала Цариград в прибежище за русофилите, които голямата политическа буря бе изхвърлила из отечеството им. Към края на октомври в турската столица бяха събрани почти всичките водители на бившата съединистическа партия: М. Маджаров, д-р Хаканов, С. Бобчев, Д. Юруков, Д. К. Попов и др. Озлобени от своето бягство, неподготвени от миналото си да чакат в изгнание тържеството на една идея, те пълнеха хотелите в Стамбул, кафенетата в Пера, чакалните на руското посолство, бюрата на вестниците и кулоарите на Баб'и-Алието със своите стенания и с фантастич-

ните разкази за ужасите в княжеството. Те представляваха България за страна, изпаднала в ръцете на разбойници, за земя, в която не може вече да се диша, за ад, и тропаха на всички врати, търсейки чужд господар, който да им бъде спасител. „Чух мнозина от тях – пишеше кореспондентът на Journal de Gèneve[1] за тия български емигранти, – чух ги да изказват открито пожелания за възстановлението на Източна Румелия даже с помощта на турските щикове и при перспективата на една турска военна окупация поне за известно време."

Неприличието на това поведение възмущаваше крайно всичките европейски дипломати в Цариград. Всички посолства се затвориха като по един мълчалив заговор за тия самозвани пълномощници, които вадеха отечеството си на търг пред силите. Само Нелидов ги прие веднъж, но с голяма хладнина. Той се задоволи да им определи заплата – по 13 лири на месец – и вече не пожела да ги види: чувството му на руски патриот, подписът на когото личеше под договора за Санстефанска България[2], се бунтуваше срещу недостойнната врява, с която тия клиенти на Русия искаха помощта на турските войски.

Това неизказано, но тежко порицание, което падаше върху тях от всички страни, не усмири у емигрантите смелата ярост, разюздана в душата им от тяхното победено властолюбие: на 4 декември те се представиха пред великия везир и му подадоха прочутия в новата ни история „махзар"*.

Когато печатът оповести малко по-късно тая постъпка на румелийските русофили, във всичките столици на Европа избухна голямо отвращение. Депутацията бе в тоя момент в Лондон и посред възторга на английското общество за борбата на българите тя трябваше да преживее и позора

[1] Journal de Gèneve, 7 ноември 1886 г., дописка от Цариград.
[2] Нелидов подписа мира, сключен в Сан Стефано.

на тая новина. На 20 декември Стоилов пишеше на Начовича:

> Приятелите ни негодуват за мемоара, подаден в Цариград от моаджирите.[1] Не е ли възможно на основание на този мемоар да се подигне преследване против подписавшите го за предателство? Въобще общото мнение е в полза на строгост спрямо лицата, които се стараят да смущават постоянно порядъка и общата безопасност.

Освен големия шум, който направи в света като изменническо дело, мемоарът не предизвика никакво друго последствие. След като бе противостоял срещу силния натиск на руското посолство, великият везир не можеше да дигне поход срещу Регентството поради молбата на няколко бегълци, колкото тя и да бе ласкателна за честолюбието на Високата порта, която не бе виждала никога, щото едно християнско население да иска нейната намеса срещу родното си управление. Такова изкушение Кямил паша можеше да има наймалко сега, когато отношенията му с България бяха тъй тесни.

Тия отношения станаха още по-сърдечни, откато Гадбан ефенди биде вдигнат от София.

Нахалството на Гадбана бе станало в последно време непоносимо за всички: лъжите му пред Портата и интригите му в София бяха създали едно положение, от което само неговото отзоваване можеше да донесе изход. Последният удар му нанесе една нота на Начовича до Портата в отговор на една телеграма от великия везир, в която той се позоваваше на лъжливите донесения на комисарството (5-и). Написана от Вернаца с много тънка ирония, тази нота да-

[1] С името „моаджири" Стоилов, както и Вълкович наричаха русофилите от Румелия, които бяха избягали в Цариград.

ваше за дейността на сириеца една хумористическа оценка, пълна със злост. Гадбан бе съобщил на Портата, че избирането на Мингрели не се считало от правителствените кръгове в София за съвсем невъзможно. На това нотата възразяваше:

Колкото се отнася до кандидатурата на Мингрелийския княз за българския престол, правителството в това отношение никога не е крило от императорския комисар своите впечатления. Ний казахме, че тази кандидатура е невъзможна, защото няма нито един българин, от която политическа партия и да е, който би се произнесъл в негова полза. Впрочем Гадбан ефенди трябва да е повече от всеки друг осведомен върху тоя въпрос, тъй като той се сношава с шефовете на всичките партии и се радва на тяхното доверие. Ето защо правителството не се съмнява никак, че императорският комисар за вакъфите ще да е дал на Високата порта най-точните сведения върху тоя предмет.

Гадбан бе докладвал, че от страна на хора от Регентството се водела агитация за възвръщането на Батенберга. Нотата отвръщаше:

Българското правителство се надява тъй също, че негово превъзходителство Гадбан ефенди ще да е осведомил твърде вярно Негово височество великия везир върху въпроса за преизбирането на княз Александра. Императорският комисар постоянно е имал случай да се убеди, че освен няколко редактори на вестници никой сериозен човек в България не вярва, че връщането на бившия ни Господар в страната е възможно. Той е можал толкова по-добре да се убеди в тази истина, че сам той много пъти е съветвал г. г. регентите и министрите да работят за това преизбиране, което той представляваше като полезно за България и приятно на Високата порта: той винаги е получавал на тия си внушения категорически отказ.

Досега това бяха бодвания с игла; ето и отровната стрела:

Гадбан ефенди, продължаваше нотата, срещна същото противостоение и в съветите, които често пъти е давал на регентите и министрите да прогласят България царство, независимо от Високата порта и да повикат назад княз Александра като български цар; той ни уверяваше, че такива били желанията на Негово императорско величество султана, защото по тоя начин Високата порта щяла да се освободи от грижите, които ѝ причинявала България.

Никаква хитрост не бе пренебрегната в този любопитен документ; след като екзекутираше с няколко реда Гадбана, Начович размахваше пред Портата кадилницата с темян:

Ако, казваше той, Регентството и министерството не послушаха тия съвети въпреки действителните и неоспорими симпатии на българите за княз Александра, ще бъде достатъчно да дам за обяснение две причини, без да се спирам на другите: то е, че, от една страна, българското правителство е твърдо решено да не се отклонява от договорите, а, от друга страна, то е убедено, че българите имат най-голям интерес да запазят благоволението и покровителството на Негово императорско величество султана и на неговото високо правителство.

Ако за Абдул Хамида, винаги треперещ, когато трябваше да се направи нещо неприятно за руското посолство, отзоваването на Гадбана – агент на Нелидова в София – щеше да бъде един горчив хап, трябва да се признае, че тоя хап Начович бе го позлатил; протестът бе забулен в такава форма на ласкателство, че не можеше да остави повод за лошо впечатление. Дали за защита на Гадбана се направиха някакви опити от Русия, не е известно; желанието на българс-

което правителство да се отърве от тоя опасен интригант биде обаче силно подкрепено от някои посланици в Цариград, а най-много от италианския.[1] Тоя натиск още повече ускори решението на Портата да вдигне Гадбана. След неговото заминаване управляющ комисарството остана Оник ефенди, един честен и интелигентен арменец, който изпълняваше службата си с голяма добросъвестност.[2] Оник ефенди се занимаваше впрочем само с текущите работи; върху големите политически въпроси разговорът между Портата и Регентството се водеше вече в Цариград чрез Вълковича.

Още докато Греков бе в Цариград, българското правителство бе изказало пред Портата желанието си да назначи един дипломатически агент, който да я осведомява непосредствено върху работите в България; то бе съобщило даже, че има предвид пловдивския окръжен управител П. Димитрова. Кямил паша отначало нямаше нищо против лицето, но считаше мисията преждевременна; сетне намери, че Димитров бил неудобен, понеже бил родом от Източна Румелия. В действителност той искаше да бави своето съгласие, докато види какъв обрат ще вземе българската криза след заминаването на Каулбарса. Към края на ноември той съобщи, че е съгласен да приеме като представител на Регентството в Цариград някое политическо лице, което, без да има официалното качество на дипломатически агент, ще изпълнява фактически тая мисия.

Регентството повери тази мисия на д-р Вълковича: изборът не можеше да бъде по-щастлив. За трудния пост в Цариград трябваше в тия времена един човек, който да има много достойнство и да бъде същевременно извънредно гъвкав; да може да влезе в интимност с турците и да умее да се представлява пред европейците; да бъде в течението на голямата международна политика и да прониква в кулисите на Високата порта; да бъде националист в своите възгледи, за да не отслабва в политическата си вяра, и същевременно да остава във всичко тактичният човек, който знае да придава на своя фанатизъм маската на умереността и на здравия разум. Никой българин не притежаваше в такава степен и с такова естествено съвършенство, както Вълковича, тия разнородни и дори противоречиви качества. Неговото възпитание, неговата природа и неговото минало еднакво го бяха подготвили за деликатната мисия, която му предстоеше. Произходящ от прочут чорбаджийски род, расъл в Париж при най-добри условия, той бе светският господин, който в най-големите салони се чувства като у дома си и с най-високопоставените хора успява да се постави като равен. Тия европейци, които са го познавали, са запазили от него спомена за един рядък charmeur. Не по-малко умееше той да прелъстява и турците: от дългото му служене в Цариград – преди Освобождението той имаше чин на санитарен полковник в турската войска – той бе изучил чудесно качествата им, хитростите им, навиците на мисълта им и тия им слабости, чрез които може да се завладява тяхната душа.

[1] Италианската зелена книга, № 56.

[2] Оник ефенди е сега турски генерален консул в София.

Щом пристигна в Цариград, Вълкович възобнови веднага старите си познанства между турските сановници и в една седмица можа да се упъти отлично в забърканата мрежа от интриги около Портата и между посолствата. И веднага неговите депеши до София почнаха да звучат оптимистически: той бе разбрал, че положението на Кямил паша е затвърдено, че Портата се измъква из своите колебания и че между Регентството и нея се започва една твърда и продължителна взаимност.

На 10 декември Вълкович телеграфираше:

Вчера имах дълъг разговор с великия везир, присъстваше харджието[1]. Високата порта поддържаше, че за да се да-

[1] Министърът на външните работи.

де път за отстъпване на руското правителство, трябвало да влезе в Регентството един, а в кабинета двама членове от опозицията. Сполучих да убедя турските министри, че засега изменението на това Регентство и кабинета не може да стане без явна опасност за нарушение тишината и мира в страната, че Цанков, поканен два пъти да влезе в Регентството, отказа, че опозицията няма никога да участва в Регентството или кабинета в меншенство. В. везир изрази желание да се добият фактични доказателства, че опозицията отказва да влезе в Регентството и кабинета. За мингрелската кандидатура В. порта не настояваше. Тя я поддържаше, понеже Гадбан писал, че уж вий сте му казали, че избирането му не било една невъзможност. Русите постоянстват на тая кандидатура, като казват, че не е народът, но ония, които задържат днес властта и не я одобряват. За да се убедят, че това не е истина, предложих да сондират мнението на опозицията, ще видят, че целият народ не ще. Питаха ме какво значение има кандидатурата на принца Фердинанда, дали е предложена от София. Отговорих: нямам никакви сведения, когато напуснах София, ни дума не ставаше за тая кандидатура и по всяка вероятност, прибавих, депутацията я е намерила в пътя си. Намерих време да разкажа безобразното поведение, лъжите и интригите на Гадбана. Накрай повторително молих в. везир да действа пред русите да представят един сериозен кандидат, който, като се одобри от в. везир, да може да се избере от народа – тогава само ще се свърши тая криза.

За да склони направо русите да предложат нови кандидати, Кямил паша нямаше никаква надежда, но той намисли друг един план, който косвено вървеше към същата цел, тъй като щеше да постави Русия пред невъзможността да намери друг изход из положението, в което се бе поставила. На 19 декември той съобщи на Вълковича, че е телеграфирал на Оник ефенди да покани Д. Цанкова в Цариград. Пред голямото учудване, което Вълкович изпита от тая ненадейна новина, везирът обясни, че Цанков по-лесно ще склони да влезе в едно смесено министерство, като чуе от европейските посланици и от самия Нелидов, че Русия няма да употреби сила против Регентството;[1] той добави, че участието на Цанкова в управлението щяло да бъде едно достатъчно удовлетворение за Русия. Вълкович забележи, че Цанков нито ще дойде в Цариград, нито ще приеме някога да влезе в едно министерство, в което той ще бъде в меншенство. „Тогава, възрази Кямил паша, отказът на Цанкова ще докаже, че органите на Русия не дават съдействието си, за да се излезе из кризата.“

Това съобщение се зловидя на Начовича. Същия ден той отговори на Вълковича:

Много сте се ангажирали. Предвижданията по настроението на опозицията ще излязат неверни: тя ще приеме всичко, което ѝ диктуват. Обявете, че тая комбинация[2] ще се приеме от правителството само когато Портата предложи един сгоден за българския престол кандидат.

Начович се боеше да не би повикването на Цанкова в Цариград да е в свръзка с някакъв заговор между руското посолство и Портата, за да се наложи на Регентството кандидатурата на Мингрели. Неговото желание бе, щото тази задача да се изясни, преди Цанков да е потеглил от София. На 20 декември той телеграфира на Вълковича:

Нека секретарят (на вакъфите) попита шефовете на опозицията одобряват ли Мингрелията. Нека им иска писмена декларация, че се задължават да го прокарат през В. н. събрание. Това е единственият важен въпрос за братушки-

[1] Депеша № 10 от Вълковича до Начовича, 19 декември.
[2] Смесеното министерство.

те. Целта им е тази кандидатура, а не смесено министерство.

На такова категорическо запитване шефовете на опозицията мъчно можеха да отговорят утвърдително; поне за Каравелова, чиито чувства по кандидатурата на Мингрели бяха известни, се знаеше, че по никой начин той няма да вземе задължение, което да докара на престола на България един черкезки принц. Планът на Начовича, като даде идеята за тази анкета, бе да принуди Каравелова да се изкаже открито против руския кандидат, за да стане явно, че отказът на Регентството се споделя даже и от неговите противници. По тоя начин Цанков със своята готовност да слуша сляпо Русия се уединяваше от политическия свят в княжеството и щеше да се яви като самотен агент на една чужда дипломация.

Маневрата бе вещо скроена, но Вълкович съобщи, че тя е без предмет, тъй като Портата бе заявила вече на Нелидова, че Мингрелийският княз не може да се наложи на една страна, която е всецяло против него. На турския посланик в Петербург, Шакир паша, дадени бяха даже заповеди да действа пред Гирса, за да оттегли тази непопулярна кандидатура. Сам Вълкович бе убеден, че Русия не държи вече на нея и търси само едно почтено средство за отстъпление, особено откато Портата бе почнала да показва по-голяма енергия в защитата на своето становище.

На 19 декември той писа на Начовича едно дълго частно писмо, в което се стараеше да разпилее по отношение на Турция съмненията, които владееха в София, и да обясни истинското значение на повикването на Цанкова:

От последните ми депеши, казваше той, сте разбрали, че Русия поомекна и че иска от Турция едно малко улеснение, за да се оттегли. Кямил паша намира, че ще да удовлетвори русите, ако сполучи да убеди Д. Цанкова да дойде тук и да го склони да влезе сам в министерството. С това той мисли, че ще задължи русите. Аз не взех никакво задължение спрямо в. везир. Казах му, че Д. Цанков ще може да се приеме в сегашния кабинет само когато и русите ще дадат доказателства, че ще отстъпят от претенциите си. Предизвестих тоже Кямил паша, че Д. Цанков няма да приеме да дойде тук по поканата на В. порта и още, че няма да склони никога да влезе в кабинета като шесто лице. Кямил разчитва на отказа на Д. Цанков и понеже аз не вярвам, че Д. Цанков ще бъде министър по поддръжката на турското правителство, не запретих на в. везир да сондира мнението на Д. Цанкова. Постъпката на Кямил паша спрямо Цанкова е по мое мнение съсипателна за началника на опозицията. Лъжете се, ако мислите, че Турция ще направи, щото ѝ диктуват. Тя има своите интереси, които упорито защитава. Тя за всичко се съветва с Германия и преди да вземе решение за наймалките въпроси, тя пита германското посолство. Това е самата истина. Турция отстъпва на Русия на въпроси по форма и от второстепенна важност. Гледайте тъй на делата на Високата порта, и не ще бъдете излъгани. Това ми се потвърди от г-на Уайта, както и от австрийския посланик. Д. Цанков ще приеме ли да дойде тук и да влезе в министерството като шесто колело? Аз не го вярвам. Може да се лъжа, но грешката иде от това, че откак съм тръгнал от София, не получих ни един вестник, нито едно писмо, от които да следя течението на работите по нас. Г-н Каличе казва, че в. везир пак се мами, както това стана не един път с руското посолство, и че тая комбинация, която предполага, няма да му ползва много пред русите.

Че русите омекнаха, има много признаци, но коя ли ще е причината, не мога да я угадя. Дали срещанието на делегатите с княз Александра, дали разясненията, дадени от г-н Ону на Гирса, понеже той е преместен в министерството и е против политиката на Каулбарса за нашите работи. Уайт привлече вниманието ви върху Македония. Пазете, казва, крайна неутралност към тая страна; понеже Русия към нея сега отправя ударите си с цел да ви компрометира. Никога

Кямил паша не ми се видя тъй сигурен и напълно убеден, че Русия няма да прати войска в България. До днес все се предпазваше, като говореше за възможна окупация, но завчера чисто и ясно ми каза: „Сега не се боя вече от една окупация." Пратете ми пари за пресата. Аз приготвих един отговор на мемоара на румелийските вагабонти; но искам пари, за да го обнародвам в някой вестник. Вярвам, че като го прочетете, ще ви се хареса.

Всичкият въпрос зависи от вас, ще ли можете да продължите мира и тишината в двете Българии? Това ме питат всички. От това зависи нашето спасение.

Както бе предвидил Вълкович, Цанков не се отзова с голям ентусиазъм на поканата на великия везир; той достатъчно познаваше коварствата на турците, за да не се усъмни в тайните цели на този ненадеен позив към него, клиента на Русия, за когото Турция не можеше по една вековна асоциация на мисли да не вижда свой враг. Цанков отговори, че като шеф на партия той не може да напусне страната, толкоз повече че се боял да не би Регентството да не му позволи сетне да се върне обратно. Той бе съгласен да отиде в Цариград само ако му се каже, че поканата е следствие на едно предварително споразумение между руското правителство и великия везир за въдворението реда и законността в България. Интригите, среди които живее България от пет месеца, бяха създали в София голяма мнителност. Както Начович се бе разтревожил от мисълта, че Цанков е викан в Цариград, за да бъде видимото оръдие на някакво руско-турско съзаклятие против княжеството, тъй и Цанков от своя страна бе помислил, че Кямил паша иска по един лукав начин да го отстрани от София, за да ослаби опозицията. За всеки случай човекът на Русия не искаше да направи никаква стъпка, без да пита русите.

Бе ли взето мнението на русите, когато Портата реши да вика Цанкова в Цариград? Вълкович твърдеше, че Кямил паша не само нямал никакво предварително споразумение с Нелидова, но, напротив, всичкото негово старание било да направи руската политика в безизходен път. По тоя повод той пишеше на Начовича (22 декември):

От началото аз мислех, че тази постъпка от страна на В. порта спрямо Д. Цанкова беше следствие на едно споразумение с Нелидова. Така мислеха и в някои от посолствата, които посетих през тия дни, но вчера се убедих напълно, че това не е тъй. Като чух от Кямил паша да ми казва, че като съобщил това нещо на Нелидова, той се зачудил малко и не рачил да вземе никакви задължения, преди да иска наставления от правителството си, казах на везира, че понеже с тази мярка, или по-добре комбинация, не удовлетворявате Русия, аз не виждам, че не можете да извлечете и най-малката практическа полза, толкоз повече че Нелидов не се е произнесъл в нейна полза и може би на края да я отблъсне. В. везир се намери малко притеснен; но той настояваше върху идеята си да дойде тук Д. Цанков и съобщи му телеграмата изново, че поканата да дойде в Цариград има си целта и че В. порта му гарантира свободното му възвръщание в България, когато иска. Казах на в. везир, ако Д. Цанков склони да дойде, що ще правите с него. Преди всичко, отговори ми, ще му се даде възможност да се убеди, че руската окупация, на която той разчитва, за да дойде на власт, няма да стане; после ще го поканим да приеме един портфейл в днешното министерство. Аз отговорих, че в такива условия Д. Цанков няма да се реши да дойде, нито пък да влезе в министерството. Tant pis pour lui et pour son parti[1], отговори Кямил паша. Аз прибавих въпроса за мене, а дали В. порта иска да даде важност и върхнина на опозицията и дали като направи това, няма да повреди престижа на сегашния кабинет и да произведе безредици в България?

[1] Толкоз по-зле за него и за неговата партия.

Кямил паша ми каза с висок и остър тон: „Ние знаем, че опозицията е сляп орган на русите, че нейната цел е да помогне по всякой начин да доведе русите в България. Това е против нашите и вашите интереси и затова никога няма да оставим тази партия да вземе върхнина в страната, нито пък в интереса ни е да умалим и унищожим силата и престижа на днес властвуюшата партия." За мен нямаше ни най-малко съмнение, че тия думи на Кямил паша бяха искрени. По моето убеждение поканата на Драган Цанков иде от самия султан, когото садриакеминът беше видял един ден преди да ми говори за тази комбинация, или последствие решение, взето в Министерския съвет миналата сряда. Тя има за цел да покаже на русите, че тяхната партия не иска да съдейства, за да се излезе от тази криза. Но още повече В. порта иска да се покаже неутрална и че равно гледа на всичките партии в България. Не отдавайте никаква важност на тая постъпка на Високата порта. Аз имам и интимни разговори с Кямил паша и Харджието. Турците гледат на нас като на защитници на Турската империя и съм напълно убеден, че ще ни помогнат и подкрепят в нужда. Отговорът на Д. Цанкова, в който казва, че щял да се реши да отиде в Цариград, ако тази покана е следствие на В. порта с руското посолство, направи Кямила да каже: „От това става явно, че този човек е предател на отечеството си."

Въпреки голямата си вяра в Портата Вълкович съблюдаваше голяма въздържаност и избягваше всяка дума, която можеше да се вземе като съучастие на българското правителство в рискованата игра с Цанкова.

В тази комбинация, пишеше той, аз не взех никакво задължение, не казах нито да, нито не. Аз пазя свободата на действията си. Във всеки момент ще мога да спра в. везир, щом видя, че неговите комбинации са за наша вреда. Трябва да не забравяме, че идеята за едно смесено министерство излезе от г. Грекова. Сам г. Уайт ми каза: Malheureusement M. Grekoff a laissé espérer une pareille combination;[1] но тя няма да сполучи, иначе трябва да приема, че аз не познавам нашите политически мъже. Ала Цанков е подлудял – иначе не може да се тълкува влизането му в кабинета като шесто лице. Кандидатурата на Мингрели тука като да не съществува. Кямил ми каза, че Русия трябва да предложи друго лице: за мингрелийския нито дума вече не може да стане. Вчера Нелидов се оплакал на в. везир, че не намирал способ как да се споразумее с българите. Кямил му бил отговорил: „Вий сте причина, понеже дигнахте агентите си от България и не щете да приемете депутацията."

Преди три дни дохождa при мен за посещение Неклюдов, който в парантез[2] е Нелидов кандидат за софийското агентство. Говори ми надълго върху нашето положение. От разговора ни разбрах, че русите се намират в голямо притеснение: не намират причина да нападат и са крайно разкаяни, дето са тикнали работите до тази крайност.

Отговорът на Кямил паша на руските искания ми се съобщи от австрийския посланик, затова не можах да благодаря официално в. везир, както го изискваше вашата депеша.

Освен с Портата Вълкович трябваше да води преговори и с екзарха. Регентството бе много недоволно от владиците, които не пропускаха никакъв случай да изявят своето незачитане спрямо висшата власт в страната и интригуваха с водителите на опозицията. При учредяването на България и в първите години след Освобождението архиереите поддържаха, с изключение на Климента, консервативната партия. С либералите техните отношения бяха извънредно лоши: Каравелов им се явяваше със своя атеизъм и със словесните буйства на своето отрицание нещо като антихрист,

[1] За нещастие, г. Греков е дал надежда за тази комбинация.

[2] В скоби.

а от Цанкова и от временните му правила за духовното управление те бяха се оплаквали в 1880 г. чак в Петербург. Превратът против Батенберга преобрази съвсем това разположение. След 9 август архиереите осъмнаха почитатели на Цанкова и съюзници на Каравелова. Освен Климента никой от тях не бе в душата си привърженик на Русия: Варненско-Преславският Симеон като председател на Народното събрание в 1882-1883 г. участва във всичките заговори за изгонването на руските генерали из княжеството; колкото за Григорий Доростоло-Червенски, през цялото княжуване на Александра той парадираше с враждата си към руското влияние. Обратът, който стана сега у тях, се дължеше на убеждението им, че борбата на Регентството срещу руския цар ще се свърши с погром и че когато руските войски ще дойдат в България, ще настъпи страшният съд: в тоя ден те искаха, както се изразява писанието, да бъдат отдясно на победителя.

През декември Св. синод се събра в София. Но вместо да се занимае с положението на църквата, което бе жалко, той се изкуси от амбицията да играе политическа роля и обърна митрополията на клуб. Тук идваше понякога и Каравелов, който тупаше на джеба си и казваше, че имал документи, с които щял да докаже, че регентите и министрите били всички вагабонти; но най-редовни гости бяха Цанков и приятелите му. Те настояваха пред Синода да предпише на свещениците да затварят по случай коледните празници всичките църкви, за да се почувства по тоя тържествен начин недоволството на народа от неговите управници.

Правителството бе в течението на тия кроежи и телеграфира на Вълковича да се срещне с Негово блаженство и да иска от него обяснения за тоя негласен бунт на църквата против държавата и особено за действията на Климента, който бе начело на заговора. Вълкович, който мразеше в лицето на владиците бивши свои съюзници, които сега му изневеряваха, изпълни мисията си много охотно. На връщане от Ортакьой[1], дето държа много строг език, той писа на Начовича:

Имах дълъг разговор с Негово блаженство върху поведението на духовенството въобще и особено за Климента. Екзархът съжалява и осъжда действието на Климента, обеща се да пише едно строго писмо на неговия наместник и да го призове на ред и отстранение от политическите борби. Обеща се тоже да изпроводи един енциклик до цялото духовенство, с който да го покани да се държи далеч от партизанските борби. Ще ли дядо Екзарх да изпълни обещанието си, аз се съмнявам, понеже у него, както въобще у нашите калугери, апатията и недеятелността са самите качества. Инак не ми се ще да вярвам, че Св. синод ще иска да играе политическа роля. Екзархът ми говори за въпроса на задължението на бялото духовенство. По мое мнение Регентството и кабинетът може да експлоатират този въпрос за тяхна полза. Знайте, че законът за бялото духовенство бе унищожен от Цанков-Балабановото министерство. Ако има възможност този закон да се тури в действие, Регентството и кабинетът, които се обвиняват за радикални, ще придобият една добра бележка пред нашите братушки.

В същото писмо Вълкович описваше похожденията на Маджарова, Бобчева и другарите им в Цариград.

Le comble du ridicule[2], казваше той, емигрантите пратиха депутация от страна на българското в Румелия население до гръцкия тук посланик и принесоха честитявание и приветствия за положението на гръцкия наследник! Идете сега и кажете, че тия хора не са безумни вагабонти.

[1] Ортакьой, преддверие на Цариград и резиденция на екзарха.

[2] Като връх на смешното.

Между туй Цанков продължаваше да отклонява поканата на Портата да иде в Цариград. На втората депеша на великия везир, съобщена чрез Оник ефенди, той възрази, че ще потегли само ако бъде позван направо от руското посолство.

Подир този отговор, телеграфираше Вълкович[1], в. везир се срещнал с руския посланик и му бил казал, че той се бил отнесъл до Цанкова като до турски поданик, но тъй като от отговора на Цанкова се види, че руското правителство разполагало с нейните (на Турция) поданици, то, ако и руското посолство желае да се свърши тази криза, нека покани Цанкова да доде. След това руското посолство прати една поканителна депеша до Цанкова и той, щом я получил, отговорил, че ако българското правителство не направи никакво препятствие, в понеделник щял да тръгне.

Цанков замина на 28 декември, без да срещне никаква пречка от страна на правителството. Властта се намеси само на пловдивската гара, и то за да защити стария държавник от една националистическа тълпа, която нападна вагона с викове: „Долу предателя." По-нататък пътуването му стана незабелязано. От Мустафа паша Цанков телеграфира на зетя си Людсканова, че турците му оказали големи почести, и депешата минаваше между русофилите от ръка в ръка. Това даде повод на Д. Петкова да се нахвърли срещу бившия свой шеф със страшно ожесточение.

Върви, върви, предателю! – пишеше той.[2] – Върви и се поклони на този, който те е подкупил. Върви и кажи, че в гърдите на българския народ има още сила за борба и че той няма така доброволно да се предаде на русите, както направи ти.

[1] Депеша от 26 декември.
[2] Независима България.

Моментът, в който Цанков пристигна в Цариград, бе много благоприятен за едно помирение между опозицията и Регентството. В европейската политика се забелязваше голямо уталожване. Самата Русия, уморена от безплодния свой напън, изглеждаше да желае едно какво-годе разрешение на българския въпрос, което поне да задоволи от външна страна честолюбието ѝ. Защото за една фактическа победа тя не можеше вече да мисли. Всички нейни дипломатически действия бяха се свършили с неуспех, осуетявани или от Силите, или от княжеството, или от двете заедно. Тъй на окръжното, в което тя обвиняваше Регентството, че се противопоставило на всичките ѝ опити да докара споразумение между българските партии, Начович отговори с една нота, в която обнародва депешите, разменени между Търново и София по преговорите с Цанкова. Тия документи, които изобличаваха Каулбарса като подстрекател на раздорите в княжеството, дадоха повод на европейските кабинети да изкажат енергически своето порицание към тоя род похвати и поставиха руската политика в такова тежко положение, от което Гирс трябваше да я изважда чрез едно осезателно проявление на добра воля. На 7 януари той телеграфира на управляющия руското посолство в Лондон Бутенева:

Понеже българските пратеници отиват в Цариград, желателно би било, щото английският кабинет да даде на своя представител наставления, за да се споразумее с нашия посланик върху средствата, за да се улесни разрешението на българската криза.

Подобна депеша Гирс отправи до всичките руски посолства при великите сили. Същия ден (7 януари) той разправи устно на английския посланик в Петербург своя план за изравнението на българския въпрос: понеже депутацията след обиколката си по европейските столици отивала в Цариград, дето се намирали и представители на българската опозиция, трябвало да се използва тоя добър случай, за да се

постигне под ръководството на Портата и със съдействието на всичките посланици едно съглашение между партиите, вследствие на което да се установи в България едно законно правителство, с което Русия да може да възобнови отношенията си.[1] Гирс добавяше, че ще съобщи тоя свой план на европейските кабинети, след като го представи на императора и добие одобрението му.

Силите намериха идеята на Гирса за уместна, но много неопределена. В какво щеше да се състои съдействието на посланиците? Дали те ще се свикат на конференция? Тия въпроси зададе лор Солзбъри на управляющия руското посолство в Лондон.[2] „Не, отговори Бутенев, за конференция не става дума." „Посланиците в една стая ли ще се съберат, или ще разискват един с друг поотделно?" – попита английският министър. Бутенев и това не знаеше. Не по-добре бяха осведомени руските посланици върху естеството на намесата, която те бяха натоварени да искат от Европа. Само Нелидов се бе изказал пред един свой колега в Цариград за един „общ натиск на Силите" върху България, но върху целта на тоя натиск и той не бе се произнесъл.[3]

Английското правителство обаче не искаше да се присъедини към никаква мярка на принуждение спрямо Регентството; в тая смисъл сър Р. Морие направи на Гирса едно категорично съобщение.[4] Мнението на Англия по тоя въпрос биде още по-точно изразено в един меморандум, който лорд Солзбъри прати на Уайта. Тоя документ поставяше трите ръководещи начала на английската политика по българската криза: 1) съблюдението на Берлинския договор; 2) независимост и свобода на българския народ; 3) удовлетворение на справедливите руски желания, ограничени в тия две рамки.[5]

[1] Английската синя книга, № 27.
[2] Ibid., № 33.
[3] Ibid., № 41.
[4] Ibid., № 52.
[5] Английската синя книга, № 52 (inclosure).

Освен горните инструкции, които ми съобщава моето правителство, пишеше Уайт, то ми заповядва да не изпускам никак предвид, че то няма никога да вземе участие в насилственото сваляне на българското Регентство и че следователно не може да се добие единодушното одобрение на Европа за една нова комбинация, направена без съгласието на правителството, което понастоящем се намира установено в София.

С известни оттенъци в енергията на езика, но в същия дух се изказаха Ди Робилант и Калноки: Тройното съглашение, което бавно и с голяма мъка се бе съставило по българския въпрос, влезе при тая нова проба в действие, за да очисти почвата на преговорите от всяко недоразумение, което можеше да сплаши Регентството или да го енервира.

Цанков се представи във Високата порта на 6 януари. Освен Кямил паша на свиждането присъства и министърът на външните работи. Разговорът трая цял час, но се мина в разменяване на общи мисли върху положението.

Цанков, съобщаваше Вълкович (7 януари), не изложи своите мнения. Иска да се научи защо е викан в Цариград. В. везир му казал: целта на викането била да се намери способ за сливането на партиите в България в една, за да може да се избере княз. Цанков казал в общи черти, че неговата партия няма да прави спънки и че щом Европа се съгласи върху един кандидат, неговата партия ще помогне за избирането му. Обеща се да представи след два-три дена условията на спогаждането на неговата партия с другите партии.

Цанков нямаше никаква надежда в добрия изход на преговорите. Той дойде в Цариград, защото не можеше да не се отзове на една призовка на руското посолство, но върху своята мисия той оставаше недоверчив. Със свойствения му рязък тон той изказваше пред всички своя остър скептици-

зъм. След първия си разговор с Портата той заяви на един журналист:[1]

За да се наредят работите в България, има две средства: вътрешна революция, която да катурне Регентството, и външна намеса с военна сила. Второто е мъчно, понеже великите сили не могат да се съгласят, остава първото средство, което е готово и в кратко време ще се тури в практика.

При всичките си заявления, че само една военна окупация може да разреши основно българската криза, Цанков не можеше да се отклони от процедурата, в която се бе замесил по неволя. След като се съветва с Нелидова, той представи на Портата следните предложения, френският текст на които бе написан в руското посолство:

1. Преди всичко да се унищожи Регентството като противно на българската конституция.

2. Да се състави смесено министерство, в което портфейлите на вътрешните работи, на външните, а тъй също и председателството на Министерския съвет да бъдат поверени на опозицията, тоест на партията, наречена цанковистка. Военното министерство да се повери на някого от бившите военни министри: на генерал Каулбарса I[2] или на княз Кантакузена, за да може да се държи войската далече от политическите борби.

3. Да се избере и се свика ново В. н. събрание, на което да се препоръча кандидатът на Високата порта и на Русия княз Мингрелски; тъй също да се реши една ревизия на конституцията.

[1] Депеша на Вълковича от 7 януари (Архив на Министерството на вътрешните работи).

[2] Военен министър в България в 1882-1883 г. и брат на дипломатическия агент.

4. Да се възвърнат в първите им служби офицерите, компрометирани в преврата, намиращи се в странство или не, съдени, осъждани, преследвани по съдебен ред или не.

5. Да се помилват всички политически престъпници, съдени и осъждани от 6 септември 1885 до сега, да се спрат всички съдебни и административни преследвания против лица, подозрени, преследвани съдебно, обвинени, арестувани, интернирани и изгонени из княжеството.

6. Предвид на лошото състояние на населението, което тъй много пострада още от самото начало на кризата, и предвид интереса на службата и дисциплината, както и достатъчността на действуващата войска, новобранците от месец декември да не се викат под знамената преди разрешението на кризата чрез окончателното избиране на княз. По същите мотиви да се разпуснат войниците, които са навършили срока на службата.

Всичките тия условия се свеждаха фактически към едно: политическата и военната власт в България да мине пряко или посредством Цанкова в руски ръце – това, което в своето най-голямо увлечение не бе посмеял да иска дори Каулбарс.

Кямил паша прие без забележки предложенията на Цанкова, защото имаше вече скрит план как да ги осуети изцяло. Същия ден той прати покана на Вълковича да се яви в Портата, за да се срещне с „шефа на опозицията". Преди да вземе някакво решение, Вълкович поиска да узнае мнението на българското правителство. Начович още отначало гледаше зле на тази посредническа роля на Портата и бе особено раздразнен от значението, което се даваше по тоя начин на Цанкова пред чуждия свят.

Моето мнение, пишеше той на Вълковича, е да отговорите, че няма какво да се съвещавате с Цанкова, че българското правителство е готово да изслуша предложенията на Портата и да ги вземе в сериозно внимание, но че не приема

да третира с хора, които хвърлиха България в днешното положение.

Накрая той предупреждаваше Вълковича:

Великият везир послъгва, затова недейте има много доверие в него.

Отказът на Начовича бе много неприятен за Портата, която видя в него знак на недоверие и една неочаквана спънка за своята стратегия. Кямил паша настоя пред Вълковича да присъства на преговорите с Цанкова поне като частно лице, без да взема върху си никакви задължения. Вълкович склони на това условие и на 11 януари той има в кабинета на великия везир едно свиждане с Цанкова, което трая два часа. В едно дълго писмо до Начовича, което поместваме изцяло, той описа онази любопитна борба между двама български политици под крилото на един турски паша.

„Драгий ми приятелю, пишеше Вълкович на Начовича (13 януари).

Телеграфът е причината, че в писмата си нямам нищо ново да ви съобщя; събота нямах време нито два реда да напиша, понеже сутринта ходих при вел. везир в къщата му, която е до Арнауткьой, и часът по един трябваше да се намеря във В. Порта за преговорите с Д. Цанкова, по тия причини ограничих се само да ви проводя препис от текста на Цанковите глупости, писмото си отправих до Н. банка. По телеграфа казах ви, че въпреки запрещението ви да се срещна пред в. везир с Д. Цанкова, че не можих да са откажа на Кямил паша, понеже много ма моли и съзрях, че той се боеше да не би Д. Цанков да го излъжи и го убеди за криви работи. Кямил паша искаше да присъствам на това свиждане, за да контролирам аргументите на Цанкова, както и стана, от друга страна, вия ми предписвахте в същата ви депеша да узная точно що е говорил Д. Цанков на в. везир. Как можах да узная това нещо, ако не слушах със самите си уши? Освен това в петък дохожда при мен Артин ефенди, главният секретар на Министерството на външните дела, но не ма намери в хотела, понеже по това време аз бях ходил при Уайта. Артин ефенди дойде тоже при английския посланик и там, като се срещнахме, той много настоятелно ме убеждаваше да присъствам на утрешното свиждане, даде ми да разбера, че в. везир може би неволно да земе спрямо Цанкова някое задължение, което да повреди самото дело. Питах г-на Уайта що е по-добре да правя: да отида ли на това срещане с Цанкова, или не! Той не можа да ми каже нищо положително, по неговото мнение требвало да действам съгласно наставленията, които чаках от вас. Подир свиждането ми с Цанкова г-н Уайт ми каза с крайно възхищение vous avez tres bien fait en allant.

Конференцията ми с Д. Цанкова, нека тъй да я наречеме, беше много любопитна, аз бях предварително катехизирал Кямил паша и в едно частно свиждане с него бях му посочил сичките деликатни части на Цанковите предложения, както и ония, които криеха задни мисли. Кямил паша познава твърде добре нашите работи, но за да ги обсъжда с един Цанков, той има нужда за тънките подробности от помощта на един българин; затова той много настояваше да присъствам на конференцията. Тя трая тъкмо 2 $^1/_2$ часа и щеше още да се продължава, но в. везир беше поканен на вечеря в двореца, затова прекъсна дебатите; по сичкото време разговорът ни беше тих, сериозен и препълнен с деликатности, както прилича на хора добре възпитани. Изпърво Цанков атакира регентството, че то било нелегално и противно на основния ни закон, той каза сичко, щото е казвал до днес по този въпрос; своевременно извади от пазухата си една дрипава конституция и показа статиите, в които се предвижда съставянето на регентство и начинът на състоянието му. В. везир му възрази, че В. порта не признава регентство, но наместничество (lieutenance) и че тя досега в никой официален акт не е признала регентство за България. Понеже Цанков настояваше да се приеме разтурянето на регентство-

то и неговите атрибути да се възложат съгласно конституцията на министерството, Кямил паша пита моїто мнение; аз като изново заявих, присъствам като частно лице, отговорих на въпроса, че наистина в конституцията се съставя в други и определени случки, но тъй че случаят на абдикация на суверена не е предвиден в конституцията по similitude и като конституцията предвижда, че когато князът отсъства от княжеството, назначава наместничество; настоящия случай на немане княз като суверенът да отсъства и затова има регентство. Цанков възрази, че не са касае в тоз случай за отсъствието на княза, понеже има един акт, по който княз Александър се отказва от българския престол, по следствие настоящето положение не може да приравни с едно временно отсъствие на княза. Аз питах дали абдикацията на един суверен можи да са гледа равна на негова смърт? Кямил паша каза: княз Александър е още жив и за нас той отсъства от трона си. В. везир, като съзря, че разговорът зима форма на византийски препирни, направи една ясна тирада, с която прекрати дебатите по този въпрос. Той каза, че регентството е едно учреждение, припознато от В. порта и В. сили, то за нас има легално существование не само защото законността му не е оспорима, но че сумя в толко тежки и критически времена да опази страната от анархия и има силата да уварди мира и тишината в България, по тия и много още важни причини нито дума може да става за премахването му преди да се назначи нов княз. Върху втория пункт аз почти не говорих, положението беше много деликатно, понеже се касаеше за въпроси, отнасящи се до лични интереси, Кямил паша сам каза, че за руски военен министър не допуща да се разисква. България не е руска провинция и военния министър трябва да е българин; Цанков са удиви и са замая! Той до тази минута беше на убеждение, че турците били треперяли пред русите. Кямил паша попита кой е сега военен министър в София, отговорих му, полковник Николаев. Какъв е той човек? – пита Кямил паша; Цанков отговори: неучен, аз казах: добър войник и честен человек.

Кямил каза: той е сега добре на местото си, нека си стои. Дебатите върху третия пункт траяха много, но Цанков претърпя страшно фиаско върху въпроса за ново В. н. събрание. Той поддържаше, че това В. н. събрание било частно на една партия и по таз причина то не могло да избира княз, понеже той не щел да бъде княз на цел български народ, но на една само фракция. Цанков иска, щото новото Министерство да направи нови избори, които да са свободни и че само такава една камара ще може да избере княз за българския народ. Кямил паша, като слуша Цанкова, който говори почти двадесет минути против настоящата камара, понеже тя била незаконно съставена изключително от крайните елементи, пита моїто мнение върху въпроса дали е нужно да са разтури настоящето В. н. събрание; отговорих, че като Велико народно събрание никой нема право да произнесе разтурването му, конституцията не предвижда подобно нещо, понеже Великото народно събрание е тъй да кажем самият народ. Колкото за състава му, че той е бил твърде лош, аз не го намирам до такава степен лош, както иска да каже г-н Цанков, и за доказателство привеждам примера на избирането от тази камара на принца Владимира, освен това прибавих: ще попитам г-на Цанкова да ми отговори искрено дали той може да увери, че като неговата партия дойде на власт и направи свободни избори, че наверно той ще надвий и че никак не се бои, че противниците му може би да надвият; тук требва да изповедам, че Цанковият отговор беше съвестен, защото каза, че възможно е щото крайните елементи да надвият, на това Кямил му каза, вия сега тъй треперите от радикалите, но ако те ва надвият още един път в изборите, що ли ще стане? Не мой прибави да бутаме тия работи, които са опасни и за вас, и за страната. За Мингрелията Кямил паша зачуди Цанкова, като му каза, че В. порта отказа се от тази кандидатура и че сама Русия не я поддържа веке със сърце. Цанков възрази, че необходимо нужно е щото двете партии да се съгласат предварително върху лицето, което ще ся предложи за избиране, понеже това е главен въп-

рос. Кямил паша му отговори; нека са съгласат върху състава на едно смесено министерство, тогаз ще ви представим един кандидат, който, понеже ще е одобрен от Русия, вия нема да имате причини да не го одобрявате. За изменението на конституцията Кямил паша не ще нито дума да става – това е ваше вътрешно, каза, дело, по какъв начин иска народът да са управлява, то той сам ще си нареди основния закон, нека са избере новият княз, прибави в. везир и тогаз той с народа си нека си направат каквато искат конституция. Цанков каза, че понеже днес целият български народ е убеден, че требва конституцията да се измени и за да са остава на новия княз да иска изменението, требвало В. н. събрание, което ще избере княза, да изрази желанието, че конституцията да се измени, че с това уж щело по-лесно да се намери нов кандидат, аз му възразих тъй: или цел български народ е убеден, че е нужно да са измени основният закон и в народ е убеден, че е нужно да са измени основният закон и в този случай нема защо да се боим от нищо, или пък народът не желае това изменение и в такъв случай сичките платонически желания на В. н. събрание и даже онова на новия княз ще останат безполезни, понеже изменението на конституцията стои в ръцете на народа.

За възвръщането на офицерите в. везир каза, че това е много важно нещо, понеже требва да се извадат от служба 100-тина офицери, за да се дадат местата им на избегналите – това нещо може да има лоши следствия – може да станат безчиния и в такъв случай резултатът ще е негативен и противо нашите желания. Цанков възрази дали целта ми е една reconciliation. Да! казах аз, но спогаждане, в което зимаме хлеба от устата на едного, за да го дадем на другия, не е reconciliation. Кямил паша каза: по този пункт ще помислиме! Ще видим доколко може той да са приложи в изпълнение във всяки случай, прибави, понеже този въпрос може по приложението му да причини безчиния, които да предизвикат една обща война, за която се интересуват сичките В. сили, аз, каза Кямил паша, ще питам върху този пункт представителите на В. сили, понеже, каза, българският въпрос интересува не само Русия, но сичките В. сили. За петия пункт в. везир каза, че той нема никакво значение, понеже щом дойде новият княз, ще се даде обща амнистия за сички. Цанков забележи, че требвало понеже става спогаждане и примирение на партиите, да се простат предварително ония, които се считат за виновници, аз му казах, че не заслужава да се занимаваме с 20-30 лица пред общите интереси на целия български народ. По шестия пункт Драганчо иска да хитрува и да инсинуира предателски неща, че уж войската била възвишена от 15 на 30 хил. души за заплашване, за (не се чете) на некои части от народа и пр., и пр. В. везир ма пита защо е това увеличение на числото на войската, отговорих му, че положително не зная причините, но предполагам, че устройството на румелийската войска е една от главните причини и сформируването на 4-та дружина за секи полк. Кямил паша не даде никакво внимание на Цанковите инсинуации и серии, като каза – този пункт може да го има и да го нема – той е отвън нашата задача. Натовари ме да питам вашето мнение върху първия, втория пункт и какви отстъпки ще можете да направите по тях, за да може да се даде едно щогоди удовлетворение на Русия, за да се свърши този въпрос. Аз казах на в. везир, че правителството ще се склони за състава на едно смесено министерство само когато В. порта предложи един нов кандидат за бълг. престол. Кямил паша ми каза – настоявайте пред Софийското правителство, за да се споразумеем en principe върху състава на смесеното министерство, та щом се съгласим, ще ви предложим новия кандидат и тогаз ще се измени министерството. Тук е днес възелът. По мое мнение требва да се одобри един от позицията в Регентството и да ѝ се даде един портфейл в министерството на основание на този принцип, че на меншеството му се дава способ да контролира делата на правителството, без обаче да може да му пречи. Ако одобрявате моите взглядове, обадете ми по телеграфа. Истина е, че по вчераш-

ната ви телеграма, която пристигна твърде побъркана, излиза, че вия отстъпвате един пост в Регентството и един или два в министерството, по мое мнение ще требва да се пазарува и затова ще почна от един регент, после ще приема един в министерството и ще дойда накрай, ако е нужда до два в кабинета и нищо повече. На това мнение е Кямил паша – да ни са дава повече от два портфейла на опозицията. Цанков е съвершено съкрушен пред публичното тук мнение като патриот и честен гражданин по предложенията си, во посолството са смеят с него и с русите. Уайт ми каза вчера, че положението са подобри и че сега верва, че въпросът ни ще са свърши на наша полза, питах го на що се основава да мисли тъй, каза ми, че нема положителни фактове, но общата политика е за наша полза."

Преди да пише това писмо, в една депеша от 11 януари Вълкович съобщаваше предложенията, които сам везирът намери за уместни след разискването, станало пред него, върху българската криза; те бяха: да се даде на опозицията едно място в Регентството и най-вече две министерства в кабинета.

Начович отговори с големи благодарности към Кямил паша:

Колкото предложенията на Цанкова, телеграфира той на Вълковича, възмутиха правителството, толкова взглядовете на великия везир го възрадваха. Български патриот не би могъл да защити по-добре от Негово височество народните интереси. Регентството отблъсва предложенията на Цанкова, направена с цел да хвърлят България в анархия, за да се предизвика руска окупация.

На проекта на Цанкова Регентството отговори със следния контрапроект: 1) съществуващето В. н. събрание да избере един регент из Цанковата партия; 2) да се дадат на цанковистите един или два портфейла, но по решението на Министерския съвет; 3) кандидатурата на Мингрели да се изостави и за изменението на конституцията да не става дума; 4) да се обяви от руска страна официално, че провинените в преврата офицери няма никога да се върнат във войската; 5) амнистия да се гласува, когато България влезе в нормалното си положение. За шестия пункт, който се отнасяше до намалението на войската, Начович заявяваше, че не иска даже да отговаря, понеже смятал изразеното от Цанкова желание за лудост.

Отстъпките, които правителството правеше с тоя контрапроект, не бяха по угодата на неговите партизани; предложенията на Цанкова, обнародвани в софийските вестници, разгласени с телеграма от Радославова до всичките окръжни управители, околийски началници и общини в двете Българии, произведоха такова силно възбуждение, че националистите считаха всякакви преговори с него за оскърбление на отечеството. Нападките и проклятията, които се отправяха към Цанкова, надминаваха всичко, което се бе писало дотогава. „В българската история, която е пълна с толкова ужаси и злочестни, пише Свобода[1], няма забелязано предателство, подобно на Цанковото." „Кой би могъл да допусне, питаше Петков[2], че „ще се намерят българи, които ще турят за своя програма продаването на отечеството си?"

Яростният шум, повдигнат от вестниците против Цанкова, смути някои от най-видните му приятели. Когато по поканата на пребиваващия в София драгоманин на руското агентство Комисаров се свика бюрото на партията, за да се произнесе върху предложенията на Цанкова, Бурмов и М. Балабанов отказаха да дойдат на събранието. Те бяха даже скрили една телеграма, която им бе пратил Цанков, за да им съобщи постъпките си пред Портата. На 16 януари А. Людсканов пишеше по тоя повод на Цанкова:

[1] Свобода, 14 януари.
[2] Независима България, 17 януари.

Поведението на поменатите двама господа, дето да скрият от бюрото телеграмата ти, за която те са били натоварени да му съобщят преди близо една неделя, страшно възнегодува всичките членове. Те искаха, щото в снощния си отговор да флетрират тия господа, но аз ги въздържах да не направят това, защото нашите боклуци ще излязат наяве и пред мисията в Букурещ, както и пред посолството в Цариград, и им се обещах, че днес за всичко това ще ти съобщя с писмо. Не може наистина човек да не пука от яд за тяхната ипокрация, защото където срещнат някого от нас, все питат за новини от тебе и даже ти се сърдят, дето не си бил нищо съобщавал, когато те още преди шест дена са имали от тебе новини и ги скрили от нас.

Както се научаваме, тия господа били ти вече отговорили и не удостоверявали твоята програма. От в. „С в о б о д а", който ти пращам днес, ще видиш, че Начович вече знае това, като казва, че имало цанковисти, които не одобрявали твоето предложение.

Людсканов обвиняваше Бурмова и Балабанова, че искали да компрометират Цанкова пред обществото; той ги подозираше освен това, че те от алчност му завиждат за мисията, която той добил в Цариград по доверието на Русия.

Дето седнат и станат, тия господа постоянно – критикуват твоето ходение в Цариград, като го намират за съвсем нередовно и което може да има вреда вместо полза. От друга пък страна, както се научаваме, и те са телеграфирали да искат и те да дойдат в Цариград. Едно от двете: или твоето ходение е вредително, както казват те, и тогава няма защо те да желаят да вършат противонародни дела, или пък е народополезно, понеже и те сами искат да дойдат в Цариград, за да помогнат на народа си, и тогава те твърде нечестно постъпват спрямо своя другар и единомишленик, като постоянно те инсинуират за това ходение.

Цанков между туй, без да се стряска от нищо, обикаляше европейските представители, за да ги убеждава в правотата на своите предложения. Той бе приет от всички посланици освен от английския, който му затвори вратата си по най-демонстративен начин: З е л е н а т а к н и г а[1] дава любопитни сведения за посещението на Цанкова в италианското посолство. Той развил подробно точките на проекта, подаден от него на великия везир; сетне казал, че Силите трябвало да се сдружат, за да принудят Регентството да се споразумее с опозицията. Посланикът му възразил, че Италия е обвързана с Берлинския договор и няма да излезе вън от неговите граници; но тя желае искрено, щото българските партии да дойдат с взаимни отстъпки до една съвършена спогодба. „Отговорих още, пишеше посланикът, че ако тая спогодба не стане, не се съмнявам, че патриотизмът на г. Цанкова ще съумее да отклони от отечеството му ужасите на гражданската война и опасността на чуждата окупация, за които на няколко пъти той каза, че ще прибегне като до последно средство."[2]

От европейските посланици сравнително най-добре се отзова на Цанковото ходатайство за натиск върху Регентството германският. Барон Радовиц се мислеше за най-добрия ученик на Бисмарка и считаше за дълг да преувеличава, както всичките епигони, политическата доктрина и похватите на своя учител. Той бе възприел с краен фанатизъм двете ръководещи идеи на канцлера по източната политика: 1) че Германия няма специални интереси в Изток; 2) че тя трябва да насърчава русите в техния тласък към Цариград. По тия съображения, които у Бисмарка бяха много гъвкави, а у школниците му твърди като догма, Радовиц бе станал

---

[1] И т а л и а н с к а т а з е л е н а к н и г а, № 92.

[2] ...gli orrori della guerra civile e il pericolo di un'occupazione staniera alle quali egli aveva, a più riprese accentato, nel suo discorso, di voler ricorrere come all ultima ratio.

от Съединението насам най-големият сътрудник на Нелидова в неговата дейтелност против България. Друго едно обстоятелство бе накарало в последно време барона Радовиц да даде на своята солидарност с Нелидова още по-енергичен израз: влошаването на френско-германските отношения.

На 2 януари Райхстагът със 186 гласа против 134 отхвърли военния бюджет на Бисмарка, като му даде само за три години увеличенията на кредитите и на войската, които той искаше за седем години. В отговор на тая враждебност Бисмарк извади от джеба си указа за разтурянето на непокорната камара. Дотук нищо необикновено: канцлерът си бе послужил с едно право, осветено от конституцията. Тревожното бе обаче, дето Бисмарк бе представил в подкрепа своите военни искания мотиви от външната политика и върху тая почва щеше да се води сега агитацията за предстоящите избори. Главният довод на Бисмарка бе, че Франция се съвзела от поражението си от 1870 г., че тя бърже е възобновила своето военно могъщество и че щом се почувства тя достатъчно силна, нищо не ще може да я отклони от идеята ѝ за реванш срещу Германия. Канцлерът основаваше това твърдение на легендата за военнолюбивия гений на французите, проявен в цялата тяхна история, и го илюстроваше с един пример, взет от момента: генерал Буланже.

За потомството Буланже се явява, какъвто си бе в действителност: един сантиментален подофицер, когото жаждущето за герои френско въображение бе направило кандидат за Наполеоновата слава; но за съвременниците си той бе човекът, в лицето на когото се олицетворяваха върховните надежди и грамадната сила на ентусиазма на един разбит народ, нетърпелив за възмездие. У всички почти впечатлението бе, че необикновената популярност на Буланже ще расте безспирно и ще го доведе до диктатура: от диктатурата почти сигурно бе, че ще изскочи войната. Престарелият Молтке, който обикновено – както казва едно историческо изречение – мълчеше на седем езици, проговори, за да нададе вик на тревога. „Никой от нас, каза той в Райхстага, не си прави илюзии върху сериозността на днешния момент. Всички се питат: ще ли имаме война, да или не?" Сам Бисмарк вярваше ли, че има опасност от война? Французките историци твърдят, че той искал само да сплаши германския народ, за да ги склони на нови жертви за войската, и че цялата тази тревога от Буланже била един блуф. Както и да е, меродавните вестници в Германия разискваха за войната с Франция като за нещо вероятно; борсата бе крайно развълнувана и европейските кабинети стояха нащрек.

Когато се говори много за война, не може да се забравя, че понякога страхът създава опасността. Във всеки случай Бисмарк искаше да даде на французите да почувстват, че в тази Европа, която неговият гений кръстоса със съюзи и споразумения, републиката бе усамотена. Единственият шанс на френското правителство бе да добие поддръжката на руския цар; тоя шанс Бисмарк мислеше, че ще го унищожи, като удвои своите любезности към Александра III и помогне на руската политика да излезе с чест от българското imbroglio.

Официално Бисмарк пак продължаваше да се държи неутрално между Австрия и Русия.* Засягайки българската криза, той заявяваше в Райхстага (31 декември):

България и този, който ще я управлява, ни са съвършено безразлични и ние никога няма по тоя въпрос да се посвадим с Русия, чието приятелство е за нас по-важно, нежели онова на България или на българските приятели в Германия.

Нашата задача е да поддържаме мира между Австрия и Русия. Мисията е трудна поради несходността на интересите и защото рискувам да мина в Австрия за русин и в Русия за австриец, но ние ще полагаме нашите усилия в полза на мира.

Обаче в поверителните си сношения с Петербург Бисмарк влагаше сега едно по-голямо желание да угоди – кокетство на един булдог, който става ласкав като котка.

Радовиц ставаше отзвук на тия намерения, когато помагаше на Цанкова и правеше укори на Регентството. Напоследък неговият език спрямо България бе станал особено остър. На 15 януари Вълкович телеграфираше на Начовича:

Снощи имах дълъг разговор с германския посланик. Каза ми неофициално, че ако сега не сполучим да дойдем до едно споразумение, България ще бъде изолирана и понеже желанието да се заварди мирът е общо в цяла Европа, не било никак невъзможно, щото даже и Австрия да се съгласи върху една форма на окупация от Русия под известни гаранции и ограничения. Г-н Радовиц мисли, че правителството ни нямало достатъчно добра воля, за да се даде край на настоящата криза.

Това съобщение на Вълковича предизвика в София големи грижи: то схождаше напълно с впечатлението, което можеше да се извлече из промяната, станала в държанието на Тилмана в София. Слуховете за голяма общоевропейска война даваха на всичките тия предупреждения един фон на трагична безнадеждност. Ако силите се хвърлеха в една голяма схватка, първото нещо, което щеше да направи Русия, бе да стовари войски във Варна и Бургас: от независимостта на България тогава нямаше да остане вече помен. Тежко трябва да са паднали тия прокоби върху отзивчивата душа на Стамболова, тъй като посред залисията на управлението той – борецът с неукротима енергия и с буен импулс – усетил нуждата да издигне очи към небето и да моли Бога за България. Тогава е написана неговата „Молитва“[1], пълна с такива болезнени звуци и с такъв изблик от внезапно и дълбоко религиозно чувство. Той се провикна:

С молитви всекидневни не съм те безпокоил,
кат другите си братя, о, Боже правий мой.
И сутрина, и вечер не съм от тебе искал
ни слава, ни богатство, ни щастие, ни покой...
....
Но днеска моля прошка за свойта детска слабост,
че без да ща, молитва устата ми творят,
ръцете ми се дигат към твоя свод небесен
и с пламенна надежда очите ми горят.
....
Смили се, не засягай в книгата на живота
името на народа, що толкоз е страдал,
и с твойта вяра свята, с учението ти ново
е целий свят славянски, мой Боже, запознал.
....
Но ако вече ти си решил той да погине,
врага да го потъпче, да го унищожи;
не ме ти жив оставяй да видя гибелта му,
стори милост велика: живота ми вземи...

Въпреки мъчителното безпокойство, пораждано в София от отзвука на европейските събития, българското правителство не отстъпваше от становището, което бе взело спрямо предложенията на Цанкова: то искаше да се споразу-

[1] С в о б о д а, 19 януари. „Молитва“ е печатана с подпис Ц. (Николов). След два-три дена Радославов, който бе вече в съревноване със Стамболова, взе лирата и той и му отговори:

Хвалби, молитви, химни, славословия,
не приличат никак на сегашния свят:
те са за ангели във Божия рай,
а не за певеца юнак като теб!

Твойта детска слабост сън е в мрачна нощ
особено когато: душа и сърце
непременно трябва да бъдат във възторг,
за когото прошка не моли се Бог.

мее с него, но не в една форма, която би отворила пътя на руското господство в България. От своя страна Вълкович не искаше да представи на Портата пратения му от Начовича контрапроект, от който ясно личеше, че той иска преди всичко да запази за настоящето правителство всичките гаранции за надмощие. Вълкович предложи (15 януари) да се измени контрапроектът в тази смисъл: „в Регентството ще влязат по един представител на партиите: либерална, консервативна и цанковистка". Той обясняваше, че ако се възприеме тази формула, от тримата регенти единият ще остане като либерал, другият ще излезе, за да отстъпи мястото си на Цанкова, а третият ще мине за консерватор. В тази комбинация се забравяха съвсем Каравелов и привържениците му; Нелидов твърдеше между туй, че и Каравеловата партия поддържала руската политика. Тогава Вълкович намисли една нова редакция за своята формула: вместо за „цанковистката партия" да се говори въобще за „опозицията", в която влизал и Каравелов. Окончателният текст на предложенията на българското правителство бе следният:

1. По решение на настоящето В. н. събрание всяка от трите политически партии – либералите, консерваторите и опозицията – ще има по един представител в Регентството.

2. По решение на настоящия Министерски съвет шестте портфейли ще бъдат разделени между трите политически партии по начин, щото всяка една от тях да има два портфейла.

За да се предотвратят агитациите и смущенията, които биха могли да последват от тия отстъпки, направени на опозицията, и за да не им се даде време да се появят, ще бъде необходимо:

а) щото настоящето министерство да разпредели портфейлите по такъв начин, че народът и войската да запазят всичкото си доверие спрямо новото правителство, и

б) щото Високата порта да посочи преди преустройството на Регентството и кабинета името на княза, който трябва да се избере съобразно с постановленията на Берлинския договор и чиято кандидатура да може да намери всеобщо одобрение.

Цанков от своя страна бе се решил да направи една голяма отстъпка: той не искаше вече унищожаването на Регентството, но само неговото променение.

Между туй на 19 януари в Цариград пристигнаха по море д-р Стоилов и Греков. Те бяха се спрели един ден в Атина, за да се срещнат с Трикупис и с министъра на външните работи.[1] Подир няколко дена успя да дойде в Цариград и Калчев, който бе закъснял поради карантината. На 25 януари тримата делегати, Вълкович и Цанков имаха свиждане при великия везир. Цанков обясни по какъв начин той разбираше промяната в Регентството. Той считаше, че в България имало три партии: правителствената, Каравеловата и неговата. Каравелова той назоваваше водител на либералите, а себе си „началник на консерваторите". Правителствената партия той наричаше радикална; а съществането на едновремешната консервативна партия той чисто и просто отрицаваше. Много неочаквана бе енергията, с която Цанков поддържаше, че Каравелов има голяма партия. Като даваше тия сведения на Начовича, Вълкович добавяше: „Не забравяйте, че се намираме в карнавала."

Кямил паша ръководеше сега разискванията, без да се намесва много в тях. След като чу всичките обяснения на Цанкова, той заяви, че ще моли представителите на Франция, Италия и Румъния в Цариград да питат агентите на тия държави в София колко са партиите в България, дали ще се нарушат мирът и тишината в княжеството, ако се назначи за военен министър някой руски генерал.

Докато тия преговори се влачеха скучно, при еднаквото

[1] Английската синя книга, № 56.

убеждение и на двете страни, че тази игра ще бъде безплодна, случи се едно произшествие, което възбуди голяма сензация около името на Цанкова. В Цариград биде арестуван капитан Янакиев, който идеше от Пловдив. Запитан от полицията за целта на своето пътуване, той заяви, че е дошел да убие Цанкова. Това самопризнание даде на враговете на Регентството голямо оръжие; вестниците в Пера, които се вдъхновяваха от Нелидова, писаха, че решението да се убие шефът на опозицията било взето в едно събрание в Пловдив, на което присъствали и офицери. Всичкият тоя шум постави Вълковича в много неприятно положение пред европейската колония в Цариград, в която той бе много лансиран. Той пита правителството си какво има вярно в тия слухове за мисията на Янакиева и Начович му отговори:

Като не можа да добие уважението на честните хора с истински качества и добродетели, Цанков има манията да разпространява слуха, че искат да му отнемат скъпоценния живот. Помните телеграмите и писмата до вестниците, които той изпращаше от Враца и в които ме обвиняваше, че съм искал да посегна върху неговите дни, и то тъкмо тогава, когато аз молех Бога да го запази невредим, за да не би неговите нещастия да паднат върху нас. Бог чу молитвите ми и не допусна, щото Цанков да стане мъченик и го запази здрав и угоен, докато светът можа да се убеди, че Цанков не е нищо друго освен един Юда.

На 30 януари стана второто свиждане между Цанкова, делегатите и Вълковича. Тоя път освен великия везир присъстваше и мустешарът[1] на външните работи Артин паша Дадиян. Цанков пак разви своя възглед за трите партии в България. Вълкович поддържаше от своя страна, че имало

[1] Мустешар, държавен подсекретар, или както казват руските, товарищ-министър.

три партии; либерали начело със Стамболова, консерватори и привърженици на Цанкова – за Каравелова той заявяваше, че е изгубил в страната всяко значение. Цанков поднови сега и своето старо предложение за назначението на русин за военен министър в България; но Кямил паша го пресече, като му каза, че не може да допусне даже да се разисква в негово присъствие такъв един въпрос. В едно писмо до Стамболова, писано същия ден (30 януари), К. Калчев даваше на Стамболова някои подробности за тия прения.

Тука имахме две свиждания с великия везир, донасяше той; уверявам ви, че той по-добре защитава българ. интереси от нас – той открито казва, че взаимните ни интереси изискват, щото настоящото правителство и настоящата партия да имат властта в ръцете си. За Цанкова си е съставил най-лошо понятие; „той е един сгарiе, ни каза завчера за Цанкова, и ако сте го повикали тука, то не е защото го считате за водител на партия, но само за едно вънкашно удовлетворение за русите. Аз съм уверен, че нищо не ще да стане с него, затова и мислех, че срещането на г. Вълковича (като представител на правителството) бе достатъчно."

Знаете ли тоя човек до каква подлост е достигнал? Вчера пред садразамина и Вълковича, като е настоявал да имаме един руски генерал за министър, е казал: „Българите не щат руски военен министър, за да можат да пращат бълг. войска на Мустафа паша да се бие със сюзеренната държава, когато един руски генерал не би позволил това." По-голяма подлост от това бива ли? Вярвайте, че турците се срамуват от думите на тоя безобразник.[1]

Вчера ходихме на палата Илдъз. Видяхме Сюрел паша (секретаря султанов), той не знае френски. Аз му казах едно словце на турски и го помолих да поднесе благодарностите

[1] В същото писмо Калчев говореше за посещението, което трима делегати направиха в Илдъза.

ни към султана за благоволението му към страната ни. Той писмено изложи това на султана, който тутакси изпрати един писмен месаф, който ни се прочете от Сюрея паша. В него изрично султанът похвалява правителството ни, загдето е съумяло да задържи порядъка и тишината, утвърждава, че благоволението му към нас се е показало от поведението султаново от 6 септември 1885 до сега и увещава правителството ни да следва из тоя същия миролюбив път.

Тоя добър прием произведе добро впечатление между всичките посланици.

Посетихме и други лица в палата. Приеха ни много ласкаво. Всички изказват открито презрението си против Цанкова – от една страна, дохаждането му тука способства да го видят какъв е във всичката му босота.

Наистина, когато се свърши свиждането, Артин паша взе настрана Грекова и като порица Цанкова, каза: „Cet homme est un traitre."[1]

На другия ден (31 януари) стана още едно свиждане между същите лица. Сега вече преговорите минаха от общите положения към практическа спогодба. Цанков каза мнението си за устройството на висшата власт в княжеството. Като членове за Регентството той предлагаше: от своята партия себе си; от консерваторите – Бурмова или Балабанова; от властвуващата партия той приемаше когото и да било. Нелидов обаче настояваше, щото Стамболов да излезе непременно от Регентството. От своя страна Кямил паша заявяваше: „Без Стамболова Регентство не може да има!"

Посланиците, чието съдействие Русия бе поискала с окръжната си нота от 7 януари, не участваха никак в преговорите, но действаха със съвети отстрани. Нелидов даваше инструкции на Цанкова, Уайт – на Вълковича. Австрийският посланик влияеше примирително; той казваше, че Регентството ще изложи България на голям риск, ако не успее да постигне в най-скоро време едно съглашение с Портата. Неговата идея бе: Регентството да се състави от Стамболова, от Цанкова и от едно трето лице, непринадлежащо на никоя партия. Това неутрално лице можеше да бъде според великия везир Илия Цанов; в София обаче не искаха да чуят за него.

Между туй предупрежденията на германския и австрийския посланик ставаха всеки ден по-заплашителни. На 3 февруари Вълкович съобщаваше на Начовича разговора си с барон Каличе:

Продължаването на българската криза, пишеше той, е твърде опасно за българската независимост, защото неговото лично впечатление, споделяно и от други лица, с които посланикът е говорил, е, че ако преговорите, които се водят сега в Цариград, не успеят, Русия ще се реши на окупация и в подобен случай Австрия ще размисли на два пъти, за да предприеме с Русия един дуел, толкова повече че не само е съмнително дали Турция ще защити енергически своето съществуване и своите права в България, но може да бъде в съюз с Русия в случай на война. Австрийското правителство има наистина, прибави посланикът, интереси на Изток, но то не може да се покаже по̀ турчин от самите турци.

Барон Радовиц се бе изразил с още по-голяма определеност.

Той ми каза, телеграфираше Вълкович, че от две недели насам стават чести разменения на ноти между интересуващите се правителства относително една окупация на България, в случай че не се намери способ за спогождение с Русия, и прибави, че окупацията щяла да стане със съгласие на Австрия и Германия.

[1] Тоя човек е предател.

Личното впечатление на Вълкович бе, че трите империи щели да определят срок за едно споразумение на Регентството с Цанкова и сетне щяла да последва окупация.

Тия алармистични слухове разтревожиха и Портата. На 5 февруари министърът на външните работи Артин Даджиян отиде през нощта у италианския посланик, за да го пита дали е истина, че руският цар добил съгласието на Бисмарка за една окупация на България, на която щял да склони и Калноки. Посланикът му отговори, че тая мълва му се вижда невероятна, но за всеки случай предупреди Портата да не допуща, щото българският въпрос да бъде разрешен насилствено и напук на Берлинския договор. Ди Робилант, осведомен за тоя разговор, телеграфира на другия ден на Галваня да отиде в Портата и да заяви на Кямил паша, че ако той отвори вратите на империята за една чужда войска, Италия ще си запази свободата на действие, като се ръководи изключително от своите интереси.[1] Намекът се отнасяше за италианските домогвания върху Триполитания, а може би и за албанските брегове на Адриатическото море. Тъй, при първия сериозен слух за руска окупация ставаше онова, от което Стамболов най-много се обезпокояваше: надпреваряне кой какво ще грабне от Турция. Най-добрата приятелка на българите, Италия, не мислеше за друго в тоя случай освен как да осигури своя дял.

За щастие, мълвата се оказа невярна. На 7 февруари – Le Nord, органът на руското Министерство на външните работи, издаван в Брюксел, излезе с една дълга дописка от Петербург, която разпръсваше всичките опасения от окупация. Тая дописка бе един вид манифест на руската политика. Нейната същност се състоеше в това, че Русия ще имала винаги време да разреши българската криза съобразно със своите желания, а в тоя момент тя трябвало да обърне очите си към Рейн, за да не бъде Франция доведена до безсилие и

[1] Италианската зелена книга, № 100.

унизена. Значи, докато Бисмарк се стараеше да накара Русия да се погълне в Източния въпрос, Гирс заявяваше, че Русия трябва да бди преди всичко над запазването на големите европейски интереси. Това бе идеята за европейско равновесие, поставена в основата на руската политика, страхът от германското надмощие, който трябваше след няколко години да доведе руско-френския съюз.

Съобщението на Le Nord докара голямо успокоение във Франция. Френският посланик в Берлин Ербет, който се тревожеше по-рано от войнствените намерения на Бисмарка, каза сега: „Бурята мина, можем да затворим чадърите си!" Положението на България оставаше обаче тъй неопределено, както и по-напред. Шансовете да се намери княз, който да дойде в България в настоящите обстоятелства, бяха нищожни. От Кобургския принц нямаше никакви известия; а ерцхерцогът Йохан, с когото Калчев бе се срещнал в трена между Венеция и Фиуме, не можеше да приеме избора си без разрешението на австрийския император. Всички хоризонти изглеждаха затворени за България. Преговорите с Цанкова се влачеха още малко, но само за форма. Тримата делегати престанаха да участват в свижданията; двамата от тях, Греков и Калчев, напуснаха вече Цариград. Останал бе тук само Стоилов.

Стоилов бе по-скоро оптимист – у тоя тъй здраво уравновесен човек имаше големи пориви на лиризъм и на вяра, – но считаше, че България ще трябва да направи нещо решително, за да победи лошата си съдба. В едно писмо до Начовича (14 февруари) той излагаше причините на своя оптимизъм, както и своите планове за едно енергично действие. Писмото е забележително по ясността и дълбочината на мислите; то заслужава да бъде публикувано изцяло. Стоилов пишеше:

„Драгий ми Начович,

Греков, с когото след тримесечно приятно и достопамятно другаруване днес се разделяме, ще ти даде пълен и

точен отчет както върху положението, тъй и върху нашите впечатления, следователно аз можех да се диспенсирам от труда да ти пиша; обаче времето е лошо, та не мога да излиза на расход, от една страна, от друга, нашите „memoirs" и бъдещата история имат нужда от материали и затова ти пиша настоящето си.

Великият везир много желае да можехте в София да се споразумеете с последователите (!) на Цанкова, та тъй да се отритне Цанков, да се представи на Европа, че в България всичките партии са съгласни и да се обезоръжат русите. Везирът мисли, че ако можете да се съгласите с опозицията (без Цанкова) върху една обща програма – modus procedendi – до избирането на княз, това последното ще може да се извърши и с настоящето Регентство и правителство без никакви изменения в личния състав. Няма съмнение, че ще бъде добре, ако можеха всичките партии да са съгласят; като се отритне Цанков и мухажирите тука да съставляват „предателска партия", и че трябва да се положат всичките старания за осъществлението на тая цел. Чини ми се обаче, че великият везир си преувеличава резултатите от едно подобно съглашение: то ще обезоръжи Русия, но не вярвам, че ще я накара да се подчини, нейната цел не е да удовлетвори опозицията или българите, но да вземе в ръката си България: тя се стреми по един или по други начин да вземе властта в ръцете си – прямо или косвено, да я държи колкото е възможно по-дълго време, за да може в този промеждутък да „възпита" и „приготви" българите, като обсеби постепенно войската, суспендира конституцията и я замени с някой „самодържавен устав" и чак тогава, т. е. след години, ще изпрати княз, който да прави щото искат. Прочее каквото и да направим – moins d'une capitulation complete, Русия няма да се задоволи, а ще следва своята обструкционическа политика с надеждата (хранена и поддържана от нашите емигранти), че ще ни умори и ще ни накара да капитулираме. Аз мисля, че това не трябва да ни безпокои чрезмерно. Окупацията я считам за невъзможна при днешните обстоятелства, догдето следва днешното политическо положение; Австрия няма да я позволи, а Германия, каквото да прави, не може да се отдели от Австрия, защото das deutsch-osterreichische Bundnis е едно основно начало на германската политика. Турция ни съчувства от душа, иска да ни помогне, само като е слаба, няма инициатива, трябва да се озърта наляво и надясно, та затова практически не може да ни помогне много. Прочее ние имаме пред себе си перспективата на продължението за неопределено време настоящето statu-quo. Мисля, че е време вече правителството да вземе едно радикално решение за бъдещата си политика; трябва да се тури край на днешния провизориум; трябва на мястото му да се тури нещо релативно трайно; това е нужно за в случай, че се разбъркат още повече работите, или Русия земе някоя по-решителна политика; нужно е за да могат да се сключат конвенции и договори с нашите съседи, да се правят заеми и пр. Нужно е наконец, защото страх ме е, че ако сега се не реши нещо, може да се породи в страната реакция, а най-опасното за България ми се вижда, ако днешният режим се принуди да отстъпи на една реакция, защото тогава Русия ще има свободно поле.

По мое мнение има четири пътя за разрешението на днешната криза, на които давам преимущество по реда, по който съм ги изложил:

I. Да се избере за княз някой европейски принц, който би се съгласил да дойде в България и без одобрението на Силите. Напр. Кобург.

II. Да се избере Алеко Богориди за княз, като се съгласи да приеме управлението веднага без никакво одобрение.

III. Да се избере Алеко Богориди за регент.

IV. Настоящото Регентство да се потвърди от Вел. нар. събрание и да му се даде изрично правото да упражнява всички княжески прерогативи за три години.

С приемането на едно от тези решения Великото на-

родно събрание от само себе си се разпуща, защото е достигнало вече целта си; привременното Регентство изчезва и тъй положението става по-трайно и се уяснява; нова политическа епоха захваща и може да се работи по-нататък. Ако би че се избере пункт I, ще трябва тайно да се влезе в преговори с Кобурга и Великото нар. събрание да се свика в София. За изпълнението на тая точка виждам обаче, че ще има мъчнотии, защото едва ли Кобург ще се съгласи да дойде току-тъй, а пък да се избере ерихерцогът, който е готов да дойде тутакси и да чака избора в Пирот или Цариброд, ми се вижда рисковано, понеже изборът му ще бъде обявяване война на Русия – нещо, което трябва да се избягва. Най-практически ми се виждат разрешенията, указани в точките II и III. Ако би да се приеме cette solution, тогава аз мисля, че трябва да се приеме следующият modus procedendi:

Да се чака 10 до 15 дена, за да може турският комисар да си приготви рапорта, като се употребят всичките средства, за да се повлияе върху съставянието на този рапорт. След това да се свика В. н. събрание в Търново, а Алеко да слезе във Варна и щом стигне в Русе, да го избере Събранието. След като положи клетва в Търново, да си състави правителство и да тръгне за София. По тоя начин Европа ще се научи с един и същи телеграф, че Алеко е избран, поел управлението, В. н. събрание се е разпуснало, Регентството свършило съществането си и ново правителство съставено. Теренът е очистен и ако „косъмът на Русия е чист“, както казва бай Захария, тя може да захване преговорите с княз Алека, Вълкович ще има грижата ако не да убеди турците веднага да признаят Алека, то поне да не сторят някой протест, но да си седят мирни; дипломатическите агенти в София и нашите представители повън тоже ще сторят своята длъжност; догдето Европа да се свести от тоя нов български удар, Алеко ще да брои вече няколко недели княжване и мъчно ми се вярва, че Русия ще да дойде да го пъди с войска, щом не е сторила тая чест на княз Александра. От друга страна, твърде е възможно, щото Европа да погледне на тая постъпка като на една стъпка към окончателното разрешение на българския въпрос, като на едно голямо улеснение на това разрешение.

Във всеки случай повтарям да кажа, че време е да се земе едно решение и да се тури край на привременността.“

Стоилов много вярно ценеше момента; нуждата от една развязка наистина тежко се чувстваше от цялата страна. Продължена за безсрочно време, борбата почваше да хаби народния ентусиазъм. Търговският свят страдаше от голямата несигурност на положението. Пловдивският кореспондент на Le Temps съобщаваше, че в Южна България фалиментите се увеличавали по застрашителен начин. Неуспехът на правителството да сключи заем бе се отразил много зле върху пиацата, като бе стеснило кредита в страната. Урожаят бе добър през лятото и масата не чувстваше силно икономическата криза – както се вижда и по постъпленията на данъците, но политическите тревоги, събуждани от събитията, проникваха и в нея, раздухвайки смътни опасения за война и реквизиция. Най-смутена бе обаче интелигенцията. От пътуването на пратениците в Европа тя бе очаквала някакъв осезателен резултат и не виждаше освен платонически симпатии. В новините, които тя жадно четеше по вестниците, никаква надежда не се раждаше за едно близко разрешение на участта на България. И едно съмнение почна да никне в нейната душа относително постоянството на доброто провидение, което бе закрилило България на Шипка и Сливница и на което се бе навикнало да се осланя това поколение на щастливи авантюристи. Наистина, фанатиците на национализма, на които Д. Петков бе и пророк, и философ на историята, и дипломат, продължаваха да поробяват със смели фрази бъдещето, но един отпадък на духа се забелязваше очебиюще в широките редове на интелигенцията, отпадък, толкова по-опасен, че не произтичаше от видението на една определена опасност, а от едно растяще чув-

ство на безпомощност, отровено от дълго и безплодно напрежение на страната. Това бе нещо подобно на душевния маразъм, в който изпадват болните, когато са вече опитали без никаква полза най-енергичните лекарства; едно униние, против което никакъв цяр не помага освен едно голямо сътресение в организма.

Такова сътресение бяха за България февруарските бунтове в Силистра и Русчук.

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Последните изпитания

I

БУНТОВЕТЕ В СИЛИСТРА И РУСЧУК

Съзаклятия на емигрантите. – Съвещание в Одеса. – Груев и Бендерев при руския цар. – Агитация между военните. – Хероикомически заговор на Димитро Папазоглу. – Възвания на революционния комитет в Букурещ. – Майор Узунов при Хитрово. – Силистренски бунт. – Радко Димитриев в Силистра. – Мерки на Регентството. – Смущения в Шуменския гарнизон. – Потушаване на бунта и убийството на капитан Кръстева. – Бунт в Русчук. – Бой по улиците. – Капитан Вълков обсаден в казармата. – Ролята на опълчението. – Бягство на бунтовниците. – Залавяне майор Панова и Кърджиева. – Тълпата против бунтовниците. – Арести в София. – Побой на Каравелова в Черната джамия. – Разстрелвания в Русчук. – Гняв и безсилие на руския цар. – Мемоарът на Цанкова за окупация.

Съзаклетническата дейност на емигрантите, избягали през 1886 г. в Румъния, Русия и Турско е и до днес тъмна. Много малко документи са оцелели от нея и те са твърде пристрастни; много малко спомени са достигнали до нашето време – и те са съвсем непълни; тия, които играеха ръководящата роля, мълчат, а дейците, които вече заговориха, не знаят всичко. От сведенията, които изглеждат достоверни, може да се очертаят само контурите на една глава, която бъдещият историк ще може да изпълни благодарение на мемоарите, които по-късно ще се появят.

Неуспехът на бунтовете в Сливен и Бургас не отчая

членовете на революционния комитет в Букурещ; те се утешаваха с мисълта, че опитът е пропаднал само защото бил зле подготвен. Когато Енчеевич, Паков и Белов се завърнаха от своята злочеста експедиция, Радко Димитриев им каза: „Това, което ни липсва, то е една добра организация. В бъдеще трябва да действаме по-умно."[1] Щом се намираше далеч от всяка опасност, Радко Димитриев бе голям оптимист. Чувствайки между себе си и Регентството широките води на Дунава, той кроеше смели планове и държеше другарите си задъхани под пороя на своето красноречие. С къси и дребни жестове, но символизмът на които бе многозначителен, той в няколко мигновения, едно по друго, хвърляше в България обширна мрежа на съзаклетници, дигаше безбройни пълчища, събаряше Регентството, избесваше „узурпаторите" и казваше на славянската идея: „Сега влез!" И неговите сподвижници зяпаха, прелъстени и неми пред кинематографа на това необикновено въображение.

Комитетът държеше заседанията си в хотел „Симон", едновременно свърталище на хъшовете. Тук попадаха от любопитство и привърженици на Регентството, дошли в Букурещ на разходка или по работа. Емигрантите не криеха пред тях своите намерения да запалят огъня по четирите краища на България. Тогава между хората на двете течения се захващаха оригинални спорове.

В хотел „Симон" отиде еднаж командирът на Дунавския полк капитан Вълков, горещ националист.

В хотела, разказва той, заварих Радко Димитриева, Енчеевича, Тома Кърджиева, Златарски и др. Радко Димитриев почна да ме убеждава да се присъединя към тях. „Русите, каза той, и без това ще ни окупират; поне да няма отмъщения." Аз му възразих:

[1] Според едно конфиденциално писмо на кореспондента на Havas в Букурещ, съобщено на Начовича от агенцията.

– Русия ни е освободила, но за нас, а не за нея. Тя ни е дала оръжията, за да браним отечеството си. Аз помня речта на Скобелева в Сливен: той ни каза да бъдем преди всичко български патриоти.

Тогава се намеси Тома Кърджиев:

– Народът иска русите.

– Ако народът – казах аз – иска да предаде независимостта си, ние ще изколим този народ.

Радкото тогава обърна разговора на приятелски начала:

– Да речем, че има революция и аз ти падна в ръцете, ще ме издадеш ли?

– Ще те спася, отговорих аз, но няма да помогна на делото ви.

На излизане аз им казах:

– Съжалявам, че тук, гдето преди десет години е имало комитет за свободата на България, сега работите за нейното поробване.

Те протестираха, че са прави и че ще успеят.

Груев, Бендерев и въобще офицерите, които бяха арестувани и чакаха дълго в затвора разрешението на своята участ, нямаха обаче нищо от самонадеяността на Радко Димитриева. Когато на края на октомври те напуснаха България, душата им гореше от жажда за отмъщение, но надежди за победа нямаха.

Те се качиха от Свищов в един параход от компанията на Гагарина и тръгнаха за Русия. В Гюргево към тях се присъединиха Радко Димитриев и Кавалов. В Галац руският консул Романенко им даде паспорти, с които те стигнаха в Одеса. Тук губернаторът ги настани в „Славянский питомник", грамаден пансион, обърнат за случая в един вид казарма.

Емигрантите бидоха посрещнати от руското общество отначало със съчувствие: в тяхна полза се устрои благотворителен концерт, събираха се пожертвования, въобще прегърна ги топло голямото милосърдие на руската душа.

Но не за такъв прием бяха мечтали офицерите съзаклетници. Те идеха като герои на руската политика, а намираха прибежище като жертви. Принуждението да живеят в пансион, на казан, им тежеше най-много. Към това неудоволствие се прибавиха някои дразнения от страна на руси, с които емигрантите не заживяха добре. При избирането на настоятелство за Славянското общество, в което емигрантите се бяха записали членове, те извършиха с бюлетините по подражание на практиката в България някои манипулации, които много наостриха лековерните руси спрямо изкуството на „братушките". Въобще симпатиите на града бърже намаляваха и емигрантите се влачеха по „Дерибасовская", „Ришельовская" и „Николаевская" с печални размишления върху славянската солидарност.

Надеждата им бе сега в мисията, с която Груев и Бендерев бидоха изпратени в Петербург. Двамата делегати се върнаха в първите числа на декември. Те разправиха, че се представили на руския цар. Той им казал: „Тише едешь, дальше будешь." Да приготвят по-рано войската и народа и сетне да мислят за преврат. Но големи обещания двамата пратеници не донесоха.[1]

Между туй стана демонстрацията в Свищов. На 7 декември една тълпа, водена от Н. Константинова, Анева и Бръчкова обиколи телеграфа и до вечерта биде разпръсната. Сама по себе си случката бе незначителна: безпокоителното в нея бе, че дружинният командир капитан Мандаджиев бе показал голяма снизходителност към манифестантите и че командирът на Търновския полк Белинов[2], комуто бе заповядано да изпрати две роти в Свищов, отказа под разни предлози да се подчини и накрай даде оставката си.

В Русия, гдето новините отиваха много преувеличени,

[1] Според едно писмо, пратено до Китанчева от Одеса и съобщено Стамболову.
[2] Белинов взе полка в Търново на 28 октомври.

свищовската случка произведе силно впечатление. Вестниците писаха, че това е началото на революцията. Под натиска на общественото мнение, което чакаше вече немедленни действия, емигрантите трябваше вече да потеглят към българската граница. На 18 декември им се издадоха руски паспорти с фалшиви имена (между номерите 7500 и 7600), снабдиха ги с пари и ги тласнаха към княжеството.

В Одеса се определи общият план за въстанието и офицерите си разделиха помежду си ролите. Вазов, Тянков, майор Стоянов, Дуков, Ножаров избраха за свой театър на действие Южна България: тяхната генерална квартира трябваше да бъде Одрин. Груев, Бендерев, Радко Димитриев, Паков, Енчеевич, Златарски, Дерманчев взимаха ръководството на революционния комитет в Букурещ.

Преди да тръгна за Цариград, разказва Ножаров, направих една обиколка по Дунава, за да съобщя на приятелите ни по пристанищата, че моментът на революцията е близък. Княз Гагарин ни даде за своите параходи безплатни билети и храна. С мене пътуваха Т. Кърджиев, капитан Ат. Иванов и Христо Иванов. Революционният комитет бе успял да влезе в сношение с много видни лица в Северна България: в Силистра с дружинния командир Кръстева; в Свищов с Мандаджиева; в Търново с Белинова; и Лом с Христаки хаджи Николова; в Рахово с Филип Симидова. С гарнизоните във Видин, Русчук и Шумен съществаха вече стари връзки. Формена организация обаче нямаше; не забелязах и голяма готовност за борба.

Войнственото настроение емигрантите мислеха да го създадат сега с пропаганда и там, гдето бе нужно – със заплашвания.

Още в началото на януари революционният комитет в Букурещ почна да наводнява България с хвърчащи листове, хектографирани на тънка хартия, в които народа се канеше

да въстане под страх на жестоко отмъщение в деня на победата. Едно възвание бе отправено до членовете на В. н. събрание да свалят регентите или поне да се откажат от своя мандат. „Не направите ли това – казваше възванието, – бъдете уверени, че ще дойде ден, когато и те, и вие с главите си ще отговаряте за мръсните си дела." Успоредно с тези публични позиви (писани на страшно безграмотен език) водителите на комитета отправяха тайни писма до своите другари, останали във войската, за да ги привлекат към съзаклятието. Тия писма съдържаха понякога съображения от народно естество; но най-често те бяха изпълнени с една низка философия на егоизма.

В едно писмо, което Дуков отправяше от Цариград на капитан Тошева в Сливен, разправяше му какво казали „от най-високото място" на депутацията, която отишла в Петербург от името на емигрантите. Русите препоръчвали на България сама да възприеме техните искания, ако искала да запази старата си свобода. „Ако дойде работата до окупация, казвали те, ние ще съумеем да укрепим фактично влиянието си (а ла Босна). Ако пък стане чрез война, ние ще завоюваме България като Полша." Това бе патриотическият куплет в серията на доказателствата. Ето сега един вик, насочен да събуди инстинкта на самосъхранението.

На вас, офицерите, пишеше Дуков, които сте сега на служба, остава да се съгласите и свалите това Регентство, с което ще спасите България от окончателното ѝ пропадване, също и своето бъдеще; иначе България ще пропадне, а вие ще скитаме навеки в чужбина и занимавате с бахчеванджилък и пр., за да изкарвате дневната си прехрана. Не е още късно, помислете и побързайте; защото и без вашата помощ ще се свърши, после да се не вайкате.

Тъкмо в това време, началото на новата година, се пада и хероикомическият епизод за подкупването на Николаева. На 8 януари военният министър получи от казанлъшкия търговец на гюлово масло Д. Папазоглу, който бе избягал в Цариград, следното оригинално писмо:

Имам чест днес да Ви пиша и известя, че българският наш вопрос е на свършвани. Предложенията на руския цар ще се приемат, ако не, насилствено ще ги направят... Аз Ви моля, преварете Ви да вземите инициативата, ако обичате, да управляване според желанието на руския цар, което желание съподеля и българский народ. Във Вашите ръце е всичко, покажете на света, че войнството не е било виновато, от друга страна, ще бъдете любезни на царя на българите и на цялото славянство, това го гарантирам с живота си и имота си.

Любезний ми, Вий ме освободихте от арест, което тъй знаете: но аз знам, че ми освободихте и живота, за което ще Ви съм признателен до живот. Аз Ви моля да вземите под бележка, че не Ви пише днес Илия Стоков от Казанлък, но Ви пише Д. Папазоглу, който няма нужда от нищо, само от любов към народа си и приятеля си.

Любезний ми, тури юнашката си ръка на сърцето, размисли за какво Ви пиша! Накарайте тоже неприятелите си да кажат какво стана тази работа!... а не, те Вази да карат...

Аз ще бъда щастлив, ако приемите предложението ми, което е добро от сека точка зрение.

Ако благоволиш да го приемеш, тогава моля телеграфирайте тъй – купете ми хайвер. Ако не благоволите – за което ще ми е много жално, тогава моля, писмото ми изгорете.

Кат Ви поздравя, уставям към Вас с почитания и уважения Вам признателен.

Пера, 5 януари 1887. Д. Папазоглу

Николаев употреби известно време, догдето да проумее писмото, сетне го съобщи на министрите и на регентите, които много се смяха с правописа, с езика и с ума на Папа-

зоглу. По техния съвет той телеграфира на Папазоглу, че приема „хайвера“, като го питаше с кои хора ще трябва да действа. Наивният промишленик на гюлово масло и на терше отговори, че „хайверът може да се раздели с майор Попова“. Той ги съветваше да го изедат по-скоро (т. е. да бързат с преврата), защото щяло да им „се прати и от друго място днес или утре“.

Няколко дена подир това (на 12 януари) Папазоглу писа второ писмо до Николаева. То е дълго, писано с очевидно стремление към книжовност и висока политика: за психологията на големите чорбаджии от тая епоха няма по-ценен документ от това наивно послание.

Най-напред Папазоглу обясняваше своята телеграма; после даваше на военния министър наставления как да извърши преврата.

Любезний ми, пишеше той, имам честта да Ви го кажа, ако бях на ваше място и ако бях аз Николаев министър на войската ето какво щях да направя днес.

Щях да направя събрание офицерско, да бъдат там г-дата Попов, Паница и другите добромисленици.

Ще им кажа, братя офицери, секи един от вазы знай, че настоящите министри и регенты даваха им надежды добры за делегатите, че ще можят да направят нещо подобро при В. силы, но то било вся суетна. Види се че, тези г-да са лъгали нашите министры само да ни скарят с нашата Освободителка. Братя офицеры, нали са тези В. силы, които ны развалиха в Берлин онази обширна Св. Стефанска България.

Братя офицеры. Преди 35 години нали някои от тезы В. силы са быха с Россия за против нашата свобода.

Братя. Тези В. силы, ето днешнята им помощ карат ны, совестоват ны да утидим при русите да се примирим с тях:

Братя, това, което ны учат и съветуват, ны го знайм от тях по-добре, че без руска защита не можем да имаме славен и спокоен живот, нашият идеал нема да се постигне никогаш без нейна помощь, тя ны освободи, тя ще ни съедини официално с Южна България, тя ще ны защитава:

Братя офицери, когато победихме сърбите в Пирот и се упътихме за Белград, нали излезе на среща ны един немец и им каза: спрете до тука, ако замините, ще срещните немска войска, и ны уплашени са спрехме. Г-да, ако имахме и ны един русец като него отзадя си и ны кажеше: напред братушки, небойте ся, руски войскы идят подиря вы, тогива нали не щехме да се уплашим, нали щехме да влезем в Белград, нали щехме даже да утидем и в Виена.

Ето братя офицери, аз предлагам ны офицерите да земем първенството да уредим работите както гы желай царят, както гы желай и милия ны народ, понеже министрите и регентите никогаж неще могат да гы уредят, понеже не могат да се съгласят, едны от тях англичани, други немци, други консерватори, други радикалы и повечето от тях гледат за свои частен ентерес. А пък народа ны страдай, свободата му е потъпкана.

Брати офицеры. Съгласни сте на това мое предложение да уредим работите в милото ны отечество.

Уверен съм, че сички с един глас ще извикат, съгласни сме, г-н министре, и ви молим колкото е възможно по-скоро почнете това ваше свято дело, аз ще им кажа и благодаря с тези думы:

Братя, аз днес с вашето съгласие, с вашата помощ оттървам Северна и Южна България от безисходния път и ви благодаря от сърце и душа за честта, която ми правите.

В същата минута ще направя да дойдят регентите и министрите и ще ги поканя да си дадат оставките. За което обичам да верувам, че ще ги дадат. Но ако бы някои от тях ме попита за мотивите, аз ще му отговоря за доброто на милото ны отечество, за това, моля, побързайте да ги напишете, понеже имам много работа... От тамо ще зема

моите приятелы офицери, ще отидем на митрополията, где-то са събрани нашите старцы владици, ще им целунем десницата и те ще ны прегърнят. Тогива аз ще поискам прошка за миналото и благословия за будащето. Ще им кажа сичко, което мислим ны офицерите да направим. Как те ще се зарадват и с сълзи на очи ще ны благословят.

След като описваше безкръвната драма на преврата, в която щяха да се леят само струите на красноречието, Папазоглу склоняваше да даде на Николаева и една скица за бъдещето управление. Той продължаваше:

Тогива аз ще помоля отца Климента да състави ново министерство, от което да бъде угодно народу, което да знай да чете български и руски, не само английски и немскы.

Ще помоля дяда Климента да бъде той министър на Вътрешните дела с условие да назначи окръжны и околийски началници честны, да даде свободата на градове и села да си изберат кметовете (понеже днешните са избрани насилствено, в които има сопаджии); да се даде на народа истинска свобода да си избере депутати. (Не като настоящите, повечето са избрани насилствено), ще моля дяда Климента да се не води по Конституцията, понеже тя е мъртва днес, тя ще бъде поправена, но да се води от Евангелието.

А на министъра на просвещението ще кажа да заповяда на учители и на ученици да се не месят в народните работи, ако не послушат, тогива да им се определи наказание от Кнутос. Именно аз, Николаев, какво ще направя. Ще вдигна военното положение, ще дам амнистия на сички затворени и бегачи.

Ще повикам синките бегачи офицеры и ще им дам службите, които са имали, именно старите си приятелы, Филова ще назначя за Шумен, а Шиварова ще назначя Русчук и ще си подновя старото си приятелство.

Ще направя каквото да се не говори за миналото нищо, на сопаджиите ще упростя вехтото, но ако направят тъкова нещо от ново ще бъдат строго наказаны тъй и онези, които поискат да отмъстяват.

Ще направя жандармите да бъдат от честны хора, тъй също и комисарите.

Ще направя, вестниците сички да са свободни, но да не нападят личности, именно особата на Руския царь, ако не послушат, ще ги спра. Ще повикам Захария Стоянов и Петкова ще им кажя да тръгнат в правия път, ако не ме послушат, ще ги ентернирам в Ирландия, да можат да се научат нещо от Парнела. Ще искам прошка от царя, в същото време ще го помоля да изпрати консолите си, аз за княз нема да мисля, нека му мисли Цар покровитель, той има правото да мисли от мене повече и повече.

Колкото за нас, офицерите, или был той Мингрелский, или бы Оденбурский, все равно, ако ны обича, ще го обичаме и ны.

Но аз обичам да верувам, че той ще ны обича, понеже той ще знай, че ны, офицерите, направихме добро положение на страната, ако не бяхме ны, Бог знай какво можеше да стане. Боже мой: каква радость усещам в сърцето си, като давам свободата на Отечеството си. Свободата, която е желаема от вас, Боже мой, и от Руския цар, и от българския народ.

Тази весела кореспонденция има меланхолическа развязка. На 23 януари пристигна в София госпожа Папазоглу, изпратена от мъжа си да продължи устно преговорите с Николаева и Попова. Почтената дама стоя три дни в столицата и направи няколко посещения; по-тънка от своя велеречив съпруг, тя усети, че е попаднала в примка, и прекрати внезапно мисията си, като замина обратно една сутрин призори, без да се обади никому. Полицията обаче я залови в Ихтиман и я върна в София. Тук почна едно строго разследване, ръководено от градоначалника Басмаджиев. В дознанието, подписано от г-жа Папазоглу, тя призна, че била изпратена да подкупва военния министър, за когото били определени

4000 лири турски. Отначало тя казваше, че парите щели да се вземат от руското посолство; после заяви, че това не ѝ било известно. Правителството даде на тоя заговор единствената санкция, която той заслужаваше: обнародва писмата на Папазоглу. При прочитането им един широк и незлоблив смях залюля цялата страна.

Между туй букурещкият комитет продължаваше под върховното ръководство на руския пълномощен министър Хитрово и със средствата на Азиатския департамент своите революционни приготовления. Всяка седмица той издаваше нови възвания, пълни с патос и декламация. Едно от тях даваше характеристиката на действителните и мними ръководители на България: Начович бил „виенски фалит"; Д. Ризов – турски шпионин и сръбски агент; З. Стоянов предал Бенковски; Стамболов искал да се обогати от покупката на Русе-варненската линия; регенти и министри разделили помежду си парите, гласувани уж за имотите на княз Александра. Както всичките други възвания, и то канеше народа и войската „да изловят членовете на сопаджийското правителство и да ги предадат на най-жестока смърт". Последният възглас бе „Смърт на регентите!"

Най-голямо бе ожесточението против Стамболова, който олицетворяваше в тоя момент върховния отпор на България. Към него комитетът отправи едно специално писмо, в което го плашеше с най-страшни мъчения, ако доброволно не се оттегли от властта. Стамболов четеше тия документи с искрено състрадание към безумието, което бе ги вдъхновило. В дневника си той пишеше:

Те са писани от хора халосани и замаяни, които не са в състояние да си дадат отчет нито где ги боли, нито какво им се иска. Катковщината е имала върху им голямо влияние, защото езикът им е подражание на тоя на „М. ведомости". Бедни и злочести български деца, само чувство от безпределна жалост усещам към вас. Защото вие сте вече загубени за вашата майка и сте станали оръдие на нейния убийца.

Терористичната агитация на комитета даде първия свой плод в Букурещ. На 19 февруари един емигрант от Кюстендил, Антон Стоянов, приятел на Т. Кърджиева и на Тению Начева, нападна на улицата канцлера на агентството Владигерова. Покушението не бе обаче сериозно. Начович телеграфира на Владигерова: „Поздравлявам ви с избавлението и ви подарявам един револвер." Владигеров нема вече случай да последва юнашкия съвет на Начовича, тъй като румънската полиция тури под строг надзор съмнителните лица между емигрантите, които впрочем се отказаха временно от нови подвизи в Букурещ.

Комитетът мечтаеше сега за голямия удар в самата България. Той не държеше своите намерения в тайна. По всичките градове на княжеството, гдето имаше познати и приятели, Бендерев тръбеше с писма за революцията на грядущите дни. На капитан Мечконева във Видин той съобщаваше (22 януари): „Скоро в България ще настанат кървави времена... Чакаме резултатите от Цариградската конференция и ако тя не прогони узурпаторите, то ще може да играе нашата дипломация: куршума." На 23 януари той предупреждаваше Петко Мончева: „Скоро ще настъпят велики събития и може би ще се пролеят потоци невинна българска кръв." Подир няколко дена той пишеше на капитан Кънчева във Видин: „Скоро по цяла България ще се разиграе страшна кървава драма." Обладан сякаш от някаква треска, Бендерев търсеше със свещ хора, на които да разкрие плановете, които се блъскаха в главата му и го зашеметяваха. Най-сетне той намери за нужно да даде и на самото правителство една идея за своите предстоящи начинания. На 1 февруари Чернев телеграфира на Начовича:

Бендерев при една среща на улицата с Тодоров ни каза, че разполагали вече с половината войска и че в петнайсет дена щели да станат важни произшествия.

И без тия предупреждения Регентството знаеше, че се приготвлява срещу него един последен опит за обща революция. То не се боеше много, че тя ще може да успее окончателно, защото повечето гарнизони в страната, особено ония в Южна България, бяха в здрави ръце; но опасността бе да не би междуособната война, ако се продължи известно време, да докара намесата на Русия: в такъв случай княжеството можеше да загине. При всичкия този трепет, който минаваше над главите им и се докосваше до България, регенти и министри стоеха обаче бодро на своя пост. Стамболов пишеше на Мангова:

Нашето днес положение е такова, че ние сме турили всичко подръка, само да спасиме съществуванието на България. Да служим днес значи да изпълним най-големия си дълг към отечеството. Ние, че така също и ти, сме отишле доста надалеч, за да можем да се обръщаме и да гледаме отзаде си. За нас остава само един изход: да победиме и извадиме България от днешната криза. Направиме ли това, всеки ще ни хвали, даже благославя. Допустниме ли на мятежниците да възтържестват, всички ще ни хулят и кълнат, а ние ще се кандилкаме по сухите върби. Прочее кураж и напред, без да гледаме, че страдат нашите частни интереси. Когато напустниме ние властта, а това ще стане, като дойде нов княз в България, тогава ще се избавиш и ти от управлението, а дотогаз всякой на поста си, за да пази отечеството от неприятелите.

В това писмо до Мангова имаше и един post-scriptum, който характеризира добре начинающето озлобление, предизвикано у Стамболова от непрестанните усилия на емигрантите да терзаят България.

Защо е така полудял Станчев? – питаше той. – Каква е тая негова дива политика? Повикай го и му кажи, че го съветвам приятелски да не рита против ръжена; защото ще си утрепи крака. Той баре добре знае как ние постъпваме с противниците си.

Т. Х. Станчев, автор на многобройни трагедии от рода на „Крал Милан без уши" и редактор на в. С л а в я н и н, бе почнал напоследък да преминава крайния национализъм към едно едва прикрито русофилство. Тоя обрат се дължеше на честите му сношения с драгоманина на руското консулство Якобсона, както и на особената атмосфера, която се бе създала в Русчук, откато З. Стоянов се пресели в София да списва С в о б о д а.

През месец декември в Русчук се образува таен комитет, който бе във връзки със Свищов, Шумен, Букурещ и пр. Начело на комитета бяха братя Симеон и Павел Златеви, Александър Цветков, Пенчо Черковски и Георги Геров. Това бяха търговци, влиятелни на пияцата, но неспособни да вдигат бунтове. Тяхната надежда бе, че ще могат да привлекат на своя страна офицерите от гарнизона.

Надеждата им не бе безосновна. В духа на някои военни бе останал, още от времето, когато Каулбарс чакаше да бъде прогласен за диктатор, един квас от бунтовничество, който при първия благоприятен случай можеше пак да закипи. Филов и Бълсков, макар уволнени, поддържаха връзките си с офицерите и се стараеха да раздухват у тях страха от руското отмъщение. И двамата те бяха лишени от инициатива, но бяха готови да се присъединят към движението, ако някой се намери да го поведе. Тази решающа роля се падна на командира на пионерната дружина майор А. Узунов, преведен неотдавна от Видин.

Узунов не симпатизираше на емигрантите и считаше преврата на 9 август за предателско дело; но откато Каравелов бе излязъл от Регентството, той бе недоволен и от правителствените. Той бе от ония хора, които имат естествена нужда да се намират винаги под чуждо влияние. Една частна преписка с майор Никифорова го държеше възбуден

под впечатлението на перипетиите, през които минаваше кръжокът на Каравелова в София. А барометърът на Каравеловото настроение показваше в последно време едно болезнено нетърпение да види Регентството сгромолясано.

Към края на януари през Русчук мина Олимпий Панов, когото правителството екстернира в Румъния. Той идеше от Ловеч, където бе го интернирал Радославов, и говореше с голямо негодуване за оскърбленията, на които бил подвъргнат. През малкото време, което прекара в Русчук, той се оплакваше много на майор Узунова, разпали неговия кастов сантиментализъм на офицер и го надъха с голяма омраза към Регентството.

Узунов обаче още се колебаеше дали да влезе в съзаклятието. Мисълта, че ще трябва да се сдружава с хора като Радко Димитриева, му бе крайно неприятна и го спъваше. Арестуването на Блъскова бе, което – според някои източници – победило последните му колебания. Блъсков биде арестуван при много загадъчни обстоятелства. Той ходил наедно с Н. Шивачева – един бъбрица, който минаваше за съзаклетник – на гости у Т. Тодорова. Това било през нощта. Полицията подозряла, че това съвещание трябва да е станало във връзка с някакъв заговор, и обиколила къщата. На излизане Шивачев и Блъсков били уловени и закарани в участъка. Блъсков разказва, че бил затворен в едно подземие, гдето чувал страшни викове и стенания. Той бе освободен още заранта, но главата му остана пълна с ужасяващи видения. Когато срещнал Узунова, той му описал мъченията, на които бил свидетел. Тогава Узунов казал: „Трябва да рискуваме главите си, но да освободим България от тези узурпатори."

Кога Узунов е влязъл формално в заговора, е неизвестно. Знае се, че той на няколко пъти ходи в Букурещ и се среща с Хитрово. Поет, авантюрист и разсипник, Хитрово се намираше в съзаклятническата атмосфера, както в благословена стихия: с един и същ ключ историята сега се отваряше за неговото въображение и хазната – за неговите ръце. Той бе щедър спрямо емигрантите – окупационният фонд бе на

негово разположение и той го харчеше безотчетно, – но ги ругаеше безцеремонно, когато забележеше у тях колебливост, защото сам той имаше много силен темперамент на авантюрист. На някои офицери, които се питаха с недоумение дали не вършат едно противонародно дело, като решават да дигат революция в отечеството си, той каза веднаж: „Вие мислите може би да отидете в Русия, за да почивате. А знаете ли, че с една телеграма аз ще ви затворя границата, че с една нота ще ви хвърля оттук преку Дунава?" С Узунова, който се бе прочул със защитата на Видин като храбър офицер, Хитрово се споразумя лесно: за пръв път руският дипломат вижда един офицер, който му донасяше нещо друго освен фрази – и не му искаше пари. Подробностите на своя план Узунов определи с Олимпий Панова, единствения от емигрантите, когото той считаше за патриот.

Похожденията на Узунова не останаха безизвестни на Регентството; букурещкият градоначалник княз Мурузи съобщаваше на Мантова всичките сведения, които полицията му донасяше върху движенията на българските емигранти. Но една прибързана строгост можеше да бъде опасна. Уволнението на Узунова щеше обаче да произведе във войската неприятна сензация, която можеше да даде за размерите на заговора преувеличено понятие: затова правителството се задоволи да му отнеме пионерите, като го назначи началник на бригадата, длъжност, съпроводена с по-слаба фактическа власт. Узунов бе получил назначението си, но не бе още предал, когато капитан Кръстев побърза да обяви бунта в Силистра и принуди русчушките съзаклетници да почнат движението без време.

Още в началото на януари силистренският военски началник капитан Теневски бе съобщил в София, че Кръстев отивал на срещния бряг на Дунава, в Калараш, за да се вижда с пратениците на революционния комитет; военният министър обаче не вярваше на сериозността на тия донесения и не взе никакви мерки. Между туй в самата Силистра

мълвата за предстоящия бунт растеше всекидневно, макар и още смътно. Най-сетне се развълнува и самото правителство. На 2 февруари Радославов телеграфира на Мантова:

Има частни сведения от Силистра, че някои злонамерени личности се канили да нападнат управлението и че тамошната администрация не вземала срещу заканванията никакви мерки.

Предвид на това командировайте незабавно някое вярно лице от Русе или же от Тутракан за Силистра, което освен дето да може да изпита верността на слуховете, но в случай на нужда да може да вземе и управлението на окръга, догдето се изпрати други от София.

Мантов препоръча тутраканския околийски началник Н. Обретенова, който замина веднага и пое управлението на Силистренския окръг. Обретенов влезе скоро в дирите на заговора. На 15 февруари заранта той залови един рибарин, на име хаджи Мехмед, който служеше за куриер между Калараш и Силистра, и намери у него писма от Бендерева до Кръстева и до някой си Гено Чолаков. От тия писма се виждаше, че Кръстев се бил колебаял до самото начало на февруари и че едва преди няколко дена той бе обещал своето съдействие; от тях личеше също, че въстанието бе определено да стане на 10 март.

На часа единадесет сутринта се получи в София телеграмата, с която Обретенов даваше тия сведения. Тя произведе голямо безпокойство. В резолюцията, сложена от Радославова върху нея, се чете: „Работата в Силистра е най-сериозна.“ Същия ден на Мангова се даде заповед да изпрати в Силистра русенския околийски началник заедно с 25 стражари. С тоя малък отряд замина и управляющият делата на русенската бригада капитан Драндаревски.

Залавянето на писмата не остана тайна в Силистра. Не се минаха два часа, и самият Кръстев отиде при управителя и му ги поиска; Обретенов отказа да му ги предаде, като заяви, че те били отправени до един търговец. Съмнението остана обаче у Кръстева. То се усили още повече, когато той узна, че петима от неговите съучастници били тоя ден интернирани в Куртбунар. До вечерта той получи една телеграма от военния министър да замине немедленно за София. Това значеше, че заговорът е вече открит. Той се видя изгубен и реши да обяви бунта.

Вечерта (15 срещу 16 февруари) той свика у дома си офицерите и подофицерите от дружината си, за да им обяви намерението си. Някои от тях се наказаха одобрително, други мълчаха, но никой не протестира. На другия ден (на часа $10\,^1/_2$) Кръстев прати няколко отделения войници да завземат телеграфната станция и да арестуват Обретенова и Тепавски. Тепавски бе болен и не можеше да се дигне от леглото; Обретенов се скри. Кръстев остана тъй абсолютен господар в Силистра. Той телеграфира на комитета в Букурещ за щастливото събитие; сетне съчини една депеша от името на населението до руския цар, но гражданите отказаха да я подпишат. Тогава той я изпрати от свое име. До вечерта пристигнаха от Калараш Радко Димитриев, Кавалов, Диков и Кишелски, с които той образува нещо като временно правителство. Техният план бе, като съберат запасните от Силистренския окръг, да тръгнат за Шумен, който град бе определен за център на революцията.

Българското правителство се научи за бунта в Силистра чрез Букурещ. Нито за един миг то не изгуби хладнокръвието си. Мерките, които взеха от София, бяха удивителни по своята точност и с бързината си. Щом получиха новината, регентите и министрите се събраха в телеграфната станция и оттам вече не мръднаха. Най-напред те викаха Русчук. На станцията се явиха Мангов и капитан Вълков. На въпроса дали няма да има опасност за Русчук, ако там се вдигне войска, за да се изпрати в Силистра, те се обадиха: „Дигнете цялата войска. Ние отговаряме за положението.“ Тогава Николаев заповяда да се образува от пионерите и войниците от Дунавския полк една сводна дружина, която да се

изпрати начело с капитан Попова I и капитан Узунова.[1] Тая дружина трябваше да настигне Драндаревски, който бе вече предупреден, и да се постави под неговата команда. Инструкциите на правителството бяха извънредно строги. На капитан Вълкова Николаев телеграфира:

Съобщете на капитаните Попова и Драндаревски, че ако в Силистра има съпротивление, да действат най-решително и да наказват безпощадно размирниците. Патрони да се дадат на войник по 200.

За усмирението на силистренския бунт правителството бе решило да вдигне войска от няколко места, така щото никой гарнизон да не бъде много отслабен.

Във Варна се дадоха разпореди една дружина да тръгне веднага под командата на капитан Паничарски с трен и да слезе в Шейтанджик. Тук тя трябваше да се съедини с един взвод кавалерия и един взвод артилерия, които трябваше да пристигнат едновременно от Шумен.

Шуменският гарнизон продължаваше да бъде съмнителен. Управляющият делата на бригадата капитан Вълко Велчев, който се считаше недостатъчно възнаграден за заслугите му по контрапреврата в Пловдив, роптаеше против Регентството и бе дал повод да го подозират даже, че е в сношение с емигрантите. Когато Николаев му съобщи заповедта за изпращане двата взвода в Силистра, той действително почна да се държи двусмислено. Без да откаже явно да се подчини, той изказа мнение, че от Шумен не трябвало да се дига нито един войник, защото офицерите били несигурни и ако им съобщи произшествието в Силистра, щели да помислят, че е избухнала голямата революция, приготовлявана от комитетите в Цариград и Букурещ. „Волка бояться, в лес не ходит", отговори Николаев и повтори заповедта си: „Мятежът трябва бърже да се потуши, за да не даваме повод на русите да пишат ноти." После пак попита[1]:

– Офицерите от гарнизона Ви верни и предани ли са?

– На България са верни. Всичко ще направим, както Вие заповядахте.

Николаев поиска по-определено мнение:

– За България знам, но към днешното правителство как са?

Тогава Велчев заяви:

– Ще ви кажа откровено, че за всичките не мога да кажа да.

– Има ли болшинство за правителството?

– Болшинството гледа, гдето натегне.

В тоя разговор Велчев бе изненадан от Николаев и не бе имал време да приготви отговорите си. След няколко часа той пак се яви в станцията и заяви на правителството, че не може да даде никаква помощ от своя гарнизон.

Тукашните артилеристи, телеграфираше той, не само се показват неохотни да проводят подкрепления против Силистра, но изказват желание да отидат на помощ на въстаниците, като вярват, че въстанието не ще стане само в Силистра, а и другаде. Много от тукашните ротни и кавалеристи ще ги поддържат. При това положение на работите мисля, че ще бъде добре да ми съобщите, че уж въстанието е потушено и че няма нужда от подкрепление.

Николаев се съгласи на предлаганата военна хитрост: той прати телеграма, че бунтът е потушен и че трябва да се изпрати кавалерия, за да преследва бягащите размирници. Ротмистър Радулов биде определен да замине с един полуескадрон. Той потегли същия ден.

[1] Брат на майор А. Узунова и националист.

[1] Разговорът е възпроизведен буквално според телеграмите, които се намират в архивата на Военното министерство.

Между туй капитан Кръстев организираше ревностно своята революционна власт: той обяви военно положение и назначи Тенева окръжен управител, Лучева околийски началник и някого си Христо Тодоров от Севлиево градоначалник. На 17-и Кръстев, Радко Димитриев и Кавалов отидоха при Тепавски и му поискаха призивните списъци и ключовете на склада; те бързаха да свикат запаса и да го въоръжат, догдето пристигне войската, пратена от Регентството. Писарят на Тепавски бе обаче скрил списъците и ключа и след това бе изчезнал. Тогава Кръстев вика цигани, които счупиха вратата на склада, а за свикването на запасните прати по селата конни стражари, които ги събираха по посочванията на кметовете.

На 17-и вечерта при Тепавски дойдоха тайно писарят му Христо Малков, кметът Коджабашев и бившият фелдфебел Иенибакалов. Те го попитаха какво да се каже на долните чинове, у които се забелязваше голямо недоволство. „Обяснете им, посъветва Тепавски, че делото е предателско и че офицерите им искат да докарат чужда окупация." През нощта Иенибакалов тръгна да агитира в дружината и забеляза, че тя върви подир началството си по един остатък от послушност, но че при първия позив на законната власт тя ще сложи оръжието. Унтерофицерите чакаха само да се яви някой човек, който да ги поведе. На утрото (18 февруари) те застанаха на петте врати на Силистра и причакваха запасните, за да ги предупредят, че офицерите станали изменници. Мнозина от селяните се връщаха след тия думи обратно; други влизаха в града, но обещавайки, че няма да вървят срещу народа. На 18-и в Силистра се бяха събрали всичко 500-600 запасни, повечето от Куртбунар и Ак-Кадънлар.

На 18-и подир обед цялата дружина заедно с мобилизираните запасни излязоха вън от Силистра и заеха позициите при Татарица и Калипетрово, за да посрещнат отрядите, за които се бе чуло, че идат от Русчук и Варна. Драндаревски и Паничерски не закъсняха да пристигнат. Едно кавалерийско отделение, изпратено от Паничерски, се вести чак пред Калипетрово, но като видя селото, заето от метежниците, отдръпна се назад.

Денят се измина без никаква тревога; градът изглеждаше мъртъв със своите пусти улици и със затворената си чаршия; вън двете войски се наблюдаваха. Тепавски успя между туй да предупреди Паничерски, че Силистра е изпразнена и че дружината на Кръстев е подготвена да не стреля.[1] През нощта наистина запасните почнаха да се измъкват мълком от позициите и да се губят. Ротните командири, като забелязаха това бягство, смутиха се и тръгнаха вкупом да дирят капитан Кръстева, който бе отишъл да спи. Тогава фелдфебелът Георги Константиновски събира унтерофицерите и ги повежда към града.

Константиновски бе полумолдованин, полугагаузин, тип на стар войник, храбър и хитър. Той бе служил дълго в руската войска, участвал бе във войната и след отзоването на руските офицери бе останал в България. Той бе от ония груби, но честни натури, у които чувството на дълга се слива с инстинкта на живота. Чужденец и неук, той бе видял в бунта само покушението срещу реда и заставаше сега по вътрешна нужда на страната на закона.

На часа два през нощта, разказва Тепавски, чух глъчка и войнишки стъпки пред прозорците ми; помислих, че метежниците идат да ме застрелят, след като са открили моите съобщения до настъпващите отряди. Между туй някой опъна силно вратата и в стаята ми се втурна заедно с вятъра отвън фелдфебелът Константиновски, придружен от Иенибакалова и Коджабашева. Константиновски, един едър черен човек с рошава брада и със сипаничево лице, почна да

[1] Същото известие Тепавски прати и на Драндаревски, но по пътя куриерът биде заловен и едва можа да скъса писмото.

ми обяснява, че е подготвил войската за един контрапреврат, но аз нищо не можах да разбера от думите му. Той приказваше на един своеобразен език, смес от влашки, руски, български и турски. Виждах само, че е пиян, защото краката му се клатушкаха и от устата му излизаше остър дъх от ракия. Най-сетне можах да разбера, че той, след като се върнал от позицията заедно с повечето долни чинове, събрал запасните, които бяха избягали, завзел казармите и входовете на града. Той ми предлагаше сега да поема командата върху тях. Аз бях болен и казах, че не мога да се вдигна от леглото си; но той настояваше непременно да се покажа на войниците, като ми заявяваше, че ще ме дигнат на носилка. Аз станах и подкрепян от Коджабашева и Иенибакалова, облякох униформата си. Преди да тръгнем, Константиновски поиска една чаша вино. Сетне се упътихме към телеграфната станция. Тук достигна скоро и окръжният управител Обретенов, който бе арестуван на 17-и, когото аз пратих да освободят.

Щом пристигна в станцията, Тепавски арестува всичките телеграфисти и остави на апарата само едно доверено лице. Той поиска да говори със София, никой не се обади; повика Русчук, и оттам никой не отговаряше; от Калараш същата безвестност: телеграфът бе скъсан отвсякъде. Между туй вече се бе зазорило. Кръстев и офицерите му, събрани в лозята, държеха военен съвет. След като по-голямата част от войската се бе разбягала, те изгубиха всяка надежда: движението, на което разчитаха, тоя огън, който трябваше да пламне като по една диря, посеяна с барут, не блесна никъде; Шумен, върховният мираж, не даваше знак за живот; а войската на Регентството стягаше града като обръч. За мятежниците не оставаше друго, освен да избягат. В такава смисъл се произнесъл най-напред Радко Димитриев.[1] Съве-

[1] Според рапорта на окръжния управител Н. Обретенова.

щанието траеше още, когато обадиха на Кръстева, че Груев и Бендерев идели от Калараш: осем души турци теглеха наистина между леда на Дунава една варка, от която Бендерев и Груев, без да подозират катастрофата, махаха радостно с кърпи и гърмяха с револвери.

За пристигането на варката биде съобщено и на Тепавски. Той прати Обретенова с едно отделение стражари да ги арестува; но щом Обретенов слезе на пристанището, ето че се зададе на кон капитан Кръстев, който водеше със себе си 6-а рота.[1] Кръстев не знаеше още нищо за промяната, извършена в града. Като видя отдалеко Обретенова свободен, той даде заповед да стрелят върху му; но Обретенов избяга и се скри в близките табакхани. Когато Кръстев дойде на пристанището, митническият началник Ив. Тодоров му разказа, че в града властта на Регентството е възстановена и че Тепавски е взел командата на войската. Тогава Кръстев прати едно отделение да разстреля Тепавски и подир малко сам той тръгна към Силистра с остатъка от ротата. Щом обаче доближи до калето, той видя, че то е заето от запасните. Тогава той закипя от безпомощност и от злоба и почна да ги ругае. „Подлеци, викаше им той, вие ни изменихте.“ Отгоре на калето бе фелдфебелът Константиновски, когото Тепавски бе пратил да пази входа с една сборна рота. Безкнижният молдованин не можеше да разбере нищо от изобличителните думи на Кръстева, но по движенията му заключи, че той заплашва. Чу се страшна команда от пиянски глас: „Рота! Пальба!“ Един залп изгърмя и след миг Кръстев залетя на коня си и се повали; конят му хукна по полето, сам той се вдигна да бяга, направи няколко стъпки и падна на снега. Ротата, останала без началник, се разпиля като уплашено стадо. Това бе началото на една обща паника. Лодката, която носеше двамата водители на революцията, се обърна назад; а офицерите от дружината полетяха към ру-

[1] Разстоянието от града до Дунава е един километър.

мънската граница, подгонени от запасните, които слязоха от калето, за да ги уловят. Не се мина половина час, войниците се предадоха и пратиха унтерофицерите си да искат милост. Кръстев, изоставен от всички, се влачи до брега и издъхна. Лекарите, които Тепавски прати да констатират смъртта му, го намериха прострян по корема, с ръце забити в снега.

Тъкмо когато развязката бе вече свършена, се показаха отрядите, пратени от Регентството. Те бяха вече предизвестени от Тепавски, че градът е в негови ръце.

Най-напред достига ротмистър Радулов със своя полуескадрон; после довтаса и пехотата. Драндаревски искаше да арестува и цялата дружина на Кръстева, която бе от неговия полк; но Тепавски му обясни, че тя не е виновна, и го склони да не върши никакви репресии.

В същия час, когато отрядите на Паничерски и Драндаревски влизаха в Силистра, в Русчук боят беше в своя найголям разгар.

II

След преждевременното избухване на бунта в Силистра русчушките заговорници показаха в първия момент едно разтревожено лице, което още повече усили съществуващите върху тях подозрения. Когато се получи заповедта за изпращането на подкрепление против Кръстева, Узунов, запитан за форма от Вълкова и Андреева, показа много гузни колебания и най-сетне извика: „Заповедта е изпратена до вас. Защо идете при мене?" Неговата нервозност в тоя момент порази събеседниците му и ги настрои много мнително. На другия ден (17) капитан Зеленогоров поиска без видима нужда от началника на арсенала Владимиров снаряди; и това също изглеждаше много странно. Похожденията на съмнителните офицери, тоя важен, тайнствен, напрегнат изглед, който те неволно взеха вече – неопитни съзаклетници, изпреварени от събитията, съвещанията им, всичко даваше впечатлението, че драмата наближава. Има в навечерието на революциите някакво ускоряване на пулса на живота, едно усилване на темпа на движението по улиците, нещо трескаво, настръхнало, което личи дори по физиономиите на къщята – сякаш някоя осезателна форма на предчувствието: опитното полицейско око на Мангова не можеше да не забележи тоя необикновен изглед на града.

На 18 срещу 19 февруари в телеграфната станция в Русчук бяха събрани Мантов, капитан Вълков, дружинен командир от Дунавския полк, капитан Андреев, наскоро назначен командир на пионерния полк, и капитан Илев. Те дълго говориха по апарата с правителството и с регентите, на които съобщиха своите подозрения. Капитан Вълков предложи за усмирението на гарнизона да се уволнят: поручик Корабарова[1] и подпоручик Кръстева[2]; да се преведат: капитан Попов II и подпоручиците Трамбешки, Панов и Трифунов. Военният министър каза, че е съгласен. Капитан Андреев поиска тогава да се преведе от неговия полк подпоручик Кожухарски. Да се отчисли" – отговориха от София. По тоя начин се отстраняваха второстепенните лица; водителите обаче оставаха. Към полунощ капитан Паприков съобщи от името на военния министър, че Узунов и Филов ще бъдат повикани в София. Мерките, които се искаха от Русчук, правителството ги взе тая нощ и по отношение на другите гарнизони, върху които имаше съмнение. На Савова в Пловдив, на Петрова-Балкански в Стара Загора и на Тошева в Сливен, Паприков телеграфира, щото всички „маломалски подозрени офицери"[3] да се сменят от длъжност и да се държат под надзор. Втора една заповед, дадена лично от Николаева до всичките

[1] Брат на капитан Корабарова.

[2] Брат на силистренския дружинен командир.

[3] Всичките тия разпореждания, както и рапортите на военачалниците от Русчук върху бунта се намират в Архива на Военното министерство, отдето сме се ползвали.

гарнизони, казваше: „Бдете. Арестувайте подозрителните личности."

Мантов, Вълков и Андреев стояха на телеграфа до часа един. Преди да се разотидат, те решиха да произведат парада на другия ден, 19 февруари, по много тържествен начин, за да се подигнат духовете. Тъкмо на часа един дотича обаче поручик Енчев и донася една телеграма до военния министър, с която майор Узунов искаше разрешение да не произвежда парад. След това всички напуснаха станцията.

На основание една мярка, взета от военния министър след бунтовете в Сливен и Бургас, полковите командири бяха длъжни да спят в казармата. Капитаните Андреев и Вълков отидоха в малката пионерна казарма, дето спеше и дежурният, капитан Дюлгерски, а Вълков се прибра в голямата казарма на Дунавския полк.

На часа 3 $^1/_2$ подир полунощ в стаята, гдето спяха Андреев, Илев и Дюлгерски, се спуснаха с револвери в ръце подпоручиците Кожухарски, Мирков, Трамбешки и Божински; те бяха придружени от 20 души войници, които насочиха щиковете си. Тримата офицери бидоха арестувани без съпротивление и закарани в карцера за долните чинове. След туй бунтовниците извадиха от казармата две роти: петата и телеграфната. На часа 5 $^1/_2$ дойде при арестуваните самият Филов и ги разпита какво мислят да правят. Андреев заяви: „Арестуван съм, нищо не мога да мисля." Илев каза: „Да се търси споразумение." Дюлгерски: „Излишно е да се пролива кръв." Филов отговори, че ще говори с Узунова, който наистина пристигна след половин час. Узунов освободи Дюлгерски и Илева, а Андреева премести по негова молба в стаята на фелдфебеля. Той каза, че революцията е обявена за спасението на България и че градът е в ръцете на революционерите. „Само Дунавският полк се държи още, заключи той, но скоро ще се сдаде."

Дунавският полк бе разпределен, както следва: една дружина бе в Силистра (дружината на Кръстева); дружината на Вълкова бе в главната казарма; дружината на Шиварова – в малката казарма; две роти квартируваха в еврейската махала.

Тая нощ (18-и срещу 19-и) Вълков бе поискал да спят в главната казарма: капитаните Данев и Шиваров; поручиците Попов II и Тончев и подпоручик Анастасов. Дежурен по полка бе поручик Корабаров. На часа четири около казармата се чуха гърмежи от разни страни. Офицерите, които спяха облечени, скочиха от леглата; едни излязоха вън, други почнаха да будят войниците. Един всадник пролете през казармата и даде два изстрела с револвер; сетне залповете пак започнаха. Вълков разбра веднага, че бунтът е обявен.

Положението на Вълкова бе много критично. След като изпрати подкрепление срещу Силистра, в дружината му бяха останали почти само новобранци, които едвам се бяха научили да държат пушките. Самото му положение на обсаден, без храна и муниции, правеше борбата съвсем неравна. Пред тая голяма опасност обаче той не се смути и почна да командва тъй хладнокръвно, като че ли се намираше на учение. Преди всичко той заповяда да се затворят задните врата на казармата; сетне постави войници по прозорците и зае предната дървена сграда с цеп. Сам той застана при цепта. На задните врата капитан Данев бе построил също една полурота в цеп.

Един залп от предната цеп и от прозорците очисти Александровската площад. Тогава Вълков прати два патрула: един до малката казарма, за да предупреди дружината на Шиварова; друг до казармата в еврейската махала, дето се намираха двете роти. Първият патрул изпълни заповедта и донесе, че градината на малката казарма и кухните са заети от пионери, но че дружината се защитава и стреля. Патрулът до двете роти в еврейската махала, командван от подпоручик Анастасова, биде пресрещнат от Трамбешки, който водеше едно отделение пионери. Двамата офицери размениха помежду си люти попръжни, както в боевете на Илиадата. „Дръжте тоя разбойник!" – извика Трамбешки към войниците си. Анастасов отвърна: „Ти си разбойник и преда-

тел." Последва един залп от пионерите, но никой от патрула не биде ударен. Анастасов бе принуден да се върне в казармата и докладва на Вълкова за неуспеха на своята мисия.

Между туй почна да се съмва. Вълков видя, че е обиколен отвсякъде: всичките улици между главната казарма и града бяха заети от пионери. На часа седем бунтовниците предложиха на Вълкова споразумение, но той отказа да преговаря и продължи стрелбата. На високите прозорци на казармата и на стрехите той постави тогава гарнисти, като им заповяда да играят безспирно тревога: надеждата му бе, че при тоя зов народното опълчение ще се вдигне и ще му дойде на помощ. След това той свика офицерите на съвет и предложи тоя план: да стоят до вечерта в казармата и щом се стъмни, да излязат вън и да се оттеглят на Левенттабия, да чакат тук подкрепления от Търново и с общи сили да превземат сетне града. У някои от офицерите, които съчувстваха на Узунова, се появи колебание. Но Вълков стоеше пред тях с дигнат револвер и те не посмяха да се противят.

Боят между туй ставаше се по-мъчен. Новобранците, развълнувани, защото виждаха огъня за пръв път, стреляха безразборно и хабеха и малкото муниции, с които дружината разполагаше. А за положението в града Вълков не знаеше нищо. Едно музикантче, което той прати с писмо до Сапунова, се провря между редовете на пионерите и му донесе първите сведения: капитан Сапунов начело на опълчението нападнал пионерите, но бил принуден да отстъпи.

Сутринта след първите гърмежи в лабораторията на арсенала се събра една група от офицери националисти, които бяха спали у дома си, стражари, избягали в тъмното из ръцете на мятежниците, и граждани, принадлежащи на опълчението и на дружината „България за себе си". Тук бяха капитаните Владимиров и Сапунов, поручиците Петров, Вълнаров и Стайков, гражданите Юрданов и П. Матеев. Имаше и 15 лаборатористи, на които се даде оръжие. Поручик Вълнаров биде оставен да пази лабораторията, а всичките дру-

ги тръгнаха към складовете, за които се бе чуло, че са разбити от мятежниците. Наистина, до Силистренските врата, пред склада, стоеше една кола, на която неколцина пионери товареха патрони. Лаборатористите дадоха един залп: двама пионери паднаха, другите се сдадоха. Лаборатористите ги обезоръжиха и дадоха пушките им на опълченците.

При складовете мятежниците бяха оставили шестима войници на караул. Сапунов ги взе със себе си, а защитата на складовете повери на 10 лаборатористи под командата на поручик Стайкова. Сега цялата група се упъти към площада при Крайненското училище. Тук опълченци се качиха да бият камбаните; един баранчик почна да играе сбор. Сетне групата се раздели на три части: 10 стражари и няколко опълченци тръгнаха към позициите на пионерите; шестте войници от караула, петима опълченци, шест лаборатористи и няколко стражари се сбраха с поручик Петрова на площада, зад джамията; останалите заеха улиците, които водят към складовете и към източния край на града: те построиха барикади от батлаци и камъни и почнаха престрелка с пионерите.

Часът бе вече девет; но денят бе мъглив и не се виждаше много ясно. Боят се водеше хлабаво, без ожесточение. Противниците не знаеха силите си и още се наблюдаваха. Защитниците на правителството, изненадани от бунта, бяха пръснати и се събираха с голяма мъка. Повечето членове на дружината „България за себе си" бяха се установили в къщата на Камбурова и чакаха един водител: на часа девет, като узнаха, че Сапунов атакува пионерите, те му съобщиха, че се поставят под негова команда.

Сапунов настъпи няколко пъти, но бе постоянно отблъскван: пионерите бяха по-многобройни и бяха заели по-добри позиции. Положението на националистите изглеждаше много неблагоприятно: трябваше да се чака помощ от другите гарнизони, но правителството бе ли предупредено за избухването на бунта? Телеграфната станция бе заета от мятежниците. Не оставаше освен едно средство за сношение

със столицата: частният телеграф на линията Русе-Варна. Петър Матеев и Юрданов оставиха пушките си и се затекоха в железопътната станция, която намериха свободна; те пратиха в София чрез Варна първите известия за станалото.

В това време Сапунов, Владимиров и Петров се бяха оттеглили в лабораторията и държеха съвет. Те решиха да построят барикади и да задържат пионерите до вечерта, надявайки се, че дотогава ще успеят да стигнат първите подкрепления. Едва-що бяха свършили съвещанието, пристигна музикантчето, пратено от Вълкова. То носеше едно писмо, в което Вълков казваше, че ще се държи, но канеше Сапунова да настъпи, за да може I дружина да излезе от казармата и да си пробие път с щикове.

Между туй донесоха на Сапунова, че 60 войници от Дунавския полк, които се намираха в казармата в еврейската махала, били увещавани да се предадат от подпоручик Трамбешки, който ги държал обсадени, Трамбешки уловил с хитрост фелдфебеля, но войниците останали под командата на унтерофицерите, които отказвали да сложат оръжието. Тъкмо в тоя момент край лабораторията минаваха двама турци на коне; Сапунов и Владимиров взеха конете, възседнаха ги и пуснаха в кариер към еврейската махала, без да вземат предвид, че ще срещнат Трамбешки с пионерите му. Когато стигнаха пред казармата, те махаха шапките си и извикаха: „Урра!“ Дунавците, които ги познаха, им отговориха със същия възторжен вик. Офицерите, разправиха на войниците, че другарите им от полка са обкръжени и че трябва да се спасят. Войниците още веднъж извикаха урра и наскочиха в двора. Всичко това стана тъй бърже, с такова въодушевление, че Трамбешки, който бе наблизо, се спотаи. Шестдесетте дунавци нямаха патрони; Сапунов ги заведе в лабораторията, дето бяха донесени от складовете пушки и патрони. От нетърпение войниците отваряха яничиците с щикове; един яничик се запали, но те успяха да го угасят.

Часът бе вече два. Сапунов реши да направи с всичките си сили едно енергично нападение. Той раздели своята разнородна войска от войници, – опълченци и стражари на три части, които трябваше да настъпят едновременно: поручик Петров – по улицата на Дряновския хан; Владимиров – по Александровската улица, самият Сапунов – по улицата на Мировото съдилище.

Когато тия трима офицери се готвеха да настъпят, деморализацията почваше вече в редовете на мятежниците. Водителят на революцията, Узунов, бе човек възторжен и храбър, но болезнен и с мимолетни пориви. След въодушевлението на първите минути у него настъпи мъчително съмнение. Той се уплаши от своята отговорност, че е дигнал ръка срещу България. Мотивите, които му се виждаха вчера повелителни, сега слабееха пред очите му. И унинието му растеше, гнетейки сантименталната му душа. Около него нямаше кой да му вдъхне нова бодрост. Филов бе също като него с меко сърце и слаби нерви; Бълсков бе станал тоя ден невидим. От подчинените си млади офицери той можеше да очаква подчинение, но не и морална подкрепа.

До часа десет Узунов се бе надявал, че след малки опити на упорство всички части от гарнизона ще му се предадат. Но сега той видя, че противостоението ще бъде дълго, че той не ще има време да го сломи със сила, защото войските на Регентството нямаше да закъснеят, а надеждата му, че по другите гарнизони от Северна България ще последват примера му, бе сега угаснала тъй безпричинно, както вечерта бе го завладяла. Трябваше значи да се действа пред непокорните войски с увещания, за да се въдвори до вечерта едновластието на революцията. На часа десет Узунов прати до Вълкова един парламентьор, който му занесе следното писмо:

Капитану Вълкову,

Молим ви като българин, не довеждайте делото, до което дойде, не е желателно да се избием и въобще много няма

със столицата: частният телеграф на линията Русе-Варна. Петър Матеев и Юрданов оставиха пушките си и се затекоха в железопътната станция, която намериха свободна; те пратиха в София чрез Варна първите известия за станалото.

В това време Сапунов, Владимиров и Петров се бяха оттеглили в лабораторията и държеха съвет. Те решиха да построят барикади и да задържат пионерите до вечерта, надявайки се, че дотогава ще успеят да стигнат първите подкрепления. Едва-що бяха свършили съвещанието, пристигна музикантчето, пратено от Вълкова. То носеше едно писмо, в което Вълков казваше, че ще се държи, но канеше Сапунова да настъпи, за да може I дружина да излезе от казармата и да си пробие път с щикове.

Между туй донесоха на Сапунова, че 60 войници от Дунавския полк, които се намираха в казармата в еврейската махала, били увещавани да се предадат от подпоручик Трамбешки, който ги държал обсадени, Трамбешки уловил с хитрост фелдфебеля, но войниците останали под командата на унтерофицерите, които отказвали да сложат оръжието. Тъкмо в тоя момент край лабораторията минаваха двама турци на коне; Сапунов и Владимиров взеха конете, възседнаха ги и пуснаха в кариер към еврейската махала, без да вземат предвид, че ще срещнат Трамбешки с пионерите му. Когато стигнаха пред казармата, те махаха шапките си и извикаха: „Урра!“ Дунавците, които ги познаха, им отговориха със същия възторжен вик. Офицерите, разправиха на войниците, че другарите им от полка са обкръжени и че трябва да се спасят. Войниците още веднъж извикаха урра и наскочиха в двора. Всичко това стана тъй бърже, с такова въодушевление, че Трамбешки, който бе наблизо, се спотаи. Шестдесетте дунавци нямаха патрони; Сапунов ги заведе в лабораторията, дето бяха донесени от складовете пушки и патрони. От нетърпение войниците отваряха ящичците с щикове; един ящик се запали, но те успяха да го угасят.

Часът бе вече два. Сапунов реши да направи с всичките си сили едно енергично нападение. Той раздели своята разнородна войска от войници, – опълченци и стражари на три части, които трябваше да настъпят едновременно: поручик Петров – по улицата на Дряновския хан; Владимиров – по Александровската улица, самият Сапунов – по улицата на Мировото съдилище.

Когато тия трима офицери се готвеха да настъпят, деморализацията почваше вече в редовете на метежниците. Водителят на революцията, Узунов, бе човек възторжен и храбър, но болезнен и с мимолетни пориви. След въодушевлението на първите минути у него настъпи мъчително съмнение. Той се уплаши от своята отговорност, че е дигнал ръка срещу България. Мотивите, които му се виждаха вчера повелителни, сега слабееха пред очите му. И унинието му растеше, гнетейки сантименталната му душа. Около него нямаше кой да му вдъхне нова бодрост. Филов бе също като него с меко сърце и слаби нерви; Бълсков бе станал тоя ден невидим. От подчинените си млади офицери той можеше да очаква подчинение, но не и морална подкрепа.

До часа десет Узунов се бе надявал, че след малки опити на упорство всички части от гарнизона ще му се предадат. Но сега той видя, че противостоението ще бъде дълго, че той не ще има време да го сломи със сила, защото войските на Регентството нямаше да закъснеят, а надеждата му, че по другите гарнизони от Северна България ще последват примера му, бе сега угаснала тъй безпричинно, както вечерта бе го завладяла. Трябваше значи да се действа пред непокорните войски с увещания, за да се въдвори до вечерта едновластието на революцията. На часа десет Узунов прати до Вълкова един парламентьор, който му занесе следното писмо:

Капитану Вълкову,

Молим ви като българин, не довеждайте делото, до което дойде, не е желателно да се избием и въобще много няма

да спечелите. Съобщавам ви, че капитан Драндаревски с част от отряда е пленен от дружината, която отиде от Варна, и е предаден на Силистренския гарнизон. В Свищов, Горна Оряховица, Дряново, Трявна, Враца, Орхание и Рахово има сериозно въстание. Помислете и елате да се сговорим, гдето е Илев и Андреев.

Майор Узунов.

Узунов даваше тия лъжливи сведения, за да уплаши противника. Вълков обаче пак отказа да преговаря, като заяви, че може да влиза в сношение само с капитан Андреев, за когото подозираше, че е арестуван. На часа единадесет бившият капитан Корабаров, облечен сега в униформата си, отиде при Андреева и го моли да пише на Вълкова „да не лее братска кръв". Андреев отказа. Тогава Узунов и капитан Зеленогоров направиха още веднъж опит да склонят противниците си на помирение. Те писаха на Вълкова следното второ писмо:

Първий сигнал ви дадохме, с който убедително ви доказахме, че нашето положение, най-повече целта, която имаме, доказват, че ний сме в много по-добри условия, в които се вий поставихте войската, наедно за да прекратиме това кръвопролитие, което ако го допуснете, ще бъде голямо зло; умоляваме ви в най-милото, което имате, да се откажете от полка, като ви уверяваме, че както с вас няма да се постъпи, тъй както мислите, нито с подчинените ви.

Подписавшите взимаме отговорността на себе си за всички случайности, ако такива предвидите.

Майор Узунов.

Чакаме вашия отговор най-скоро, наконец кажете ни какво искате и мислите да правите.

Същий
Капитан Зеленогоров

Същото писмо бе отправено и до Данева, който изглежда да не го е получил. До капитан Владимирова Зеленогоров отправи тоже един приятелски позив: „Бай Владимиров, пишеше той, моля те в името на братството, българското име, всичко, което ти е най-мило, присъедини се към нас и ела при нас." Владимиров и Сапунов не отговориха, а Вълков повтори първия си отговор: че с бунтовниците не можеше да води преговор и че само с Андреев може да влезе в съприкосновение.

На часа дванадесет при Андреева отидоха капитан Корабаров, Узунов и Филов; те настояха пак пред него, тоя път много по-енергично, да пише на Вълкова. Но Андреев възрази, че като командир на една възбунтувана част, той не може нито да предприеме нещо, нито да дава съвети. Тримата офицери изслушаха тоя отговор с голяма нервозност. Узунов, побледнял, му каза: „От тебе зависи да спасиш положението. Зеленогоров дойде с оръдията си, ще бомбардира казармата." Корабаров, по-буен, извади револвера: „Ще напишеш, извика той, или м... Ти си в нашите ръце." Андреев каза: „Мога да напиша на Вълкова, че съм арестуван, но нищо повече." Тогава те си отидоха яростни, като му се заканиха, че ще се разправят с него.

Заплашването на Зеленогорова не бе престорено. Подир пладне чуха се наистина два оръдейни изстрела, но понеже снарядът бе малък за калибъра на топа, не можа да отлети до целта. Впечатлението от топа бе поразително: някои от обсадените офицери заявиха на Вълкова, че дружината трябва да се предаде. Вълков заяви: „Който иска, нека излезе. Аз ще остана сам." Никой не мръдна от мястото си. Узунов между това пак поднови предложенията си за споразумение, на които Вълков се отзоваваше със същия отговор. Тъй преговорите се продължиха близо до часа три. Тъкмо тогава настъпваха по три пътища Сапунов, Владимиров и Петров. Пионерите показаха слабо съпротивление; след няколко изстрела те почнаха да бягат, преследвани от настъпителите. Като чу престрелката, Вълков реши да направи излаз. Зад ка-

зармата пионерите бяха турили пушките си на козли и чакаха разсеяно. Вълков даде на фелдфебеля от втора рота, един поляк, на име Лепин, десет войници и му заповяда да разпръсне пионерите, като им вземе пушките. Лепин мина със своето малко отделение през къщата на д-р Петкова; като отвориха вратата на къщата, войниците легнаха и дадоха един залп. Изненадани, пионерите се пръснаха. Пътят стана свободен и цялата обсадена дружина излезе на площадката и почна да вика „Урра! Долу предателите!“

Офицерите мятежници бяха се вече разбягали. На часа $3^1/_2$ капитан Кожухарски отиде при Андреева и му каза: „Господин капитан, тия подлеци избягаха. Вземете полка и усмирявайте града. С жени работа се не върши.“

Андреев преди всичко даде заповед на окопаните пред казармата пионери да сложат пушките си; сетне каза да бият отбой. Той изпрати след това Кожухарски да съобщи на всички пионери по линията да се приберат в казармата си, а сам се упъти към главната казарма, гдето се срещна с Вълкова, който бе построил дружината си и бе накарал музиката да свири. Подир малко се яви и Мантов, който бе блокиран в къщата на Юрд. Симеонов. Мантов и Андреев освободиха стражарите, арестувани в пионерската казарма, и ги пуснаха да обадят на населението, че градът е усмирен. Оттам двамата тръгнаха – Мантов на кон, Андреев начело на една полурота – към брега, за да преследват избягалите мятежници, които бе подгонил и капитан Драганов с „Голубчик“.

Малката дунавска флотилия броеше всичко на всичко четирима офицери: капитан Ангелов, който изпълняваше временно длъжността на комендант, мичман Кисимов, капитан Драганов, командир на портовата рота, и подпоручик Матеев. Кисимов и Матеев бяха в заговора. На 19-и сутринта те взеха със себе си командата на „Голубчик“ – единствения параход от флотилията, който плаваше, тъй като другите зимуваха – и се присъединиха към възбунтуваните пионери.

Капитан Ангелов, чиято къща беше близо до улиците, по които ставаше престрелката, бе принуден да се крие, догдето се води боя, и се показа на улицата, когато мятежниците вече бягаха. Той бе намислил плана да вдигне опълчението, да извади от църквите кръстове и икони и заедно с духовенството и една команда от матроси да се покаже с тая процесия, за да порази духа на долните чинове[1]; но победата на Сапунова и Вълкова не му остави време да приложи тая стратегия. Активна роля игра от флотските офицери само капитан Драганов.

Капитан Драганов се научи за бунта от гърмежите на заранта. Той изскочи веднага на улицата да иде при ротата си; по пътя срещна своя фелдфебел Абаджиева, който му съобщи, че площадта пред окръжното управление е заета от пионерите, че телеграфните стълбове са съборени, че всички стражари са арестувани и че улиците са заети. Драганов, до който бе дошла в последните дни мълвата за заговора, разбра, че бунтът е дело на пионерния полк. Той не знаеше обаче нищо за поведението на дунавците и на флотата. Стигнал при ротата си, той изпрати един моряк към главната казарма и двама други, Т. Калчев и Величко Симеонов, в дома на капитан Ангелова, по разни пътища. Симеонов биде обаче заловен от един патраул и закаран в пионерната казарма. Тук той видя помежду много други офицери мичмана Кисимова с командата на „Голубчик“. Запитан къде е отивал, той изказа поръчението си. Тогава Узунов му каза да се върне назад и да занесе на своя ротен командир следнята записка:

Капитану Драганову. Не ставайте причина да се пролива братска кръв, елате при нас в саперните казарми.

Майор У з у н о в, подполковник Ф и л о в.

[1] Според собствения му рапорт.

Но Драганов не отговори нищо на тая покана. От донесенията на моряка той разбра, че „Голубчик" е свободен: в тоя момент това бе за него най-съществено. Той заповяда на фелдфебела да събере и въоръжи всички строеви и нестроеви стари моряци и няколко от добрите новобранци; с тая пъстра дружина, която броеше 40 души, той отиде да завземе парахода. По пътя си той взе със себе си патрулите и матросите, които срещна. На часа седем той влезе в „Голубчик" и го намери под пара; вътре бяха останали само една команда от десет моряци. Вахтеният съобщи на Драганова, че една лодка заминала преди малко за Гюргево и щяла да донесе някакви хора, които щели да влязат в парахода по знак, даден от него, и оттам в пионерната казарма. Драганов постави часови да наблюдават кога ще се зададе лодката; сетне прати фелдфебеля с десет души при Ангелова и един патрул да разузнае какво става в града. Подир малко фелдфебелят донесе от Ангелова една записка, която съдържаше съвети към Драганова да се държи добре и да залови лодката. Върна се след това и патрулът; той носеше също записка от Узунова, която гласеше:

Драганову. В името на всичко минало моля ви не ставайте причина да се пролива братска кръв, присъединете се към нас. Чакам за отговор 1/2 час, в противен случай има ура.

Драганов отговори на Узунова:

Аз съм нямал никогаш намерение да проливам братска кръв; тъй също нямам намерение да изпълнявам и никакви противозаконни требования.

Между туй един фелдфебел от пионерите се показа на брега на Дунава и поразгледа местността при румънското консулство, която бе във вид на батарея за оръдия. Драганов схвана, че от тая позиция бунтовниците могат да му унищожат парахода в няколко минути, и реши да се отдалечи временно. След като заповяда да се освободи „Голубчик" от дърветата, с които бе заобиколен за предпазване от леда, той отиде към железопътната станция и се установи на якор.

Около пладне се зададе лодката от Гюргево. По знак от парахода тя се доближи, но не щеше да спре. Драганов бе през това време в каютата. Фелдфебелят влезе при него и му каза: „В лодката е майор Панов* и иска да види мичман Кисимова." Тогава Драганов се показа; в лодката бяха освен Панова, Тома Кърджиев и двама непознати – всички в цивилни дрехи и с револвери в ръце. Драганов им каза, че той командва парахода, и ги покани да се качат. Щом стигнаха на палубата, часовите ги окръжиха и Драганов им заяви: „Г-да, на основание правилника за морската служба трябва да си предадете оръжието." Те се поколебаха за миг, дръпнаха се инстинктивно назад, но дадоха револверите си. Панов се доближи тогава до Драганова и му се препоръча; сетне попита: „Где е Кисимов? Ние искаме да идем при Узунова." Панов бе много развълнуван; Тома Кърджиев мълчеше. Драганов им каза, че ще ги прати при Узунова, но след малко, като получи записка от него. Те бяха нетърпеливи да чуят какво става в града. Драганов им съобщи, че пионерите се намират между Дунавския полк и милицията и че боят се води още. „Тогава – пише Драганов в своя рапорт – те се уплашиха и почнаха да искат да пусна лодка да отидат отсреща, за да пратят телеграма до Хитрово."

Когато ставаше тоя разговор, Панов и тримата му другари бяха в каютата. Те бяха оградени отвсякъде с часови и без пушки, които само ги следяха. Панов почна да подозира, че е изпаднал в примка. Той попита Драганова: „Ако бунтът пропадне, ще ли ни пуснат да си идем?" Драганов отговори утвърдително. Но в същата минута по негова заповед часовите се показаха на вратата и на прозорците на каютата с голи щикове. За Панова стана ясно сега, че се намира в плен. Той се смути съвсем. По-рано разправяше на

Драганова, че Бендерев и Радко Димитриев били в Силистра и че въстанието щяло да избухне в Шумен и Свищов; сега устата му се склещиха и той гледаше наоколо си плахо.

„Голубчик" се движеше в това време между австрийската агенция и арсенала. Между часа четири и пет стрелбата доближи край Дунава и Драганов видя до българския бряг две лодки: едната отиваше на острова, другата вървеше по течението на реката. Драганов напъти парахода към последнята. Между туй на брега се показаха войници, опълченци и офицери от Дунавския полк. Капитан Добринов извика, че бунтовниците бягат. „Аз ще ги уловя, отговори Драганов, но кажете на вашите да не стрелят." Той издигна бял флаг и заповяда на гарниста да свири отбой.

Дунава бе се размързнал и водите му влачеха едри късове от отчупен лед, между които лодката се блъскаше. За две-три минути „Голубчик" я настигна. В нея лежеше Филов, сам, простврян на гърба. Той бе ранен лошо и кръвта му течеше обилно. Моряците го дигнаха предпазливо и го сложиха на пода на каютата, в която бе затворен Панов. Драганов го попита: „Где е Узунов?" Филов можеше още да говори, но с ужасни страдания. Той едва можеше да прошепне: „В гората." Драганов знаеше, че Узунов не бе имал време да стигне до върбалака, и каза да упътят „Голубчик" към острова. Когато доближиха до него, моряците спуснаха една лодка с петима гребци, за да видят къде са се скрили мятежниците; а командата се построи на борта с пушки в ръка. Когато лодката се допря до острова, от леда наскочиха няколко души и дигнаха бял флаг. Това бяха водителите на бунта: Узунов, капитан Болман, поручик Кръстеняков, подпоручиците Енчев, Трамбешки, Мирков и четирима старши унтерофицери. Командата им прибра пушките. Те не показаха никакво съпротивление. Узунов и Болман бяха ранени; всички бяха в плачевно положение: убити духом, наплашени, очите пълни с ням и тъп ужас. Униформата им бе раздрана, оцапана с кал. Някои бяха по риза и по панталони; всички бяха хвърлили чизмите си, защото се готвеха да преплават реката.

Лодката пренесе бегълците в парахода. Когато видя Драганова, с когото бе служил през време на войната във Видин, Узунов му каза: „Ето в какво положение се виждаме." Той се мъчеше много от раната си и от срама на поражението. Другарите му нямаха сила да говорят. Драганов ги заведе в княжеския салон и ги затвори наедно. Те налягаха без мисъл, без чувство, като ранени зверове, които чакат смъртта.

Между туй брегът се покри с народ. Опълчението, разярено, продължаваше да стреля. Когато „Голубчик" наближи, между залповете, стотина се разреваха: „Дайте ни предателите!" Узунов дочу виковете и повика Драганова: „Драганов – промълви той, – само на тълпата не ни предавай. Моля ти се." „Ще ви предам на прокурора" – отговори Драганов. Това той повтори и на тълпата; но тя не искаше да чака, жестока съдница, която искаше да изпълни немедлено приговора на своята съвест. „Какъв прокурор? – отговаряше тя. – Смърт! Смърт на предателите!" Целият град бе тук сега, затреперал от жажда за отмъщение. В продължение на половина час Драганов води преговори с публиката, за да я залъгва, защото тя бе почнала и него да подозира. Най-сетне една лодка докара в „Голубчик" управляющия флотилията Ангелова и военния прокурор Д. Маркова. Като знаеха настроението на града, те намериха по-уместно да не свалят веднага пленниците. Параходът се оттегли към арсенала и чака цели два часа, догдето народната буря поутихне.

Но тя не утихваше. Силните вълнения на тоя ден, гърмежите, страшната развязка на драмата, възторгът от победата, звуковете на „Шуми Марица", която военните музики свиреха по площадите, поддържаха в населението една екзалтация, която отиваше до несвест. До вечерта целият град, с жените и децата заедно, чакаше под мрачното февруарско небе, в калта, в разтопения сняг – чакаше да види хората, които бяха дигнали оръжие срещу България, решен да ги разкъса. Като видя, че населението не се разпръсва, Анге-

лов разбра, че във всеки случай по-безопасно ще бъде да се извадят пленниците на брега, преди да е паднала нощта.

С първата лодка бидоха извадени ранените: Филов, Узунов и Болман. Понеже те не можеха да вървят, моряците ги сложиха на брега, в калта. Един караул от войници, опълченци и членове на „България за себе си" ги пазеше. Но тълпата се блъскаше яростно към тях, кълнейки: „Така ви прилича, маскари! Пукнете, да се отървят светът и България от вас!" По-ожесточени млади хора викаха: „Дайте ги бе на нас да ги разкъсаме живи." Караулът обаче с извадени щикове не допускаше никого. С втората лодка излязоха: Енчев, Кръстеняков, Трамбешки и Божински. Олимпий Панов, Тома Кърджиев и двамата непознати, които бяха дошли с тях, слязоха на брега най-сетне. Ранените бидоха качени на кола, а другите вървяха пеша, обградени от голям конвой. Когато тълпата ги видя кални, гологлави, с издраскани лица и ръце, вместо съжаление ярост обхвана душата ѝ и едно стихийно чувство на разрушение я залюля. Пленниците газеха в калта по чорапи, вода течеше от дрехите им и капеше по земята, а многолюдието викаше подире им: „Смърт на предателите!" От време на време една вълна се раздвижваше към конвоя и се издигаха страшни гласове: „Дайте да заколим тия изроди!" Зеленогоров бе турил гугла и я сваляше над очите си, за да не го видят. Но зевзеци почнаха да викат: „Да му се открие лицето, за да го видим що маскара е." Някой се спусна и му хвърли гуглата. Тогава тълпата почна да ръкоплещи.

Тримата ранени бидоха закарани в болницата; другите – в казармата. Въпреки ожесточението на народа конвоят не допусна никакво посегателство. До късно обаче тълпата продължаваше да беснее в града, зает от войската. А Мантов, възседнал на кон, даваше на стражата, която тичаше подире му, къси и енергични заповеди, които страшно звучеха в нощта.

III

Известието за бунта в Русчук, пратено от Русе за Варна по телеграфа на железницата, пристигна в София към пладне. То не бе ненадейно, но все пак подейства като гръм. За минута регенти, министри, големи военачалници, политически лица от разни величини, целият управляващ щаб се събра в телеграфната станция[1], настръхнал и зализан, и жестикулиращ. Всички се бяха струпали около апарата, на който седеше, отворил големи трескави очи, Иван Стоянович; но след лаконическите сведения на Матеева никой не се вече обади и това мълчание ширеше всеки час за присъстващите трагичните възможности на неизвестността...

Положението наистина не бе било никога тъй опасно: бунтът, който преди три дена избухна в Силистра, който сега се прогласяваше в Русе, можеше да се разпространи и по другите гарнизони на Северна България: в Свищов гдето Мандаджиев вече бе изменил, във Видин, гдето агитацията не бе никога спрена, в Шумен, гдето даже Велчев бе станал съмнителен. Вероятно бе, че северните гарнизони, които хитруваха през кратките дни на преврата и лъгаха Каулбарса с мними надежди, сега щяха да направят върховното усилие, за което бяха способни. Но догде можеше да отиде то? Щеше ли да се изчерпи, както по-рано, в нощни свиждания, заливани с големи думи и с чай? Или след толкова колебания, в които малодушието се криеше под разни благовидни предлози, идеше сега ред за едно решително действие?

Сведенията на Регентството бяха твърде неопределени, за да може то да предвиди как ще се развие движението. То знаеше само в кои гарнизони на кои военачалници можеше да разчита напълно: във Варна на Караджова; в Шумен на Лудогорова и Цончева; в Ловеч на Маринова; в Търново на ня-

[1] Станцията се помещаваше тогава на ул. „Раковска", в ниската едноетажна къща, която носи сега № 93.

колко млади офицери, между които най-фанатизиран бе поручик Ив. Фичев; в Разград на капитан Мицева. От всичките тия градове правителството реши да вдигне каквото може: войници, опълченци, членове на патриотическите дружини. На Караджова във Варна Николаев телеграфира (часът 2 и 25 м.):

Колкото стари солдати има в полка, съберете ги и формирувайте сводна дружина, веднага искайте трен и ги отправете за гр. Русе. Войниците да вземат по 200 патрона на човек и ги удовлетворете със силен порцион.

На капитан Мицев в Разград се изпрати заповед да тръгне немедленно с дружината си за станцията и да се присъедини към Караджова. Капитан Маринов, който бе пристигнал в Свищов, трябваше да замине с лодка за Русчук. Всички работоспособни сили на Регентството щяха да се съсредоточат пред Русчук: в Разград патриотическата дружина „България за себе си" се стегна за път; в Търново Ив. Халачев получи телеграма от Стамболова да събере четата „Раковски". Взеха се мерки да се свикат запасните от селата. Цялата националистическа България щеше да се дигне на крак срещу мобилизираните сили на руския заговор.

Докато тия разпореждания ставаха, от софийската станция пристигна известие, че силистренският бунт е потушен и че Драндаревски е господар на града. Но пожарът, угасен там, нямаше ли да пламне в Шумен, загадъчната крепост, в която от шест месеци скритият бунт живееше в неустойчиво равновесие с видимата законност? Шумен, кошмарът на Регентството в близкото минало, съставяше и сега най-тревожната му грижа.

И на бунтовниците очите бяха обърнати главно към Шумен; тук, мислеха те, ще се изиграе голямата драма на революцията. Още на 16 февруари вечерта капитан Кръстев повика силистренския гражданин Кереков и под страх, че ще го застрели, натовари го да занесе в Шумен едно писмо до капитаните Дичев и Бояров. Пратеникът стигна в Шумен на 17-ти; на другия ден той отишел в книжарницата на Блъскова, предал му писмото за двамата офицери и се върнал в хана, гдето бе слязъл.[1] Подир няколко часа Блъсков дошел да го вземе и го отвел в артилерийските казарми. Тук в библиотеката били събрани 10-12 офицери. Те го разпитали за станалото в Силистра, казали му да си излезе, за да се съветват насаме, после пак го викнали и му заръчали да замине веднага за Силистра и да каже на капитан Кръстева да тръгва с дружината си за Шумен. Часът бил вече 11 през нощта, когато Кереков излязъл от казармите; връщайки се в хана, той бил пресрещнат от един военен патрул и арестуван.

От разпита на Керекова, който издаде лесно мисията си, се установиха още по-ясно намеренията на артилерийските офицери; но подозренията бяха силни срещу тях и без това последно откритие. Особено голяма бе тревогата на 18-и срещу 19-и февруари. Под впечатлението от слуховете за силистренския бунт всички очакваха, че тая нощ ще се вдигне и Шумен. Националистическите водители в града Божил Райнов, Васил Кожухаров и др. се събираха, за да се съвещават как да устроят отбраната на гражданството срещу предстоящето военно покушение; от своя страна предаините на Регентството офицери Лудогоров и Цончев взимаха мерки, за да опълчат пехотния полк срещу артилеристите. Призракът на междуособната война бе в очите на всички. Когато на другия ден, 19-и, се чу около обяд за бунта в Русчук, смущението в града стана още по-голямо.

Бях излязъл, докладваше сетне Лудогоров в една телеграма до началството си, писана на 20 февруари, бях излязъл между 11-12 часа вечером да се разхождя из улиците, в това

[1] Според една телеграма на кап. Лудогорова до военния министър (Архива на Военното министерство).

време се срещнах с управителя и други граждани и всички заявяваха, че ги е страх от капитана Велчева да не би той да направи нещо; аз се много колебах как да постъпя; но като взех под внимание страха, който се разпръсна из града, като имах предвид Силистра и Русе, като не исках да оставя гражданите сами да се оплакват от капитан Велчева и още други много слухове, реших се да помоля министъра да отстрани от комендантството капитан Велчева, което тъй такси и последва с една записка от капитан Паприкова и в един часа през деня аз се обявих за комендант на града Шумен.

Окръжният управител Ст. Заимов оповести в града за назначението на Лудогорова и известно успокоение последва от факта, че властта не е вече в ръцете на Велчева.

В София правителството бе взело строги мерки, за да не се чуе какво е станало в Силистра и Русчук; но няколко часа подир пладне цялата столица бе успяла да узнае новините и вече ги коментираше по кафенетата. Местните русофили, чувствайки се далеч от зоната на огъня, ликуваха открито, предричаха катастрофите на утрешния ден и търсеха незнайни още мъки за управляющите, на които царството се свършваше. Най-екзалтиран между радостните врагове на Регентството бе Д. Ризов – довчерашният негов лъжепророк.

Измяната на Ризова – във времената, когато тя интересуваше още общественото мнение – е била различно тълкувана. Сам той я е обяснявал ту като прелом в своите идеи, като вик на съвестта си или като тактика на момента.[1]

---

[1] В началото на 1887 г. Ризов обнародва във в. Славянин (Русе) едно отворено писмо до Т. Х. Станчева, в което даваше мотивите на своя обрат в политиката. В това писмо Ризов предсказваше, че ще бъде последван от своите бивши другари З. Стоянов и Д. Петков, които обнародваха в Свобода (4 февруари 1887 г.) следния отговор:

Причината бе в действителност много по-прозаична: Ризов бе поискал служба, която му биде отказана от Радославова, както по-рано д-р Стоилов и Греков бяха отказали да го приемат за секретар на депутацията. Това личи ясно от следното негово писмо до Радославова с дата 9 януари 1887 година.

Г-н Радославов,

Петков ми предаде днес снощния ви с него разговор касателно потърсената от мене служба. Вие сте казали, че няма да ми дадете тази служба, защото „нямате доверие в мене".

Без да искам да разглеждам как аз съм изгубил у вас онова доверие, което имах, когато публично ви препоръчвах

Отворено писмо

До нашите приятели.

В 43 брой на в. Славянин нашият някогашен другар по вестникарство Д. Ризов е поместил едно писмо с твърде шарлатанско съдържание. Между другите свои фалшиви, пусти, надути и дертлии теории той имал още безочливостта да допусне даже мисъл, че и ние, долеподписаните негови другари, в скоро време сме щели да последваме неговия патриотически пример, т. е. да тръгнем из кривия път и прегърнем неговата програма.

Ние обявяваме на своите приятели за знание, че не само няма да тръгнем занапред с хора като Д. Ризов, но осъждаме го публично, гдето той зарад една служба, че не му я дадоха, отива в днешното критическо време да се мъчи да подкопава правителството, което тъй доблестно представлява народното желание. Ако не друг, то именно Ризов имаше най-малкото право да излиза днес да укорява правителството, защото той до вчера се възхищаваше от неговите действия, и още повече пък да го укорява с предсказания, без да е видял резултата на дело.

Ние благодарим на случая, че ни даде възможност да го познаем що за стока е.

З. Стоянов,
Д. Петков.

за министър-президент на България, аз бързам да ви предупредя, че после тия ваши думи аз няма да приема никакво назначение от вас. А понеже след тая жестока и с нищо неоправдана обноска към мен аз не мога да вляза във вашия дом, то за последен път ви моля да ми изпратите още 250-те лева, които ми дължите за редакторството ми в С в о б о д а, за да мога да изплатя с тях 1-вото шестмесечие на сестриното ми живение в пансиона. Колкото за мене, аз ще се реша да се подложа на глада, с пълна вяра в онова бъдеще, което конституционният режим толкоз немилостиво изменява...

9/1 87 г.

Д. Р и з о в.

С гороломните си викове срещу Регентството Ризов искаше да заглуши ехото от своите доскорошни агитации и да добие съчувствието на хората от другия лагер, който бе наймного бичувал.

Между туй държавните мъже от опозицията се спотайваха. Каравелов, който от преврата насам въобще рядко излязяше от къщи, тоя ден не се показа никак. Бурмов, Балабанов, Сарафов не се вестяваха също никъде. Те чакаха у дома си развръзката на трагедията, която се бе начевала край Дунава.

Опозицията в София имаше ли някакво участие в заговора на северните гарнизони? Посветени ли бяха поне те в неговата тайна? Това не се знае. Може да се предполага, че майор Никифоров, който бе в тайна преписка с Узунова и с Панова, е бил предупреден; не е чудно Никифоров от своя страна да е осведомявал Каравелова – това са обаче само догадки. Колкото за хората на Цанкова в София, може да се твърди положително, че те са били чужди на съзаклятието. Нито един от военните, които се възбунтуваха, не бе цанковист: те бяха до един почитатели на Каравелова и лични приятели на Никифорова. От уволнените по преврата офицери, които бяха останали да живеят в София, имаше може би ня-

кои, които бяха известени, че се готви революция, но между тях съзаклятие едва ли е имало.

Правителството обаче бе убедено, че водителите на опозицията не само са причастни в революцията, но даже са вдъхновители. Особено силни бяха подозренията му по отношение Каравелова. Бившите сътрудници на Каравелова – всички освен Стамболова – не можеха да допуснат нито за миг, че той е можал да стои далече от решителните събития на тоя момент. Те го знаеха амбициозен (защото бяха му служили) и го мислеха предприемчив (защото бе ги командвал). Както почти всичките им съвременници, те не виждаха у Каравелова зад жеста колебанието и зад думите – мисълта. Най-големият враг на съзаклятията мина в техните очи по тоя начин за съзаклетник. Другите водители на опозицията пострадаха покрай Каравелова като опасни хора и всички заедно бяха арестувани.

Арестите станаха към часа четири подир обяд по заповед на Радославова. Арестувани бяха от гражданите: П. Каравелов, М. К. Сарафов, д-р Данев, Франгя, И. Цанов, Г. Орошаков, П. Станчев, Илия Георгов, Д. Ризов, А. Людсканов, д-р Моллов; от уволнените офицери: майор Никифоров, капитаните Македонски, Бахчеванов, Тепавичаров и ротмистрите Георгиев, Каракостов и Иванов. Най-напред те бидоха събрани в IV участък, оттам привечер ги отправиха за Черната джамия.

Арестите, извършени шумно, с голяма демонстрация на военна сила, произведоха в столицата голямо вълнение. У русофилите злорадството, предизвикано на пладне от първите слухове за революцията, се превърна в паника. Повечето от тях се изпокриха вкъщи; други показваха по пазара, на улицата посърнало лице и се движеха привечер като сенки. Между туй усилени патрули сновяха, носейки по града едно видение на терор.

Към часа седем се получи телеграма от Русчук, че бунтът е смазан и че бунтовниците са заробени. При тая новина регентите и министрите, които цял ден бяха стояли в

станцията, без да мръднат, хипнотизирани от лентата, която апаратът отвиваше – никога може би върху една тясна ивица от синя хартия не са падали толкова вопиющи от нетърпение погледи – регенти и министри, освободени от страшния товар, който бе легнал на душата им, излязоха възбудени от радост и се пръснаха по къщята си да вечерят. В това време, докато те почиваха от мъчителните вълнения на деня, случи се това ужасно и срамно нещо, което остави петно върху епопеята на тази велика епоха: побоят на Каравелова.

Голямото ожесточение на националистите бе насочено, казахме вече, спрямо Каравелова: първо, защото в неговото лице те виждаха създателя на кризата, вдъхновителя на заговорите, „фаталния човек", както бе на мода да се говори за него в това време; второ, загдето той минаваше за изменник на старата си религия, разколник на национализма – това, което бившите му сподвижници в либералната партия не можеха да му простят: спрямо еретиците враждата е винаги по-силна, нежели спрямо иноверните. Трябва да се каже обаче за честта на това време, че не са идейните му противници, които посегнаха на Каравелова; скандалъозната сцена в Черната джамия бе лично дело на майор Паница, който взе общественото настроение като предлог, за да осъществи една отдавнашна своя мечта на отмъщение.

Паница мразеше Каравелова почти толкова, колкото Каравелов презираше Паница; това бе извънредно много. Между двамата стълкновението бе станало нещо преди две години, през пролетта на 1885 г., когато по прословутата афера с купоните и пренесените от Влашко съмнителни кости на Раковски Каравелов поиска да арестува Паница. Тогавашният военен министър княз Кантакузен защити своя подчинен и Паница замина на отпуск в Румелия, гдето се замеси в готвящите се събития. Оттогава станаха много големи събития: Съединението, войната, разните преврати, но враждата на Паница не забрави, тя дебнеше. И ето че сега се

представяше дългоочакваният случай; Каравелов бе в затвора, времето бе революционно и тъмата зееше, за да погълне престъплението. Друга голяма сгода: един агент се представи, за да изпълни жестокия подвиг – помощникът на военния комендант, подпоручик Фичев[1], развален хъш в униформа, един човек, в който пиянството бе успяло да превърне вече в порок едничката му добродетел: патриотизма.

На 19-и Фичев извърши повечето от арестите и видът на толкова хора, които той считаше вкупом и безразборно за предатели, бе дал на елементарната му и люта душа голямо възбуждане. След това той обиколи кръчмите и когато излизаше от последната кръчма, люлеещите се негови крака носеха една мътна глава с кървясали очи, в която чувството на разрушение господстваше над един хаос от тъмни и яростни вдъхновения. На часа осем той взе един файтон и се отправи към Черната джамия; на пътя го срещна Ив. Стоянович, чиито спомени по тая случка са много ценни.

Фичев, разказва Стоянович, ме пита къде отивам и понеже и аз имах същия път, ме покани да се кача на файтона. Заедно стигнахме в Джамията. Беше вече тъмно, по големия двор на затвора се мяркаха безшумно хора, прилични на призраци. Между другите познах Каравелова, изправен до една стена. На няколко стъпки по-нататък крачеше Паница, възбуден, и псуваше. Той бе пиян; пиян бе и Фичев. Когато те се събраха да приказват насаме, мина ми през ума, че те готвят за тази нощ нещо страшно. Понеже моята власт не стигаше, за да предотвратя злото, аз се затекох при регентите. Те живееха на ул. „Московска", дето се помещава сега Военният съд. В една стая заварих тук З. Стоянова и Д. Петкова, които чакаха, щото регентите да свършат вечерята. Аз им съобщих своите лоши предчувствия; Петков ско-

[1] Който не трябва да се смесва с поручик Ив. Фичева, сега генерал.

чи веднага и каза, че Паница е наистина голям вагабонтин и може да извърши някоя непоправима пакост; Захарий възрази, че нямало да бъде голямо чудо и че ако осъмнем с няколко предатели по-малко, от това България не може освен да спечели: той изказа това със свойствения му циничен хумор на пелтек. Петков и аз обаче решихме да обадим на регентите и да искаме тяхната намеса. Когато Стамболов ме изслуша, видях, че е развълнуван. Той ми каза, че арестите станали мимо него, по настояването на Радославова и Николаева, и че до тях трябва да се отнеса, за да дадат нужните заповеди. Аз тръгнах да диря Радославова, но беше вече късно: скандалът бе станал.

Върху самия побой има писани възпоминания от Ризова[1], които изглеждат драматизирани по-късно за ефект, и устни разкази от очевидци. Всички са съгласни в едно само: в описанието на голямата жестокост на Фичева. С камшик в ръка той обикалял арестуваните и ги вадел един по един, за да ги бие. Бити били: Кушлев, Орошаков, старият Кисимов, Ив. Славейков, К. Арсениев.[2] Ризов твърди, че той се избавил от побоя чрез храбростта си, а Лиодсканов – с молби. Найжестоко бил ударян Каравелов, за изтезаването на който се създадоха страшни легенди: бившият министър-председател на България бил подвергнат на неописуеми безчестия пред очите на главния военен прокурор на княжеството.[3]

Същата тази нощ голям терор владееше и в Русчук. Градът, утихнал от гърмежите, трептеше във вечерния бърже паднал мрак от тропота на патрулите, от шума на обиските, от врявата на възбуденото население, пръснато още по улиците, което искаше възмездие. От престрелките бяха

[1] Млада България.
[2] Според Ризова.
[3] Такъв чин занимаваше Паница във войската.

паднали убити и ранени 15 опълченци;[1] имаше между мъртвите и жени, и деца, около телата на които се събираха родители, роднини, непознати, които се вайкаха заедно и пращаха проклятия към народоубийците. Опълченците и членовете на патриотическата дружина, които още стояха въоръжени, искаха да тръгнат да отмъщават наслуки – който русофил им се изпречи пред очите, – но Мантов не остави да се разюздае народната ярост. Мъстта, доколкото му се виждаше необходима, за да порази с ужас умовете, той поиска сам да я наложи. Той разпореди лично да се произведат арести и в скоро време участъците се напълниха с подозрени лица. Малцина от замесените в заговора можаха да се изскубнат от тежката ръка на Мантова; между тях бе Тодор Тодоров, който успя да се скрие в къщата на баба Хаджийка, тъща на един чиновник от руското консулство, който бе оставен да пази архивите.[2]

Върху мнимите или истинските изтезания, на които Мантов подвергнал арестуваните, се говори много в това време; но за тия слухове не може да се съди сега положително, тъй като липсват данни. Като се знае буйният темперамент на Мантова, ожесточението на полицията и всеобщото възбуждение на духовете в тоя момент, може да се предполага, че е имало и побои: след потушаването на един бунт, който щеше да отвори вратите на отечеството за чужда окупация, мъчно бе да не се отговори на насилието с насилие.

Градът се успокои съвсем, когато властта мина в ръцете на военните. През нощта стигна със специален трен от Варна капитан Караджов, който се постави начело на

[1] От Дунавския полк имаше убити и ранени 3-4; от пионерския до 40.
[2] В спомен на това убежище Т. Тодоров подари на зет на баба Хаджийка портрета си с едно посвещение, което споменува за нощта на 19 февруари. Този портрет е у автора на тази книга.

всичките войски в Русе. С пристигането си той пръсна в града следното възвание:

До гражданите в гр. Русе.

Призовавам всички граждани към мир и тишина. Всички българи, на които им е скъпа родината, да си изпълнят дълга към нея. В минутите, които преживява отечеството ни, изисква се, щото всеки да стои мирно и да се не бърка в работи повече, компрометирующи народа ни. Сега е минута, в която трябва да си дадем ръка и да гледаме, щото в най-скоро време народът ни да се отърве веднъж завинаги от хора, безчестящи народа ни.

Обаждам, че всеки един, който се хване с оръжие или някой помагал нравствено или материално на бунтовниците, ще бъде застрелян. 19 февруари 1887 г.

Командирующ българските войски при гр. Русе:

Капитан: Караджов

Същата вечер (часа 2 през нощта) пристигна в Русе и майор Рачо Петров.[1]

Рачо Петров бе заминал от София на 18 февруари. Той трябваше да посети Русе и Шумен, за да повлияе върху гарнизоните, върху които след прогласяването на бунта в Силистра се бяха увеличили подозренията. На 19-и вечерта на часа девет той бе в Бяла и тука от разменените между Варна и София депеши узна за събитията в Русе; тук го завари и следната телеграма на военния министър:

Майору Петрову.

Вие се назначавате главнокомандующ на Възточния отдел с права главнокомандующаго. Щом стигнете в Русе, назначете полевой военен съд от трима офицери, за да осъдят всички мятежници и разстрелят в 24 часа. Вам ви се дава право да потвърдявате присъдите. На мнение съм унтерофицерите от пионерни полк да се разстрелят до един, а от войниците на 5 един. Добре ще бъде, ако се изпроводят по трима за разстрелване в гарнизоните: Шумен, Свищов, Видин, София. Допълнителни приказания ще получите в Русе.

Полковник Николаев

[1] Движението на капитан Маринова биде преустановено. От Търново пристигна в Русе само поручик Фичев с една дружина. На Мицева се съобщи да се върне от станцията обратно за Разград.

Още на другия ден, 20 февруари, Рачо Петров взе мерки за съставянето на военнополевия съд. Той назначи капитан Андреева председател, капитаните Ангелов, Вълков и Драганов членове; поручик Д. Маркова – прокурор; капитаните Попов и Сапунов – защитници. Съденето трябваше да стане още същия ден. Николаев телеграфира на Рачо Петров (20): „Бързайте да не побъркат. Щом осъдите някого, разстрелвайте го незабавно." Появиха се обаче някои процесуални спънки, които смутиха неопитния ум на офицерите. Между подсъдимите имаше ранени, не трябваше ли да се чака тяхното оздравяване? Подполковник Филов бе на смъртно легло; на гърдите му зееше една грозна рана. Куршумът бе влязъл под едната цица и бе излязъл от другата страна над мишцата;[1] немислимо бе да се извади агонизирующ на съд. Узунов и запасният капитан Болман, подпоручик Кръстев бяха полеко ранени и именно за тях се поставяше въпросът.

Друга една мъчнотия биде повдигната по дипломатически път. Германският дипломатически агент в София, който бе натоварен и със защитата на руските интереси, отправи до Начовича следната нота:

[1] „Делото на майор Узунова", брошура от Я. П. (д-р Петкович, старши лекар при Дунавския полк).

Имам чест да донеса до знанието на Ваше превъзходителство, че според твърдението на г-н Хитрово, руският министър в Букурещ, следните лица, а именно:

1) полковник Филов,
2) майор Узунов,
3) капитан Корабаров,
4) майор Панов,
5) флотският поручик Кисимов,
6) Болман,

са руски поданици и че следователно аз трябва да искам за тях от името на руското императорско правителство всичките права, на които се радват руските поданици в Русия.

Ползвам се от случая и пр.

От формална страна тази постъпка бе основана: васалното княжество, обвързано категорически от Берлинския договор, не можеше да суспендира по отношение Русия режима на капитулациите; основавайки цялата своя дипломатическа самозащита върху договорите, то не можеше да ги престъпи. Между шестте означени в нотата лица руски поданик бе обаче само Болман, другите бяха български поданици, макар и родени в Бесарабия. По отношение на тях Регентството бе решено да не прави никаква отстъпка; колкото за Болмана, Стамболов телеграфира на Рачо Петров да го съди, но след като се произнесе присъдата, да го предаде на германския консул.

Съдът се събра на 20-и вечерта. Той заседаваше в една от стаите на окръжното управление. В града владееше голямо вълнение. Грамадно многолюдие бе се натрупало пред зданието, на площада и чакаше в тъмното, с крака неподвижни в разтопения сняг. „Маса народ пълнеше помещението, пише един очевидец[1], и не беше възможно да се проникне вътре в заседателния салон. Чак от стълбите хора напрягаха слух

[1] Д-р Меткович, вж. цитираната брошура, стр. 39.

да чуят нещо." Всички обвиняеми бидоха доведени освен Филов, който тази нощ почина. За Узунова лекарите от Военната болница дадоха мнение, че не може да се дигне от леглото, защото можело да последва възпаление в корема, гдето бе ранен. Но по решението на съда той биде качен на носилка и тъй го донесоха в залата. Когато печалното шествие мина по улиците, у мнозина от зрителите се появи състрадание към участта на ранения офицер; имаше и които злорадстваха. При магазина на С. Трифонов един опълченец извика:

„Хъ... да... твойта мама, тъй да те видя, на тарга да те носят!"[1]

„Язък за младините му" – каза една жена:

А Узунов стоеше неподвижен, легнал на гърба с ръце, които висяха от двете страни на носилката.

Задачата на военнополевия съд бе строго определена от началството, което нищо не бе оставило на случая. Вечерта капитан Паприков, другар на военния министър, телеграфира на капитаните Андреева, Вълкова, Сапунова и Владимирова:

Съд в два-три часа... Всичките офицери без изключение смъртна казнь. Фелдфебели и унтерофицери без изключение; освен неучаствалите, смъртна казнь. Редовите от пионерния полк на 20 души по жребие един да се застрели. От новобранците по един на 50 души да се застрели.

Върху процедурата Паприков даваше допълнителни наставления:

Съдът ще решава така: самопризнание за участие в

[1] Според д-р Меткович.

мятежа – разстрелване. Които не признават, достатъчно е двама свидетели и разстрелване.

Разглеждането на делото почна посред една трагична тържественост. Публиката натъпкана, сякаш бе спряла дъха си. Един взвод войници със забодени щикове стояха на вратите и до подсъдимите. Узунов лежеше на носилката; другите подсъдими стоеха прави. Панов, със своята грамадна снага, със своя бодър вид, издигаше глава над другарите си и съсредоточаваше в себе си погледа на всички. На една маса неколцина чужди кореспонденти, дошли от Букурещ, държеха трескаво бележки.

При разпита обвиняемите търсеха смекчаващи вината обстоятелства, но без да се унижават. Най-гордо, предизвикателно дори, се държа майор Панов. Той отказваше, че е идвал в Русе, за да вземе участие в революцията, а мислил само, че Регентството е паднало. „Обичам България, заяви той. Бил съм се за нея. Щом узнах, че има промяна в правителството, дойдох в България, за да умра в нея." Той обвиняваше правителството, че постъпило с него безобразно, и добавяше, че ако остане жив, пак ще се бори с него.

Д. Марков поддържа обвинението с голяма страст. Когато със своя гърмовит глас, опулил яростно големите си очи, той извика: „Глави, глави искам аз от вас!"- фраза, която остана дълго време прочута – и стисна юмрука си към съда, всички в публиката настръхнаха и видяха сякаш по червената маса, на която той бе стоварил ръката си, проляна кръвта на обвиняемите.

Късно през нощта се произнесе присъдата. Осъждаха се на смърт: Панов, Узунов, капитан Зеленогоров, поручик Кръстеняков, подпоручиците Кожухарски, Трамбешки, Данев и гражданите Тома Кърджиев и Александър Цветков; на 15-годишен тъмничен затвор подпоручиците Мирков, Кръстев, Божински. Съденето на мичман Кисимова и унтерофицерите биде насрочено няколко дена по-късно, на 26 февруари.

В извънредните пълномощия, които бидоха дадени на Рачо Петрова, влизаше и правото да потвърдява присъдите на учредения от него военнополеви съд. Сам той обаче не искаше да вземе тази грамадна отговорност върху себе си; от своя страна и Стамболов, боейки се от една чрезмерна строгост на военното правосъдие, поиска щото въпросът за наказанията, след като се произнесе съдът, да бъде разискван в София. Още на 20-и вечерта тримата регенти телеграфираха на Рачо Петрова:

Ако има някои осъдени на смъртно наказание за през тази нощ, няма да ги екзекутирате, докато не получите от нас изрична заповед. Съобщавайте присъдите направо.

Стамболов
Регенти: Подполковник Мутkуров
Живков

Не се мина ни час, Рачо Петров получи друга телеграма, която гласеше:

Никакви присъди за смъртно наказание няма да потвърдявате и изпълнявате, преди да ни ги съобщите и получите разрешение направо.

Стамболов
Регенти: Подполковник Мутkуров
Живков

Цялата нощ, види се, Стамболов не бе можал да заспи, терзан от мисълта, че в тая минута смъртта витае над няколко злочести и заблудени синове на България, някои от които му бяха сподвижници в миналото и другари. Към часа два той пак телеграфира на Рачо Петрова:

Присъдата ще ни пратите. На осъдените заявете, че имат право да молят за милост или смекчение на наказанието им.

При произнасянето на присъдата обвиняемите отсъстваха от залата; тя им бе съобщена по-късно от председателя на съда. Те показаха при изслушването ѝ забележителна твърдост. Но когато останаха сами, облада ги голяма скръб, че ще умрат от недостойна смърт, мърцина. Усамотени с мисълта за смъртта, те се разчувстваха. Майор Узунов писа на Рачо Петрова:

Апелирам към вашата съвест и положение.

Не привеждайте тоя несправедлив приговор, произнесен така жестоко отгоре ми. Съставът на съда – всички заинтересувани лица; тоя състав от моите подчинени няма право да чете подобни приговори. Наконец дайте ни възможност да срещаме жените си, понеже от тях сме изолирани; сега поне, когато присъдата е прочетена и ний сме безвредни, сега барем допускайте жените ни.

Майор Узунов

Рачо Петров разреши на осъдените да се видят с жените си, но в присъствието на караула. Свиждането бе неизказано трогателно; жената на капитан Зеленогорова се залавяше за мъжа, ридайки с глас, и не искаше да се отдели. Когато я изкараха със сила, тя се затече като луда при Рачо Петров и падна пред него на колени, за да търси милост.

В защита на осъдените се намеси и германският консул в Русчук. Той отиде при Мантова и му заяви, че ако има разстрелвания, ще последва неминуемо окупация. Мантов му възрази, че никой не може да спира в България приложението на една законна присъда. После добави: „Не се боим от никаква окупация. Нека заповядат русите, ако им отърва."[1] Консулът поиска да говори по телеграфа с германския дипломатически агент в София, но началникът на станцията Бъчваров отказа да предаде записката му. Между Русчук и столицата се пропускаха само правителствени депеши.

[1] Рапорт на Рачо Петров (Архив на Военното министерство).

На 21-ви подир обяд в телеграфната станция в София министри и регенти се съвещаваха. Заседанието бе почнато преди обяд, сега бе привечер и още не се свършваше. Те не искаха да се разделят, без да вземат едно решение върху присъдата, а до съгласие не можеха да дойдат. Стамболов искаше да спаси поне Панова, най-милия му приятел от младини, и не успяваше. Напразно той описваше, че духът на закона е бил насилен по отношение на Панова, тъй като не може да бъде осъден на смърт за бунт този, който не е заловен с оръжие в ръка; напразно той описваше заслугите на Панова към България, неговото участие в комитетите, в Освободителната война, неговата блестяща роля на Сливница. На това му възразяваха, че за Панова няма от съда ходатайство за помилване и че храбростта не заслужава пощада, когато е насочена срещу отечеството. Докато тоя спор се водеше с горещо и развълнувано слово от страна на Стамболова, с известно раздразнение от страна на партизаните на строгостта: Радославов, Николаев и др., Муткуров режеше късове от хартия и правеше от тях гълъбчета. На няколко само пъти той със своя муден глас на флегматик пресече Стамболова и му каза лаконически: „Няма разстрелване, има оставка."

Между туй в стаята влязоха Захарий Стоянов и Петков. Те идеха да правят постъпки, за да избавят своя приятел Тома Кърджиева; за другите те искаха безпощадна строгост. Намесвайки се в спора, който завариха, те почнаха да дават настойчиво своето мнение, възвишиха нотата на гласа си, почнаха да заплашват с гнева на общественото мнение. Стамболов ги слушаше отначало с търпение, сетне пламна:

– Какво търсите тук, гдето заседават регентите и министрите на България? Кой ви е викал? Хайде, марш навън...

Захарий и Петков си излязоха и разискванията се продължиха при героическите и безплодни усилия на Стамболова да изтръгне от това фанатизирано събрание малко милост. Не се мина много, вратата се отвори с шум и в залата се втурнаха Паница, Тантилов и Хр. Попов. Те заявиха, че ако измяната не бъде жестоко наказана, ако в самото правителство предателите намират защитници, офицерството ще се отчае и войската ще бъде окончателно деморализирана. Стамболов помоли и тях да си отидат; но те останаха в антрето, където ги заобиколиха Петков, Захарий и всичките военачалници от Софийския гарнизон. Регентите и министрите бяха фактически блокирани от военните и трябваше под нравствения терор на техния ултиматум да решават един въпрос на съвестта. Тогава Стамболов видя, че е безпомощен да спаси Панова, и едно голямо отчаяние, трогателно у тоя човек на твърдата воля, който бе минал неустрашимо толкова опасности, се показа в очите му. За последен път той моли милост и пред студената непоколебимост на Муткурова въздъхна болезнено и каза: „Нека бъде, както искате." „Когато Стамболов произнесе тия думи, разказва един очевидец[1], в очите му се появиха сълзи, които паднаха по лицето му."

Вечерта Стамболов се върна у дома си унил и мрачен.[2] Въпреки обичая си той мълчеше, туряйки сегиз-тогиз ръката на челото си. Когато сложиха трапезата, майка му го попита:

– Стефане, какво стана, синко, с Олимпия?[3]

Тя обичаше Панова като свое дете.

– Ех, мамо, нищо не можах да направя за него, сила ми не стигна – отговори той, задавяйки сълзите, – ами стани утре рано и иди да запалиш свещ за него.[4]

[1] Телеграфистът Д. Цанев.

[2] Той живееше в София с майка си и със сестра си Мара.

[3] Олимпий Панов.

[4] По разказа на сестрата на Стамболов, г-жа Мара Тантилова.

Утринта на 22-ри щяха да се изпълнят смъртните присъди.

На часа 3 $^1/_2$ през нощта срещу 22-ри в дежурната стая на Дунавския полк се събраха един по един офицерите, които щяха да командват разстрелването. Те бяха всички угрижени и приказваха тихо, като че ли до тях имаше вече мъртъвци. Рачо Петров се мярна, без да проговори нищо; яви се за малко и Мантов, който узна тук с болка, че Тома Кърджиев не бе помилван. Пристигнаха също старшият лекар на полка Д. Петкович, който трябваше да освидетелства смъртта, и поп Иванчо, който щеше да чете опело при погребването на разстреляните. Един от присъствуващите попита как ще се извадят осъдените, без да станат тягостни сцени. Реши се, че ще им се каже, какво смъртното наказание е отменено и че ще ги водят в Разград. Бе на съмнуване, когато десетина файтона, карани от турци, се упътиха по разградското шосе. Осъдените бяха по двама във файтон, с вързани ръце. Те бяха повярвали на лъжата, но когато се доближиха на малко разстояние от Левенттабия и видяха, че файтоните се отбиват по полето, грозната истина им пресече сърцето. Скоро Узунов, който бе в първата кола, извика:

– А, братя, ще ни разстрелват. Ето де са изкопани гробовете ни...

Вече се бе зазорило и пресните гробове зееха в снега...

Когато осъдените бидоха свалени на земята, поручик Сребров почна да чете присъдата, но тъй слабо, че едвам се чуваше. Узунов, на когото навущата от краката се бяха развили, почна да трепери и се оплаква, че измръзва. Поп Иванчо съблече веднага кожухчето си и го постла под краката на ранения. Другите осъдени бяха необикновено бледи, но мълчеха. След като се свърши формалността на прочита, повечето от тях произнесоха няколко думи. Панов каза, че страда и ще умре като Спасителя. Кръстеняков и Кожухарски ругаеха военния прокурор Д. Маркова. Тома Кърджиев каза една малка реч, която разплака всички: той заявяваше, че умира

утешен, тъй като в ходатайството на съда за помилването му бяха признати заслугите му по възраждането на България.

Почна се след това разжалването. „Узунов не дочака да дойде ред до него и се разжалва сам: изтръгна един по един пагоните си от мундиря и ги захвърли в краката на екзекуторите, като произнесе нещо, смисълта на което бе такова: „Нà, ето ги, това искахте."[1] Един фелдшер излезе с платна в ръка, за да затвори очите на осъдените, но те не се съгласиха. Узунов се обади:

– Мога ли да помоля Бочева да съобщи нещо на жена ми?

– Може – отговори капитан Шиваров, който командваше конвоя.

Бочев излезе напред.

– Поручик Бочев – каза Узунов, – аз имам единствен син, който недавна се е родил и не е кръстен. Кажете на жена ми, че желая да го кръсти на моето име и когато порасне, да идва на гроба ми.

Когато той довършваше последните думи, една полурота от Дунавския полк, командвана от капитан Атанас Попова, излезе и се установи на 50 крачки. Осъдените се изправиха до гробовете, уловиха се за ръцете и запяха. Войниците вдигнаха пушките, Попов изкомандва; когато пушекът от гърмежите се разля, разстреляните лежеха паднали в снега, обагрен от кръв. Между присъствующите офицери настъпи ненаказано смущение. Д-р Петкович, уплашен, избяга, попът тръгна подир него, обладан от паника. Капитан Добринов, Попов, фелдфебелът Лепин се доближиха най-сетне до падналите; някои бяха вече издъхнали, други още се мъчеха. Попов каза на фелдфебеля:

– Извади револвера и стреляй!

Лепин стреля еднаж, дваж, три пъти; и труповете ос-

[1] Д-р Петкович, op. cit., стр. 51.

танаха неподвижни. Д-р Петкович, най-сетне доведен почти насила, констатира смъртта. Поп Иванчо, повърнат също, тури патрахила и от мъртвец на мъртвец почна да чете упокоителните молитви. А капитан Шиваров излезе пред ротата и я поздрави за отличната служба.

В Силистра процесът се свърши по-малко трагично. Тук главният виновник бе умрял; съратниците му бяха избягали; оставаха да отговарят за тяхното дело долните чинове и простите войници, които бяха действали без зла умисъл, подчинявайки се на началството си почти механически. Съдът се показа крайно снизходителен спрямо тях, главно по настояването на Тепавски. В Русчук присъдата, издадена срещу унтерофицерите, участвали в бунта, бе също мека. За тях ходатайстваше сам Рачо Петров, пред когото действаха в тая смисъл Стамболов и Начович. На 13 февруари Начович телеграфира няколко пъти до Петрова. Последната телеграма гласеше:

Сърдечно благодаря за отговора. Съветвах се днес с няколко агенти българолюбци и те споделят мнението, което ви изложих тая заран. Те казват, че щом се повторят разстрелванията, нашите неприятели ще могат да ни обвинят, че те няма да престанат, че ще се потретят, почетвъртят и прочие и че ще е необходимо да се тури край на тия жестокости чрез външна намеса. Затова и те са на мнение да се смекчат присъдите за смъртно наказание, които би се издали впоследствие. Един от тях даже ми каза, че е добре да се учреди един изправен баталион, в който виновниците да се осъдят да служат най-дългото възможно време.

Начович

Дипломатическите агенти в София бяха много развълнувани от последните събития. В първия момент повечето от тях посъветваха правителството да бъде безпощадно, за

да смаже революцията в яйцето ѝ, преди тя да има време да се разшири; но когато те видяха, че войските на Регентството са победоносни, че движението е потушено и че провинцията, стресната от тая бърза и гръмоносна сила на властта, мирува, те казаха, че една политика, която е възтържествала, трябва да се покаже великодушна и да прощава на второстепенните дейци, след като е наказала водителите; мисъл, която Макиавели най-добре е изразил в своето съчинение за В л а д е т е л я.

От членовете на дипломатическото тяло явна враждебност в тия критически моменти показа към Регентството само френският агент Флеш. Без съмнение Флеш е имал от своя министър наставления да нагласява своите действия според русофилския тон, който от една година насам Франция държеше в събитията на Изток. Но към тая обща линия на поведение той прибавяше и един личен елемент: своя сприхав нрав, един акцент на нервозност, който отиваше до прямо предизвикателство. При известията за бунта на 19 февруари той не криеше своето голямо задоволство, а когато не получи тържествуващата телеграма за победата над закона в Русе, когато по София, цял ден намръщена, почна да ечи радостният вик на националистите, той се почувства уязвен, като че ли собственото му отечество е претърпяло някаква беда. Неговите демонстрации бяха тъй публични, че в Н е з а в и с и м а Б ъ л г а р и я Петков излезе да го изобличи, като не пощади ни дипломатическия му характер, ни личното му спокойствие.

Въпреки неприязнените си чувства спрямо Регентството, въпреки желанието си да му създава неприятности той нямаше досега повод да се намиса във вътрешните работи на България. Такъв повод му дадоха посем-сега работите в Черната джамия.

На 20 или 21 февруари г-жа Каравелова получи известие от майор Никифорова, че мъж ѝ бил зле бит. Такава мълва се носеше в града и за другите политически затворници: разправяше се дори, че някои от тях били на смърт. Един голям поплак се вдигна тогава от жените и роднините на арестуваните, които тръгнаха да тропат по разни врати за покровителство. По предложение на г-жа Каравелова те подписаха едно прошение, което биде поднесено на всичките членове на дипломатическото тяло. Агентите на приятелските сили посрещнаха много неохотно тази постъпка. Но по поканата на Флеша те се съгласиха да се съберат, за да решат дали има основания да се предприемат някакви представления пред правителството. Заседанието стана в дома на турския комисар Риза бей; то не даде никакъв резултат. Флеш, твърде разпален, поддържаше с всичката си енергия, че представителите на Европа не могат да останат хладнокръвни спрямо безчеловечията, които се вършели пред техните очи; другите агенти обаче възразяваха, че случките в Черната джамия, които може би били въображаеми, преувеличени на всеки случай, не засягали общото положение на княжеството, нито договорите, тъй щото основание за чужда намеса нямало. Риза бей постъпи по турски: каза, че поначало е съгласен с Флеша, но намира намесата неудобна; той заключи, че не трябва да се бърза. И още веднъж те вече не се събраха.

В интереса на самото правителство бе обаче да се разкрие самата истина; най-много настояваше за едно пълно осветление на тия случки Стамболов, който нямаше за тях никаква отговорност. По негово настояване Военното министерство назначи една комисия, състояща се от майор Попова, от военния прокурор Радойкова и от лекарите Золотович, Петрович и Михайлов, за да освидетелстват битите. Нейният рапорт, съобщен на агентите: австрийски, германски, италиански и английски, бе отрицателен. Попитан дали е бит, майор Никифоров каза, че никой не се е докоснал до него; същото заявление с още по-твърд тон направил и Каравелов. Каравелов криеше обаче истината; той бе бит и по челото му имаше белег от удари; лъжата му, велика в

такъв един момент, произлизаше от неговото достойнство.

Подир комисията бидоха допуснати в Черната джамия и някои чужди кореспонденти. Те попитаха Каравелова: вярно ли е, че бил изтезаван? Тогава Каравелов даде един отговор, който вечно ще краси спомена за негова живот. Той заяви просто и гордо: „В моето отечество такива работи не стават."

С отказа на Каравелова да обвинява правителството на своята страна се пресече пътят на всяка намеса от страна на дипломатическото тяло. Впрочем след потушаването на бунтовете симпатиите на европейския свят тъй много порасnаха към България, щото за едно посегателство върху младата страна, която бе показала такава чудна енергия, не можеше да става дума.

За забелязване е, че най-горещо поздравиха победата на Регентството малките държави, които виждаха в съдбата на България образец на това, което можеше да ги сполети един ден. В женевския голям вестник Journal de Geneve известният тогава публицист Mars Debrit казваше, че юначното Българско княжество дало на света пример как да се постъпва с предателите. Жорж Лоран, тогава млад писател в разгара на своя демократически огън, пееше в La reforme, големия орган на либералите в Белгия, възторжени химни на Регентството.[1]

В балканските държави владееше също голяма радост за смазването на бунтовете. Крал Милан, който и насън се боеше от руските заговори, считаше за едно щастливо знамение, че Русия е била поразена в Русчук и Силистра. Румъния, посочена от самата география като първа жертва на руското нашествие към Цариград, Румъния, която отдавна виждаше как се простира над Яш сянката на грамадния рус-

[1] Лоран бе осведомяван върху българските работи от д-р Н. Генадиев, в това време студент в Брюксел.

ки ботуш, ликуваше. Понеже се бе пръснало слух, че предвид събитията в Русчук Русия ще иска да окупира княжеството, румънското правителство взе мерки за мобилизация и заяви открито в Петербург, че по никакъв начин няма да допусне на руските войски да минат през територията му. Това биде съобщено от румънския министър в Цариград Белачияно на д-р Вълковича. „Белачияно ми каза, телеграфираше Вълкович, че ми дава тия сведения официално, и ми позволи да ги съобщя комуто искам."[1]

Опасността от страна на Русия бе наистина в първите дни голяма. Турският посланик в Петербург Шакир паша телеграфираше на Портата, че при известието за разстрелванията Александър III бил тъй възбуден, че искал да даде заповед за немедлена окупация, но Гирс с голяма мъка успял да го отклони от това намерение. Като мина тревогата от първите впечатления, Русия се задоволи да протестира пред Турция като сюзеренна държава.

Абдул Хамид, поставен между чука и наковалнята, и тоя път се силеше да излезе из трудното си положение с хитрост. На 21 февруари той прати едно свое доверено лице до посланиците на Англия, Франция, Германия и Италия, за да действат в София да не стават разстрелвания. Когато разстрелванията станаха, той телеграфира на Шакир паша да изкаже на Гирса... съболезнованията му. В самата Порта обаче владееше неприкрито удоволствие от погрома на руските интриги. „Политическите кръгове, телеграфираше Вълкович (28 февруари), одобряват мъжеската постъпка на Регентството." От това благоприятно разположение на Портата Начович искаше да се възползва, за да добие от нея някакви гаранции за неприкосновеността на княжеството. Той телеграфира на Вълковича да попита Кямил паша: в слу-

[1] Депеша от 21 февруари (Архива на М-вото на външните работи).

чай че русите се опитат да окупират България, Портата ще ли я защити, или ще стои със скръстени ръце, както през време на Сръбско-българската война? „Искайте положителен отговор, свършваше Начович; понеже от него зависи нашето поведение." Но да се иска от Турция категорично задължение за помощ бе твърде много: това излизаше вън от нейните традиции.

Удивително е, че Цанков, който живееше в Цариград и можеше да наблюдава отблизо настроението на турските кръгове и знаеше колко малко наклонни бяха те в тоя момент за едно енергично действие срещу Регентството, поиска тяхната намеса. В началото на март, подбуден вероятно от руското посолство, той се представи пред великия везир и му връчи следния мемоар:

„Ваше височество!

Обстоятелствата, при които се повиках за започването преговорите относително до споразумението между управляющите днес България и опозицията, понеже ви са добре известни, то мисля, че е излишно да се повръщам на тях. Макар и да бях въодушевен от най-горещото желание да видя българската криза да дойде до едно миролюбиво решение, не можах все таки да скрия съмнението си за несполуката на тия преговори, както имах честта да го открия на Ваше височество още в началото на споразумението. И наистина, аз си позволих да забележа това на Ваше височество, че благонамеренията на императорското правителство да види минутата по-скоро, редът и тишината възстановени в България, ще се препънат преди всичко в лошата воля и във вероломството на ония, които, дошли на власт беззаконно и по узурпаторски начин, не би пожелали да се разпрострят с нея не само срещу последните жертви, но даже и след като хвърлят страната в ужасите на гражданската война и на пропастта. Впрочем и самото течение на преговорите не доказа ли колко съм аз имал право? И когато в последно време преговорите се пренесоха в София, аз вземах сам грижата, макар и да не очаквах нищо от примирителния дух на нашите управляющи, да съветвам моите политически приятели да способстват за тяхното успевание, с единствена мисъл да подпомогна императорското правителство в неговите усилия да дойде до удовлетворително решение на кризата. Но нещастните приключения, които се произведоха в Силистра и Русчук, доказват още веднъж на целия свят, че да се водят преговори с днешните управляющи България с цел да се дойде до помирение и до миротворност не е друго, за съжаление, освен залъгване. Правителството не се поколеба нито минута да потуши посредством крайна строгост въстанието на гарнизоните в Силистра и Русчук, повечето и главните офицери от които са същите ония, които способстваха за съставанието му и неговото поддържание до последните времена. В продължение на два дни двата тия градове представляваха най-печалното зрелище на гражданската война и на най-грозното опустошение. В краткото това време загинаха повечето офицери, отколкото през не по-малко нещастната война със Сърбия. Проливането на кръвта, екзекуциите на офицери и граждани, гърменията и убийствата из улиците, жестокостта, с която се обръщат към населението, арестуванията на сума офицери и граждани по всичките градове в България, варварските и гнусните изпитания, на които бяха изложени арестуваните в затвора – всичко това изрисува с най-ясни краски положението на страната, а тъй също и стремлението на ония, които я управляват. Предвид това плачевно положение считам свой дълг да обявя на Ваше височество от името на опозицията, че продължаването на преговорите става не само излишно, но даже опасно, защото то ще насърчи правителството да следва анархическия път, в който е влязло, като му позволи да разполага безнаказано и по угодата си с честта и живота, и имота на гражданите. Като следствие на декларацията, която си позволих да направя на Ваше височество, считам за

своЙ дълг да прибавя, че е време да се мисли поспешно за способа и енергическите мерки, които ще бъдат нужни да се вземат за предвардвание на други по-печални приключения, които би могли да окървавят България."

Кямил паша, след като прочете внимателно мемоара, попита Цанкова:

– Какво разбирате Вие под енергични мерки?

Цанков отговори:

– Окупацията на Източна Румелия от турски войски.[1]

[1] Депеша от Вълковича (Архива на М-вото на външните работи).

ПРИЛОЖЕНИЕ

КАК ЗАМИСЛИХ И НАПИСАХ „СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ"

Преди няколко години дойде да ме види един непознат на мен млад учен от Източна Германия, който ми каза, че искал да снеме гласа ми на магнитофон за архивите на берлинския университет. Попитах го дали иска да му прочета нещо. „Не – отговори той, – бих желал да ми разкажете как сте замислили и написали „Строителите на съвременна България". Мисля, че любопитството, което показа немският учен, се споделя и от някои от моите читатели.

Интересът ми към епохата, която по-късно описах, се породи още когато бях студент в Женева. Това стана поради двата вестника, които издавах, за да осветля европейското обществено мнение по борбата на Македония – „L'Effort", 1900 година, и „Le mouvement macedonien", 1902 г. Французинът Сан Марк дьо Жирарден бе писал: „Източният въпрос не е гордиев възел, та да се отсече с един удар. Той е като една броеница, от която зърната се теглят едно по едно."[1] Аз исках да поставя въпроса за Македония като последна брънка от Източния въпрос. Трябваше за това сам да се осветля, преди да опитам да осветлявам другите. Заех се да чета каквото ми трябваше. Така в списанието „Revue de Droit international", издавано от прочутия юрист Ромен Жакмен, попаднах на една хроника върху събитията в България през време на регентството и по-особено върху мисията на генерал Каулбарс. Всичко това бе откровение за мен и живо зав-

[1] Цитирам по памет.

ладя въображението ми. Събуди също и някои чувства, които после се развиха в истинска страст, но то вече по-късно.

В 1905 година, през декември, заминах за Петербург като пратеник на „Вечерна поща", за да следя развитието на първата руска революция – буржоазната. Във всеки голям европейски град, където съм бил за повече или за по-малко време – Виена, Мюнхен, Париж, Лондон, – не съм пропускал да работя в библиотеките.

Същото стана и в Петербург, където моят престой беше доста дълъг – близо четири месеца. Там посещавах Императорската библиотека. Правех издирвания върху руско-българския конфликт, започнат фактически със Съединението и добил явна форма след свалянето на княз Александър при регентството. Взех особено интересни бележки от „Русь" на Аксакова и от „Московские ведомости" на Катков, където намерих едно писмо на Радко Димитриев, писано след пристигането му в Русия като емигрант. Всичко това обаче правех без никакъв помисъл за някакъв исторически труд. Целта ми беше да се запозная по-добре с едно време, тъй важно за новата история на България, и, от друга страна – да имам полемически материал за борбата, която водех вече срещу някои политически кръгове в София.

След завръщането си в София писах за „Художник" „Политическото красноречие в България". Трябваше да прочета някои от речите на ораторите, за които говорех. Четох ги и покрай тях – речи и на други политически лица, в стенографските протоколи. Тогава се породи неочаквано у мен една идея, която, развита по-нататък, отвори нов път за мене. Д-р Борис Минцес, виенски учен, няколко години професор във Висшето училище, беше написал една студия, озаглавена „Държавнополитичните и социалностопанските идеи в българската доосвобожденска литература". Аз намислих да направя същото издирване за следващата епоха. Бях определил вече заглавието на бъдещия си труд – „Инвентар на политическите идеи в България след Освобождението". Залових се за тази задача и скоро видях, че тя не можа да ме увлече. Взех

да се питам: „Защо да си задавам за цел едно сухо изложение, когато епохата, в която встъпваше България след освобождението си, ми показваше една област, където можеше да намери задоволство и успех всичко това, което носех в себе си – мисъл, въображение и чувство?" Така се роди намерението ми да напиша една книга върху новата история на България. Изказах това си намерение на трапеза у д-р Никола Генадиев, където имаше и други наши приятели, някои от София, други от провинцията. Всички посрещнаха думите ми с ентусиазъм. Д-р Генадиев каза: „Няма да те оставя на мира, докато не свършиш това, което си намислил." В действителност нямах нужда от подтик – аз сам бях решен. Започнах с протоколите на Учредителното събрание. Речта на престарелия бивш екзарх Антим I, със скръбни думи, взети от свещеното писание, речта на тъй младия още д-р Конст. Стоилов, изпълнена с поетически образи, изразяваха патетически болката на българския народ, че биде разпокъсан, и от тоя ден, в който възкръсналата българска държава встъпваше в живота, правеха ден на всенароден траур. Това драматично заседание, в което представителите на две поколения оплакваха съдбата на България, ме хвърли в дълбоко вълнение и запали у мене страстта, с която се впуснах в новата си задача.

Трябваше най-напред да прочета вестниците от времето, което имаше да описвам. От 1879 до 1887 те не представляваха голям брой и излизаха само седмично. Освен това да прочета стенографските протоколи на Народното събрание за същия период. Тогава вземаха думата само водителите на партии и речите им бяха къси. Необходимо беше да направя издирване по писмени документи. Г-жа Стамболова ми даде архивата на покойния си съпруг; д-р Радославов – своята. За заседанията на Министерския съвет практиката в онова време е била да се държат протоколи. Александър Малинов, тогава министър-председател, ми даде достъп до тях. Сложната и дълга работа, която ми предстоеше, беше да разпитам съвременниците. Някои от тях бяха в София,

други в провинцията, но и с тази мъчнотия успях да се справя. Разчу се за книгата, която приготовлявам, и интересните за мен хора, пристигайки от провинцията, сами ме диреха.

Лицата, разпитани от мен, са означени по име в „Строителите на съвременна България". Ще говоря само за някои от тях, които са ми оставили особен спомен.

Първият съвременник, към когото се обърнах, беше Иван Стоянович, тогава директор на пощите и телеграфите.

Един ден бях на обяд у него, присъстваше и д-р Генадиев. Подир обяда Стоянович ми разправи за Съединението, в което той беше един от главните участници. Д-р Генадиев, едва свършил гимназия, когато станало това събитие, но близък до тия, които го извършиха, напомняше на Стоянович някои факти, които последният в бързината на разказа пропускаше. Съединението бе замислено от групата, начело на която стоеше Захарий Стоянов, но фактически го извърши – както сам писах това в „Строителите" – генерал Николаев. Ходих и при него.

Иван Стоянович чудесно разказваше; Николаев беше човек с малко думи. Записах точно това, което ми каза. Така свалянето на Гаврил Кръстевич е по-вярно дадено в „Строителите на съвременна България", отколкото в „Нова земя", където Вазов си послужи с мълвите. Една българска делегация начело с митрополит Климент ходи в Копенхаген, където се намираше руският император Александър III по това време, да го моли да подкрепи Съединението. В тази делегация беше и Д. Тончев. Той ми разказа за аудиенцията и за думите на Александър III: „О разединении и речи быть не может." При разпитванията ми по Съединението особено забавно беше за мен да слушам да ми разправя П. Димитров как, окръжен управител на Пловдив, ходил в Голямо Конаре да успокоява духовете, бил арестуван и заведен при Чардафон, мним болен, легнал на постеля, а под покривките въоръжен.

Големите държавни мъже, които имах да изкарвам на сцената в първия том, бяха Петко Каравелов, Драган Цанков, Стефан Стамболов, Димитър Греков, Конст. Стоилов, Ник. Начович. От тях живи бяха още Начович и дядо Цанков. Посетих г-н Начович. Мнителен, какъвто си беше, не ми разказа устно това, което исках да чуя от него. Каза ми: „Ще ви отговоря писмено." Така и направи. Дядо Цанков, напротив, радушно ме прие и охотно разговаряше с мен.

Ще отбележа, че преди да отида при някой съвременник, предварително се осведомявах върху събитията, за които имаше да го разпитвам, и когато виждах, че той е забравил нещо или си го спомня забъркано, освежавах паметта му. Това се случваше и с дядо Цанков. Той се съгласяваше лесно с мен и казваше: „Май прав си."

Моите посещения у дядо Цанков го изваждаха от неговата скука. Понякога той сам ме викаше чрез Петър Станчев. И за мене беше крайно интересно да го слушам. Годините се бяха натрупали у него, но страстите му не бяха намерили усмирение. Името на Петко Каравелов беше достатъчно, за да го хвърли във възбуда. Той не беше ласкав и за някои от своите именити привърженици. И за тях езикът му беше често циничен. „Дядо Цанков, казвах му аз, не ти прилича на старините така да говориш." „Мълчи бре, отговаряше ми той, ти не ги познаваш." За д-р Данев обаче той винаги говореше с уважение.

Няколко пъти ходих у г-жа Каравелова. Забележително бе, че аз я питах за мъжа ѝ, а тя говореше най-вече за себе си. Но каза ми и за него някои неща.

Излезе първият том и трябваше да приготовлявам втория. Първата ми задача тук беше да се осведомя по преврата от 9 август. Показанията на Бендерев и Груев – главните водители – след залавянето им, при опита да минат с лодка Дунава, бяха наистина печатани в една отделна брошура. Но друго щеше да бъде, ако да бях могъл лично да ги разпитам. Обаче след завръщането на другите офицери емигранти те отказаха да се върнат при условията, които им бяха поставени, и се намираха в Русия. При кого другиго да

отида? У Радко Димитриев? Той се беше завърнал, но такъв, какъвто го бях описал в първия том, той сигурно нямаше да иска да ме види. Пък и за мен щеше да бъде стеснително да отида при него. По контрапреврата архивата на Стамболова ми даваше изобилен материал. Тя съдържаше всички негови телеграфически разговори от Търново. Съвременниците – главни действащи лица в това събитие – бяха все мои познати.

В София контрапревратът бе извършен от майор Христо Г. Попов, командир на I софийски пехотен полк. Неговия разказ съм предал дума по дума, както съм го записал. Смелостта, показана тоя ден от него, много добре допълняше представата ми за човека, който пресрещна при Гургулят Моравската дивизия, разби я и не ѝ даде възможност да участва в сражението при Сливница. Контрапревратът в Пловдив бе извършен от майор Велчев. Него нямаше нужда да търся – той сам ме потърси. Майор Попов беше тих и въздържан човек, у когото големите човешки качества не се явяваха на показ. Майор Велчев ми говори екзалтирано за своята роля. Аз тогава помислих, че това идеше от съживения спомен за нещо, което той смяташе не без основание като свой героичен подвиг. Но от по-късните ми срещи с него разбрах, че екзалтацията беше в самия му характер.

Централно място в контрапреврата имаше, както е общоизвестно, Стефан Стамболов. От Търново, където превратът го завари изненада, той насочваше хода на събитията. Щастие бе за мен, че познавах добре Васил Загоров, началник на телеграфо-пощенската станция, откъдето тръгваха телеграмите на Стамболова, и така очевидец на Стамболовите действия. Той от много по-рано бе ми разказвал в нашите срещи своите спомени. На друго място аз съм говорил, че спомените на Стамболовите последователи бяха като един вид устен епос. Най-добре може да се каже това за Васил Загоров. Когато говореше за Стамболов, за контрапреврата, той бе целият обзет от вълнение и понякога със сълзи в очите. Неговия разказ съм предал пак, както съм правил и с други, дума по дума; затова има такъв драматизъм в него.

Измежду тези, против които контрапревратът беше извършен, беше генерал Георги Вазов, с когото еднъж вече се бях запознал. Ходих при него. Той ми отговори с готовност и искрено на всички мои въпроси. Бе текло много вода след 9 август. Големи промени бяха станали у него както в чувствата, тъй и в някои от идеите му. Генерал Вазов ме порази с енергията, която дишаше цялата му физиономия. Не съм никак учуден, когато слушам от офицери, участници в атаката на Одрин, че той, Георги Вазов, бил истинският завоевател на крепостта.

Освен преврата и контрапреврата голямото събитие, което имаше да описвам във втория том, бяха метежите в Русчук и Силистра. За тях имах на разположение архивата на Военното министерство. Разпитах и някои лица. Майор Драганов ми разказа за залавянето на Олимпий Панов и майор Димитър Филов, които идеха с лодка от Гюргево да се присъединят към метежниците, мислейки, че превратът е успял. Рачо Петров, извънреден пратеник на регентството, – ми разправи за своята мисия.

Но най-интересно досежно метежите в Русе и Силистра беше това, което ми разказа Анастас Бендерев. Разговорът ни стана в 1933 година, след завръщането ми от Вашингтон. Тогава той бе представител на Деникин. Бележките, които си взех, допълват една голяма липса в книгата ми. Надявам се, че тя ще има един ден ново издание и тогава те ще могат да бъдат използвани.

По метежите в Русе разпитвах и Д. Мантов, в онова време русенски окръжен управител. Много е писано за неговата жестокост след усмиряването на метежа. Нарекоха го Мантов гробницата. Не ще съмнение, че както става при такива случаи, има и клевета. Но когато се запознах с Мантов, всичко у него – физиономията, ръстът, гласът, жестовете – показваше човек, който при употребата на власт срещу метежи нямаше да пипа с лека ръка. Много характерен е

за него разговорът му с митрополит Григорий, когато Каулбарс пристигнал в Русе. Той там се е самоизписал цял. За генерал Каулбарс намерих много неща във вестниците. Но най-интересното за него чух в Париж, където през 1910 година бях отишъл за работа в библиотеките при приготовлението на втория том. Знаех от дипломатическите документи, че секретар на Каулбарс в София беше Александър Неклюдов. В Париж се научих – не помня по какъв случай, – че същият този Неклюдов бил сега съветник в посолството. Писах му, че бих желал да го видя, и той много любезно ме покани да отида у дома му. Намерих един приветлив човек, сам заинтересуван във въпросите, които му зададох, и готов да ми отговори. Аз описах по неговия разказ как буйният генерал тръгнал да се яви на историческия митинг в София. Но тогава не споменах кой ми даде сведенията.

Неклюдов беше после руски пълномощен министър в София през време на Балканската война. От него има спомени за мисията му. Те го показват като искрен приятел на България.

Мисля, че това стига, що се отнася до разпитването на съвременниците. Искам сега да кажа как съм написал „Строителите на съвременна България".

Най-напред за композицията.

За първия том беше лесно. Самите събития определяха отделните глави. Голяма мъка ми създаде композицията на втория том – регентството и по-особено, що се отнася до контрапревратите. Събитията се развиваха разпръснато; сцените ставаха в София, Пловдив, Търново, Шумен, Варна. Разговорите се водеха по телеграфа едновременно от много места. Трябваше всичко това да се тури в ред.

Контрапревратът съдържа сам по себе си всичките елементи на една историческа драма – действие и диалог. Не знам обаче дали съм успял добре да го предам. Често пъти съм си казвал, че при по-дълга и бавна работа щях да дам нещо по-съвършено. Но тогава много бързах.

Трябва да кажа, че и двата тома са писани с голяма бързина. Като журналист аз пишех почти всеки ден уводната статия на вестника. От този навик бях добил необикновената леснина да пиша. Трябваше само да си подредя добре бележките и да взема перото. Програмата на моята работа беше точно определена – пет страници сутринта, пет подир обед. Сутринта почвах на часа 8. Щом свършех петте страници, спирах работата и отивах да се разхождам. Когато се касаеше за нещо, което изискваше по-голямо усилие, отлагах обяда си, докато довърша определеното. Същото беше и подир обед. Нищо не можеше да ме вдигне от писалището, докато не съм написал петте страници. Майка ми често влизаше при мен; сядаше на едно кресло и ме гледаше да пиша. Тя сякаш искаше да ми предаде от своята душа, тъй сродна с моята и тъй пълна с мечти за мен. Понякога, работил до тъмно в унес, аз отивах да полегна на едно близко до писалището ми канапе, изтощен и щастлив. Тогава майка ми се приближаваше с тия тихи стъпки, които познавах от детството си, и ме покриваше. И после пак така тихо си отиваше.

Някои са ме питали кое ми е създавало най-много мъка – портретите. Мъка, обаче и едновременно радост. В портретите аз изпитвах какво мога. Имах си система. Разглеждах поотделно всичките черти в характера на човека, когото трябваше да опиша, както те са били изразени в това, което е вършил, говорил и писал и каквото е било казано за него. Търсех да доловя същественото и истинското, да го свържа в едно единство и от него да излезе един исторически образ. Понякога бързо успявах, понякога трябваше да мисля не с часове, а с дни, все недоволен, докато най-после си кажа: „Да, ето това е." Питали са ме понякога също кога при описването на толкова героични или трагични събития съм бил сам аз развълнуван. Отговарям: при описанието на екзекуцията на метежниците в Русе. Един млад писател ми каза преди една година, че като чел тези страници, се разплакал. Просълзен бях и аз, когато ги пишех. Това бяха противници на моите идеи и аз осъждах техните действия. Но хора, оси-

яни от миналото си: Олимпий Панов, секретар на революционния комитет в Букурещ, офицер в Опълчението на Шипка, увенчан със слава на Сливница; Атанас Узунов, героичният защитник на Видин; Тома Кърджиев, член на русенския таен комитет и устроител на въстаническата чета от Червена вода – 1875 г. Това е една от фаталностите в българската история: да гинат подобни хора, и аз, като пишех за трагичната им смърт, оплаквах и тях, и своя народ.

Аз не предадох „Строителите на съвременна България" да се печатат завършени изцяло, както му бе редът. Пишех и каквото бе написано, пращах веднага в печатницата. Управител на печатницата – беше Тане Пеев, родом от Чирпан, замесен в революционното движение и после участник в Съединението. Рядко съм срещал толкова благороден човек. Той бе пристрастен в моята работа и с трогателна обич към мен, правеше всичко, за да ме освободи от всякаква грижа – материална и каквато и да било друга. Той намери коректор. Пращаше ми втората коректура и на нея правех поправките си. Как се печаташе книгата ми, как се разпрати по книжарниците в София, в провинцията – нищо не знаех. Накрая той ми предаде дванадесет хиляди лева. Това беше за първия том. За втория имах вече издатели.[1]

Успехът на първия том на „Строителите" беше голям. Шестте хиляди екземпляра се разпродадоха. Не всички обаче я посрещнаха еднакво добре. Тя засягаше някои хора в тяхното минало, други – в техните идеи, и те говореха зле за нея.

---

[1] Издатели ми бяха двама запасни офицери – Гуджгулов и Котев. Условията: 12 хиляди лева за втория том, 3 хиляди за едно ново издание на първия. За дванадесетте хиляди лева ми издадоха дванадесет полици, които редовно ми се изплащаха. Трите хиляди лева никога не получих. Гуджгулов падна през време на Балканската война и аз помислих, че ще бъде срамно да диря вдовицата му, за да ми плати. Котев сам не се обади никога.

Имаше такива, които казаха, че съм фалшифицирал историята. Други ме наричаха историк в кавички. Ив. Пеев-Плачков, чиято партия беше изобличена от моите разкрития, написа за „Периодическо списание" една критика, която той се бе наел да направи унищожителна. Получих обаче две големи удовлетворения. Прочутият историк на българския народ К. Иречек в едно писмо до мен казва за „Строителите на съвременна България" – „Вашето знаменито съчинение".[1] От

---

[1] Писмото на Иречек бе ми изпратено от Виена през време на Балканската война и носи дата 3/16 декември 1912. То ми беше адресирано до главната квартира, но аз бях заминал с Македоно-одринското опълчение и не го получих. Черновката му се намира обаче в неговата архива, купена след смъртта му от БАН. По хронологически ред то трябваше да влезе във втория том от писмата на големия историк, издадени от БАН. Редакторът на тоя том обаче акад. Ив. Снегаров не го е включил. Ще го публикувам тук в пълния му текст не толкова за високата оценка, която дава на моя труд – макар тя да ми иде от такава личност като венец, – колкото за да знае българската общественост благопожеланията на Иречек към българския народ.

Иречек ми пише:

„Уважаемий г-н Сим. Радев! Когато се върнах в началото на месец октомври след едно почти тримесечно отсъствие във Виена, намерих у мене вкъщи Вашето знаменито съчинение „Строителите на съвременна България" (София, 1911, 2 тома), което имахте голямата добрина да ми проводите. Исках веднага да Ви благодаря, но не можах дълго време да узная Вашата адреса. Чак сега се научих, че сте главен цензор при главната квартира в Лозенград. Пиша Ви там, макар че не зная дали писмото ми ще може да Ви стигне там. Приемете моето найсърдечно благодарение за книгата Ви, която впрочем не ми беше непозната, защото я бях купил вече за нашия университетски „Seminar fur Oesterreichische Geschichte". Заедно изживявам големите успехи на българските войски на бойното поле между Одрин и Цариград. Дано да се свършат тия подвизи с едно желателно голямо и трайно разширение на българските граници!

С особено уважение

Ваш (К. Иречек)"

друга страна, Д. Благоев в една своя рецензия в „Ново време", след като ми отправя някои критики от идеологичното си становище, пише: „Впрочем книгата на г. С. Радев е интересна и за всекиго, който не е запознат със събитията от началото на съвременна България... Тя е добре документирана. И изобщо фактическата страна на събитията, които излага г. С. Радев, е много добре документирана и изложена. При това С. Радев е голям майстор в характеристиката на отделните дейци, на политическите личности. Който познава отблизо или отдалеч нашите „строители", т. е. държавници и политици, в книгата на г. С. Радев ще намери чудно верни характеристики върху тях."[1]

[1] Сп. „Ново време", г. XIV, 1910, кн. 12, стр. 741.

СЪДЪРЖАНИЕ

КНИГА ПЪРВА
Контрапревратът

КНИГА ВТОРА
Разривът с Русия

КНИГА ТРЕТА
България пред вратите на Европа

КНИГА ЧЕТВЪРТА
Последните изпитания

ПРИЛОЖЕНИЕ

Симеон Радев
СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ
Том 2

Редактор на издателството
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

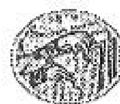
Коректор
СОНЯ ИЛИЕВА

Формат 32/84/108
Печатни коли 48

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Предпечатна подготовка
„АЛТЕРНАТИВА“

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома
2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев – ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешеков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талев – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талев – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

66. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
67. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
68. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
69. Ангел Каралийчев – РЪЖ
70. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
71. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
72. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
73. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
74. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
75. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
76. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
77. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
80. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
81. Антон Страшимиров – ХОРО
82. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
83. Ст. Л. Костов – ГОЛЕМАНОВ
84. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
85. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
86. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
87. Чудомир – НАШЕНЦИ
88. Йордан Йовков – АЛБЕНА
89. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
90. Васил Пундев – ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
91. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
92. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
93. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
94. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
95. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ

96. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
97. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
98. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
99. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
100. Христо Радевски – ПУЛС
101. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
102. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
103. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
104. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
105. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
106. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
107. Валери Петров – СБОГУВАНЕ С МОРЕТО
108. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
113. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов"
София 1124, ул. „Николай Ракитин" № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

7 лв.